

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

**ISSN 3083-6158 (print)
ISSN 3083-6166 (online)**

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Випуск 17/59 (2025)

**Видавничий дім
«Гельветика»
2025**

УДК 94(477)(062.552)
У 45

Рекомендовано до друку вченою радою
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(протокол № 3 від 26 березня 2025 року)

«Українські історичні студії» відповідно до наказу МОН України від 02.10.2024 № 1415 є зміненою назвою попереднього видання «Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія» перереєстровано і затверджено в Переліку наукових фахових видань (категорія «Б») рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409. Збірник індексується у міжнародних базах даних: **Google Scholar, Index Copernicus** (ICV 2023 = 65.72).

Впродовж 2004–2024 рр. попереднє видання виходило за серійним принципом.

Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 2360 від 11.07.2024 року (Ідентифікатор медіа R30-04754)

Відповідальність за достовірність наведених у публікаціях фактів, дат, найменувань, прізвищ, імен, цифрових даних несуть автори статей. Наукові статті друкуються за авторськими варіантами. Думка редакційної колегії може не збігатися з думкою авторів.

Українські історичні студії / ред. кол. Юрій Стецик (головний редактор) та ін. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2025. Випуск 17/59. 250 с. DOI: <https://doi.org/10.24919/3083-6166.17/59>.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

DROHOBYCH IVAN FRANKO STATE
PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ISSN 3083-6158 (print)
ISSN 3083-6166 (online)

UKRAINIAN HISTORICAL STUDIES

Issue 17/59 (2025)

“Helvetica”
Publishing House
2025

ISSN 3083-6158 (print)
ISSN 3083-6166 (online)

UDC 94(477)(062.552)
U 45

Recommended for printing by Academic Council
of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(March 26, 2025, Minutes № 3)

“Ukrainian Historical Studies” in accordance with the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 02.10.2024 No. 1415 is a changed title of the previous edition “Problems of the humanities: a collection of scientific works of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. History Series” was re-registered and approved in the List of scientific professional editions (category “B”) of Ministry of Education and Science of Ukraine No. 409 dated 17.03.2020 and registered in the international scientometric databases **Google Scholar**, **Index Copernicus** (ICV 2023 = 65.72).

During 2004–2024, the previous edition was published serially.

Registration of Print media entity: Decision of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine: Decision No. 2360 as of 11.07.2024 (Media ID: R30-04754)

The authors of the articles are responsible for the authenticity of the facts, dates, names, surnames, names, and digital data contained in the publications. Scientific articles are published from copyright/author’s texts. The opinion of the editorial board may not coincide with the views of the authors.

Ukrainian Historical Studies / Yuriy Stetsyk (Editor-in-Chief) & others. Drohobych : Publishing House “Helvetica”, 2025. Issue 17/59. 250 p. DOI: DOI: <https://doi.org/10.24919/3083-6166.17/59>.

© Drohobych Ivan Franko State
Pedagogical University, 2025

РЕДКОЛЕГІЯ

Стецик Юрій, головний редактор, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Попп Руслана, заступник головного редактора, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Гриценко Галина, відповідальний секретар, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Андрєєв Віталій, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії, Херсонський державний університет.

Бальбуза Катерина, доктор габілітований з історії, професор, професор кафедри історії античних суспільств, Університет Адама Міцкевича у м. Познань (Польща).

Батюк Тарас, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Галик Володимир, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Галів Микола, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Зашкільняк Леонід, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії країн Центральної та Східної Європи, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Ільницький Василь, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка; доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної, кадрової роботи та оборонного планування, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Кондратюк Костянтин, доктор історичних наук, професор, професор кафедри новітньої історії України, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Корсак Роман, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри туристичної інфраструктури та готельно-ресторанного господарства, ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Лазурко Лідія, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Луць Іренеуш, доктор габілітований з історії, ад'юнкт з науковим ступенем доктора габілітованого кафедри історії стародавнього світу, Університет Марії Кюрі-Склодовської у м. Люблін (Польща).

Масненко Віталій, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.

Машталір Вадим, доктор історичних наук, доцент, заслужений винахідник України, заступник начальника інформаційно-аналітичного управління Головного управління персоналу Генерального штабу Збройних Сил України.

Медвідь Оксана, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Петречко Олег, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Прохненко Ігор, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, Ужгородський національний університет.

Ситник Олександр, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького.

Слапек Даріуш, доктор габілітований з історії, професор, завідувач кафедри стародавньої історії, Університет Марії Кюрі-Склодовської у м. Люблін (Польща).

Ставнюк Віктор, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Тельвак Віталій, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Тимошенко Леонід, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Футала Василь, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Яремчук Віталій, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, Національний університет «Острозька академія».

EDITORIAL BOARD

Stetsyk Yuriy, Editor-in-Chief, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Popp Ruslana, Deputy Editor-in-Chief, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Hrytsenko Halyna, Executive Secretary, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Andreyev Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History and Historiography, Kherson State University.

Balbuza Kateryna, Habilitated Doctor in History, Professor, Professor of the History Department of Ancient Societies, Adam Mickiewicz University in Poznan (Poland).

Batiuk Taras, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Futala Vasyl, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Halyk Volodymyr, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Haliv Mykola, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Iinytskyi Vasyl, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of Department of Ukraine's History and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University; Associate Professor of the Department of Mobilization, Personnel and Human Resources Management and Defense Planning, Hetman Petro Sahaidachnyi National Ground Forces Academy.

Kondratyuk Kostiantyn, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Modern History of Ukraine, Ivan Franko National University of Lviv.

Korsak Roman, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Tourism Infrastructure and Services Department, Uzhgorod National University.

Lazurko Lidiia, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department History of Ukraine and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Luts Ireneush, Habilitated Doctor in History, Adjunct of the Department of Ancient History, Maria Curie-Sklodowska University in Lublin (Poland).

Mashtalir Vadym, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Chief of Department – Deputy Head of Department of the Main Department of Personnel of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine.

Masnenko Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, B. Khmelnytsky Cherkassy National University.

Medvid Oksana, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Petrechko Oleh, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Prokhnenko Ihor, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Associate Professor of the Department of History of the Ancient and Middle Ages, Uzhgorod National University.

Slapek Dariush, Doctor of History, Professor, Head of the Department of Ancient History, Maria Curie-Sklodowska University in Lublin (Poland).

Stavniuk Viktor, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of the Ancient and Middle Ages, Kyiv National Taras Shevchenko University.

Sytnyk Oleksander, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History and Archeology, Bogdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University.

Telvak Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Tymoshenko Leonid, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Yaremchuk Vitalii, Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History, National University of Ostroh Academy.

Zashkilnyak Leonid, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Central and Eastern Europe, Ivan Franko National University of Lviv.

ЗМІСТ

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Наталія ПЕЧЕНІНА, Ігор ПАНАФІДІН СФЕНГУС (ЧЕТВЕРТИЙ СИН СВЯТОСЛАВА КИЇВСЬКОГО): ОГЛЯД НАУКОВИХ ГІПОТЕЗ В ІСТОРИОГРАФІЧНИХ ТРАДИЦІЯХ	11
Ihor SMUTOK, Lesia SMUTOK RUTHENIAN NOBLE FAMILIES OF THE STRYI DISTRICT OF THE PRZEMYSL LAND IN THE SIXTEENTH CENTURY	18
Тетяна НІКОЛАЮК ДМИТРО ДОНСЬКИЙ: МІФОЛОГІЗОВАНИЙ «СВЯТИЙ» МОСКОВІЇ	25
Андрій КЛЮЄВ ТОВАРНО-ГРОШОВІ ВІДНОСИНИ НА СІВЕРЩИНІ В ПЕРІОД ЗАНЕПАДУ ГЕТЬМАНЩИНИ (1701–1782)	33
Анна МАЛІНІНА ПРУССЬКИЙ ВІЩЕ-КОНСУЛ АЛЕКСАНДР РІГЛЕР	39
Ігор КОЛЯДА МИТЦІ-ПЕДАГОГИ: СОЛОМІЯ КРУШЕЛЬНИЦЬКА ТА МИРОСЛАВ СКОРИК: РОДОВА НАСТУПНІСТЬ ПОКОЛІНЬ.....	49
Андрій НОВОСЕЛЬСЬКИЙ БЕЛЬГІЙСЬКІ СКЛЯНІ ПІДПРИЄМСТВА КОСТЯНТИНІВКИ НА ВИСТАВКАХ В УКРАЇНІ КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.....	57
Олена СИНЯВСЬКА ОДЕСА ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ОЧИМА ПОЛЬСЬКОГО БІЖЕНЦЯ: ІЗ ФОНДІВ ВАРШАВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ	64
Михайло НЕСТЕРЕНКО ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НА НАДДНІПРЯНЩИНІ В ДИСКУСІЯХ ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	76
Vitalii TELVAK, Vasyl PEDYCH, Roman KRUCHAK МУКНАЙЛО HRUSHEVSKY ROUTINE PROFESSOR LIFE. A TRY AT RECONSTRUCTION	87
Світлана БІЛА, Галина ГРИЦЕНКО КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОГЛЯДИ УКРАЇНСЬКИХ ТА ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ НА УНІЙНУ ЦЕРКВУ	100
Микола ОЛІЙНИК ЗДІЙСНЕННЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ ОРГАНІВ КОЛОНІАЛЬНОЇ РОСІЙСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ (НА ДОСВІДІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)	112
Ярослав КУШНІР АГРАРНА РЕФОРМА 1921 РОКУ НА БУКОВИНІ ТА В БЕССАРАБІЇ: ЗАКОНОДАВЧІ ЗАСАДИ ТА УМОВИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ.....	119
Юрій СТЕЦИК ЗВІТИ ПРО РЕЛІГІЙНО-МОРАЛЬНИЙ СТАН ПАРАФІЯН БОРИСЛАВСЬКОГО ДЕКАНАТУ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ (1936 Р.).....	130
Едуард ПЕТРОВСЬКИЙ, Максим РУДЕНКО СТАВЛЕНИК НАРКОМА: КАР'ЄРА ПЕТРА СЕМЕНОВА ЯК ПРИКЛАД РОЗПРАВИ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ.....	140
Galyna FESENKO WORLD WAR II IN POLISH MUSEUMS: HISTORIOGRAPHY DISCOURSE ON THE CULTURE OF REMEMBRANCE	147
В'ячеслав ОЛІЦЬКИЙ ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ МІСЬКОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА УКРАЇНСЬКОГО ЕКЗАРХАТУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	159

Богдан ПАСКА	
СУДОВІ РОЗПРАВИ НАД УКРАЇНСЬКИМИ ДИСИДЕНТАМИ ПІД ЧАС ГЕНЕРАЛЬНОГО ПОГРОМУ (ТРАВЕНЬ – ЛИСТОПАД 1972 Р.).....	167
Богдан МАКСИМЕЦЬ	
НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНИЙ РУХ В УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1970-Х – ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ ТА ВНЕСОК У НЬОГО ЯРОСЛАВА ЛЕСІВА.....	177
Остап БАРАБАШ	
КАЗИМИР ТВАРДОВСЬКИЙ У ПОЛЬСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ.....	190
Оксана ГОРБАЧИК	
ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ІНДІЇ В КОНТЕКСТІ ПАЛЕСТИНСЬКО-ІЗРАЇЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ.....	197
Тимофій ДЮКАРЄВ	
ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА УКРАЇНСЬКИЙ АРТ-РИНОК У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХІ СТОЛІТТЯ.....	203
Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ, Роман ЦАРИК	
ФОРМУВАННЯ ІСТОРИКО-МЕМОРИАЛЬНОГО НАРАТИВУ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	212
Ганна ДОБРОВОЛЬСЬКА	
ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРОФСПІЛКОВОГО ЧЛЕНСТВА В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....	224
Василь ФУТАЛА	
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМИНИ В ПЕРІОД НАЗРІВАННЯ ТА НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	231
РЕЦЕНЗІЇ	
Юрій СТЕЦИК	
УНІЄЗНАВЧІ КОНЦЕПЦІЇ ПРОФЕСОРА ЛЕОНІДА ТИМОШЕНКА.....	241

CONTENTS

UKRAINIAN HISTORICAL STUDIES

Natalia PECHENINA, Ihor PANAFIDIN SPHENGUS (FOURTH SON OF SVYOTASLAV OF KYIV): OVERVIEW OF SCIENTIFIC HYPOTHESES IN HISTORIOGRAPHIC TRADITIONS	12
Ihor SMUTOK, Lesia SMUTOK RUTHENIAN NOBLE FAMILIES OF THE STRYI DISTRICT OF THE PRZEMYSL LAND IN THE SIXTEENTH CENTURY	18
Tetyana NIKOLAYUK DMITRY DONSKY: THE MYTHOLOGIZED “SAINT” OF MOSCOW	26
Andriy KLYUYEV COMMODITY AND MONETARY RELATIONS IN THE SIVERSHCHYNA DURING THE DECLINE OF THE HETMANATE (1701–1782).....	33
Anna MALININA PRUSSIAN VICE-CONSUL ALEXANDER RIEGLER.....	39
Ihor KOLYADA ARTISTS AS TEACHERS: SOLOMIYA KRUSHELNYTSKA AND MYROSLAV SKORYK: GENERATIONAL CONTINUITY.....	49
Andrii NOVOSELSKYI BELGIAN GLASS ENTERPRISES OF KOSTYANTYNIVKA AT EXHIBITIONS IN UKRAINE IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES.....	57
Olena SYNIAVSKA ODESA DURING THE FIRST WORLD WAR THROUGH THE PERCEPTION OF A POLISH REFUGEE: FROM THE COLLECTIONS OF THE WARSAW NATIONAL LIBRARY	64
Mykhailo NESTERENKO MYKHAILO HRUSHEVSKY’S PUBLIC ACTIVITIES IN THE DNIPRO REGION IN THE DISCUSSIONS OF THE EARLY 20TH CENTURY.....	76
Vitalii TELVAK, Vasyl PEDYCH, Roman KRUCHAK MYKHAILO HRUSHEVSKY ROUTINE PROFESSOR LIFE. A TRY AT RECONSTRUCTION	87
Svitlana BILA, Halyna HRYTSENKO CONCEPTUAL VIEWS OF UKRAINIAN AND POLISH HISTORIANS OF THE INTERWAR PERIOD ON THE UNION CHURCH.....	100
Mykola OLIYNYK IMPLEMENTATION OF UKRAINIZATION OF THE BODIES OF THE COLONIAL RUSSIAN-BOLSHOVIK GOVERNMENT (BASED ON THE EXPERIENCE OF THE PODIL GOVERNANCE).....	112
Yaroslav KUSHNIR AGRARIAN REFORM OF 1921 IN BUKOVINA AND BESSARABIA: LEGISLATIVE PRINCIPLES AND CONDITIONS FOR THEIR IMPLEMENTATION.....	119
Yurii STETSYK REPORTS ON THE RELIGIOUS AND MORAL STATE OF THE PARISHIONERS OF THE BORYSLAV DEANERY OF THE GREEK CATHOLIC EPARCHY OF PEREMYŠL (1936).....	130
Eduard PETROVSKY, Maksim RUDENKO THE PEOPLE’S COMMISSION’S HUNTER: THE CAREER OF PETR SEMENOV AS AN EXAMPLE OF THE REPRECIATION OF THE SOVIET TOTALITARIAN SYSTEM	140
Galyna FESENKO WORLD WAR II IN POLISH MUSEUMS: HISTORIOGRAPHY DISCOURSE ON THE CULTURE OF REMEMBRANCE	147
Viacheslav OLITSKYI ECONOMIC SITUATION OF THE URBAN PARISH CLERGY OF THE UKRAINIAN EXARCHATE IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY.....	159

Bohdan PASKA	
TRIALS AGAINST UKRAINIAN DISSIDENTS DURING THE GENERAL POGROM (MAY – NOVEMBER 1972).....	167
Bohdan MAKSYMETS	
THE NATIONAL-PATRIOTIC HAND IN THE URSS OF THE SECOND HALF OF THE 1970s – THE BEGINNING OF THE 1990s WAS BROUGHT IN BY THE LEG OF YAROSLAV LESIV	177
Ostap BARABASH	
KAZIMIERZ TWARDOWSKI IN POLISH AND UKRAINIAN STUDIES.....	190
Oksana HORBACHYK	
INDIA'S FOREIGN POLICY IN THE CONTEXT OF THE PALESTINIAN-ISRAELI CONFLICT AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY	197
Tymofii DIUKARIEV	
THE IMPACT OF GLOBALIZATION PROCESSES ON THE UKRAINIAN ART MARKET IN THE FIRST QUARTER OF THE XXI CENTURY	203
Vasyl ILNYTSKYI, Roman TSARYK	
FORMATION OF THE HISTORICAL-MEMORIAL NARRATIVE OF THE MODERN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....	212
Hanna DOBROVOLSKA	
MAIN TRENDS OF TRADE UNION MEMBERSHIP TRANSFORMATION IN UKRAINE UNDER MARTIAL LAW.....	224
Vasyl FUTALA	
UKRAINIAN-POLISH RELATIONS DURING THE PERIOD OF MATURATION AND AT THE BEGINNING OF THE SECOND WORLD WAR: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM	231
REVIEWS	
Yurii STETSYK	
UNION STUDIES CONCEPTS OF PROFESSOR LEONID TYMOSHENKO.....	241

УДК 930 (477)

DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.1>

Наталя ПЕЧЕНІНА

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, Криворізький державний педагогічний університет, пр. Університетський, 54, м. Кривий Ріг, Україна, індекс 50086 (natalip1208@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3204-7319>

Ігор ПАНАФІДІН

кандидат філософських наук, старший викладач кафедри історії, Криворізький державний педагогічний університет, пр. Університетський, 54, м. Кривий Ріг, Україна, індекс 50086 (igorpanafidin2017@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9372-4969>

Бібліографічний опис статті: Печеніна, Н., & Панафідін І. (2025). Сфенгус (четвертий син Святослава Київського): огляд наукових гіпотез в історіографічних традиціях. *Українські історичні студії*, 17 (59). 11–17. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.1>

СФЕНГУС (ЧЕТВЕРТИЙ СИН СВЯТОСЛАВА КИЇВСЬКОГО): ОГЛЯД НАУКОВИХ ГІПОТЕЗ В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ТРАДИЦІЯХ

Анотація. *Мета дослідження* – розгляд гіпотези про існування Сфенгуса – четвертого сина князя Святослава Ігоровича, якого розглядали як командира норманського загону, що діяв у 1016 році проти візантійського намісника Георгія Цулоса. Автори намагаються проаналізувати джерела та наукові праці стосовно проблеми Сфенгуса та довести його гіпотезу як показовий феномен використання норманського контингенту у боротьбі проти кочовиків. **Методологія дослідження** спирається на принципи конкретно-історичного підходу або історизму, об'єктивності, всебічності, системності, а також на використання контрфактичного методу. В історіографії існує декілька підходів до вирішення цієї проблеми. Радянська історіографія у своєрідній дискусії в напрямі «норманської теорії» намагалась обґрунтувати руське походження Сфенгуса, проте фактологічна наповненість цієї проблеми свідчить про явне норманське походження «брата Володимира», а етнічна належність його військового контингенту теж є варязькою. Вітчизняна історіографія розглядає проблему сина князя Святослава Ігоровича як епізод боротьби Русі та Візантії, а його беззаперечно визнає «військовим командиром» норманського контингенту у боротьбі за Тмутараканське князівство з кочовиками. Західна історіографічна думка зосереджує увагу на факторі занепаду Хазарії, або «Готської проблеми в Криму», та інших актуальних питаннях історії середньовічного Сходу, а також висвітлює проблему походу Сфенгуса з візантійським військом як один з чинників цієї події. **Наукова новизна** полягає в тому, що на основі наявних історичних джерел автори спробували проаналізувати зарубіжні та вітчизняні історіографічні традиції щодо гіпотези про існування Сфенгуса Святославича. **Висновки.** Підсумовуючи результати дослідження, можемо зазначити, що історіографія розглядає Сфенгуса, сина Святослава Ігоровича Хороброго, як вірогідного командира норманського загону, що ототожнюється з ярлом Свейном. Саме Сфенгус зі своїм загonom міг зміцнити Тмутараканське князівство, оскільки мав для цього потрібний військовий контингент, ймовірно, норманського походження. Ця проблема є дискусійною як в західній, так і у вітчизняній історіографії, тому потребує подальших досліджень.

Ключові слова: Київська Русь, Хазарія, Візантія, Сфенгус, Георгій Цулос, Святослав Ігорович, Тмутараканське князівство.

Natalia PECHENINA

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Kryvyi Rih State Pedagogical University, 54, Universytetskyi Avenue, Kryvyi Rih, Ukraine, postal code 50086 (natalip1208@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3204-7319>

Ihor PANAFIDIN

Candidate of Philosophical Sciences, Senior Lecturer at the Department of History, 54, Universytetskyi Avenue, Kryvyi Rih, Ukraine, postal code 50086 (igorpanafidin2017@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9372-4969>

To cite this article: Pechenina, N., & Panafidin, I. (2025). Sfenhus (chetvertyi syn Sviatoslava Kyivskoho): ohliad naukovykh hipotez v istoriohrafichnykh tradytsiakh [Sphengus (fourth son of Svyotaslav of Kyiv): overview of scientific hypotheses in historiographic traditions]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17 (59). 11–17. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.1> [in Ukrainian].

SPHENGUS (FOURTH SON OF SVYOTASLAV OF KYIV): OVERVIEW OF SCIENTIFIC HYPOTHESES IN HISTORIOGRAPHIC TRADITIONS

Summary. *The aim of this study is to examine the hypothesis of the existence of Sfenhus, the fourth son of Prince Sviatoslav Ihorovych, who has been portrayed as the commander of a Norman detachment that acted in 1016 against the Byzantine governor George Tzulos. The authors attempt to analyze the sources and scholarly works regarding the issue of Sfenhus and present his hypothesis as a significant example of employing a Norman contingent in the fight against nomads. The methodology of the research relies on the principles of a specific historical approach, historicism, objectivity, comprehensiveness, systematic analysis, as well as the application of counterfactual methods.*

Historiography offers several approaches to addressing this issue. Soviet historiography, in its unique discourse within the framework of the “Norman theory”, attempted to justify the Rus’ origin of Sfenhus. However, the factual content of this problem suggests the apparent Norman origin of “Vladimir’s brother”, with the ethnic composition of his military contingent also being Varangian. Ukrainian historiography interprets the issue of Prince Sviatoslav Ihorovych’s son as an episode in the struggle between Rus’ and Byzantium and unequivocally recognizes him as a «military commander» of the Norman contingent involved in the fight for the Tmutarakan principality against nomads. Western historiography focuses on the decline of Khazaria, the «Gothic problem in Crimea», and other pressing issues of medieval Eastern history, highlighting Sfenhus campaign with the Byzantine forces as a contributing factor to these events.

Scientific novelty *lies in the authors’ attempt to analyze foreign and domestic historiographical traditions regarding the hypothesis of Sfenhus Sviatoslavych’s existence based on available historical sources.*

Conclusions. *Summing up the results of the research, historiography identifies Sfenhus, the son of Sviatoslav Ihorovych the Brave, as a probable commander of a Norman detachment, often equated with Jarl Sveinn. It is suggested that Sfenhus, along with his contingent, could have strengthened the Tmutarakan principality, as he had access to the necessary military resources, presumably of Norman origin. This issue remains contentious in both Western and Ukrainian historiography and requires further investigation.*

Key words: *Kyivan Rus, Khazaria, Byzantium, Sfenhus, George Tzulos, Sviatoslav Ihorovych, Tmutarakan principality.*

Постановка проблеми. Повне зібрання літописів руських досі залишається головним джерелом вітчизняних досліджень з історії Київської Русі та відносин з нею сусідніх держав, зокрема Візантії або Хазарії. Проте історіографічна традиція розгляду подій бурхливого розвитку давньоруської держави та її відносин з Візантією та Хазарією є дійсно цікавою, оскільки демонструє дещо відмінний опис подій і діяльності відомих історичних особистостей у подіях вітчизняної історії. Зокрема, величезний пласт візантійської історіографії є доволі перспективним з точки зору розгляду та альтернативного викладу подій історії як Київської Русі, так і Хазарії, адже переосмислення історії є постійною умовою її функціонування та розвитку як науки. Дискусивний характер історичної науки є обов’язковою умовою її методологічного розвитку сьогодні.

Великий інтерес має розроблена у вітчизняній та західній історичній традиції версія про можливе існування четвертого сина князя Святослава Ігоровича – Сфенгуса, якого Іоанн Скіліца

називає братом незаконно народженого Володимира Святославовича. Брат Володимира, Сфенгус, ймовірно перебуваючи у Візантійській імперії як командир варязького загону, з'являється через рік після смерті князя Володимира Святославовича. Проте жодного повідомлення про його подальшу долю, підтверджену джерелами як візантійськими, так і давньоруськими, ми не маємо.

Аналіз досліджень. Основним джерелом з цієї теми є праця Іоанна Скіліци «Хроніка», зокрема, у переказі Георгія Кедріна. Подальша розробка цього питання в історіографії являє собою різні інтерпретації цієї тематики, яку можна представити у декількох аспектах. Проблему четвертого сина князя Святослава – Сфенгуса на основі вивчення давньоруських літописів та речових джерел розглядали у своїх працях М. Артамонов, В. Мавродін, М. Левченко, М. Приселков, О. Прицак, Ф. Андрощук, О. Филипчук, М. Мельник. Другий аспект цієї теми – проблема хазарського правителя або візантійського намісника Георгія Цулоса, як переможеного опонента Сфенгуса Святославовича, – висвітлюється в дослідженнях В. Томашека, Р. Гресе, К. Брука. Також проблемі Сфенгуса приділяли увагу С. Франклін та Д. Шепард в розрізі боротьби Київської Русі з Великим Степом.

Мета статті – розгляд гіпотези про існування Сфенгуса – четвертого сина князя Святослава Ігоровича, якого розглядали як вірогідного претендента на престол залишків Хазарського каганату, ймовірно – Тмутараканського князівства. Автори намагаються на основі аналізу джерел та історіографічних традицій стосовно проблеми Сфенгуса довести наукову гіпотезу ймовірності його існування. Методологія дослідження спирається на принципи конкретно-історичного підходу або історизму, об'єктивності, всебічності, системності. Основним у статті є контрфактичний метод, який конструє реальність всупереч когерентній істині, що панує в історичній науці і який дав нам змогу розглянути цю проблему за допомогою герменевтичного аналізу новітніх досягнень історіографії. Історико-порівняльний метод допоміг нам зіставити різні погляди на проблему Сфенгуса і виокремити головні аргументи з історичних суджень.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні можна виокремити декілька наявних історіографічних традицій версії існування Сфенгуса Святославовича.

Згідно з розповіддю візантійського історика Іоанна Скіліци у переказі Георгія Кедріна, візантійський імператор Василь II Болгарогубець у січні 6524 року від створення світу (1016 рік) посилав до Хазарії флот на чолі з князем Монгусом – сином Андроніка, князя Лідії, який за допомогою Сфенгуса (ймовірно), брата князя Володимира (Великого), одруженого із сестрою імператора Василя II, підкорив цю країну і захопив її князя Георгія Цулоса в першій сутичці (Georgius Kedrenus, 1828, p. 464).

Радянський дослідник М. Приселков аналізує дипломатичні відносини Київської Русі та Візантії та пов'язує допомогу «Сфенгоса», брата князя Володимира, у війні Візантійської імперії з Хазарією. Володимир виконував обов'язки, які були зазначені в договорі князя Святослава Ігоровича з Візантією 971 року. Цікавим моментом є те, що в контексті допомоги Русі військовими контингентами у подальших подіях М. Приселков зазначає не тільки Сфенгуса, але невідомого давньоруським літописам «свояка Володимира Хрюсохейра», який за дорученням візантійського імператора у 1023–1024 роках здійснив напад на пролив Дарданелли з 800 воїнами і загинув у бою біля Лемносу» (Приселков, 1939, с. 103).

Оскільки про Хрюсохейра дійсно згадує Іоанн Скіліца у викладенні Георгія Кедріна (Georgius Kedrenus, 1828 p. 478–479), цікавою є думка М. Приселкова про аналогічну участь норманів, де ім'я Сфенгус та ім'я його родича Хрюсохейра теж норманське, що, на наш погляд, свідчить про скандинавське походження обох військових контингентів, а використання норманських воїнів як найманців у візантійській війнах є загальновідомим явищем.

Вельми оригінальним є погляд на проблему Сфенгуса радянського історика В. Мавродіна. Так, питання, що було висхідним пунктом військово-морської експедиції, приводить В. Мавродіна до висновку про те, що це була ліквідація залишків Хазарського каганату в інтересах Візантійської імперії. Сфенгуса історик називає «руським воєводою», його військову операцію – «походом Тмутараканської дружини», ще й «Приазовсько-Причорноморської Русі», зазначаючи, що діяв він не «від Києва» (Мавродин, 1945, с. 361–362).

Також В. Мавродін пов'язує «Сфенга» з чернігівським князем Мстиславом Володимировичем, братом Ярослава Мудрого, не зазначаючи, чи слідє нам розуміти під цим скандинавським іменем самого Мстислава (Мавродін, 1945, с. 361–362).

Доволі цікавими є аналіз цих подій радянського історика Мітрофана Левченка, який обґрунтовує «руське» (варязьке) походження Сфенгуса, оскільки Іоанн Скіліца прямо зазначає, що операція мала військово-морський характер для візантійських військ (Левченко, 1956, с. 383–384). Загальновідомо, що варяги воювали на морі, використовуючи флот, котрий висаджував десант на територію супротивника, а роздільне командування військ лише підкреслює використання візантійської частини та варязької «руської», отже, у цьому разі – допоміжної (десантної?) частини військ, які славились штурмами та висадками з моря.

Також М. Левченко пов'язує військову операцію візантійських та варязьких військ з остаточною «ліквідацією» решток Хазарського каганату та розширенням території Візантії на Кримському півострові» (Левченко, 1956, с. 383–384).

За контрверсією радянського історика М. Артамонова, князь Георгій Цулос не був каганом Хазарії, а займав посаду візантійського стратига на землях Кримського півострову, сам Сфенгус був лише військовонаачальником загону варягів на зразок відомого воєводи Святослава – Свенельда. Цей епізод покарання візантійського стратига Георгія Цулоса, а зовсім не хозарського кагана, на думку М. Артамонова, зовсім не стосується Хазарії (Артамонов, 1962, с. 436–437).

Окрім того, М. Артамонов наводить на підтвердження своєї теорії опис свинцевої печатки, зроблений вітчизняним істориком та археологом В. Юргевичем, яка свідчить про належність Георгія Цулоса до візантійських стратегів: «Георгію імператорському стратегу та протоспафарію (губернатору провінції) Херсонеса Цулосу» (Юргевич, 1889, с. 41–42).

Таким чином, радянська історіографія у своєрідній дискусії в напрямі «норманської теорії» намагалась обґрунтувати руське походження Сфенгуса, проте фактологічна наповненість цієї проблеми свідчить про явне норманське походження «брата Володимира», його військовий контингент теж є варязьким, а сама подія – це співробітництво норманів Київської Русі з Візантійською імперією, оскільки в подальшому ми знаходимо інших «родичів Володимира», зокрема Хрюсохейра у подібній експедиції. До того ж вельми сумнівним є ліквідація «Хазарії», оскільки могло йтися про придушення військового заколоту візантійського намісника Георгія Цулоса.

Відомий сходознавець О. Прицак визнає існування Сфенгуса, зазначаючи, що він був «єдиним братом Володимира, який вижив у подіях 972–979 рр.», тобто у війні Святослава з Візантійською імперією і подальшої загибелі його на Дніпровських порогах від печенігів. Сфенгус як син Святослава Ігоровича не згадується у давньоруських літописах (Прицак, 2003, с. 912). Але те, що О. Прицак наголошує на тому, що Сфенгус вижив під час військових походів Святослава Ігоровича, на наш погляд, можна пояснити лише одним фактом – ймовірно, його було залишено при дворі візантійського імператора Іоанна Цимисхія за загальновідомою традицією візантійських імператорів як заручника, тобто гаранта миру з боку Київської Русі.

«Нове дихання» проблема Сфенгуса отримала у новітній вітчизняній історіографії, зокрема у працях Федіра Андрощука та Олександра Филипчука, які, на наш погляд, найбільш достовірно обґрунтували гіпотезу про Сфенгуса, пов'язуючи його з норманами, котрі належали до князівської династії Рюриковичів.

Так, Ф. Андрощук у своїй ґрунтовній монографії, присвяченій скандинавським імітаціям візантійських монет, пов'язує проблему Сфенгуса з князем Мстиславом Володимировичем і його норманським військовонаачальником, зазначаючи, що «літописець змішав імена двох різних осіб – князя Мстислава та його полководця Сфенга чи Свена» (Androshchuk, 2016, с. 85). Але беззаперечним, на думку дослідника, є те, що ім'я Сфенгос «є грецьким перекладом і зменшувальною формою скандинавського імені «Свен», яке давали молодій людині» (Androshchuk, 2016, с. 85).

Ще ґрунтовніше розкриває проблему Сфенгуса український дослідник О. Філіпчук, зазначаючи, що «проблема походження Сфенга набуває нового змісту» (Філіпчук, 2009, с. 67). Автор, фундаментально проаналізувавши візантійські, скандинавські і давньоруські джерела,

переконливо доводить «можливість ототожнення згадуваного Скільцею зі Свейном Сфенга зі Свейном, ярлом Хладіру» (Філіпчук, 2009, с. 67).

У монографії О. Филипчук продовжує аналіз проблеми Сфенга та справедливо зауважує, що «ототожнення Мстислава з Сфенгом доводиться відкинути», оскільки Скільца згадує про Мстислава Володимировича у своїй хроніці і сплутати Сфенга з князем Мстиславом дійсно важко: «ім'я Мстислав у формі Несіслав є в Скільці. Якщо б Мстислав узяв участь у поході в «Хозарію» проти Георгія Цули, то в тексті Скільці під 1016 р. могли б, напевно, побачити ім'я Несіслав, а не Сфенг» (Філіпчук, 2016, с. 232). До того ж він погоджується з думкою Ф. Андрощука про те, що Сфенгуса міг послати на допомогу візантійцям князь Мстислав. У висновку автор зазначає: «Бувши «братом» Володимира, Свейн разом з іншими русами на візантійській службі був відправлений Василієм II у складі імператорського флоту для придушення повстання в Криму» (Філіпчук, 2016, с. 234).

Сучасний вітчизняний дослідник М. Мельник у монографії аналізує традицію радянської історіографії, насамперед роботу М. Приселкова, і також вважає, що Сфенгуса представлено як історичну фігуру у ланцюжку князів: Святослав, Володимир, Сфенгус. На думку дослідника, існувала показова боротьба двох держав, і ця ситуація привела до створення союзу Київської Русі з Візантією у 1037 році, який проіснував до татаро-монгольського вторгнення. Метою цього союзу була боротьба з кочовиками, в цьому разі – у боротьбі з печенігами (Melnyk, 2022, р. 59–60).

Сучасна українська дослідниця Н. Печеніна стверджує, що вже у X столітті Тмутараканське князівство існувало на теренах Північного Причорномор'я, Криму та Приазов'я. Центром було місто Тмутаракань, яке існувало на місці колишнього давньогрецького міста Таматарха. Князівство в цьому регіоні конкурувало з Візантійською імперією і мало тут найміцніші позиції (Печеніна, 2014, с. 161). Таким чином, цей аргумент дослідниці тільки підкреслює наявність норманського контингенту зі Сфенгусом, адже загальновідомим є факт у державотворчій традиції Київської Русі: сильна влада в регіоні за рахунок варязької дружини.

Отже, вітчизняна історіографія розглядає проблему Сфенгуса як епізод боротьби Русі та Візантії з кочовиками, а його беззаперечно визнає «військовим командиром» (Пріцак, 2003, с. 912) норманського контингенту у боротьбі за Тмутараканське князівство з кочовиками. Сам же Сфенгус ототожнюється з ярлом Свейном, активним учасником подій у давньоруських літописах.

Особливістю західної історичної думки є те, що у проблемі Сфенгуса вчених перш за все цікавить його опонент – Георгій Цулос, який був володарем залишків Хазарії на Кримському півострові.

Так, відомий сходознавець В. Томашек зазначає, що «1016 року відбулася подія, яка свідчить про слабке продовження хозарської влади на берегах Понту (Чорного моря)» (Tomashek, 1881, р. 38). Визнаючи Сфенгуса братом князя Володимира, абсолютно не цікавлячись його походженням, В. Томашек висвітлює цю подію з точки зору так званої Готської проблеми в Криму, зазначаючи: «Хозарський князь був, як свідчить перше ім'я, християнської віри»; його резиденція розташовувалась в містах «Солькат або Ескі-Крим». «Якщо володіння Таврією було відновлено для Грецької імперії завдяки цьому успіху, то руси, мабуть, відмовилися від свого протекторату» над готським населенням. «Відтоді хозари назавжди зникли з візантійських літописів; з іншого боку, в руських літописах вони все ще часто згадуються» (Tomashek, 1881, р. 38–39). Таким чином, цей уривок для В. Томашека є цікавим перш за все як факт існування залишків Хозарського каганату та його подальшої долі.

Версію християнського походження Георгія Цулоса підтримав і французький орієнталіст-історик Рене Груссе. Дослідник трактує напад Візантійської імперії 1016 року на територію Таманського півострову як на Хозарський каганат і представляє цю подію як ліквідацію залишків хозарської території в Криму, зазначаючи, що вже до 1030 року хозари зникли як політична сила (Grousset, 1970, р. 182). Цікавим моментом є те, що Груссе представляє військо, що допомагало візантійцям як руське: «Візантійці, однак, сильно прорахувалися, допомагаючи русичам розгромити цих цивілізованих тюрків, найдавніших і найвірніших союзників імперії» (Grousset, 1970, р. 182).

Британські історики Саймон Франклін і Джонатан Шепард заперечують взагалі існування Сфенгуса як окремої особистості і ототожнюють його з Мстиславом Тмутараканським, сином Володимира Великого, наголошуючи на тому, що князь міг мати декілька імен: варязьке, слов'янське і церковне (хрещене) (Franklin, 1996, p. 200–201). Саму ж проблему Сфенгуса вчені розглядають як боротьбу Київської Русі з кочовиками, зазначаючи на одній місії Сфенгуса і Мстислава – боротьбі зі Великим Степом.

Сучасний фінський дослідник О. Коптев вважає, що Сфенгус – реально діюча історична постать, більш того, він міг бути воєводою або навіть дійсно дядьком князя Мстислава Чернігівського. Подібну скандинавську традицію О. Коптев знаходить у літописному описі князя Олега, що був опікуном князя Ігоря Рюриковича або воєводи Добрині з князем Володимиром, своїм племінником. Таким чином, на думку О. Коптева, «Сфенгус цілком міг бути братом князя Володимира, посланого на південь разом (або окремо) зі своїм племінником Мстиславом» (Koptev, 2014, p. 93–94).

Відомий американський дослідник К. Брук підтримує ідею того, що Георгій Цулос не був останнім правителем Хазарії, а був візантійським намісником, але зазначає, що території Кримського півострова потрапили під владу Київської Русі. Сам же Сфенгус і його походження та етнічна приналежність військового контингенту до норманів не обмірковується (Brook, 2018, p. 140–141).

Отже, можна зазначити що західна історіографічна думка розглядає Сфенгуса як проблему, переносючи ситуацію його походу з візантійським військом на фактор занепаду Хазарії або «Готської проблеми в Криму» та інших актуальних проблем історії середньовічного Сходу.

Висновки. Підсумовуючи результати нашого дослідження, можемо зазначити, що історіографія розглядає Сфенгуса, сина Святослава Ігоровича Хороброго, як командира варязького контингенту, обожнюваного зі скандинавським ярлом Свейном. Його норманське ім'я вказує, ймовірно, на те, що контингент був теж норманським, про що опосередковано свідчить Іоанн Скіліца у викладенні Георгія Кедріна. Ймовірно, на наш погляд, є те, що Сфенгус, вірогідно, загинув у боротьбі за престол Тмутараканського князівства, яке потребувало надійного захисту з боку Великого степу. Ототожнення Сфенгуса з Мстиславом Володимировичем, на наш погляд є невдалим, оскільки Мстислава нормани ніколи не підтримували, його військові контингенти, згідно з літописами, були кочівницьким, проти нього й воював Ярослав Мудрий з варягами. Ця проблема є дискусійною як у західній, так і у вітчизняній історіографії, тому потребує подальших досліджень.

Джерела та література

- Артамонов, М.** (1962). *История хазар*. Ленинград: Изд-во Государственного Эрмитажа, 522 с.
- Левченко, М.** (1956). *Очерк истории византийско-русских отношений*. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 554 с.
- Мавродин, В.** (1945). *Образование Древнерусского государства*. Ленинград: Изд-во Ленинградского ордена Ленина государственного университета, 431 с.
- Печеніна, Н.** (2014). Формування території Київської Русі наприкінці X – на поч. XI століття. *Сталий розвиток промисловості та суспільства*: матер. Міжнарод. наук.-техн. конф. (Т. 2, с. 161). Кривий Ріг.
- Приселков, М.** (1939). Русско-византийские отношения IX–XII вв. *Вопросы древней истории*, 3, 98–109.
- Пріцак, О.** (2003). *Походження Русі. Стародавні скандинавські саги та Скандинавія* (Т. 2). Київ: Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 1306 с.
- Филипчук, О.** (2020). Забутий святий: Князь Володимир Великий між Сходом та Заходом; наукове видання, Київ: Лаурис, 584 с.
- Филипчук, О.** (2009). Перечитуючи Іоанна Скілицю: хто був Сфенг – брат Володимира Великого. *Історична панорама. Спеціальність: Історія*. № 8. С. 58–70.
- Юргович, В.** (1889). Свинцовые печати, принадлежащие музею общества. *Записки императорского Одесского общества истории и древностей* (Т. 15), 41–46.
- Androshchuk, F.** (2016). *Images of Power. Byzantium and Nordic Coinage c. 995–1035*. Kyiv: Laurus, Paris: АСНС Вуз, 232 p.

- Brook, K.** (2018). *The Jews of Khazaria*. Lanham: Rowman & Littlefield, 374 p.
- Grousset, R.** (1970). *The empire of the steppes. A History of Central Asia*. Translated from the French by Naomi Walford. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press. 687 p.
- Kedrenus, G.** (1828). *Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emendatus*. 2 v. *Corpus scriptorum historiae byzantinae*. (Vol. 35). Theodosius (Diaconus). Bonn, impensis E. Weberi. URL: <https://surl.li/zjtwem> (дата звернення: 12.09.2024).
- Koptev, A.** (2014). A “Khazar Prince” at the Walls of Medieval Kiev: The Collision of Princely Succession in the Russian Primary Chronicle. *Mirator*, № 15:2. p. 84–120.
- Melnyk, M.** (2022). *Byzantium and the Pechenegs: The Historiography of the Problem*. Leiden – Boston: Brill, 410 p. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Vol. 79).
- Franklin, S. & Shepard, J.** (1996). *Emergence of Rus: 750–1200*. London; New York: Longman, 1996. 450 p. (Longman History of Russia).
- Tomaschek, W.** (1881). *Die Goten in Tayrien*. Wien: Alfred Hölder, 75 p. URL: <https://archive.org/details/diegotenintauri00tomagoog/page/n10/mode/2up>

References

- Artamonov, M.** (1962). *Ystoriya khazar [History of the Khazars]*. Lenynhrad: Yzd-vo Hosudarstvennoho Ermytazha, 522 s. [in Russian]
- Levchenko, M.** (1956). *Ocherk ystoriy vyzantyisko-russkykh otnoshenyi [Essay on the history of Byzantine-Russian relations]*. Moskva: Yzd-vo Akademyi nauk SSSR, 554 s. [in Russian]
- Mavrodyn, V.** (1945). *Obrazovanye Drevnerusskoho hosudarstva [Formation of the Old Russian State]*. Lenyhrad: Yzd-vo Lenynhradskoho ordena Lenyna hosudarstvennoho unyversyteta, 431 s. [in Russian]
- Pechenina, N.** (2014). Formuvannia terytorii Kyivskoi Rusi naprykintsi X – na poch. XI st. [Formation of the territory of Kievan Rus along the lines of X – at the beginning XI cent]. *Stalyi rozvytok promyslovosti ta suspilstva: mater. Mizhnarod. nauk.-tekh. konf.* (Vol. 2, s. 161). Kryvyi Rih. [in Ukrainian]
- Pryselkov, M.** (1939). Russko-vyzantyiskye otnosheniya IX–XII vv. [Russian-Byzantine relations IX–XII centuries] *Voprosy drevnei ystoriy*, 3, 98–109. [in Russian]
- Pritsak, O.** (2003). *Pokhodzhennia Rusi. Starodavni skandynavski sahy ta Skandynaviia [The adventure of Russia. Ancient Scandinavian sagas and Scandinavia]*. (Vol. 2). Kyiv: In-t skhodoznavstva im. A. Krymskoho NAN Ukrainy, 1306 s. [in Ukrainian]
- Fylypchuk, O.** (2020). *Zabutyi sviaty: Kniaz Volodymyr Velykyi mizh Skhodom ta Zakhodom [The Forgotten Saint: Prince Volodymyr the Great between East and West]*; naukove vydannia, Kyiv: Laurus, 584 s [in Ukrainian]
- Fylypchuk, O.** (2009). *Perechytuiuchy Ioanna Skilytsiu: khto buv Sfenh – brat Volodymyra Velykoho [Rereading John Skylytsia: Who Was Spheng, Brother of Vladimir the Great]*. *Istorychna panorama. Spetsialnist: Istorii*. № 8. S. 58–70. [in Ukrainian]
- Yurhevych, V.** (1889). *Svyntsovye pechaty, prynadlezhashchye muzeiu obshchestva [Lead seals belonging to the society museum]*. *Zapysky ymperatorskoho Odesskoho obshchestva ystoriy y drevnostei*, (Vol. 15), 41–46. [in Russian]
- Androshchuk, F.** (2016). *Images of Power. Byzantium and Nordic Coinage c. 995–1035*. Kyiv: Laurus, Paris: ACHC Byz, 232 p. [in English]
- Brook, Kevin.** (2018). *The Jews of Khazaria*. Lanham: Rowman & Littlefield, 374 p. [in English]
- Grousset, Rene.** (1970). *The empire of the steppes. A History of Central Asia*. Translated from the French by Naomi Walford. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press. 687 p. [in English]
- Kedrenus, Georgius.** (1828). *Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emendatus*. 2 v. *Corpus scriptorum historiae byzantinae*. (Vol. 35). Theodosius (Diaconus). Bonn, impensis E. Weberi. Retrieved from <https://surl.li/zjtwem> (data zvernennia 12.09.2024). [in English]
- Koptev, Aleksandr.** (2014). A “Khazar Prince” at the Walls of Medieval Kiev: The Collision of Princely Succession in the Russian Primary Chronicle. *Mirator*, №15:2. p. 84–120. [in English]
- Melnyk, Mykola.** (2022). *Byzantium and the Pechenegs: The Historiography of the Problem*. Leiden – Boston: Brill, 410 p. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Vol. 79). [in English]
- Franklin, Simon & Shepard, Jonathan.** (1996). *Emergence of Rus: 750–1200*. London; New York: Longman, 1996. 450 p. (Longman History of Russia). [in English]
- Tomaschek, Wilhelm.** (1881). *Die Goten in Tayrien*. Wien: Alfred Hölder, 75 p. Retrieved from <https://archive.org/details/diegotenintauri00tomagoog/page/n10/mode/2up>. [in English]

UDC 94(477.83)“15”

DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.2>

Ihor SMUTOK

Doctor of History, Professor, Professor at the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (smutokigor@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5430-163X>

Lesia SMUTOK

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (smutoklesia@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8918-2258>

To cite this article: Smutok, I., & Smutok, L. (2025). Ruthenian noble families of the Stryi district of the Przemysl land in the sixteenth century. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17(59). 18–24. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.2> [in English]

RUTHENIAN NOBLE FAMILIES OF THE STRYI DISTRICT OF THE PRZEMYSŁ LAND IN THE SIXTEENTH CENTURY

Summary. *The purpose of the study is to comprehensively characterize the noble community of the orthodox faith of Stryi district in the XVI century through the prism of demographic, property, and geographical factors. Trace its evolution and differences from rest of noble society. The methodology of the study is based on the principles of historicism and methods of microhistory research, prosopography, genealogical studies, social history. Scientific novelty. The personal (family) composition, property, demographic status, and geographic distribution of the Orthodox nobility of Stryi district are analyzed. On the basis of comparative methods, the socio-cultural difference of the Orthodox nobility of Stryi from the rest of the nobility of the Roman Catholic faith has been proven. Conclusions. The population of the Stryi district did not differ from the neighboring regions in terms of the structure of land tenure and social stratification. Here church, royal, and noble land ownership were equally present. Among the owners we can find both wealthy families of Polish and Ruthenian origin and people from local szlachta families. The latter were represented by such families as the Lubenetski, Klodnytski, Semyhynivski, Bratkivski, Krushelnytski, Pidhorodetski, Korchynski, and Skolski. All of them used the Sas coat of arms. The early history of these families is closely connected with the so-called “Wallachian colonization” of the Carpathians. Representatives of these families were representatives of ordinary szlachta and did not manage to achieve significant success and take a significant place among the rest of the Przemyśl nobility. The family’s property was limited to one or more villages, more often – to shares in two, four, or six villages located close to each other. Marriages were concluded with representatives of families of similar status. During the XVI century, there was a steady demographic growth among them. The material situation of the orthodox nobility was insignificant. She ran her own household and did not have large estates.*

Key words: *Ruthenian szlachta, Przemyśl land, Stryi district, sixteenth-century nobility.*

Ігор СМУТОК

доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (smutokigor@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5430-163X>

Леся СМУТОК

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (smutoklesia@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8918-2258>

Бібліографічний опис статті: Смуток, І. & Смуток, Л. (2025). Ruthenian noble families of the Stryi district of the Przemysl land in the sixteenth century. *Українські історичні студії*, 17(59). 18–24. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.2>

РУСЬКІ ШЛЯХЕТСЬКІ РОДИ СТРИЙСЬКОГО ПОВІТУ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ У XVI СТ.

Анотація. *Мета дослідження* – всебічно охарактеризувати шляхетську спільноту православного віровизнання Стрийського повіту у XVI ст. крізь призму демографічного, майнового, географічного чинників; простежити її еволюцію та відмінності від решти шляхетського соціуму. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму й методи дослідження мікроісторії, просопографії, генеалогічних студій, соціальної історії. **Наукова новизна.** Проаналізовано персональний (родовий) склад, майновий, демографічний стан, географію розселення православної шляхти Стрийського повіту. На основі порівняльних методів доведено соціокультурну відмінність православної шляхти Стрийщини від решти шляхти римо-католицького віросповідання. **Висновки.** За структурою землеволодіння та соціальною стратифікацією населення Стрийського повіту не різнилося від сусідніх регіонів. Тут однаковою мірою існувало церковне, королівське, шляхетське землеволодіння. А з-поміж власників зустрічаємо як заможні роди польського та руського походження, так і вихідців з місцевих дрібношляхетських родин. Останні були представлені такими сім'ями, як Любенецькі, Клодницькі, Семигинівські, Братківські, Крушельницькі, Підгородецькі, Корчинські, Скольські. Усі вони використовували герб «Сас». Рання історія цих родів тісно пов'язана з так званою «волоською колонізацією» Карпат. Представники цих родин становили рядовий шляхетський загаль і не зуміли досягнути значних успіхів та посісти вагоме місце серед решти перемишльської шляхти. Власність роду обмежувалася одним або кількома селами, найчастіше частками в двох-чотирьох-шістьох селах, розміщених неподалік одне від одного. Шлюби укладалися з представниками родин аналогічного статусу. Упродовж XVI ст. серед них спостерігається стабільний демографічний ріст. Матеріальне становище православної шляхти було незначним. Вона провадила своє господарство власноруч і не мала великих маєтків.

Ключові слова: руська шляхта, Перемишльська земля, Стрийський повіт, шляхта XVI ст.

Problem statement. The study of local social communities in a particular region is a necessary prerequisite for larger-scale studies of society. Such studies allow accumulating factual material, tracking certain local peculiarities and elucidating certain social processes at the level of microhistory. The Stryi region, a historical part of the Przemysl land, is interesting from the point of view of combining different models of social development during the Polish-Lithuanian Commonwealth. The natural landscape and the combination of the southern mountainous part in the Carpathians and the northern plains were also characteristic of Drohobych, Sambir, Przemysl, Zhydachiv, Sanok, and Halych counties. Thus, the study of the social structure of the population of Stryi region, in particular, elite groups, allows us to reconstruct a social model characteristic of a much wider area that covered the entire Carpathian region.

Analysis of the study. The first works on the history of the Stryi district, as well as the neighboring Skole district, which was part of the Stryi district until the early XIX century, were written in the early XX century. F. Pappé published a small monograph on Skole and its surroundings in 1891. The researcher elaborated on the colonization of the mountainous part of Stryi region in the XV–XVI centuries, using relevant information from Przemysl grodsky and zemski acts (Papee, 1891, p. 25–39). A century later, Ukrainians in the United States initiated the publication of a local history collection entitled “Stryishchyna. A Historical and Memoir Collection”. The first volume contains a brief historical sketch. However, it does not contain detailed factual information (Shankovskiy, 1990). In 1936, a well-known Polish legal historian P. Dąbkowski published a book about the nobility of Korchyn and Krushelnytsia. The work is professionally done and contains interesting material about the Ruthenian nobility of the XVI century in Stryi region (Dąbkowski, 1936). In contrast to P. Dąbkowski, S. Sorodnyk published a small book about the Korchyn szlachta. However, it is significantly inferior to the previous publication (Sorodnyk, 2002). In the 1930s, L. Wyroszek wrote about individual families of the Stryi region. His studies are limited to the XV century (Wyroszek, 1932). In the 1990s, S. Pashyn wrote about the XV-century Stryi nobility, using published materials from Przemysl grodsky and zemski acts (Pashyn, 2004).

The study’s purpose is to comprehensively characterize the noble community of Stryi district in the XVI century through the prism of demographic, property, and geographical factors.

Summary of the main material. During the existence of the Polish-Lithuanian Commonwealth, from the XVI to the late XVIII centuries, Stryi region was part of the land of Przemyśl and was the eastern outskirts of this territorial entity. The Stryi district covered the territories of the present-day Stryi and Skole districts, and partially Drohobych and Zhydachiv districts. Despite the fact that by the beginning of the XVII century the Stryi district practically ceased to exist, the mentioned territories continued to be considered as an integral part of this region (Przyboś, 1994; Przyboś, 1999).

In terms of the structure of land tenure and social stratification of the population, it did not differ significantly from the other parts of the Przemyśl land (Sambir and Drohobych) and the neighboring Lviv and Halych. Church, royal, and private landownership were equally represented here. Among the owners of the latter, we find both significant magnate and lordly families of Polish and Ruthenian origin (Ostrozki-Zaslavski, Stadnitski, etc.) and people from local petty nobility (Papee, 1891, p. 40–55). The presence of the latter was a specific feature of the region (it can be found in the neighboring territories, consisting of the mountainous part of the Carpathian foothills and the Dniester lowlands), which deserves a more detailed analysis.

The formation of the petty gentry in the Stryi region began in the late XIV century, when the territory of the former Kingdom of Galicia-Volhynia, in particular, Galicia, was completely incorporated into the Kingdom of Poland. The process lasted until the early XVI century.

The first mention of three members of the Lubenetski family, the owners of Liubentsi in the Skole region in the foothills of the Carpathians, dates back to 1427. At the beginning of the XVI century, the Lubenetski family also owned shares in Rozhurtsi, located south of Liubentsi towards Nyzhnie Syniovydne. According to L. Wyroszek, this family was a branch of the numerous Tustanovski family, whose lands were spread over the territory of Sambir, Drohobych, and Stryi districts (Akta Grodzkie i Ziemskie, 1888, nr 1182; Wyroszek, 1932, p. 62–63; Pashyn, 2004, p. 27).

Another branch of the Tustanovski family, the Klodnytski family, is regularly found in Przemyśl grodsky and zemski acts starting from the 80s of the XV century. They were the owners of such villages as Dolholuka, Volia Dolholutska, Klodnytsia, and Monastyrets, located at the source of the Kolodnytsica River, near Ulychne on the one side, and the Stryi River on the other. Notably, in a boundary dispute with the Cherneiowski family in 1469, the Tustanovski family presented King Władysław Opolczyk’s privilege to found Klodnytsia and the surrounding villages as proof of their rights. Thus, the Klodnytski family nest emerged long before the family was separated from the Tustanovski family (Akta Grodzkie i Ziemskie, 1888, nr 75, 978, 1503, 1562, 1943, 2003–2005, 3116, 3729, 3753, 4021, 4423, 4512, 4770, 4826; *Matricularum*, 1915, nr 17270, 17274; Wyroszek, 1932, p. 63–64; Pashyn, 2004, p. 28).

On the right bank of the Stryi River, opposite the Klodnytski and Lubenetski lands, is the village of Semyhyniv, the ancestral home of the Semyhynivski family. The family's first representative was Ivan Holubey, who is mentioned in documents from the 1460s (Akta Grodzkie i Ziemskie, 1888, nr 4556, 4558; Wyroszek, 1932, p. 73; Pashyn, 2004, p. 30).

Further east were the lands of the Bratkivski family. Their ancestral home, the village of Bratkovychi, was located on the Stryi River, south of the town of Stryi. In addition, the family owned such settlements as Lukavytsia, Naniv, Berezhnytsia, part of Dubrovliany and Rozhirtsi. The first mention of the Bratkivski dates back to 1427 (a certain Prokop from Bratkovychi is mentioned), while more regular information about the family members appears only in the 1450s (Smutok, 2019, p. 596–600; Wyroszek, 1932, p. 71; Pashyn, 2004, p. 29).

A separate mention should be made of the large family community of Krushelnytski, Korchynski, Pidhorodetski, and Skolski, whose lands were located in the mountainous part of the Stryi district.

In 1395, Władysław Jagiełło granted Krushelnytsia to certain Ivashko and Demian Krushelnyk. The latter are considered the protoplasts of the Krushelnytski family. Until the end of the XV century, information about this family was extremely scarce, and it was not until the 1490s that information about the Krushelnytski began to appear regularly (Smutok, 2021, p. 256–263; Wyroszek, 1932, p. 69; Pashyn, 2004, p. 32).

In 1427, Stepan of Korchyn, the ancestor of the Korchynski family, attended the congress of the nobility of the Ruthenian Voivodeship (Halecki, 1919, s. 188; Smutok, 2021, pp. 21–23; Wyroszek, 1932, p. 71; Pashyn, 2004, p. 31).

The owners of Pidhorodtsi Ivan, Ivan Savytych, and Chula are mentioned in 1391. This year, they received a charter for 10 manors in Pidhorodtsi from King Władysław II (CSHAUL, f. 13, d. 1, p. 286, p. 53).

The lands of the Skolski family were located the furthest from Stryi, among the Carpathians, and were granted by Władysław Jagiełło in 1397 to Myko and Ivanko Volokh (Wyroszek, 1932, p. 66).

In the XV–XVI centuries, some members of the Hoshovski family migrated to Stryi district. Yurko Hoshovski was mentioned among the owners of Korchyn in the 1470s. His descendants later changed their surname and are known as the Korchynski Senkovychi (Smutok, 2021, p. 57–60). At the same time, Hoshovski acquired shares in the villages of Skole, Korostiv, Hrebeniv, Holovetske, Kozeniov and Tukhlia under unknown circumstances. In 1577, Ivan, Fedir, and Ivashko Hoshovski sued the heirs of kniaz Kostiantyn Ostrogski over the ownership of these villages (CSHAUL, f. 13, d. 1, p. 293, p. 76–78). The tax register of the Przemyśl land of 1589 informs about a certain Fedir Hoshovski, who was in charge of land ownership in Krushelnytsia, Skole, and neighboring villages that formed the so-called “Tukhol estate” (Źródła dziejowe, 1903, p. 42–43).

In addition to the settlements under their name, the Krushelnytski, Korchynski, Pidhorodetski, and Skolski families owned the villages of Hrebeniv, Korostiv, Tukhla, and Holovetske. They had their own shares in each of them. These settlements were also located in the upper reaches of the Opir River (Papee, 1891, pp. 25–36).

These noble families of the Stryi region had much in common that distinguished them from the rest of the szlachta. First, they all used the “Sas” crest and the early history of these families is closely connected with the so-called “Wallachian colonization” of the Carpathians. L. Wyroszek claimed that they originated from immigrants from Maramarosh, who were related to each other. As bold as this assumption is, it remains debatable. However, in the charters for a particular settlement, which later became the ancestral home of this nobility, along with the names of the recipients of the charter, the surnames “Volokh” and “Voloshyn” were used (Wyroszek, 1932, p. 32).

All these families represented the ordinary szlachta and did not achieve significant success among the rest of the Przemyśl nobility. Some representatives served as grodsky judges in Stryi. For example, Ivashko Bratkivskyi (1465–1482) (Smutok, 2019, p. 596) and Stanislav Klodnytskyi (1512–1520) (CSHAUL, f. 13, d. 1, c. 4, p. 449; f. 14, d. 1, c. 7, p. 291). This was the maximum they could achieve in the social and public sphere. The rest of them did not hold any positions in the governments of the Stryi district in particular and in the land of Przemyśl in general.

These families' sphere of family and property contacts was rather narrow and local. The family's property was limited to one or more villages, most often to shares in two, four, or six villages close to each other. Perhaps the only exception was the Lubenetski family, who, according to the 1508 tax register of the Przemyśl land, had their holdings not only in Stryi district, but also in Radylovychi, Uhertschi and Truskavets in Sambir and Drohobych districts (Źródła dziejowe, 1903, p. 114).

Marriages were concluded with representatives of families of similar status. Until the beginning of the 16th century, among the marriage partners of the Krushelnytski, Bratkovski, and Semyhynivski families there were natives of neighboring counties of the Przemyśl land, Zhydachiv county of the Lviv land, and others, primarily the Tustanovski, Vysochanski-Komarnytski, Ilnytski-Turetski-Yavoriski, Vynnytski, and Stupnytski families. However, in the first half of the 16th century the geography of marriages narrowed. Marriages between representatives of the same family became more frequent if it had more than two or three dozen representatives in the third or fourth generation. The number of marriages between fellow villagers was rising sharply. Marriages to members of wealthier families was the exception rather than the rule (Smutok, 2017, p. 181–189).

In the XVI–XVII centuries, the fate of petty noble families was different. Let's take the Semyhynivski family as an example.

Ivan Holubey, the owner of Semyhyniv (1460s–1490s), left behind three sons and a daughter. His daughters-in-law were Fedka Ilnytska, married to his eldest son Miklash, and Oliukhna from Tustanovychi, married to his second son Yatsko (Akta Grodzkie i Ziemskie, 1903, nr. 2083, 2311–2312). Both came from the Sambir district. Ivan Semyhynivskyi's daughter was married to Oleksandr Urozkyi (Uruskyi) (1531), who was also from Sambir district (CSHAUL, f. 14, d. 1, c. 6, p. 308–309). By the middle of the XVI century, the family was growing. In the late 1580s and 1590s, the Semyhynivski were represented by about three dozen male family members. All of them owned their own lands in Semyhyniv (CSHAUL, f. 14, d. 1, p. 279, p. 574; p. 283, p. 345; p. 288, p. 223, 1008). During the XVI–XVII centuries, none of the family members achieved a respectable social position among the Przemyśl szlachta but continued to remain in the status of ordinary nobles. Most of them migrated to the territories of Lviv and Halych in the first half of the XVII century. In the second half of the XVII century, the Semyhynivski family was mentioned among the nobility of the Zhydachiv district (CSHAUL, f. 7, d. 1, c. 30, p. 719; c. 31, p. 408; f. 9, d. 1, c. 183, p. 1632; f. 9, d. 1, c. 185, p. 955).

The Skolski (Skilski) family suffered a similar fate. In the 1530s, they still owned part of their ancestral village. In particular, these were the Skolski Berendychi, represented by Petro, Mykhailo, and Hrytsko; the brothers Demko and Hlibko Skolski; and the sons and grandsons of Malysh Skolski. Gradually, the Skolski family sold their shares of Skole, Tukhlia, Hrebeniv, Slavske, and Korostiv to Andrii Krushelnytskyi (CSHAUL, f. 14, d. 1, c. 262, p. 140–141; c. 262, p. 661–665; c. 262, p. 864–867, 1004, 108–1090, 1270; c. 263, p. 591; c. 266, p. 638, 715; c. 268, p. 20). As early as the 1620s, we come across representatives of this family in the Przemyśl grodsky acts (CSHAUL, f. 13, d. 1, c. 353, p. 598). However, they no longer lived in their family nest. The Skolski family sold the remains of their real estate in Skole, Tukhlia, and Slavske to the Ostrogski family in 1590 (CSHAUL, f. 14, d. 1, c. 290, p. 516). Then they migrated to the east. In the second half of the XVI century they are mentioned among the landowners of Holyn in the Zhydachiv district (CSHAUL, f. 14, d. 1, p. 279, p. 1196–1197); some of them settled in Borshchiv (CSHAUL, f. 9, d. 1, p. 133, p. 53–54, 58; p. 385, p. 1296; p. 387, p. 762). By the middle of the XVII century, the Skolski family was also among the owners of Novosiltsi in the Zhydachiv district (CSHAUL, f. 74, d. 1, c. 5, p. 934). However, as in the case of the Semyhynivski family, the family completely left Stryi region.

Unlike the Semyhynivski or Skolski, the history of other minor noble families of Stryi region was different. In most cases, they were characterized by stable demographic growth. For example, the Pidhorodetski, Krushelnytski, and Korchynski families were represented by several dozen men at the beginning of the XVI century. This trend continued during the XVI–XVII centuries (Smutok, 2014, p. 36). In the register of the Przemyśl land's nobility, which appeared as a result of the *pospolite ruszenie* near Medyka in September 1648, we found 4 representatives of Bratkovski, 11 representatives of Pidhorodetski, 16 representatives of Korchynski, and 19 representatives of Krushelnytski

(Akta Grodzkie i Ziemskie, 1911, p. 28–35). For comparison, the same register records the names of 13 Ilnytski, although it is well known that in the 1640s–50s, up to a hundred members of the Ilnytski family lived in Ilnyk, Turka, Losynka, Radych, Matkiv, Vysotsk, Komarnyky, Husne, Yasionka, all villages in the Sambir district (Smutok, 2021, p. 47–323). Thus, it can be assumed that the number of either Pidhorodetski, Krushelnytski, or Korchynski families in the middle of the XVII century averaged more than a hundred men.

Of course, staying in family estates that consisted of one or two villages created many difficulties for many nobles. Some had to leave the Stryi region and seek a better life.

Conclusions. The population of the Stryi district did not differ from the neighboring regions in terms of land tenure and social stratification. Here, church, royal, and noble land ownership was equally present. Among the owners, we can find both wealthy families of Polish and Ruthenian origin and people from local petty gentry families. The latter were represented by such families as the Lubenetski, Klodnytski, Semyhynivski, Bratkovski, Krushelnytski, Pidhorodetski, Korchynski, and Skolski. All of them used the Sas coat of arms, and the early history of these families is closely connected with the so-called “Wallachian colonization” of the Carpathians. Representatives of these families formed an ordinary nobility and failed to achieve significant success and take a significant place among the rest of the Przemyśl szlachta. The family’s property was limited to one or more villages, and most often there were shares in two, four or six villages that were close to each other. Marriages were concluded with representatives of families of similar status. During the XVI century, there was a steady demographic growth among them.

Bibliography

- Пашин, С. С.** (2004). Стрийская шляхта XV – начала XVI веков. *Европа. Международный альманах*. Тюмень: Мандр и К, IV, 25–33.
- Смуток, І.** (2014). Демографічний розвиток шляхти Перемишльської землі XVI ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства НАН України*, 28, 20–38.
- Смуток, І.** (2017). *Руська шляхта Перемишльської землі (XIV–XVIII ст.). Історико-генеалогічне дослідження*. Львів: Простір-М.
- Смуток, І.** (2019). *Руська шляхта Перемишльської землі (XIV–XVIII ст.). Родоводи*. Т. 1. Львів: Простір-М.
- Смуток, І.** (2021). *Руська шляхта Перемишльської землі (XIV–XVIII ст.). Родоводи*. Т. 4. Львів: Простір-М.
- Сородник, С** (2002). *Історія корчинської шляхти. Минуле і сучасне села Корчин*. Львів: Панорама.
- ЦДАУЛ** – Центральний державний історичний архів України, м. Львів.
- Шанковський, Л.** (1990). Нариси історії Стрийщини. Стрийщина. Історико-мемуарний збірник. Т. 1. Нью-Йорк, 69–193.
- Akta Grodzkie i Ziemskie** (1888). *Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie, w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego*. Т. XIII. Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czaykowskiego.
- Akta Grodzkie i Ziemskie** (1911). *Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie, w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego*. Т. XXI. Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czaykowskiego.
- Dąbkowski, P.** (1936). *Szlachta zaściankowa w Korczyni i Kruszelnicy*. Lwów: Wschód, wydawnictwo do dziejów i kultury ziem wschodnich RP.
- Halecki, O.** (1919). Z Jana Zamoyskiego inwentarza Archiwum Koronnego. *Materiały do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku. Archiwum Komisji Historycznej*. Т. XIII, cz. 1. Kraków, 146–218
- Matricularum** (1915). *Matricularum Regni Poloniae Summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*. Pars IV: Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548). Vol. 2: Acta vicecancellariorum 1533–1548. Varsoviae.
- Papee, F.** (1891). *Skole i Tucholszczyzna*. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt.
- Przyboś, K.** (1994). Granice ziemi przemyskiej w czasach nowożytnych XVI–XVIII wiek. *Rocznik Przemyski*, XXIX–XXX, 189–200.
- Przyboś, K.** (1999). Granice ziemi lwowskiej w czasach nowożytnych (wraz z powiatem żydaczowskim). *Rocznik Przemyski*, XXXV, 3–13.

- Wyroszek L.** (1932). *Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi halickiej*. Kraków: Nakładem Polskiego towarzystwa heraldycznego.
- Źródła dziejowe** (1903). *Źródła dziejowe*. T. XVIII, cz. 1: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona. Warszawa.

References

- Pashyn, S. S.** (2004). Stryiskaia shliakhta XV – nachala XVI vekov [Stryi gentry of the 15th – early 16th centuries]. *Evropa. Mezhdunarodnyi almanakh*. Tiumen: Mandr y K, IV, 25–33 [in Russian].
- Smutok, I.** (2014). Demografichni rozvytok shliakhty Peremyslshkoi zemli XVI st. [Demographic development of the gentry of the Przemysl land XVI century] *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv Instytutu ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva NAN Ukrainy*, 28, 20–38 [in Ukrainian].
- Smutok, I.** (2017). *Ruska shliakhta Peremyslshkoi zemli (XIV–XVIII st.). Istoryko-henealohichne doslidzhennia* [The Ruthenian Gentry of the Peremysl Land in the 15th–18th centuries. Historical-Genaeological Research]. Lviv: Prostir-M [in Ukrainian].
- Smutok, I.** (2019). *Ruska shliakhta Peremyslshkoi zemli (XIV–XVIII st.). Rodovody* [The Ruthenian Gentry of the Peremysl Land in the 15th–18th centuries). Genealogy]. T. 1. Lviv: Prostir-M [in Ukrainian].
- Smutok, I.** (2021). *Ruska shliakhta Peremyslshkoi zemli (XIV–XVIII st.). Rodovody* [The Ruthenian Gentry of the Peremysl Land in the 15th–18th centuries). Genealogy]. T. 4. Lviv: Prostir-M [in Ukrainian].
- Sorodnyk, S.** (2002). *Istoriia korchynskoi shliakhty. Mynule i suchasne sela Korchyn* [History of the Korchyn nobility. Past and present village of Korchyn]. Lviv: Panorama [in Ukrainian].
- CSHAUL** – Central State Historical Archives of Ukraine, Lviv [Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi archiv Ukrainy, m. Lviv].
- Shankovskyi, L.** (1990). *Narysy istorii Stryishchyny* [Essays on the history of Stryi region]. *Stryishchyna. Istoryko-memuarnyi zbirnyk*. T. 1. New York, 69–193 [in Ukrainian].
- Akta Grodzkie i Ziemskie** (1888). *Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie, w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego*. T. XIII. Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czaykowskiego [in Latin].
- Akta Grodzkie i Ziemskie** (1903). *Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie, w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego*. T. XVIII. Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czaykowskiego [in Latin].
- Akta Grodzkie i Ziemskie** (1911). *Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie, w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego*. T. XXI. Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czaykowskiego [in Polish].
- Dąbkowski, P.** (1936). *Szlachta zaściankowa w Korczynie i Kruszelnicy* [The provincial nobility in Korchyn and Kruszelnica]. Lwów: Wschód, wydawnictwo do dziejów i kultury ziem wschodnich RP [in Polish].
- Halecki, O.** (1919). *Z Jana Zamoyskiego inwentarza Archiwum Koronnego* [From Jan Zamoyski's inventory of the Crown Archives]. *Materiały do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku. Archiwum Komisji Historycznej*. T. XIII, cz. 1. Kraków, 146–218 [in Polish].
- Matricularum** (1915). *Matricularum Regni Poloniae Summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*. Pars IV: Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548). Vol. 2: Acta vicecancellariorum 1533–1548. Varsoviae [in Latin].
- Papee, F.** (1891). *Skole i Tucholszczyzna* [Skole and Tuchla region]. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt [in Polish].
- Przyboś, K.** (1994). *Granice ziemi przemyskiej w czasach nowożytnych XVI–XVIII wiek* [The borders of the Przemysl land in modern times, 16th–18th centuries]. *Rocznik Przemyski*, XXIX–XXX, 189–200 [in Polish].
- Przyboś, K.** (1999). *Granice ziemi lwowskiej w czasach nowożytnych (wraz z powiatem żydaczowskim)* [The borders of the Lviv land in modern times (including the Zhydachiv district)]. *Rocznik Przemyski*, XXXV, 3–13 [in Polish].
- Wyroszek L.** (1932). *Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi halickiej* [The Drago-Sas family in Hungary and Galician Ruthenia]. Kraków: Nakładem Polskiego towarzystwa heraldycznego [in Polish].
- Źródła dziejowe** (1903). *Źródła dziejowe*. [Sources of history] T. XVIII, cz. 1: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona. Warszawa [in Latin].

УДК 94(470)»12»

DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.3>

Тетяна НІКОЛАЮК

кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри культури та соціально-гуманітарних дисциплін, Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури, вул. Вознесенський узвіз, 20, м. Київ, Україна, індекс 04053 (nikolaiukt@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5133-4033>

Researcher ID: ABA-8590-2021

<https://www.webofscience.com/wos/author/record/ABA-8590-2021>

Бібліографічний опис статті: Ніколаюк, Т. (2025). Дмитро Донський: міфологізований «святий» Московії. *Українські історичні студії*, 17 (59), 25–32. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.3>

ДМИТРО ДОНСЬКИЙ: МІФОЛОГІЗОВАНИЙ «СВЯТИЙ» МОСКОВІЇ

Анотація. Мета дослідження полягає в тому, щоб розглянути церковну політику московського князя Дмитра Донського, якого Російська православна церква канонізувала у 1988 році, та спростувати міфологему про так звану святість цього представника московських Рюриковичів. **Методологія дослідження** спирається на принципи об'єктивізму та історизму, методи аналізу історичних джерел про стосунки Дмитра Донського з церковними ієрархами, їх порівняння та критики. **Наукова новизна** полягає в тому, що авторка вперше спеціально проаналізувала широке коло історичних свідчень про анафемування у 1378 році митрополитом Київським і всієї Русі Кипріаном Дмитра Донського: церковні літописні зведення, лист литовського князя Ольгерда до Константинопольського патріарха Філофея, звернення митрополита Кипріана до московських ігуменів Сергія Радонежського та Феодора Симоновського. **Висновки.** Московський князь Дмитро Іванович намагався перетворити церкву на підвладну державі структуру, призначивши після смерті митрополита Олексія руським митрополитом попа Мітяя. При цьому Дмитро Московський демонстрував повну неповагу як до Константинопольського патріарха, так і до канонічно призначеного ним руського митрополита Кипріана. Коли той прибув до Москви, князь познущався з митрополита, ув'язнивши та пограбувавши його. З'ясовано, що Дмитро Московський поведився не як православний князь, а як варвар, якому не були відомі християнські закони та приписи людської моралі. Доведено, що у 1378 році він справедливо був анафемований руським митрополитом Кипріаном. Проте ганебна розправа «христолюбивого» московита Дмитра Івановича над законно призначеним церковним ієрархом не завадила керівникам російської православної церкви визнати Дмитра Донського святим.

Ключові слова: міфологізація, московський князь Дмитро Донський, анафема, церковна політика, канонізація.

Tetyana NIKOLAYUK

PhD hab. (History), Associate Professor, Head of the Department of Culture and Social and Humanitarian Disciplines, National Academy of Fine Arts and Architecture, 20 Voznesensky Uzviz St., Kyiv, Ukraine, postal code 04053 (nikolaiukt@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5133-4033>

Researcher ID: ABA-8590-2021

<https://www.webofscience.com/wos/author/record/ABA-8590-2021>

To cite this article: Nikolayuk, T. (2025). Dmytro Donskyi: mifolohizovanyi «sviatyi» Moskovii [Dmitry Donskoy: the mythologized “saint” of Muscovy]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17(59). 25–32. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.3> [in Ukrainian].

DMITRY DONSKY: THE MYTHOLOGIZED “SAINT” OF MOSCOW

Summary. *The purpose of this study is to examine the church policy of the Moscow prince Dmitry Donskoy, who was canonized by the Russian Orthodox Church in 1988, and to refute the mythologize about the so-called “holiness” of this representative of the Moscow Rurikovichs. Research methodology of the study is based on the principles of objectivism and historicism, methods of analyzing historical sources about the relations of Dmitry Donskoy with church hierarchy. The scientific novelty lies in the fact that the author has for the first time specifically analyzed a wide range of historical evidence about the anathematization in 1378 by Metropolitan of Kyiv and All Russia Cyprian of Dmitry Donskoy: church chronicle collections, a letter from the Lithuanian prince Olgerd to the Patriarch of Constantinople Philofey, an appeal by Metropolitan Cyprian to the Moscow abbots Sergius of Radonezh and Feodor Symonovsky. Conclusions.* *The Moscow prince Dmitry Ivanovich tried to transform the church into a structure subordinate to the state, appointing priest Mitya as the Russian metropolitan after the death of Metropolitan Alexei. At the same time, Dmitry Moscow demonstrated complete disrespect for both the Patriarch of Constantinople and the canonically appointed Russian metropolitan Cyprian. When the latter arrived in Moscow, the prince mocked the metropolitan, imprisoning and robbing him. It has been found that Dmitry Moscow behaved not as an Orthodox prince, but as a barbarian who was unaware of Christian laws and the prescriptions of human morality. It has been proven that in 1378 he was rightly anathematized by the Rus metropolitan Cyprian. However, the shameful massacre of a legally appointed church hierarchy by the “Christ-loving” Muscovite Dmitry Ivanovich did not prevent the leaders of the Russian Orthodox Church from recognizing Dmitry Donskoy as a saint.*

Key words: *mythologization, the rulers in Moscow, Dmitry Donskoy, anathema, church politics, canonization.*

Постановка проблеми. Офіційні російські історики все більше спрямовують свої зусилля не на правдиве висвітлення подій минулого, а на створення історичних міфів. Про цього представника династії Рюриковичів складено велику кількість оповідань, у яких він активно вихваляється: «*Богохранимый великий князь Дмитрий <...> хвалам достойно имя приобретя иже и доньне славим есть и удивляем не токмо от человека, но и от самого Бога*» (Полное собрание русских летописей: Книга степенная царского родословия, 1913, с. 59).

Князь Дмитро Донський керував Московією впродовж 1359–1389 років, і був канонізований Російською православною церквою у 1988 році. У путінській Росії церковники активно пропагують святість Дмитра Івановича. Так, у 2001–2005 роках був побудований Храм Святого Благовірного Князя Дмитра Донського в Садовниках у Москві, у 2015 році в Тулі – церква святого благовірного князя Дмитра Донського та святої благовірної Єфросинії Московської. В цих духовних центрах проводять не лише богослужіння, але й масові культурні та просвітницькі заходи для молоді. Така увага з боку сучасної Російської православної церкви та світської влади до одного зі своїх правителів зумовлена перш за все потребою використати минуле для пропаганди величчя і могутності сучасної Росії.

Одним з таких «героїв» є Дмитро Іванович Донський, який, згідно з імперськими наративами офіційної російської історіографії, у 1380 році кинув виклик Орді і спромігся перемогти монголо-татар у Куликовській битві, за що у 1988 році був канонізований Російською православною церквою як преподобний (святий).

Аналіз досліджень. Авторка раніше вже аналізувала наслідки так званої визвольної антимонгольської військової діяльності Дмитра Донського у 1380 році і довела, що боротьба з узурпатором темником Мамаєм була для цього князя лише засобом усунення Мамає з татарського престолу, а після Куликівської битви московське князівство ще довгі роки залишалося васалом Золотої Орди (Ніколаюк, 2024, с. 135–140).

Для подальшого спростування міфологеми про святість Дмитра Донського авторка дослідження залучила літописні джерела. Адже важливою доказовою базою для вивчення історичних подій є літописи, а не літературні праці, сформовані російськими літераторами згідно з вимогами політичних замовників. Тому авторка опрацювала тексти повного зібрання літописних зведень, які є у вільному доступі на офіційному сайті Інституту Історії України Національної Академії України (Полное собрание русских летописей: Русская летопись по

Никонову списку, 1788; Полное собрание русских летописей: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью, 1897).

Також для розкриття проблематики дослідження авторка залучила лист литовського князя Ольгерда до Константинопольського патріарха Філофея, що зберігся у першій з двох збірок актів Константинопольського патріархату 1315–1404 років, які із середини XVI ст. були вивезені зі Стамбула до Австрії дипломатом та вченим Оже Гісленом де Бусбеком. Нині ці збірники зберігаються в Австрійській національній бібліотеці у Відні, за каталогом грецьких рукописів № 47 та № 48. Авторка використала тексти перекладів цих документів, які розміщені для вільного доступу на литовському сайті “Nacionalistas – Tautininkas – Patriotas– Žygeivis – Laisvės karys” (Kalba – Istorija – Tauta – Valstybė (Протоиерей Мейендорф, 1990).

Також авторка статті використала текст листа від 23 червня 1378 року митрополита Київського та всієї Русі Кипріяна своїм прибічникам, ігуменам Сергію Радонежському та Феодору Симоновському, який міститься в «Ізборнику» – проекті електронної бібліотеки давньої української літератури, у якому зібрані українські літописи, хроніки, історико-мемуарна проза. Ці літературно-історичні джерела викладені у вільному доступі як добірка електронних книг, які презентують найважливіші події церковного та культурного життя в Україні впродовж X–XVII ст. (Дзюба, Павленко, 2003).

Мета статті полягає в тому, щоб розглянути церковну політику Московського князя Дмитра Донського і на основі історичних фактів з’ясувати справжнє ставлення цього князя до церкви і церковних служителів, дослідити причини його анафемування. У статті ми розглянемо реальні факти з життя і діяльності одного з головних міфологізованих правителів Московії Дмитра Донського і з’ясуємо, чи були підстави для його зарахування до лику святих.

Виклад основного матеріалу. Дмитро Іванович почав керувати Московією після смерті свого батька московського князя Івана II у 9-літньому віці з 1359 року. Опікуном князя-дитини став митрополит Київський Олексій (Олексій Федорович Бяконт), який на довгий час став фактичним верховним правителем Московського князівства. Саме у період правління Олексієм Київською митрополією православна церква почала відігравати помітну роль в керуванні московською державою.

Як відомо, литовський князь Гедимін у 1320 році рішуче відмежував православних свого князівства від православних Москви, у якій перебував митрополит Київський і всієї Русі. Пізніше під тиском митрополита Київського Феогноста патріарх скасував у 1328 році Литовсько-руську автокефальну митрополію. Після смерті Феогноста у 1353 році Константинопольська канцелярія новим митрополитом Київським призначила москвитя Олексія, закріпивши у 1354 році дозвіл на перебування Київського митрополита у Москві (Черкас, Климовський, Сварник та ін., 2016, с. 29).

Проте у 1356 році Константинопольська Патріарша канцелярія знову відокремила православних Литовського князівства від православного населення Новгородської боярської республіки та хрещених у православну віру фіно-угрів, які жили у Московії (Ніколаюк, 2022, с. 212–220). Саме литовський князь Ольгерд домігся від нового Константинопольського патріарха Калліста I призначення для православних свого князівства окремого від Москви митрополита Романа (Полное собрание русских летописей: Книга степенная царского родословия, 1913, с. 13).

Після смерті у 1362 році православного литовського митрополита Романа Константинопольський патріарх Філофей вирішив не призначати для Литви окремого митрополита, а затвердив очільником московсько-новгородської і литовської православної пастви москвитя Олексія, що зафіксувало об’єднання обох православних митрополій. Однак Ольгерд Гедимінович, маючи досить напружені стосунки з московським князем і митрополитом Київським Олексієм, не мав бажання віддавати москвитам право керувати православними у Литовській державі.

У 1371 році князь Ольгерд написав листа до Константинопольського патріарха Філофея, в якому повідомив про своє негативне ставлення до церковної діяльності Олексія і вимагав призначення для православних Литви окремого митрополита: «*По твоему благословению*

митрополит и доньне благословляет их (московитов) на пролития крови. И при отцах наших не бывало таких митрополитов. И благословляет московитян на пролития крови, и к нам не приходит, ни в Киев не наезжает, и кто поцелует крест ко мне и убежит к ним, митрополит снимает с него крестное целование <...> Бывает ли такое дело на свете, чтобы снимать крестное целование» (Протоиерей Мейендорф, 1990, с. 806). Далі Ольгерд повідомляє: «Мы зовем митрополита к себе, но он не идет к нам: дай нам другого митрополита на Киев, Смоленск, Тверь, Малую Русь, на Новосиль и Нижний Новгород» (Протоиерей Мейендорф, 1990, с. 806).

Треба зазначити, що митрополит Олексій дійсно був прихильником виключно Московського князівства, у Києві не з'являвся багато років і не опікувався православними Литовського князівства, які фактично його не бачили. Тому вимога князя Ольгерда, аби у Києві сидів окремих литовський православний митрополит, була абсолютно справедливою, адже коли Роман помер, то місце митрополита литовського деякий час було вакантним.

Проте поділяти Київську митрополію патріарх Філофей не мав бажання, оскільки це сприяло б послабленню Константинопольського патріархату і православ'я загалом в умовах посилення османської загрози.

Тому наприкінці серпня 1371 року патріарх Філофей звернувся до митрополита Олексія з листом, у якому повністю процитував текст звернення до нього Ольгерда і висунув вимогу припинити призначення на чолі єпархій людей, які були прихильниками лише московської держави. Пізніше патріарх відправив у Московське князівство ще одного посланця – монаха Кипріяна, який відрізнявся чеснотою, благочестям і був здатний добре скористатися обставинами і спрямувати справи у потрібне русло. Основним завданням цієї місії було примирити литовського і московського князів між собою і з митрополитом Київським і всієї Русі.

Згодом Кипріан відіграв визначну роль у руському православ'ї. Він народився у 1336 році в Болгарії у боярській родині Самблакових. У 50-х роках XIV ст. емігрував до Візантії, де і почалася кар'єра майбутнього митрополита Київського. Кипріан був добре освіченим, мав приємний голос і прекрасну зовнішність, тому патріарх Філофей залучив його до роботи у своїй канцелярії.

Коли Константинопільська канцелярія вирішила примирити правителів Литовської Русі та московсько-суздальського Залісся, вона призначила Кипріяна своєю довіреною особою, надавши йому повноваження для об'єднання двох митрополій руської православної ойкумени. Кипріан привіз митрополиту Олексію лист від Константинопольського патріарха, у якому той висловлював занепокоєння ситуацією, що склалася, і просив налагодити відносини Москви з Твер'ю і Литвою. Дорогою до Москви Кипріан у 1372 році прибув до Великого князівства Литовського, де поспілкувався з литовським князем Ольгердом і з членами великокнязівської ради. Від них він дізнався неприємну новину про те, що митрополит Олексій перетворився з церковного служителя на виключно промосковського політика.

Потім Кипріан відвідав місто Твер, а через деякий час дістався й до Москви. На перший погляд місія Кипріяна почалася вдало, оскільки спочатку митрополит Олексій підкорився вимогам Константинопольського патріарха Філофея і погодився призначити на церковні посади людей, які не були московитами. Але потім Кипріан побачив, що прагнення митрополита Олексія до примирення було звичайним лицемірством. Свою високу церковну посаду Олексій використовував лише як знаряддя для вирішення виключно московських політичних завдань.

До того ж Олексій намагався очорнити литовського князя Ольгерда в очах православних людей. Раптово він згадав події від 1347 року, коли троє придворних князя Ольгерда Кумець, Нежило і Круглець були засуджені князем на смерть нібито за те, що вони стали християнами і відмовлялися виконувати язичницькі обряди. Олексій канонізував цих трьох осіб, і вони стали відомі як віленські святі під православними іменами Антоній, Іоанн та Євстафій. Пізніше джерела прямо вказали на причетність до цієї історії митрополита Олексія, який вигадав її задля того, щоб очорнити Ольгерда в очах православних і зобразити Ольгерда як язичника, який влаштував гоніння на православних людей у Литві. Але Кипріан чудово знав, що ніяких гоніннь на православних у Литві ніколи не було, більш того, великий князь Ольгерд від самого дитин-

ства був хрещений за православним обрядом, а також був одружений з православною тверською княжною Уляною Олександрівною. Отже, митрополит Олексій свідомо спотворив факти.

Це змусило Кипріяна задуматися над відокремленням литовських православних від очільника Київської митрополії у Москві, яка перебувала під керівництвом Олексія. Кипріан спробував здійснити свій задум, повідомивши патріарха Філофея листом про те, що це уявне примирення довго не протримається, що Олексій буде продовжувати свою промосковську політику. Отримавши такий лист, Константинопольський патріарх 2 грудня 1375 року призначив Кипріяна митрополитом Київським і всієї Русі з правом, як вважає церковний історик А. Карташов, *«вступить в обладание «всей Русью» тотчас же, как будут изобличены криминальные поступки митрополита Алексия»* (Карташев, 2007, с. 206).

Однак призначення Кипріяна на цю високу посаду Константинопольським патріархом московський князь Дмитро Іванович не визнав. Кипріан, вирішивши налагодити взаємини з московським князем, зробив спробу стати єдиним митрополитом усієї Русі. У 1376 році він надіслав у Москву своїх послів. І тут на Кипріяна очікувало глибоке розчарування, тому що князь Дмитро Іванович *«не прѣя його»*, відповів його послам: *«Мы имеем митрополита святого Алексия. Ты же по что безсовестием дерзнул еси стати на живого митрополита?»* (Полное собрание русских летописей: Книга степенная царского родословия, 1913, с. 22). Далі літописець повідомляє, що Кипріан образився на Дмитра Івановича та поїхав жити до Києва.

Дмитро Іванович зустрів послів Кипріяна так нелюб'язно ще й тому, що митрополит Олексій був вже у поважному віці, а московський князь почав заздалегідь підбирати свого кандидата на митрополію (Полное собрание русских летописей: Русская летопись по Никонову списку, 1788, с. 73). Претендентом, який цілком влаштовував князя, виявився священник Михайло-Мітйя. Він був духівником Дмитра Івановича та його близьким радником, тобто був безпосередньо залучений у державні справи: *«Избран был хотением и любовью великого князя Дмитрия Ивановича <...> в печатники. И был поп Митяй отец духовный великому князю Дмитрию Ивановичу»* (Полное собрание русских летописей: Русская летопись по Никонову списку, 1788, с. 72).

Літописні джерела пишуть, що *«сей поп Митяй бысть возрастом статью велик и широк, высок и напруг, плечи велики, толсты, брада плоска и долга, и лицом красен, рожаемый саном, превзыде всех человек, речь легка, и чиста, и громогласна, глас же его красен зело, грамоте добре гаразд, течение веле по книгам, и силу книжную толкуя, и чтение сладкая премудро, и книгами премудр зело»* (Полное собрание русских летописей: Русская летопись по Никонову списку, 1788, с. 72). До того ж Мітйя був чепуруном: *«По вся дни ризами драгими изменяшишь и сияшишь в одеяниях драгих яко же удивление. Никто же бы в таких одеяниях не носящий и никто же так изменяши ризами драгим»* (Полное собрание русских летописей: Русская летопись по Никонову списку, 1788, с. 72). Загалом кандидат був солідним і князю в усіх аспектах прийнятним.

Проте існував один недолік, який позбавляв Мітйя законно зайняти митрополичий сан. Мітйя був попом, а не ченцем. Однак така «дрібниця» не хвилювала князя Дмитра Івановича. Адже попа дуже швидко можна зробити ченцем. Саме так і зробили з Мітйем. Вранці Мітйя постригли у ченці, а в середині того ж дня він уже став архімандритом столичного Спаського монастиря, увійшовши у коло вищого московського духовенства (Полное собрание русских летописей: Русская летопись по Никонову списку, 1788, с. 73–74; Полное собрание русских летописей: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. (Продолжение), 1897, с. 43). Однак, коли цього незаконно новопоставленого архімандрита привели до митрополита Олексія, той не захотів погоджуватися з таким претендентом на митрополичий престол (Полное собрание русских летописей: Русская летопись по Никонову списку, 1788, с. 70).

Проте Дмитро Іванович наполягав на призначенні Мітйя, адже головною перевагою Мітйя в очах московського князя було те, що у всіх питаннях йому була важлива лише думка великого князя. Дмитру Івановичу зручно було перетворити церкву на підвладну державі структуру. Він так звик керувати Московією разом з митрополитом Олексієм і вельми успішно нарощував московські володіння. Тому князь вважав, що для нього буде зручніше, якщо саме Мітйя, а не будь-хто інший, очолить Київську митрополію.

12 лютого 1378 року митрополит Олексій помер, так і не визнавши Мітця як свого наступника. Але Дмитро Іванович розпустив чутки, що Олексій, вмираючи, благословив Мітця. Кипріан цьому не повірив і вирішив ще раз приїхати до Москви. Але Кипріан не передбачив, що митрополит Олексій, сам того не бажаючи, вже виховав у князя Дмитра Івановича зневажливе ставлення до церковних ієрархів. Адже для звичайної людини спілкування з вищими церковними ієрархами було справою рідкісною, урочистою, і митрополит для неї був недосяжним. А князь Дмитро з дитинства мало не щодня спілкувався з митрополитом, обговорював з ним державні і світські питання, тому для московського князя це було буденною справою.

Саме тому Дмитро Іванович зник до самоуправства щодо церкви, яку він вважав служницею і знаряддям для досягнення своєї політичної мети. Кипріан не міг всього цього знати, тому що у Києві у нього були зовсім інші взаємини з князями і православною паствою. Тому як тільки він дізнався про смерть митрополита Олексія, то зважився на ризикований крок і без запрошення князя Дмитра Івановича поїхав у Москву.

3 червня 1378 року дорогою до Москви Кипріан звернувся з першим листом до ігуменів Сергія Радонезького і Феодора Симоновського з проханням його зустріти на шляху до Москви. Кипріан розраховував на підтримку московського духовенства, тому хотів потрапити в Москву разом із Сергієм Радонезьким і Феодором Симоновським, сподіваючись на їхню підтримку перед Дмитром Івановичем.

Однак московський князь почав діяти грубо і рішуче. Він перехопив лист – відповідь від Сергія Радонезького до Кипріана, і, дізнавшись про те, що Кипріан прямує до столиці, перекрив всі шляхи до Москви. Кипріана спіймали. Якийсь воєвода Никифор вночі у міських воріт захопив митрополиту процесію із сорока п'ятьох вершників.

Свідомо виконуючи княжий наказ, воєвода повівся з митрополитом та його супутниками нахабно: *«А як повелися з послами патріарха, возводячи хулу на патріарха, і царя, і собор Великий! Патріарха литвином називали, і царя також, і всесесний Вселенський собор. А я, скільки було сил, хотів, щоб злість утихла»* (Дзюба, Павленко, 2003). А потім, як повідомив про це згодом сам Кипріан: *«Без вини мене зганьбив, пограбував, замкнувши, тримав голодного і голого, а ченців моїх – в іншому місці»* (Дзюба, Павленко, 2003).

Всю ніч і наступний день Кипріан провів у в'язниці: *«Окремо од моїх слуг замкнув мене вночі», і «навіть в церкву не мав змоги вийти»* (Дзюба, Павленко, 2003). На наступний день за ним прийшли одягнені його слугами воєвода Никифор з охоронцями, вивели митрополита з камери, сіли на коней з його свити і кудись повезли. Кипріан, як він пізніше повідомив, вважав що його везуть *«або убивати чи топити. А тут ще більше безчестя: ведучи мене, і сторожа, і проклятий воєвода Никифор були зодягнені в одяг моїх слуг і їхали на їхніх конях і сідлах. Чуєте, небо і земле, і всі християни. Що сотворили наді мною християни»* (Дзюба, Павленко, 2003).

Повернувшись після наруги у Москві до Києва, Кипріан вирішив повідомити широку громадськість про те, що сталося з ним у Московії. І вже захворівши після знущань, 23 червня 1378 року Кипріан пише своє відоме друге послання Сергію Радонезькому і Федору Симоновському, яке призначав всім їхнім однодумцям, і очікував від них відповіді: *«Ви ж, чесні отці й ігумени, напишіть мені якнайшвидше, щоб наздогнала мене ваша грамота якнайшвидше, що ви думаєте, тому що тут я вас не благословив»* (Дзюба, Павленко, 2003).

Саме у цьому посланні Кипріан обґрунтував причини проголошення анафема князю Дмитру Івановичу. Кипріан пише, що мета його поїздки до Дмитра Івановича була дружньою: *«Те Бог знає, що любив я від чистого серця князя великого Дмитрія, і бажав би я йому тільки добра і до кінця свого життя»* (Дзюба, Павленко, 2003). Значне місце у листі посідає доказ незаконності поставлення Мітця митрополитом. Власні права для Кипріана безсумнівні: *«Силою благодаті, даною мені від Пресвятої і живоначальної Тройці, за правилами святих отців і божественних апостолів»* (Дзюба, Павленко, 2003). Московський князь, на думку митрополита, не мав жодного права застосовувати проти нього примус: *«Не годиться князям карати святителів. Є у мене патріарх вищий над нами, є Великий собор, хай би він туди послав звістку про мої гріхи; і вони, розглянувши справу, не стали б мене карати»* (Дзюба, Павленко, 2003).

Своє друге послання Кипріан закінчує страшним прокляттям: «*Але так як мене і моє святительство піддали такому безчестю, – силою благодаті, даною мені від Пресвятої і Живоначальної Тройці, за правилами святих отців і божественних апостолів, ті, хто причетний до мого затримання, ув'язнення, безчестя і наруги, і ті, що таку раду давали, хай будуть відлучені і неблагословенні мною, Кипріаном, митрополитом всієї Русі. І прокляті за правилами святих отців! І хто наважиться цю грамоту спалити чи приховати, і той такий самий*» (Дзюба, Павленко, 2003).

Кипріан закінчив своє послання обіцянкою їхати у Константинополь шукати правди і звинуватив Дмитра Івановича у тому, що той сподівається лише на куни і фрязи: «*А я в Царгород іду оборонятись Богом, святим патріархом і Великим собором. І ті на гроші надіються і на фрягів, я ж на Бога і на свою правду*» (Дзюба, Павленко, 2003). Фрягами митрополит Кипріан називає генуезців з Криму, у яких князь Дмитро Іванович займав великі гроші (куни), у тому числі для підкупу чиновників Константинопольського патріархату.

Ось так ганебно князь Дмитро Іванович Московський, канонізований у 1988 році керівництвом російської православної церкви, поведився із законно призначеним православним митрополитом Київським і всієї Русі Кипріаном.

Очевидно, що така наруга князя Дмитра Донського над митрополитом була нечуваним святотатством, і той факт, що російська православна церква пізніше оголосила анафемованого Дмитра Івановича святим, є порушенням всіх церковних канонів.

Кипріан був упевнений, що його прокляття відіб'ється на сімейному житті Дмитра Івановича та Мітія, якого він також анафемував, і вважав, що божественне покарання спіткає всіх, хто брав участь у знущанні над ним. Подальші історичні події підтвердили очікування ображеного митрополита Кипріана. У 1382 року монголо-татарами буде захоплена і спалена Москва, а у 1389 році князь Дмитро Іванович помер у 39-річному віці. Ще раніше, за доволі дивних обставин помер Мітія, який так і не став митрополитом Київським і всієї Русі.

Висновки. Офіційні дослідники російської історії не згадують про анафему, накладену митрополитом київським Кипріаном на московського князя Дмитра Івановича, підтверджуючи право світської московської влади на жорстоке поводження із церковними ієрархами. Наведені у статті факти спростовують святість і благовірність московського князя Дмитра Івановича Донського. Саме з цієї причини ієрархи Російської православної церкви лише через шість століть після його смерті наважились оголосити його святим. Можна також стверджувати, що його канонізація у 1988 році була виключно політичною акцією російської православної церкви, легалізованою радянським урядом наприкінці 80-х років ХХ ст.

Джерела та література

- Дзюба, О., & Павленко, Г. (2003). Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X – середина XVII ст.). Розділ II. Культура України (середина XIII – XV ст.). *«Ізборник». Історія України IX–XVIII ст. Періоджерела та інтерпретації. Електронна бібліотека давньої української літератури. Українські літописи, хроніки, життя, апокрифи, граматики, лексикони, історико-мемуарна проза, перекладні та поетичні твори, Слово о полку Ігоревім тощо.* URL: <http://litopys.org.ua/dzuba/dzuba2>
- Карташев, А. (2007). *Очерки по истории Русской Церкви.* Минск: ООО «Харвест». Т. 1.
- Ніколаюк, Т. (2024). Дмитро Донський: міфологізований герой Росії. *Вчені записки Таврійського університету. Серія: Історичні науки.* 35 (74) № 3. 135–140. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.20>
- Ніколаюк, Т. (2022). Топоніміка руської православної ойкумени на західноєвропейських мапах епохи Ренесансу. *Вчені записки Таврійського університету. Серія: Історичні науки.* 33 (72) № 4. 212–220. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.33>
- Полное собрание русских летописей, (1788). Русская летопись по Никонову списку Том 13, Ч. 4: До 1407 года. СПб.: При Императорской Академии Наук. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Pol_Sobr_Rus_let_t13_1788/e_dzherela_Pol_Sobr_Rus_let_t13_1788.pdf
- Полное собрание русских летописей, (1897). Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. (Продолжение) Том 11. СПб.: Типография И.Н. Скороходова. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Pol_Sobr_Rus_let_t11_1897/e_dzherela_Pol_Sobr_Rus_let_t11_1897.pdf

- Полное собрание русских летописей**, (1913). Книга степенная царского родословия Том 21, Ч. 2. СПб.: Типография М.А. Александрова. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0006583>
- Протоіерей Мейендорф, Иоанн.** (1990). Грамота литовского князя Ольгерда к патриарху Филофею с просьбой поставить особого митрополита для Киева, Смоленска, Малой Руси, Новосилия, Твери и Нижнего Новгорода (1371 год). *Византия и Московская Русь. Очерк по истории церковных и культурных связей в XIV веке*. Paris: YMCA-PRESS. URL: <https://lndp.lt/diskusijos/viewtopic.php?t=12552&p=37427>
- Черкас, Б., Климовський, С., & Сварник І. та ін.** (2016). Україна: Литовська доба 1320–1569. Київ: ТОВ Балтія-Друк.

References

- Dziuba, O., & Pavlenko, H.** (2003). Litopys nayvazhlyvishykh podiy kul'turnoho zhyttia v Ukraini (XIII – seredyna XVII st.). Rozdil II. Kul'tura Ukrainy (seredyna XIII – XV st.). [Chronicle of the most important events of cultural life in Ukraine (10th – mid-17th centuries). Section II. Culture of Ukraine (middle of the 13th – 15th centuries)]. *“Izbornyk”. Istoriiia Ukrainy IX–XVIII st. Pershodzherela ta interpretatsii. Elektronna biblioteka davn'oi ukrains'koi literatury. Ukrains'ki litopysy, khroniky, zhyttiia, apokryfy, hramatyky, leksykony, istoryko-memuarna proza, perekladni ta poetychni tvory, Slovo o polku Ihorevim toshcho* [in Ukrainian].
- Kartashev, A.** (2007). Ocherki po istorii Russkoy Tserkvi. T. 1 [Essays on the history of the Russian Church. Vol. 1]. Minsk: ООО “Kharvest”. 460 s. [in Russian]
- Nikolaiuk, T.** (2024). Dmytro Dons'kyi: mifolohizovanyy heroj Rosii [Dmytro Donsky: a mythologized hero of Russia]. *Vcheni zapysky Tavriys'koho universytetu. Serii: Istorychni nauky*. 35 (74) № 3. 135–140. [in Ukrainian]
- Nikolaiuk, T.** (2022). Toponimika rus'koi pravoslavnoi oikumeny na zakhidnoievropeys'kykh mapakh epokhy Renesansu [Toponymy of the Russian Orthodox Oikumene on Western European maps of the Renaissance era]. *Vcheni zapysky Tavriys'koho universytetu. Serii: Istorychni nauky*. 33 (72) № 4. 212–220. [in Ukrainian].
- Polnoe sobranie russkikh letopisey**, (1788). Russkaia letopis' po Nikonovu spisku T. 13, Ch. 4: Do 1407 goda [Russian chronicle according to Nikon's list Vol. 13, Part 4: Until 1407]. SPb.: Pri Imperatorskoy Akademii Nauk. 372 s. [in Russian]
- Polnoe sobranie russkikh letopisey**, (1897). Letopisnyy sbornik, imenuemyy Patriarsheiu ili Nikonovskoiu letopis'iu. (Prodolzhenie) T. 11. [A chronicle collection called the Patriarch's or Nikon's Chronicle. (Continued). Vol. 11]. SPb.: Tipografiia I.N. Skorokhodova. 258 s. [in Russian]
- Polnoe sobranie russkikh letopisey**, (1913). Kniga stepennaia tsarskogo rodosloviia T. 21, Ch. 2 [The book of power of the royal genealogy. Vol. 21, Part 2]. SPb.: Tipografiia M.A. Aleksandrova. 369 s. [in Russian]
- Protoіerей Мейендорф, Иоанн.** (1990). Грамота литовского князя Ол'герда к патриарху Филофею с прос'бой поставить' osobogo mitropolita dlia Kievа, Smolenska, Maloy Rusi, Novosilia. Tveri i Nizhnego Novgoroda (1371) [Letter from the Lithuanian prince Olgerd to Patriarch Philotheus with a request to appoint a special metropolitan for Kyiv, Smolensk, Little Russia, Novosil. Tver and Nizhny Novgorod (1371)]. *Vizantiia i Moskovskaia Rus'.* Ocherk po istorii tserkovnykh i kul'turnykh sviazey v XIV veke. Paris: YMCA-PRESS. 820 s. [in Russian]
- Cherkas, B., Klymovs'kyi, S., & Svarnyk I. ta inshi.** (2016). Ukraina: lytovs'ka doba 1320–1569. [Ukraine: Lithuanian era 1320 – 1569]. Kyiv: TOV Baltiia-Druk. 175 s. [in Ukrainian]

Андрій КЛЮЄВ

аспірант кафедри історії, правознавства та методики навчання, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, вул. Київська, 24, м. Глухів, Україна, індекс 41400 (kliuevandre@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5802-1574>

Бібліографічний опис статті: Ключев, А. (2025). Товарно-грошові відносини на Сіверщині в період занепаду Гетьманщини (1701–1782). *Українські історичні студії*, 17 (59), 33–38. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.4>

ТОВАРНО-ГРОШОВІ ВІДНОСИНИ НА СІВЕРЩИНІ В ПЕРІОД ЗАНЕПАДУ ГЕТЬМАНЩИНИ (1701–1782)

Анотація. *Мета дослідження* – за письмовими та скарбовими джерелами проаналізувати процеси товарно-грошових відносин на території Сіверщини в період занепаду Гетьманщини (1701–1782). **Методологія дослідження.** Для дослідження товарно-грошових відносин Сіверщини в період занепаду Гетьманщини (1701–1782) проаналізовано, систематизовано, узагальнено матеріали, які стосуються товарно-грошових відносин на Сіверщині у досліджуваній період. **Наукова новизна** полягає в тому, що введено у науковий обіг матеріали, які свідчать про негативний вплив грошової реформи царського уряду на товарно-грошові відносини Сіверщини зазначеного періоду, визначено роль монастирів у цій проблемі. **Висновки.** Аналіз письмових джерел, скарбових комплексів XVIII ст., знайдених на території Сіверщини, дають нам можливість стверджувати, що до кінця XVIII ст. російська грошова система витіснила європейську монету на території Сіверщини, а в грошовому обігу перебували російські золоті імперіали (10 рублів), срібні рублі, полтини (1/2 рубля), півполтини (1/4 рубля), 20, 10, 5 копійок, мідні 10, 5, 3, 2, 1 копійки, деньга (1/2 копійки), полушка (1/4 копійки).

У великих торгових операціях до кінця XVIII ст. разом з російськими червінцями і рублями використовували західноєвропейські золоті дукати і срібні талери, флорини, орти.

Монастирі на території Сіверщини в період з 1705 по 1795 рр. відігравали важливу роль у розвитку товарно-грошових відносин. Вони були не тільки релігійними та культурними центрами, але й значними економічними суб'єктами, про що свідчать численні монетно-речові скарби XVIII ст.

Ключові слова: Сіверщина, Глухівський Петропавлівський монастир, товарно-грошові відносини, грошова реформа, щоденник, літопис.

Andriy KLYUYEV

Postgraduate Student of History, Law and Teaching Methods Chair, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 24, Kyivska Str., Hlukhiv, Ukraine, postal code 41400 (kliuevandre@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5802-1574>

To cite this article: Klyuyev, A. (2025). Tovarno-hroshovi vidnosyny na Sivershchyni v period zanepadu Het'manshchyny (1701–1782) [Commodity and monetary relations in the Sivershchyna during the decline of the Hetmanate (1701–1782)]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17 (59). 33–38. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.4> [in Ukrainian].

COMMODITY AND MONETARY RELATIONS IN THE SIVERSHCHYNA DURING THE DECLINE OF THE HETMANATE (1701–1782)

Summary. The aim of the study. Using written and treasure sources, to analyze the processes of commodity and monetary relations in the territory of the Sivershchyna region during the period of the decline of the Hetmanate (1701 – 1782). **Research methodology.** To study the commodity and monetary relations of the Sivershchyna region during the period of the decline of the Hetmanate (1701–1782), materials on the commodity and monetary relations in the Sivershchyna region during the period under the study were

© Ключев Андрій, 2025

analyzed, systematized, and summarized. **The scientific novelty** consists in the fact that materials indicating the negative impact of the monetary reform of the tsarist government on the commodity and monetary relations of the Sivershchyna region of the specified period were introduced into the scientific circulation, and the influence of monasteries in the problem was determined. **Conclusions.** The analysis of the written sources and treasure complexes of the 18th century found in the territory of the Sivershchyna region allows us to state that by the end of the 18th century the Russian monetary system replaced the European coins on the territory of the Seversk region, and Russian gold imperials (10 roubles), silver roubles, poltyns (1/2 rouble), half-poltyns (1/4 rouble), 20, 10, 5 kopecks, copper 10, 5, 3, 2.1 kopecks, den'ha (1/2 kopeck), polushka (1/4 kopeck) were in circulation.

Secondly, in large trade transactions until the end of the 18th century, along with the Russian chervinets' and roubles, Western European gold ducats and silver thalers, florins, orts were used.

Thirdly, the monasteries on the territory of the Sivershchyna region in the period from 1705 to 1795 played an important role in the development of the commodity-monetary relations. They were not only the religious and cultural centres, but also the significant economic entities, as it was evidenced by the numerous monetary treasures of the 18th century.

Key words: Sivershchyna, Hlukhiv Petro and Pavlo Monastery, commodity-monetary relations, monetary reform, diary, chronicle.

Постановка проблеми. Занепад автономії, політична нестабільність, численні війни та економічні труднощі значно вплинули на розвиток економічних відносин Сіверщини у XVIII ст. В умовах загальної економічної кризи і посилення феодальної експлуатації система товарно-грошових відносин зазнавала суттєвих змін. Однією з основних проблем було зниження купівельної спроможності населення через інфляцію, військові конфлікти та розорення землі. Зокрема, занепад Гетьманщини призводив до зміни форми економічної залежності, погіршення умов життя селян, зменшення обсягу внутрішньої та зовнішньої торгівлі, а також зменшення довіри до грошової одиниці, що ускладнювало розвиток товарно-грошових відносин. Другою проблемою став процес витіснення з грошового обігу західноєвропейської монети грошовими одиницями (срібною та мідною копійкою, денгою, рублем, єфимком, севським чехом), які карбувалися у Московському царстві в період царювання Олексія Михайловича (1645–1676) та його наступників.

Ці проблеми відкривають широке поле для досліджень товарно-грошових відносин в умовах занепаду Гетьманщини, що дасть змогу глибше зрозуміти економічні процеси того часу, їхній вплив на соціально-політичні трансформації в Україні.

Аналіз досліджень. Товарно-грошові відносини Сіверщини досліджуваного періоду вивчали відомі українські історики та нумізмати, зокрема М. Котляр, О. Бакалець, В. Белашов, А. Бойко-Гагарин, В. Нечитайло, А. Клюєв. М. Котляр у праці «Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVII ст.», спираючись на десятки історичних писемних джерел XVIII ст., визначив номінали українського грошового господарства, їх співвідношення, описав систему лічби та обігу монет, які перебували у товарно-грошових відносинах Сіверщині досліджуваного періоду (Котляр, 1981, с. 48).

В. Белашов у монографії «Глухів – столиця гетьманської України (1708–1782): (від перших поселень до сучасності)» розглянув основні аспекти змісту, роль і значення одного з найважливіших періодів української державності, головну увагу приділив історії гетьманської столиці Глухова від найдавніших часів до нашого часу. У праці він описав соціально-політичні та економічні процеси на основі аналізу архівних джерел (гетьманських універсалів, рукописів, описів знайдених скарбів монет тощо) (Белашов, 2019, с. 44).

О. Гуржій, В. Орлик у спільній монографії «Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.)» детально розглянули проблему оподаткування сільського населення України у XVII – середині XIX ст., яке впливало на процеси товарно-грошових відносин, дослідили поширення на українські терени російських податкових статей, специфіку різних видів оподаткування в 9 українських губерніях (у тому числі, Чернігівській, Полтавській, Харківській) крізь призму станових, етнічних та регіональних складових частин фіскальної політики в українському селі (Гуржій, Орлик, 2012, с. 1).

Найбільш систематизовано товарно-грошові відносини, грошовий обіг Гетьманщини у другій половині XVI – XVIII ст. висвітлив у кандидатській дисертації, монографії та наукових статтях О. Бакалець. У монографії «Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1782)» (2012) автор широко представив досліджені 494 монетні скарби доби Гетьманщини як історичне джерело для вивчення складних процесів грошового обігу, фінансової політики та економічного розвитку Війська Запорізького – Гетьманщини нового часу. На основі відомостей, отриманих у результаті розгляду скарбових комплексів, науковець визначив питому вагу західноєвропейських монет на українському грошовому ринку у XVII ст., дійшов висновку про фінансову політику гетьманів, орієнтацію зовнішньої торгівлі, вплив грошової реформи Петра I у 1698–1718 рр. на товарно-грошові відносини Сіверщини в період занепаду Гетьманщини. Автор довів, що російський карбованець талерного типу та десятинна грошова система у 20–40 рр. XVIII ст. загалом витіснили західноєвропейські гроші з ринку України, що негативно вплинуло на товарно-грошові відносини (Бакалець, 2012, с. 26).

Цей процес також прослідковується у численних писемних документах XVIII ст., в яких зафіксували асортимент монетного господарства Сіверщини, як-от документи Глухівської генеральної канцелярії, гетьманського генерального скарбу, полкових канцелярій, переписи населення, записи російських урядовців про збір грошових податків. Важливу роль у дослідженні товарно-грошових відносин відіграли козацькі літописи, зокрема писемні Самійла Величка та щоденники генерального підскарбія Якова Марковича і генерального хорунжого Миколи Ханенка (Клюєв, Чумаченко, 2022, с. 6–11).

Важливе місце серед джерел для вивчення товарно-грошових відносин посідають видані В. Романовським підсумки перепису населення Лівобережжя та його праця «Документ до історії державного скарбу давньої Гетьманщини» (Романовський, 1930, с. 322–352). Значне місце у дослідженні товарно-грошових відносин початку XVIII ст. належить літописам С. Величко, який описав соціально-політичні, товарно-грошові відносини у Гетьманщині у досліджуваній період (Клюєв, Чумаченко, 2022, с. 8–15).

Побачила світ нова книга з історії України 1500–1800-х рр. «Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності», яку написали історики П. Сас, О. Гуржій, В. Смолій, В. Степанков, Т. Чухліб, В. Щербак. Дослідники розглянули політику адміністративного облаштування української полково-сотенної системи, соціальну структуру українського Лівобережного суспільства та тенденції соціально-економічного розвитку Гетьманщини до 1782 р. (Сас та інші, 2024, с. 1–3).

Мета статті полягає в тому, щоб за письмовими та скарбовими джерелами проаналізувати процеси товарно-грошових відносин на Сіверщині в період занепаду Гетьманщини (1701–1782).

Виклад основного матеріалу. Матеріали скарбів та письмові документи досліджуваного періоду свідчать про різке зростання монастирського та церковного землеволодіння у Лівобережній та Слобідській Україні у 1729–1730 рр. За даними «Генерального слідства про маєтності», у 9 полках монастирям належало 305 маєтків і 11 073 дворів селян. Це близько 1/5 всіх тогочасних орних земель Гетьманщини (Белашов, Бакалець, Клюєв, 2017, с. 110–112).

В. Романовський вважав, що запровадження оренди у цей період було необхідністю, оскільки державний апарат Гетьманщини був досить слабким, крім того, «введення правильних зборів у Гетьманській скарб ускладнювалося неперервними війнами, загальним розоренням і відсутністю досвідченого апарату контролю та управління» (Романовський, 1930, с. 354–356). Перед гетьманським урядом існувало два шляхи для утримання охочого війська: організація «побору», тобто встановлення прямих податків на посполитих, та перехід на систему «відкупів» (Бакалець, 2012, с. 43).

На відкуп, згідно з гетьманським універсалом 1678 р., розробленим на з'їзді козацької старшини у Батурині, віддавали горілчаний, винокурний, дьогтярний та тютюновий промисли. Було заборонено продавати вино і горілку вроздріб на кварта, а також дьоготь і тютюн на ринку. Орендарями на початку XVIII ст. часто ставали козацькі старшини. Вони брали в оренду

млини, землю, промисли, виробництво заліза, горілки, тютюну. Великі статки на відкупках нажили козацькі старшини: Маркевичі, Холодовичі, Крижанівські, Стожки, Полуботки та інші (Бакалець, 2012, с. 43).

Огляд козацьких літописів Самійла Величка, Григорія Граб'янка, щоденників генеральної старшини М. Ханенка, М. Марковича (першої половини XVIII ст.) дав нам змогу отримати письмову інформацію про основні грошові й лічильні одиниці, курси монет, динаміку поширення російських монет, які перебували у грошовому обігу Сіверщини у досліджуваній період.

Ми згодні з думкою М. Котляра про те, що монетний обіг та лічба монет на Сіверщині у XVIII ст. поступово зливаються із загальноросійським, а російська десятинна система, яка базувалася на срібному рублі, до кінця століття виживає з грошового ринку західноєвропейські талери та їхні фракції (Котляр, 1981, с. 51).

Досліджуючи товарно-грошові відносини Сіверщини зазначеного періоду, виявили значну роль монастирів у цьому процесі. Значущість монастирів обумовлювалася не лише релігійними центрами, але й важливими економічними одиницями. Монастирі на Сіверщині, як і в інших частинах Лівобережної України, мали великий вплив на місцеву економіку, земельні відносини та розвиток товарно-грошових відносин в умовах занепаду Гетьманщини.

Монастирі виступали як економічні суб'єкти, оскільки володіли значними земельними угіддями, що давало їм змогу займатися сільським господарством, землеробством, скотарством та іншими видами виробничої діяльності. Вони мали великі земельні наділи, часто за рахунок пожертвувань з боку українських та російських можновладців, міщан, купців, козацької старшини, від столичної влади або шляхом придбання землі. Це дало змогу монастирям стати важливими виробниками сільськогосподарської продукції, яку вони могли продавати або обмінювати на гроші.

Однак з впровадженням царським урядом Катерини II процесу секуляризації у монастирів почали відбирати земельні угіддя, що зменшило їхній вплив на товарно-грошові відносини. Це підтверджується на прикладі Глухівського Петропавлівського монастиря. У 1785 р. архімандриту довелося описати та передати монастирські володіння у державне відомство Новгород-Сіверського намісництва. Це такі володіння: 3 сади у Богдановці, 1 у Мутині, 4 озера, 4 перевози через р. Клевень та Десну, селян 20 душ чоловічої статі. Монастирю залишено 130 десятин орної землі і до 300 десятин лісу, на р. Клевені – 2 млини. Після секуляризації царським самодержавством Глухівський Петропавлівський монастир було переведено до другого класу і призначено йому річну субсидію в розмірі 1 511 рублів 90 копійок. Економічну могутність монастиря підірвала велика пожежа в обителі у 1793 р. (Белашов, Бакалець, Клюєв, 2017, с. 113–119).

Також монастирі активно займалися ремеслами та виробництвом товарів, що підвищувало їхню економічну роль у товарно-грошових відносинах. Вони виготовляли і продавали церковні атрибути, одяг, посуд, а також брали участь у більш широкій торгівлі сільськогосподарськими продуктами, як-от хліб, мед, вино, тканини. Це давало їм змогу забезпечувати фінансову стабільність і одночасно сприяти розвитку місцевої економіки, насичуючи ринок товарами. Наприклад, Глухівський Петропавлівський монастир мав значні доходи від продажу горілки, тютюну, дьогтю, риби, меду, від ярмарок, транзитної прикордонної торгівлі між Гетьманщиною та Росією. Доволі прибутковими для монастиря були села Холопкове, Баничи, В'язенка, Ховзівка, Будище, Мацкове. До них монахи додали Стрільницький млин на річці Клевень, млин у с. Богданові на річці Шостка, млин на новій Глухівській греблі, Мутинський, Кам'янський перевози тощо (Белашов, Бакалець, Клюєв, 2017, с. 118–124).

Значною була роль монастирів і у фінансових операціях та грошових зобов'язаннях, тому що вони часто виступали в ролі кредиторів, надаючи позики селянам або місцевим торговцям. Наприклад, Глухівський Петропавлівський монастир надавав великі грошові позики приватним особам. Так, у 1725 р. глухівському знатному козаку О. Грушинському монастир надав позику в сумі 3 000 золотих (російських чи європейських дукатів) під 5% річних під заставу всього майна, яке скоро перейшло у власність ченців Петропавлівського монастиря. Для забезпечення охорони монастирської обителі настоятель позичив у глухівських козаків три гармати

(Белашов, Бакалець, Ключев, 2017, с. 117). Крім того, монастирі були активно залучені до фінансових операцій з державними установами, надаючи їм позики чи виконуючи інші фінансові зобов'язання. Підтвердженням цього є знахідка у 2016 р. та опис нами золотих дукачів та срібного верхів'я посоху архимандрита Глухівського Петропавлівського монастиря Мельхіседека Значко-Яворського в с. Будищі Глухівського району (Ключев, 2018, с. 101).

Також монастирі виступали центрами економічного розвитку регіону, оскільки не лише брали участь у внутрішній торгівлі, але й мали контакти з іншими регіонами, зокрема з Росією та Польщею. Вони мали змогу сприяти економічним зв'язкам між різними частинами України та іншими державами, організовуючи обміни товарів та послуг. Завдяки своїм контактам з торговими містами та інституціями монастирі на Сіверщині ставали важливими учасниками зовнішньої торгівлі, зокрема торгівлі сільськогосподарською продукцією та ремісничими виробами.

Про це яскраво свідчать зафіксовані нами в кінці XX – на початку XXI ст. 40 великих та малих скарбів європейських і російських золотих, срібних та мідних монет, виявлених на території Глухівського Петропавлівського монастиря та в Глухівському районі Сумської області (Ключев, 2018, с. 97).

Важливо зазначити, що монастирі, навіть будучи значними економічними центрами, не втрачали своєї релігійної та культурної ролі. Вони були центрами духовного життя, місцями, де проводилися релігійні обряди, навчання та культурний обмін. Це також могло впливати на товарно-грошові відносини, оскільки певні види економічної діяльності, як-от дарування або продаж церковних предметів, могли мати культурне чи релігійне значення, що додатково стимулювало економічні процеси.

Загалом монастирі Сіверщини в період з 1705 по 1795 рр. відігравали важливу роль у розвитку товарно-грошових відносин. Вони були не тільки релігійними та культурними центрами, але й значними економічними суб'єктами, що впливали на економічний ландшафт регіону через свої землеволодіння, виробництво товарів, участь у торгівлі та фінансових операціях.

Висновки. Аналіз письмових джерел, скарбових комплексів XVIII ст., знайдених на території Сіверщини, дають нам можливість стверджувати, що до кінця XVIII ст. російська грошова система витіснила європейську монету на території Сіверщини, а в грошовому обігу перебували російські золоті імперіали (10 рублів), срібні рублі, полтини (1/2 рубля), півполтини (1/4 рубля), 20, 10, 5 копійок, мідні 10, 5, 3, 2, 1 копійки, деньга (1/2 копійки), полушка (1/4 копійки). У великих торгових операціях до кінця XVIII ст. разом з російськими червінцями і рублями використовували західноєвропейські золоті дукати і срібні талери, флорини, орти. Монастирі на території Сіверщини в період з 1705 по 1795 рр. відігравали важливу роль у розвитку товарно-грошових відносин. Вони були не тільки релігійними та культурними центрами, але й значними економічними суб'єктами, про що свідчать численні монетно-речові скарби XVIII ст.

Джерела та література

- Бакалець, О.** (2012). Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1748–1781). Київ: Стилос.
- Белашов, В.** (2019). Глухів – столиця гетьманської України (1708–1782 рр.): (від перших поселень до сучасності. Суми: ТОВ «ВПФ Фабрика друку».
- Белашов, В., Бакалець О., Ключев, А.** (2017). Монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVII – XVIII ст. *Історичні студії суспільного прогресу*. Глухів: ГНПУ, 5.
- Гуржій, О., Орлик, В.** (2012). Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.). Черкаси: АНТ.
- Ключев, А.** (2024). Аналіз грошового обігу Сіверщини XVII ст. за новими скарбовими джерелами. *Наукові записки. Серія: історія*, 50. Вінниця. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-21-43-2024-50-17-21>. ORCID: <http://org/0000-0001-5802-1574>.
- Ключев, А., Чумаченко, О.** (2022). Українськи літопись, щоденники-хроніки XVII – XVIII ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини. *Сумський історико архівний журнал*. DOI: <doi.ofg/10.21272/Shaj.2022.i39.ps>.

- Клюєв, А.** (2018). Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII – XVIII ст. на території Глухівського району. *Сіверщина в історії України*. 11. Київ, Глухів.
- Котляр, М.** (1981). Нариси історії обліку і лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова думка.
- Романовський, В.** (1930). Документ до історії державного скарбу давньої Гетьманщини. *Українські археологічний збірник*. Київ. Т. 3.
- Україна. Нариси історії** (2024). Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності / П. Сас, О. Гуржій, В. Молій, В. Степанков, Т. Чухліб, В. Щербак. Київ: Інститут історії України НАНУ.

References

- Bakalets', O.** (2012). Skarby monet yak dzherelo vyvchennya hroshovoho obihu Het'manshchyny (1748–1781 rr.) [Coin treasures as a source for studying the monetary circulation of the Hetmanate]. (1748–1781). Kyiv: Stylos. [in Ukrainian]
- Byelashov, V.** (2019). Hlukhiv – stolytsya het'mans'koyi Ukrayiny (1708–1782): (vid pershykh poselen' do suchasnosti [Hlukhiv as the capital of Hetman Ukraine (1708–1782): (from the first settlements to the present day)]. Sumy: TOV "VPP Fabryka druku". [in Ukrainian]
- Byelashov, V., Bakalets', O., Klyuyev, A.** (2017). Monetno-rechovi skarby Hlukhivs'koho Petropavlivs'koho monastyrya druhoyi polovyny XVII–XVIII st. [Coin and material treasures of the Hlukhiv Petro and Pavlo Monastery of the second half of the 17th–18th centuries]. *Istorychni studiyi suspil'noho prohresu*. Hlukhiv : HNPU, 5. [in Ukrainian]
- Hurzhiy, O., Orlyk, V.** (2012). Opodatkuvannya sil's'koho naseleння Ukrayiny (XVII – seredyna XIX st.) [Taxation of the rural population of Ukraine (17th – mid-19th centuries)]. Cherkasy: ANT. [in Ukrainian]
- Klyuyev, A.** (2024). Analiz hroshovoho obihu Sivershchyny 17 st. za novymy skarbovymy dzherelamy [Analysis of the monetary circulation of the Sivershchyna region in the 17th century based on new treasure sources]. *Naukovi Zapysky. Seriya: istoriya*, 50. Vinnytsya. <https://doi.org/10.31652/2411-21-43-2024-50-17-21>. ORCID: <http://org/0000-0001-5802-1574>. [in Ukrainian]
- Klyuyev, A., Chumachenko, O.** (2022). Ukrayins'ky litopys, shchodennyky-khroniky 17–18 st. pro ekonomiku ta hroshovy obih Het'manshchyny [Ukrainian chronicle, diaries-chronicles of the 17th–18th centuries on the economy and monetary circulation of the Hetmanate]. *Sums'ky istoriko-arkhivnyy zhurnal*. Dol: doi.org/10.21272/Shaj. 2022.i39.ps. [in Ukrainian]
- Klyuyev, A.** (2018). Topohrafiya znakhidok monetno-rechovykh skarby XVII–XVIII st. na terytoriyi Hlukhivs'koho rayonu [Topography of finds of monetary and material treasures of the 17th–18th centuries in the territory of the Hlukhiv district]. *Sivershchyna v istoriyi Ukrayiny. Naukove vydannya*, 11. Kyiv. Hlukhiv. [in Ukrainian]
- Kotlyar, M.** (1981). Narisy istoriyi obliku i lichby monet na Ukrayini XIV–XVIII st. [Essays on the history of accounting and counting coins in Ukraine in the 14th–18th centuries]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
- Romanov's'ky, V.** (1930). Dokument do istoriyi derzhavnoho skarbu davn'oyi Het'manshchyny [Document on the history of the state treasury of the ancient Hetmanate]. *Ukrayins'ki arkheohrafichny zbirnyk*. Kyiv, T. 3. [in Ukrainian]
- Ukrayina. Narisy istoriyi** (2024). Ukrayina v tsyvilizatsiynnykh potokakh rann'oyi modernosti [Ukraine in the Civilizational Currents of Early Modernity] / P. Sas, O. Hurzhiy, V. Smoliy, V. Stepankov, T. Chukhlib, V. Shcherbak. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NANU. [in Ukrainian]

УДК 94(477.74-25):341.81

DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.5>

Анна МАЛІНІНА

здобувач PhD кафедри історії та філософії, Бердянський державний педагогічний університет, вул. Жуковського, 55а, м. Запоріжжя, Україна, індекс 69003 (a.malinina@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-5475-0694>

Бібліографічний опис статті: Малініна, А. (2025). Пруський віце-консул Александр Ріглер. *Українські історичні студії*, 17 (59). 39–48. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.5>

ПРУССЬКИЙ ВІЦЕ-КОНСУЛ АЛЕКСАНДР РІГЛЕР

Анотація. Мета дослідження полягала у вивченні діяльності Александра Ріглера на посаді прусського віце-консула, а також окресленні його біографічних даних. Встановлено особливості інтеграції А. Ріглера в життя одеської громади, його професійну взаємодію з генеральним консулом Ернстом Масом та місцевою бюрократією, а також специфіку діяльності консульських представників Пруссії в регіоні. **Методологія дослідження** полягала у використанні принципів історизму, аналізу архівних документів, їх порівняння та синтезу. **Наукова новизна:** вперше здійснено комплексне дослідження діяльності Александра Ріглера як прусського віце-консула в Одесі, зокрема вивчено його зв'язки з Бессарабією, Поділлям та Волинню, а також виявлено його прагнення дистанціюватися від підпорядкованості генеральному консулу в Одесі. **Висновки.** Призначення Александра Ріглера на посаду прусського віце-консула в Одесі було важливим кроком у зміцненні присутності Пруссії в Південній Україні. Його діяльність стала частиною загальної стратегії розширення консульської мережі, спрямованої на захист торговельних і політичних інтересів у регіонах зростаючого економічного значення. Водночас, перебуваючи на посаді віце-консула, А. Ріглер фактично виконував свої обов'язки поза межами Одеси, зосереджуючи увагу на регіонах Бессарабії, Поділля та Волині. Така практика відображала як географічні пріоритети прусської дипломатії, так і прагнення А. Ріглера дистанціюватися від підпорядкування генеральному консулу в Одесі. Його прагнення дистанціюватися від консульства в Одесі викликало спротив місцевої бюрократії та генерального консула Ернста Маса. Біографія Ріглера залишається недостатньо дослідженою, що відкриває перспективи для подальшого вивчення історії прусських консульських представництв у регіоні.

Ключові слова: Александр Ріглер, Ернст Мас, прусське консульство, Одеса, Бессарабія, Поділля, Волинь, дипломатія Пруссії.

Anna MALININA

Postgraduate Student, Berdiansk State Pedagogical University, 55a, Zhukovskoho Str., Zaporizhzhia, Ukraine, postal code 69003 (a.malinina@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-5475-0694>

To cite this article: Malinina, A. (2025). Prusskyi vitse-konsul Aleksandr Rihler [Prussian Vice-Consul Alexander Riegler]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17(59). 39–48. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.5> [in Ukrainian].

PRUSSIAN VICE-CONSUL ALEXANDER RIEGLER

Summary. The purpose of the study is to examine the activities of Alexander Riegler as Prussian Vice-Consul and to outline his biographical data. The peculiarities of Riegler's integration into the life of the Odesa community, his professional interaction with Consul General Ernst Mas and the local bureaucracy, as well as the specifics of the activities of Prussian consular representatives in the region are established. **The research methodology** was based on the principles of historicism, analysis of archival documents, their comparison and synthesis. **Scientific novelty:** for the first time, a comprehensive study of Alexander Riegler's activities as Prussian vice-consul in Odesa was carried out, in particular, his ties with Bessarabia, Podillia

© Малініна Анна, 2025

ISSN 3083-6158 (print) ISSN 3083-6166 (online)

and Volyn were studied, and his desire to distance himself from subordination to the consul general in Odesa was revealed. **Conclusions.** The appointment of Alexander Riegler to the post of Prussian vice-consul in Odesa was an important step in strengthening Prussia's presence in southern Ukraine. His activities were part of the overall strategy of expanding the consular network to protect trade and political interests in regions of growing economic importance. At the same time, while holding the position of vice-consul, Riegler actually performed his duties outside Odesa, focusing on the regions of Bessarabia, Podillia, and Volhynia. This practice reflected both the geographical priorities of Prussian diplomacy and Riegler's desire to distance himself from subordination to the Consul General in Odesa. His desire to distance himself from the consulate in Odesa provoked resistance from the local bureaucracy and Consul General Ernst Mas. Riegler's biography remains insufficiently researched, which opens up prospects for further study of the history of Prussian consular offices in the region.

Key words: Alexander Riegler, Ernst Mas, Prussian consulate, Odesa, Bessarabia, Podillia, Volhynia, Prussian diplomacy.

Постановка проблеми. Щодо пруської консульської системи консул Бернхард Кьоніг у 1853 р. писав, що вона не є чимось завершеним, має коротку історію і ще не досягла того рівня, який мають деякі інші країни. При цьому уряд Пруссії останнім часом приділяв їй все більше уваги, відкриваючи нові та реорганізуючи вже наявні консульства, а також розробляючи план подальшої розбудови консульської мережі (von König, 1854, s. 22). Етапом такої розбудови стало створення генерального консульства Пруссії в Одесі з підпорядкуванням йому низки структур в Азово-Чорноморському регіоні, що стало складовою частиною процесу розширення мережі іноземних консульських представництв у портових містах Півдня України (Лиман, Константинова, 2015a; 2015b; 2018a; 2018b; 2018c; 2020; Константинова та ін., 2016; Лиман та ін., 2017; Lyman, Konstantinova, 2016a, 2016b, 2017, 2019, 2021a, 2021b). Водночас у підпорядкуванні тамтешніх генеральних консульств були тільки кілька віце-консулів, які базувались не в портових містах. Одним з таких винятків став віце-консул Александр Ріглер.

Аналіз досліджень. Відзначимо, що дослідження, яке б комплексно висвітлювало питання діяльності пруських консулів в містах Південної України, досі не існує. Водночас дореволюційна та радянська історіографія звертала увагу на загальні аспекти діяльності консульських установ регіону та імперії. Останніми десятиліттями інтерес до інституту консулів поживався. Разом з роботами краєзнавчого характеру з'явилися ґрунтовні дослідження Ігоря Лимана та Вікторії Константинової.

Мета статті – з'ясування подробиць діяльності А. Ріглера на цій посаді та взаємин, базуючись переважно на архівних матеріалах Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (GSPK) у Берліні.

Виклад основного матеріалу. Постать віце-консула Александра Ріглера є практично обійденою в історіографії. Винятком є лише стаття І. Лимана і В. Константинової про пруських консулів на Півдні України (Lyman, Konstantinova, 2020), в якій безпосередньо А. Ріглеру присвячено півтори сторінки. Тож метою статті є діяльність Александра Ріглера на посаді пруського віце-консула, а також окреслення його біографічних даних.

Консульський представник Пруссії Александр Ріглер за ступенем своєї інтегрованості в життя одеської громади був повною протилежністю своєму керівникові, генеральному консулу Пруссії в Одесі Ернсту Масу. На відміну від останнього, ми не знаходимо Александра Ріглера ні серед представників одеського міського самоврядування, ні серед місцевого купецтва, ні серед благодійників Одеси.

Більш того, на момент створення генерального консульства Пруссії Александр Ріглер взагалі не фігурував серед одеситів. Сама поява його в підпорядкуванні Ернсту Масу стала черговим кроком з посилення пруської консульської присутності як у портових містах Азово-Чорноморського регіону, так і за їх межами.

Через 2 роки після того, як з перетворенням у 1861 р. консульського представництва на генеральне консульство Пруссії в Одесі в його пряме підпорядкування зі зміною статусу увійшли консульські представництва у Бердянську і Таганрозі, зовнішньополітичним відом-

ством Пруссії була звернута увага на Бессарабію, Поділля та Волинь. Саме у зв'язку з розглядом кандидатури на представлення там прусських інтересів у справі *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz* «Консульство в Одесі. Том 3. Грудень 1850 – червень 1868» і відклався перший документ, у якому фігурує Александр Ріглер. Це був датований 13 квітня 1863 р. лист до Міністерства закордонних справ у Берліні самого А. Ріглера, який фігурував там як землевласник з *Villa St. Marino bei Chotin*.

Наступного свого листа Отто фон Бісмарку в Берлін Александр Ріглер написав 23 квітня 1863 р. уже з Бремену. В обох листах містилось посилання на генерального консула в Одесі Ернста Маса.

Офіційний Берлін відреагував на ці листи 28 квітня і 20 травня.

1 (13 червня) Александр Ріглер знову ж таки з *Villa St. Marino bei Chotin* написав нового листа до Бісмарка, яке було зареєстроване в Берліні 22 червня.

У відповідь на звернення Міністерства закордонних справ Пруссії щодо А. Ріглера від 20 травня 1863 р. прусський посол у Петербурзі Генріх Александр фон Редерн (*Heinrich Alexander von Redern*) надіслав докладний лист до Берліна 23 липня (4 серпня). У Берліні він був зареєстрований 8 серпня, а вже за 6 днів Міністерство закордонних справ Пруссії дало фон Редерну свою відповідь. На цей лист прусський посол у Петербурзі відреагував 13 (25 вересня), повідомивши при цьому, зокрема, і про лист Александра Ріглера, написаний йому з Бессарабії 25 серпня (6 вересня). Оригінал цього листа фон Редерн також надіслав до Берліну.

Далі вже вступили між собою у зносини щодо А. Ріглера профільні Міністри в Берліні: лист Міністра закордонних справ до Міністра торгівлі був складений 7 жовтня; Міністр Генріх Фрідріх Август фон Іценпліц (*Heinrich Friedrich August von Itzenplitz*) відповів Отто фон Бісмарку 22 жовтня; 24 листопада від Бісмарка був спрямований до Іценпліца наступний лист; Міністр торгівлі відповів Міністру закордонних справ 3 грудня.

Всі ці документи стосувались процедури призначення Ріглера представником Пруссії. Розглядалися різні варіанти йменування його посади: консул (віце-консул) у Бессарабії, Поділля та Волині, консул (віце-консул) у Бессарабії тощо. При цьому зверталась увага як на потенційні інтереси Пруссії у регіонах, про які йшлося, так і на стан наявної консульської мережі. Зокрема, згадувалось, що у регіонах, які примикали до Бессарабії, Поділля та Волині, пруські консульські представництва діяли не тільки в Одесі, але і в Яссах та Галаці (*GSPK, 1850–1868*). Втім, останні два перебували вже за межами Російської імперії (і віце-консульство в Галаці, і консульство в Яссах підпорядковувались генеральному консульству Пруссії в Бухаресті, а всі ці установи належали до складу пруських консульських представництв на території Туреччини) (*Preussisches Handelsarchiv, 1863, s. 6*).

Зрештою, у чернетці стандартного указу про призначення, датованій груднем 1863 р., Александр Ріглер йменувався віце-консулом в Одесі. Щодо цієї чернетки звернемо увагу на те, що статус Ріглера на заздалегідь заготовленому бланку значився як «купець», але потім це слово було закреслене і замість нього вписане «землевласник».

Вже після складання цієї чернетки, 23 грудня 1863 р. Міністерство закордонних справ Пруссії звернулось з листами щодо цього призначення до пруського посла у Петербурзі фон Редерна і до самого Александра Ріглера. Причому і в цих, і в інших документах, які були складені у Міністерстві закордонних справ Пруссії у грудні 1863 р., йшлося не просто про призначення віце-консула, а про віце-консульство в Одесі.

Залишалась не врегульованою низка питань, пов'язана з визначенням меж компетенції Ріглера і змінами для генерального консульства в Одесі, які тягло за собою утворення віце-консульства.

Сам Александр Ф. Ріглер написав до Міністерства закордонних справ Пруссії 24 січня 1864 р., причому цей лист був складений, як і більшість попередніх, у *Villa St. Marino bei Chotin*, а підписуючись, свій статус Ріглер продовжував зазначати той самий, що і в попередніх листах, а ще не як віце-консул.

30 січня (11 лютого) 1864 р. до Бісмарка написав генеральний консул в Одесі Мас, посилаючись на документ (*Declaration*) від 29 грудня щодо пруського віце-консульства в Одесі.

Відповідаючи на лист Міністерства закордонних справ Пруссії від 23 грудня 1863 р., пруський посол в Петербурзі 19 (31 березня) 1864 р. писав про Александра Ріглера як про віце-консула в Одесі, який відповідає за Бессарабію, Волинь та Поділля. Свою доволі докладну відповідь на цей лист фон Редерна Міністерство дало 19 квітня, а посол, у свою чергу, відповів Берліну з Петербургу 13 (25) квітня. 8 травня Міністерство закордонних справ Пруссії зв'язалося щодо статусу Ріглера з Міністром торгівлі фон Іценпліцем. Через 6 днів Міністерство закордонних справ одержало надісланий ще 22 квітня (4 травня) лист від пруського посла у Петербурзі, в якому, як і в попередньому листі фон Редерна, фігурував варіант облаштування віце-консульства в Більцях (Beltzi, Beltz) у Бессарабії (нині це місто на півночі Молдови). В листі посла з Петербургу до Міністерства у Берліні від 12 (24) червня про Більці вже не згадувалось.

Сам Александр Ріглер написав до Берліна 31 травня (12 червня) 1864 р. все з тієї ж своєї адреси в Бессарабії – Villa St. Marino bei Chotin. На цьому своєму листі, на відміну від листів попередніх, він вже підписався як пруський віце-консул. Щоправда, не уточнивши, що він є віце-консулом у Одесі.

1 (13) січня 1865 р. Ріглер писав до Міністерства закордонних справ вже з Одеси, йменує віце-консулом в Одесі для Подільської, Волинської та Бессарабської губерній.

10 січня 1865 р. в Кам'янці-Подільському було складене звернення до Бісмарка щодо Александра Ріглера пруського віце-консульства в Одесі для Подільської, Волинської та Бессарабської губерній, який особисто підписали 266 вихідців з Пруссії.

У наступних документах справи, датованих 16 лютого, 4 лютого (6 березня), 3 квітня, 7 (19) квітня і 9 (21) вересня 1865 р., Ріглер продовжує фігурувати як віце-консул, але в них вже не міститься уточнення, що він є віце-консулом у Одесі. Натомість у них фігурують Бессарабія, Хотин і Villa St. Marino bei Chotin.

За 1866 р. у справі відклався лише 1 документ, який стосується Александра Ріглера. І той був надісланий Ріглером до Берліну значно пізніше. Йдеться про копію колективного листа, складеного в Дунавцях 30 жовтня (11 листопада) 1866 р. Почерком самого Александра Ріглера на цій копії написано лише «королівський пруський віце-консул» і поставлено підпис. Документ був скріплений круглою печаткою із зображенням пруського орла та написом “Königl. Preussisches Vice-Consulat zu Odessa”.

Щодо цього листа 7 (19) лютого вже 1867 р. з Дунавців Ріглеру в St. Marino біля Хотину писали троє вихідців з Пруссії. Згодом як копія листа від 30 жовтня (11 листопада) 1866 р., так і оригінал листа від 7 (19) лютого 1867 р. були надіслані Александром Ріглером до пруського посла в Петербурзі, а той 13 (25) червня 1867 р. переслав обидва документи разом із своїм супровідним листом до Міністерства закордонних справ Пруссії.

Ще раніше, 14 (26) лютого 1867 р. посол у Петербурзі писав до Міністерства закордонних справ Пруссії щодо дозволу «королівському віце-консулу з Villa St. Marino» Александру Ріглеру на відпустку і про тимчасове виконання його обов'язків Людвігом Крюгером (Ludwig Krueger).

Як свідчать наступні документи справи, Александр Ріглер поїхав до Берліну. Саме звідти він 8 березня 1867 р. написав листа до Міністерства закордонних справ Пруссії, зареєстрованого в останньому вже 9 березня. Підписався Александр Ріглер як королівський пруський віце-консул і землевласник. Зазначив він і свою адресу в Берліні: “Dr. Rigler, Lützowertwegstr. 1 a”.

Практикуючий хірург, акушер Ріглер дійсно у цей час мешкав у Берліні, причому саме за тією адресою, що зазначив пруський віце-консул: у адресній книзі Берліна за той самий 1867 р. знаходимо запис “Rigler J., Dr., pract. Arzt, Wundarzt u. Geburtshelfer, Lützowertwegstr. 1 a. 8–9, 4–5” (Bünger, 1867, s. 502). Як впливає з наведеного, в цій же адресній книзі розпису будинків із зазначенням перехрестя Ріглер мешкав у будинку, який стояв другим від перехрестя Lützowertwegstraße та Potsdamerstraße (Bünger, 1867, s. 133).

Причому це був єдиний не те що доктор (лікар) Ріглер (J. Rigler), але й взагалі Ріглер (Rigler), зазначений у цій адресній книзі.

Тож маємо підстави стверджувати, що саме цей родич віце-консула Александра Ріглера був тим доктором Іоганнесом Ріглером (Dr. Johannes Rigler), практикуючим лікарем, який у 1873 р. опублікував книгу «Медичний Берлін» (Rigler, 1873, s. 444). Ріглер написав книгу «Про наслідки травм на залізниці...» (Rigler, 1873, s. 132) і вважається «винахідником» слова “siderodromophobia”, яке означає страх перед залізничними поїздками (Jones, 2017, p. 207).

Мешкаючи в Берліні у квартирі лікаря Іоганнеса Ріглера, віце-консул Александр Ріглер 11 березня 1867 р. написав розлогу, на 7 аркушів, промеморію на адресу Міністерства закордонних справ Пруссії, де описав як обставини свого призначення на посаду віце-консула, так і специфіку діяльності в регіоні. Підписався Ріглер, знов ідентифікуючи себе як віце-консул не в Одесі, а у St. Marino в Бессарабії.

Наздогін до цієї промеморії Ріглер, підписавшись вже просто як віце-консул, без уточнення місця розташування консульської установи чи її назви, написав 17 березня у Потсдамі листа до свого керівництва в Берліні. Кілька разів пославшись на свою промеморію, Александр Ріглер цим документом продовжив ту ж лінію, яку доволі послідовно проводив і раніше – пошук варіантів посилення пруських позицій у регіоні, за який він відповідав, з одночасним покращенням власних позицій.

Як у цій промеморії, так і в попередніх документах, які складались Ріглером, доволі неприховано проглядало ігнорування ним своєї підпорядкованості генеральному консулу в Одесі та носіння звання віце-консула саме в Одесі.

Таке порушення субординації помічали і можновладці та чиновники на місцевому рівні. Для бюрократії Російської імперії це було неприродним. Крім того, представники цієї регіональної бюрократії розуміли, що така позиція підлеглого мала викликати незадоволення і самого генерального консула Маса. А Мас тоді вже давно користувався авторитетом і мав великий вплив у Одесі, у тому числі серед представлених там органів влади.

В цьому контексті можна вважати очікуваним появу документу, в якому йшлося про порушення Ріглером субординації. Цим документом став франкомовний лист дипломатичного чиновника при Новоросійському і Бессарабському генерал-губернаторі Лева Іосіфовича Івановського (підписався як Leon Iwanowski), написаний у Одесі 18 (30) березня, що надійшов на ім'я генерального консула в Одесі. Дипломатичний чиновник писав Масу про те, що в останньому своєму звіті Бессарабський губернатор інформував Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, що пан Ріглер, який носить звання віце-консула Пруссії в Одесі, повідомив йому, губернатору, що після приєднання до королівства Пруссія королівства Ганновер, курфюрства Гессен, герцогства Нассау та міста Франкфурта їхні піддані отримують пруські паспорти.

Щодо цього звернення Александра Ріглера у Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора було звернено увагу на те, що Ріглер діяв «через голову» пруського генерального консульства в Одесі. Тож сам генерал-губернатор Павло Євстафійович (Пауль Деметріус) Коцебу доручив своїй дипломатичній канцелярії повідомити Ернсту Масу, що він вважає такий демарш віце-консула неприпустимим.

Отримавши цього листа, Ернст Мас не став «розбиратись» із Ріглером самостійно, натомість написавши про цю справу на бланку генерального консульства в Одесі 1 (13) квітня 1867 р. до Міністерства закордонних справ Пруссії. До цього документа Мас долучив і копію листа Лева Іосіфовича Івановського.

Лист генерального консула був зареєстрований у Берліні 21 квітня, а 20 квітня (2 травня) 1867 р. щодо віце-консула в Одесі Ріглера до Міністерства закордонних справ Пруссії вже написав пруський посол у Петербурзі.

Вже наступного дня після надіслання листа на бланку генерального консульства в Одесі Ернст Мас написав персонально до свого керівника в Берліні неофіційного листа, де доволі докладно розписав розвиток ситуації з Ріглером, звернувши увагу як на його офіційний статус, так і на обставини останнього від'їзду Ріглера до Берліна, при цьому цитуючи наявні у генеральному консульстві документи.

Наступним же документом, підшитим до справи «Консульство в Одесі. Том 3. Грудень 1850 – червень 1868», є карта проживання, яка дає уявлення про офіційний статус Ріглера, зафіксований написами на печатці та бланку. Там містились формулювання “Seiner Königlichen Majestät von Preussen Vice-Consulat zu Odessa für Volhynien-Podolien-Bessarabien” і “Gegeben zu Odessa den <...>. Der Königlich Preussische <...> Consul”. Бланк був заповнений почерком самого Александра Ріглера, дата зазначена 1 січня 1866 р., між словами “Preussische” та “Consul” рукою Ріглера вписана велика літера V, що означала його статус віце-консула. На круглій печатці, якою була скріплена ця карта, є напис “Königl. Preussisches Vice-Consulat zu Odessa”. Це була та сама печатка, якою була завірена вже згадувана копія колективного листа, складеного у Дунавцях 30 жовтня (11 листопада) 1866 р.

Продовженням листування стали складений в Міністерстві закордонних справ Пруссії 28 травня 1867 р. лист, адресований «віце-консулу пану Ріглеру в St. Marino (біля Хотину в Бессарабії)»; лист пруського посла в Петербурзі до Берліна від 30 травня (11 червня); написаний Ріглером у Villa St. Marino 31 травня (12 червня) лист до Міністерства закордонних справ Пруссії (тут Ріглер називає себе королівським віце-консулом для Волині, Поділля та Бессарабії); лист пруського посла в Петербурзі до Міністерства в Берліні від 2 (14) червня; лист Міністерства до посла в Петербурзі про «віце-консула Ріглера в St. Marino» від 25 червня; складений Міністерством 23 червня екстракт листа Ріглера від 31 травня (12 червня); лист Міністерства закордонних справ до посла в Петербурзі від 27 червня; вже згадуваний лист посла в Петербурзі до Міністерства в Берліні від 13 (25) червня; листи генерального консула в Одесі Маса до Міністерства в Берліні та пруського посла в Петербурзі Генріха VII фон Рейсса (Heinrich VII von Reuss) від 14 (26) липня і лист останнього до Міністерства закордонних справ Пруссії від 28 липня (9 серпня); лист Александра Ріглера із St. Marino пруському послу в Петербурзі від 25 червня (7 липня) та лист посла до Міністерства в Берліні від 3 (15) серпня; лист Міністерства закордонних справ Пруссії до посла в Петербурзі від 5 вересня; лист посла до Міністерства від 23 листопада (5 грудня), а також листування Міністерства у Берліні від 23 і 31 грудня 1867 р.

У листі до Міністерства закордонних справ у Берліні на бланку генерального консульства в Одесі 31 грудня 1867 (12 січня 1868 р.), що стосувалось фінансових розрахунків 1867 р., окремий рядок стосувався «віце-консульства у Villa Marino».

4 лютого 1868 р. щодо Александра Ріглера (спочатку називаючи його королівським пруським віце-консулом для Волині, Поділля та Бессарабії у St. Marino, а згодом скорочуючи це до «віце-консул у Маріно») до Міністерства закордонних справ Пруссії написав Льосевіц (Loesewitz) з Леншов, що біля міста Лассан (нині – земля Мекленбург-Передня Померанія). Міністерство у Берліні відповіло Льосевіцю 14 лютого.

2 (19) березня до Міністерства в Берліні на бланку генерального-консульства написав Ернст Мас, називаючи Ріглера «віце-консул у Villa Marino». Щодо цього листа Міністерствл закордонних справ Пруссії 13 березня звернулось до посла в Петербурзі, а посол Генріх VII фон Рейсс відповів Берліну 14 (26) березня.

6 квітня 1868 р. з адресою “Villa St. Marino” до посла Пруссії в Петербурзі був надісланий розлогий, на 9 аркушів, лист Александра Ріглера, де той називав себе «королівський пруський віце-консул на Півдні Росії» і розписував низку подробиць своєї біографії та служби (включно з тими, що відбилися у консульських документах, що розглядалися вище). 9 квітня 1868 р. була складена чернетка документа про те, що пруський віце-консул в Одесі Ріглер призначений консулом Північнонімецького союзу в Аккермані.

Наступними у справі «Консульство в Одесі. Том 3. Грудень 1850 – червень 1868» підшиті надісланий до Берліну навесні 1868 р. оригінал листа Ріглеру ще від 2 січня 1865 р., а також 13 документів листування між Ріглером із St. Marino, послом у Петербурзі, Міністерством у Берліні та Бісмарком за квітень-червень 1868 р. (GSPK, 1850–1868).

У справі «Консульство в Одесі. Том 4. Липень 1868 – липень 1869» Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (GSPK, 1868–1869), що налічує лише 9 документів, Ріглер згадується ще як віце-консул у листі з Берліну до посла в Петербурзі від 5 грудня 1868 р. Натомість у листі

з Берліна на ім'я Бісмарка від 12 березня 1869 р. вже йшлося про консула Ріглера у Аккермані. Тих же пов'язаних з Ріглером фінансових питань, про які йшлося у листі від 12 березня, стосувався лист від 18 березня 1869 р. 28 травня Бісмарку був направлений з Берліна новий лист, який стосувався фінансових розрахунків за попередній рік. Там, як і в листі генерального консульства Пруссії в Одесі з розрахунками за 1867 р., окремим рядком йшло віце-консульство у Villa St. Marino.

Про Ріглера за часів його перебування ще на посаді віце-консула йшлося у листі генерального консульства в Одесі до Берліну від 17 (29) червня і в листі з Берліну до посла в Петербурзі Генріха VII фон Рейсса від 16 липня 1869 р. Натомість у документі, складеному у Берліні 12 липня 1869 р., йшлося вже про консульство в Аккермані (GSPK, 1868–1869).

Щодо резиденції Александра Ріглера варто звернути увагу на те, що Villa St. Marino bei Chotin в наявних у нашому розпорядженні картах і списках населених міст не присутня. Втім, у кількох документах справи «Консульство в Одесі. Том 3. Грудень 1850 – червень 1868» місце перебування Александра Ріглера прив'язується до села Капиловка біля Хотину (GSPK, 1850–1868). У Хотинському повіті дійсно фігурував такий населений пункт.

У «Списах... пруських консульських службовців, зайнятих за кордоном», надрукованих "Preussisches Handelsarchiv" у 1864, 1866 і 1867 рр., вже наявний віце-консул в Одесі Александр Ріглер.

Король Пруссії призначив колишнього пруського віце-консула Александра Ріглера консулом Північнонімецького союзу в Аккермані 13 березня 1869 р. (Bundesgesetzblatt des Norddeutschen Bunde, 1890, s. 50).

6 жовтня 1871 р. консул Північнонімецького союзу в Аккермані (Хотині) Александр Ріглер вже фігурує як новопризначений генеральний консул Німецької імперії (Deutsches Reichsgesetzblatt Band, 1871).

Тож у 1872–1876 рр. Ріглер (Rigler zu Villa St. Marino bei Chotin) був консулом Німецької імперії в Аккермані, у консульському окрузі якого перебували Київська, Чернігівська, Подільська, Волинська та Бессарабська губернії. У своєму підпорядкуванні Ріглер повинен був мати консульського агента в Аккермані, але ця посада певний час залишалась вакантною (Auswärtiges amt des Deutschen Reiches, 1873, s. 28).

Аналізуючи у 1873 р. торгівлю Російської імперії з Європою за минуле десятиліття, фон Тільман констатував наявність німецького консульства в Аккермані (Бессарабія) з перебуванням консула у Villa St. Marino bei Chotin (зрозуміло, що прізвище Ріглера тут не фігурує, оскільки фон Тільман не навів і прізвищ інших консульських представників). Це консульство належало до «внутрішніх», разом з консульствами в Москві, Варшаві та Ковно. Крім цих, фон Тільман називає німецькі консульства в Архангельську, Онезі, Петербургу (з Кронштадтом), Нарві, Ревелі, Пернау, Аренсбурзі, Ризі, Віндау, Лібау, Одесі, Миколаєві (щодо якого зазначено, що воно тільки створюється), Керчі, Бердянську, Маріуполі, Таганрозі та Ростові-на-Дону (von Thielmann, 1873, s. 608).

На листопад 1874 р. Ріглер залишався консулом у Аккермані (Villa St. Marino bei Chotin) і мав у підпорядкуванні двох консульських агентів: Георга Ратьєна (George Ratien) у Новоселиці (Nowoselitz, Бессарабія) та Генріха Кіля (Heinrich Kiel) у Villa St. Marino (Handbuch über den Königlich Preussischen..., 1874, s. 106).

Згідно з базою даних "Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland", Ріглер, який мешкав у Російській імперії з 1858 р., припинив бути консулом Німецької імперії у 1876 р. (Erik-Amburger-Datenbank).

Про те, що Ріглер мав бізнес біля Хотину в Бессарабії навіть у той період, коли перебував на посаді пруського віце-консула в Одесі, свідчить Юлій Едуардович Янсон (1835–1893), який у 1870 р. опублікував свою розвідку «Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе» (Янсон, 1870, с. 194–244). Ю. Янсон, посилаючись на дані 1866 р., нараховував у Бессарабії 28 парових млинів, більшість яких, як він писав, розташовувалась у маєтках багатих поміщиків і працювала на потреби їхніх гуралень, а також «для місцевого населення

в буквальному сенсі». Серед названих Янсоном кількох з цих 28 парових млинів був і млин «Ріглера біля Хотину (два постави, робота 120 чвертей на добу)» (Янсон, 2011, с. 202).

Висновки. Таким чином, призначення у 1863 р. землевласника Александра Ріглера, який за 5 років до того перебрався до Російської імперії, на посаду віце-консула, підпорядкованого генеральному консулу в Одесі, стало черговим кроком на шляху розширення мережі консульських представництв Пруссії. При цьому, одержавши статус віце-консула в Одесі, Ріглер мав резиденцію далеко від цього портового міста і представляв інтереси Пруссії у Бессарабії, Поділлі та Волині. Прагнення Ріглера дистанціюватись у своїй діяльності від генерального консульства в Одесі викликало спротив як генерального консула Пруссії Ернста Маса, так і регіональної бюрократії Російської імперії.

В біографії Александра Ріглера продовжує залишатись чимало лакун, тож перспективи подальшого вивчення проблематики полягають як у їх заповненні, так і в написанні комплексного дослідження з історії консулів Пруссії у регіоні.

Джерела та література

- Константинова, В., Лиман, І., Ігнатова, А.** (2016). *Європейське спрямування Північного Приазов'я в імперську добу: британські консульські рапорти про італійське судноплавство*. Бердянськ: ФОП Ткачук О.В.
- Лиман, І., Константинова, В., Данченко, Є.** (2017). *Британський консул і промисловець Джон Грієвз*. Бердянськ: Видавець Ткачук О.В.
- Лиман, І., Константинова, В.** (2015а). Британський консул у Бердянську Вільям Георг Вагстаф. *Scriptorium nostrum*. Вип. 3. 72–90.
- Лиман, І., Константинова, В.** (2015б). На захисті інтересів Великої Британії у Північному Приазов'ї: консул Джеймс Ернест Наполеон Зораб. *Історія торгівлі, податків та мита*. Вип. 2. 139–156.
- Лиман, І., Константинова, В.** (2018а). З'єднуючи Британську, Російську і Німецьку імперії: родина британського віце-консула Джона Грієвза в авангарді модернізації на Півдні України. *Україна модерна*. Вип. 25. 194–222.
- Лиман, І., Константинова, В.** (2018б). *Німецькі консули в Північному Приазов'ї*. Дніпро: ЛІРА.
- Лиман, І., Константинова, В.** (2018с). *Український Південь очима консулів Британської імперії XIX – початку XX ст. Том 1: Британські консули в портовому місті Бердянську*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної Академії Наук України.
- Лиман, І., Константинова, В.** (2020). *Грецька громада та консули Греції у Бердянську XIX – початку XX століття*. Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні.
- Янсон, Ю.** (1870). *Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе*. Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и Компании.
- Янсон, Ю.** (2011). Днестр: его место в сельском хозяйстве и торговле. *Сокирянщина: Историко-краеведческий альманах*. Вип. 4. 181–214.
- Auswärtiges amt des Deutschen Reiches.** (1873). *Verzeichniss der Kaiserlich Deutschen Consulate. Januar 1873*. Berlin: Auswärtiges amt des Deutschen Reiches.
- Bundesgesetzblatt des Norddeutschen Bundes 1869.* (1890). Berlin: Verlag von Elwin Staude.
- Bünger, J.A.** (Ed.). (1867). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäftshandbuch für Berlin, dessen Umgebungen und Charlottenburg auf das Jahr 1867*. Berlin: C. Hayn.
- Deutsches Reichsgesetzblatt Band.* (1871). № 39.
- Erik-Amburger-Datenbank.** (n.d.). Ausländer im vorrevolutionären Russland. *Leibniz-Instituts für Ost- und Südosteuropaforschung*. URL: <https://amburger.ios-regensburg.de/?id=4962> (Accessed 31 March 2020).
- Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (GSPK).** III. HA MdA, II № 431: Konsulat in Odessa, Bd. 3. Dez. 1850 – Juni 1868.
- GSPK.** III. HA MdA, II № 432: Konsulat in Odessa, Bd. 4. Juli 1868 – Juli 1869 [in German]. *Handbuch über den Königlich Preussischen Hof und Staat für das Jahr.* (1874). Berlin: Decker.
- Jones, P.J.** (2017). *The Cabinet of Linguistic Curiosities: A Yearbook of Forgotten Words*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lyman, I., Konstantinova, V.** (2016а). British vice-consul in Berdyansk John Edward Greaves. *Scriptorium nostrum*. Vol. 2. № 5. 86–108.
- Lyman, I., Konstantinova, V.** (2016б). William George Wagstaff – British consul, responsible for Ekaterinoslav Province and ports of the Sea of Azov. *Istoriia i kultura Prydniprov'ia: Nevidomi ta malovidomi storinky*. Vol. 12. 57–62.

- Lyman, I., Konstantinova, V.** (2017). British Consul in Berdyansk Cumberbatch, great-greatgrandfather of modern Sherlock Holmes. *Scriptorium nostrum*. Vol. 2. № 8. 195–202.
- Lyman, I., Konstantinova, V.** (2019). British consulates in port cities of the Northern Black Sea and Azov Region of the second half of the 19TH – early 20TH centuries. *East European Historical Bulletin*. Vol. 12. 44–53.
- Lyman, I., Konstantinova, V.** (2020). Prussian consuls on the Southern Ukrainian frontier in the 19th century”. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi The Journal of Southeastern European Studies*. Vol. 35. 145–173.
- Lyman, I., Konstantinova, V.** (2021a). British Consuls in Berdyansk: Connecting Regions and Countries. *Британські адреси Півдня України: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 26 листопада 2021 р.)*. Київ: ТОВ «Геопринт». 11–13.
- Lyman, I., Konstantinova, V.** (2021b). Network formation of the Prussian Consular Offices in Ukrainian lands in the 19th century: Case study of the port city of Kerch. *East European Historical Bulletin*. Vol. 18. 45–55.
- Preussisches Handelsarchiv.** (1863). Verzeichniss der am 1. Januar 1863 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten. *Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. № 1. S. 6.
- Rigler, J.** (1873). *Das Medizinische Berlin. Dargestellt von Dr. Johannes Rigler, pr. Arzt etc.*
- Rigler, J.** (1879). *Über die Folgen der Verletzungen auf Eisenbahn Insbesondere Der Verletzungen Des Rückenmarks: Mit Hinblick Auf Das Haftpflichtgesetz*. Berlin: G. Reimer.
- von König, B.W.** (1854). *Preußens Consular-Reglement nach seiner heutigen Geltung und in seiner heutigen Anwendung*. Berlin: Decker.
- von Thielmann, F.** (1873). Der Handel Russlands mit Europa im letzten Jahrzehnt. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*. Vol. 29. № 4.

References

- Konstantinova, V., Lyman, I., Ihnatova, A.** (2016). *Yevropeiske spriamuvannia Pivnichnoho Pryazovia v impersku dobu: brytanski konsulski raporty pro italiiske sudnoplavstvo [The European orientation of the Northern Azov Sea Region in the Imperial Era: British consular reports on italian shipping]*. Berdiansk: FO-P Tkachuk O.V. 184 p. [in Ukrainian]
- Lyman, I., Konstantinova, V., Danchenko, Ye.** (2017). *Brytanskyi konsul i promyslovets Dzhon Hriievz [British consul and industrialist John Grieves]*. Berdiansk: Vydavets Tkachuk O.V. 200 p. [in Ukrainian]
- Lyman, I., Konstantinova, V.** (2015a). Brytanskyi konsul u Berdiansku Viliam Heorh Vahstaf [British Consul in Berdyansk, William George Wagstaff]. *Scriptorium nostrum*. Vol. 3. 72–90. [in Ukrainian]
- Lyman, I., Konstantinova, V.** (2015b). Na zakhysti interesiv Velykoi Brytanii u Pivnichnomu Pryazov'i: konsul Dzheims Ernest Napoleon Zorab [Defending the interests of Great Britain in the Northern Azov Sea: Consul James Ernest Napoleon Zorab]. *Istoriia torhivli, podatkov ta myta*. Vol. 2. 139–156. [in Ukrainian]
- Lyman, I., Konstantinova, V.** (2018a). Z'iednuivchy Brytansku, Rosiisku i Nimetsku imperii: rodyna brytanskoho vitse-konsula Dzhona Griieva v avanhardi modernizatsii na Pivdni Ukrainy [Connecting the British, Russian and German Empires: The family of British Vice-Consul John Grieves at the forefront of modernisation in southern Ukraine]. *Ukraina moderna*. Vol. 25. 194–222. [in Ukrainian]
- Lyman, I., Konstantinova, V.** (2018b). *Nimetski konsuly v Pivnichnomu Pryazovi [German consuls in Northern Pryazovia]*. Dnipro: LIRA. 500 p. [in Ukrainian]
- Lyman, I., Konstantinova, V.** (2018c). *Ukrainskyi Pivden ochyma konsuliv Brytanskoi imperii 19 – pochatku 20 st. Tom 1: Brytanski konsuly v portovomu misti Berdiansku [The Ukrainian South through the Eyes of the British Consuls of the 19th and Early 20th Centuries. Volume 1: British Consuls in the Port City of Berdyansk]*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho Natsionalnoi Akademii Nauk Ukrainy. 630 p. [in Ukrainian]
- Lyman, I., Konstantinova, V.** (2020). *Hretska hromada ta konsuly Hretsii u Berdiansku XIX – pochatku XX stolittia [Greek community and Greek consuls in Berdyansk in the nineteenth and early twentieth centuries]*. Melitopol: Vydavnychi budynok Melitopolskoi miskoi drukarni. 494 p. [in Ukrainian]
- Yanson, Yu.** (1870). *Statisticheskoe issledovanie o khlebnoi torgovle v Odesskom raione [Statistical study of bread trade in the Odessa district]*. Sankt-Peterburg: Tipografiya V. Bezobrazova i Kompanii. 414 s. [in Russian]
- Yanson, Yu.** (2011). Dnestr: eho mesto v selskom khoziaistve y torhovle [The Dniester: Its place in agriculture and trade]. *Sokyrianshchyna: Istoryko-kraieznavchyi almanakh*. Vol. 4. 181–214. [in Russian]

- Auswärtiges amt des Deutschen Reiches.** (1873). *Verzeichniss der Kaiserlich Deutschen Consulate. Januar 1873* [Directory of the Imperial German Consulates. January 1873]. Berlin: Auswärtiges amt des Deutschen Reiches. [in German]
- Bundesgesetzblatt des Norddeutschen Bundes 1869* [Federal Law Gazette of the North German Confederation 1869]. (1890). Berlin. [in German]
- Bünger, J.A.** (ed.). (1867). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäftshandbuch für Berlin, dessen Umgebungen und Charlottenburg auf das Jahr 1867* [General Housing Gazette together with address and business handbook for Berlin, its environs and Charlottenburg for the year 1867]. Berlin: C. Hayn. 1193 s. [in German]
- Deutsches Reichsgesetzblatt Band* [German Reich Law Gazette]. (1871). № 39. [in German]
- Erik-Amburger-Datenbank.** (n.d.). Ausländer im vorrevolutionären Russland [Foreigners in pre-revolutionary Russia]. *Leibniz-Instituts für Ost- und Südosteuropaforschung*. URL: <https://amburger-ios-regensburg.de/?id=4962> (Accessed 31 March 2020). [in German]
- Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (GSPK).** III. HA MdA, II № 431: Konsulat in Odessa, Bd. 3. Dez. 1850 – Juni 1868. [in German]
- GSPK.** III. HA MdA, II № 432: Konsulat in Odessa, Bd. 4. Juli 1868 – Juli 1869. [in German]
- Handbuch über den Königlich Preussischen Hof und Staat für das Jahr 1875* [Handbook on the Royal Prussian Court and State for the year 1875]. (1874). Berlin: Decker. 1140 p. [in German]
- Jones, P.J.** (2017). *The Cabinet of Linguistic Curiosities: A Yearbook of Forgotten Words*. Chicago: The University of Chicago Press. 384 p. [in English]
- Lyman, I., Konstantinova, V.** (2016). William George Wagstaff – British consul, responsible for Ekaterinoslav Province and ports of the Sea of Azov. *Istoriia i kultura Prydniprovia: Nevidomi ta malovidomi storinky*. Vol. 12. 57–62. [in English]
- Lyman, I., Konstantinova, V.** (2017). British Consul in Berdyansk Cumberbatch, great-greatgrandfather of modern Sherlock Holmes. *Scriptorium nostrum*. Vol. 2. № 8. 195–202. [in English]
- Lyman, I., Konstantinova, V.** (2019). British consulates in port cities of the Northern Black Sea and Azov Region of the second half of the 19TH – early 20TH centuries. *East European Historical Bulletin*. Vol. 12. 44–53. [in English]
- Lyman, I., Konstantinova, V.** (2020). Prussian consuls on the Southern Ukrainian frontier in the 19th century”. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi The Journal of Southeastern European Studies*. Vol. 35. 145–173. [in English]
- Lyman, I., Konstantinova, V.** (2021). British Consuls in Berdyansk: Connecting Regions and Countries. *Brytanski adresy Pivdnia Ukrainy: Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 26 lystopada 2021 r.)*. Kyiv: TOV “Heoprynt”. 11–13. [in English]
- Lyman, I., Konstantinova, V.** (2021). Network formation of the Prussian Consular Offices in Ukrainian lands in the 19th century: Case study of the port city of Kerch. *East European Historical Bulletin*. Vol. 18. 45–55. [in English]
- Preussisches Handelsarchiv.** (1863). Verzeichniss der am 1. Januar 1863 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten [List of Prussian consular officials employed abroad on 1 January 1863]. *Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. № 1. S. 6. [in German]
- Rigler, J.** (1873). *Das Medinische Berlin. Dargestellt von Dr. Johannes Rigler, pr. Arzt etc.* [The Medieval Berlin. Presented by Dr Johannes Rigler, pr. Doctor etc.]. Berlin: Verlag von Elwin Staude. 456 s. [in German]
- Rigler, J.** (1879). *Über die Folgen der Verletzung auf Eisenbahn Insbesondere Der Verletzungen Des Rückenmarks: Mit Hinblick Auf Das Haftpflichtgesetz* [On the consequences of railway injuries, in particular spinal cord injuries: With regard to the Liability Act]. Berlin: G. Reimer. [in German]
- von König, B.W.** (1854). *Preußens Consular-Reglement nach seiner heutigen Geltung und in seiner heutigen Anwendung* [Prussian consular regulations in their current validity and application]. Berlin: Decker. 388 s. [in German]
- von Thielmann, F.** (1873). Der Handel Russlands mit Europa im letzten Jahrzehnt [Russia’s trade with Europe in the last decade]. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*. Vol. 29. № 4. [in German]

УДК 929:281.9

DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.6>

Ігор КОЛЯДА

кандидат історичних наук, професор кафедри методології та методики суспільних дисциплін, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, вул. Пирогова, 9, м. Київ, Україна, індекс 01601 (kolyada.i.a.1968@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3802-9082>

Бібліографічний опис статті: Коляда, І. (2025). Митці-педагоги: Соломія Крушельницька та Мирослав Скорик: родова наступність поколінь. *Українські історичні студії*, 17(59). 49–56. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.6>

МИТЦІ-ПЕДАГОГИ: СОЛОМІЯ КРУШЕЛЬНИЦЬКА ТА МИРОСЛАВ СКОРИК: РОДОВА НАСТУПНІСТЬ ПОКОЛІНЬ

Анотація. *Мета статті* – систематизація та узагальнення інформації про педагогічну діяльність Соломії Крушельницької та Мирослава Скорика, зокрема виявлення спільних та відмінних рис їхньої педагогічної діяльності. **Методологія дослідження** полягає в аналізі та синтезі матеріалів, які містять інформацію про методи та засади викладацької майстерності обох митців. **Новизна дослідження** передбачає аналіз та оцінку актуальності педагогічних підходів Соломії Крушельницької та Мирослава Скорика. **Висновки.** Аналіз основних віх біографії, зокрема педагогічної діяльності Соломії Крушельницької та Мирослава Скорика, засвідчує, що оперна співачка вбачала у своїх студентах продовження себе та свого таланту, тому, не маючи можливості виступати за кордоном, вона відповідально ставилась до процесу викладання. Соломія Крушельницька не залишила після себе теоретичних настанов, підручників, посібників, тому важливими матеріалами для дослідження її діяльності є спогади студентів. Мирослав Скорик, незважаючи на свою зайнятість, намагався сповна приділити належну увагу створенню та формуванню власного індивідуального підходу до кожного студента. Він не лише передав власний досвід учням, але й відкрив у них унікальність. Багато його порад зафіксовані в інтерв'ю, відгуках та спогадах вихованців композитора. Також у результаті дослідження виявлено, що педагогічна діяльність Соломії Крушельницької та Мирослава Скорика мала як спільні, так і відмінні риси, але, незважаючи на розбіжності, обидва митці надавали великого значення розвитку індивідуальності учня, формуванню його творчого потенціалу та відіграли важливу роль у створенні нової генерації українських митців у музичній галузі. Педагогічна діяльність аналізованих постатей потребує подальшого вивчення та адаптації для сучасних здобувачів музичної освіти.

Ключові слова: музика, Соломія Крушельницька, Мирослав Скорик, музична освіта та педагогіка, музичне виконавство, українське оперне мистецтво, українська оперна школа.

Ihor KOLYADA

Candidate of Historical Sciences, Professor at the Department of Methodology and Methods of Social Sciences, Dragomanov Ukrainian State University, 9, Pyrohova Str., Kyiv, Ukraine, postal code 01601 (kolyada.i.a.1968@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3802-9082>

To cite this article: Koliada, I. (2025). Myttsi-pedahohy: Solomiia Krushelnytska ta Myroslav Skoryk: rodova nastupnist pokolin [Artists as teachers: Solomiya Krushelnytska and Myroslav Skoryk: generational continuity]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17(59). 49–56. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.6> [in Ukrainian]

ARTISTS AS TEACHERS: SOLOMIYA KRUSHELNYTSKA AND MYROSLAV SKORYK: GENERATIONAL CONTINUITY

Summary. *The purpose of the article is to systematize and summarize information about the pedagogical activities of Solomiya Krushelnytska and Myroslav Skoryk, in particular; to identify common and distinctive features of their pedagogical activities. The research methodology consists in the analysis and synthesis of materials containing information about the methods and principles of teaching excellence of both artists. The novelty of the study involves analyzing and assessing the relevance of the pedagogical approaches of Solomiya Krushelnytska and Myroslav Skoryk. The analysis of the main milestones of their biographies, in particular the pedagogical activities of Solomiya Krushelnytska and Myroslav Skoryk, shows that the opera singer saw her students as an extension of herself and her talent, so, unable to perform abroad, she treated the teaching process with responsibility. Solomiya Krushelnytska did not leave behind any theoretical guidelines, textbooks, or manuals, so the memoirs of her students are important materials for studying her work. Despite his busy schedule, Myroslav Skoryk tried to pay full attention to creating and shaping his own individual approach to each student. He not only passed on his own experience to his students, but also discovered their uniqueness. Many of his tips are recorded in interviews, reviews and memoirs of the composer's students. The study also revealed that the pedagogical activities of Solomiya Krushelnytska and Myroslav Skoryk had both common and distinctive features, but despite their differences, both artists attached great importance to the development of the student's individuality, the formation of their creative potential, and played an important role in creating a new generation of Ukrainian artists in the music industry. The pedagogical activities of the analyzed figures require further study and adaptation for modern students of music education.*

Key words: *music, Solomiya Krushelnytska, Myroslav Skoryk, music education and pedagogy, music performance, Ukrainian opera, Ukrainian opera school.*

Постановка проблеми. Російсько-українська війна, яка розпочалася 2014 року й триває донині, особливо загострила питання української національної ідентичності та прискорила процес формування політичної української нації. У цьому контексті важливими є вивчення та аналіз життєвого шляху і творчої діяльності таких видатних українців, які, долаючи складнощі історичного моменту, не втрачаючи надій, реалізовували свою місію завдяки творчому потенціалу. Такими особистостями є оперна співачка Соломія Крушельницька і український композитор, її двоюрідний онук Мирослав Скорик. Збереження української самоідентичності, української музики були одними зі складових частин їхньої педагогічної діяльності. Спроба проаналізувати ще одну грань таланту цих особистостей обумовлює актуальність та є науково важливим і суспільно значимим завданням.

Аналіз досліджень. Життя та творчість Соломії Крушельницької досліджені у багатьох працях, зокрема у книзі І. Коляди «Соломія Крушельницька» (Коляда, 2020), статтях Р. Крамара (Крамар, 2006; Крамар, 2015), Ю. Попова та М. Янко (Попов, Янко, 2021, с. 105–110), а також у матеріалах науково-практичних конференцій, присвячених діяльності артистки (Соломія Крушельницька – королева світової оперної сцени, 2022). Однак більшість наведених видань не містить розлогіх відомостей про педагогічну діяльність оперної співачки. Тому важливими для аналізу є спогади та відгуки студентів (Гапонова, 2022, с. 46–46). Для дослідження творчої та педагогічної діяльності Мирослава Скорика велике значення мають статті І. Запотічної-Ванчосович, Г. Терещук, А. Бонадаренко, цитати та інтерв'ю, зокрема інтерв'ю у трьох частинах з Дмитром Гордоном (Гордон, 2013), а також спогади його сучасників та випускників.

Мета статті – систематизація та узагальнення інформації про педагогічну діяльність Соломії Крушельницької та Мирослава Скорика, зокрема виявлення спільних та відмінних рис їхньої педагогічної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Соломія Крушельницька народилася 23 вересня 1872 року у багатодітній сім'ї тернопільського священника, де змалку виховувалась серед українських традицій та звичаїв, невід'ємною частиною яких є спів. Батьки помітили талант дівчини ще в дитинстві. Соломія здобула початкову освіту вдома, закінчила Тернопільську гімназію, а згодом вступила до Львівської консерваторії (Коляда, 2020).

Уперше С. Крушельницька виступила на львівській сцені 1893 року. Після дебюту дівчина продовжила навчання у Мілані, де вона вдосконалювала вокальні здібності, вивчала 8 мов, відвідувала театри, музеї, брала участь у концертах та виставах (Коляда, 2020, с. 91).

Важливим етапом у житті С. Крушельницької стали 1898–1902 роки, коли дівчина була примадонною Варшавської опери (Коляда, 2019, с. 146). Найбільш популярними польськими операми за участю С. Крушельницької стали «Графиня» і «Галька» Ст. Монюшка (Крамар, 2015, с. 236). Під час виступів співачка завжди наголошувала на своїй національності, хоч і зазнавала негативних відгуків з боку польської критики (Крамар, 2006, с. 15).

Після польської сцени С. Крушельницька виступала на світових сценах багатьох країн, зокрема Італії, Іспанії, Англії, Німеччини, Аргентини, Єгипту. Загалом її репертуар містив близько 60 оперних партій. Однією з визначальних подій у житті та творчій діяльності оперної співачки став 1904 рік, коли вона виступала в італійському театрі «Ла Скала», де змогла принести успіх опері «Мадам Батерфляй» композитора Дж. Пуччіні – С. Крушельницьку 17 разів викликали на сцену (Коляда, 2020). Попри успіх на світових сценах, оперна співачка ніколи не забувала про своє українське походження та завжди на ньому наголошувала: усі концерти вона закінчувала виконанням творів українських композиторів (Радіо Свобода, 2002).

С. Крушельницька залишила оперну сцену 1920 року. Після останніх концертів та смерті чоловіка Чезаре Річчоні співачка 1939 року повернулася до Львова і більше не змогла виїхати до Італії. Представники радянської влади забрали квартиру співачки, змусили продати віллу у Віареджо та поселили її із сестрою в одну кімнату (Крамар, 2006).

1946 року почався етап викладацької діяльності у житті співачки: С. Крушельницька отримала місце професорки у Львівській консерваторії. Талант оперної співачки реалізовувався через її учнів, з якими вона ділилась набутим досвідом. Вона не уклала власних підручників чи методичних вказівок для проведення навчального процесу, тому розглядати її педагогічну діяльність можна лише зі спогадів учнів. Викладачка музично-теоретичних дисциплін Г. Гапонова у статті «Музично-педагогічна діяльність С. Крушельницької» подає деякі приклади цих відгуків, з яких можна дійти висновку, що оперна співачка під час викладання все пояснювала на практиці, тобто власним голосом. Одарка Бандрівська відзначила такий метод викладання, адже часто вокалісти-початківці не вміють себе слухати самокритично. Проаналізувавши спогади учнів С. Крушельницької, дослідники її біографії виокремили 15 методичних вказівок співачки, зокрема педагогиня наголошувала на тому, що до музики завжди треба підходити з натхненням, співати варто з любов'ю і так, щоб слухачі переживали твір разом зі співаком, кожен твір варто намагатися виконати досконало. Викладачка вважала, що добрий той педагог, який зрозуміє природу голосу учня (Гапонова, 2022, с. 42–46).

Отже, аналіз спогадів студентів С. Крушельницької засвідчує, що оперна співачка, як педагог Львівської консерваторії, виділялася своєю прямолінійністю, категоричністю та чесністю. Тодішній директор консерваторії Сергій Павлюченко згадував: «Соломії Амвросіївни був зовсім чужий формальний метод тих педагогів-вокалістів, у яких за зовнішньою наукоподібністю не відчувається справжнього музичного таланту, міцної практичної основи, співацької концепції як результату проникнення в суть музики, в суть співу як творчого процесу». Педагогиня консерваторії С. Крушельницька також вирізнялась відповідальністю та сумлінністю щодо своїх обов'язків: проявляла вимогливість, терпеливість і толерантність у ставленні до учнів. Сучасники засвідчують, що вони ніколи не бачили її роздратованою. Соломія Амвросіївна була освіченою людиною, тому намагалася сформувати у студентах не лише кваліфікованих співачок і співаків, але й всебічно розвинених особистостей (Михайличенко, 2005, с. 86–87).

Український композитор Ст. Людкевич вважає, що педагогічна діяльність Соломії Крушельницької зробила важливий внесок у формування нової генерації українських співаків та співачок, які працюють на оперних сценах. Також композитор згадує, що часом оперна діва сідала за рояль та виконувала пісні, які знала ще змалку (Головащенко, 1979, с. 166). Сама ж С. Крушельницька раділа, що може передати свій досвід наступному поколінню (Гапонова, 2020, с. 46).

Одним з людей, на долю яких С. Крушельницька мала вплив, був Мирослав Скорик – майбутній львівський композитор. Сам митець так згадував артистку: «Вона була людиною виняткової порядності й присвятила себе служінню саме мистецтву, я б сказав, вона була унікальною. Крушельницька все залишила: і особисте життя, й інше заради роботи, концертів,

праці та мистецтва. За це її дуже поважали у мистецьких колах і поза ними. Вона не цуралася рідних, багато допомагала сестрам, батькові й матері» (Поворозник, 2004).

Мирослав Скорик народився 13 липня 1938 року в львівській родині науковців та інтелегентів. Хлопець з дитинства був оточений людьми з мистецької, наукової та духовної сфер, що помітно відобразилось на його вихованні та становленні. Батько композитора – Микола Скорик – відомий історик та етнограф. Мати походила з родини Охримовичів, її батько, дідусь Мирослава Скорика, Володимир Охримович – відомий фольклорист та громадський діяч. Бабця – Олена Крушельницька-Охримович – була рідною сестрою Соломії Крушельницької, сам Мирослав був внучатим племінником оперної діви (Бондаренко, 2024).

Згодом М. Скорик згадуватиме, що Соломія Крушельницька одразу відзначила його абсолютний слух: «Вперше я проявив музичні здібності, зігравши на піаніно, яке стояло у нас вдома. Власне тоді батьки побачили, що я починаю придумувати мелодії і щось наспівувати <...> батько вирішив відвести мене до моєї бабці – Соломії Крушельницької, щоб та перевірила, який у мене голос та музичні здібності <...> Мене попросили заграти на фортепіано. На той час я знав вже деякі ноти і почав грати, але мені чомусь зовсім не подобалося те, що виходить: я натискав одні ноти, звучання яких добре знав, а чув інші звуки. Річ у тім, що вокалісти часто співають під фортепіано, яке налаштоване на пів тона нижче, але тоді для мене це ще було невідомо. Почувши таке зауваження, С. Крушельницька одразу зрозуміла, що у мене абсолютний слух, але провела додаткові музичні тести, які це підтвердили, і порадила віддати мене у музично-спеціалізовану школу. Таким чином, я почав займатися у Львівській музичній школі десятилітки, хоч на той час ще не знав, чи хочу бути музикантом. А наступним спогадом про неї є концерт десь так у 1946–1947 роках, на якому Крушельницька ще співала, хоча й не мала вже сильного голосу, бо була у віці. Та я це запам'ятав» (Лісна, 2016).

1947 року через фальшиві доноси прихильників радянської влади родину Скориків вивезли до Анжеро-Судженська Кемеровської області. Там Мирослав й далі займався грою не лише на фортепіано з ученицею Сергія Рахманінова Валентиною Ксенофонтівною Канторовою, але й на скрипці з викладачем Володимира Панасюка. Саме тут хлопець намагався створювати власні п'єси.

Після повернення в Україну 1955 року М. Скорик вступив до Львівської державної консерваторії ім. М. Лисенка. Його викладачами були Станіслав Людкевич, Роман Сімович та Адам Солтис. Згодом М. Скорик захистив дипломну роботу, а 1967 року отримав науковий ступінь кандидата мистецтвознавства (Голинська, 2021).

Творча спадщина М. Скорика містить фактично всі музичні жанри. Окреме місце у творчості композитора посідає музика до фільмів, зокрема для стрічки Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» (Запотічна-Ванчосович, 2013). Сам митець вважав: «Музику потрібно писати так, щоб люди хотіли її слухати» (Голинська, 2021). Після успішного початку творчої діяльності М. Скорик очолював різноманітні організації України, які були дотичні до музичної сфери.

Викладацьку діяльність М. Скорик почав 1963 року у Львівській консерваторії. А з 1966 року – у Київській консерваторії. У 1984 році композитор стає професором кафедри композиції Львівської консерваторії, рівночасно ще декілька років проводить клас композиції у Київській консерваторії. У 1987 році остаточно повертається до рідного Львова, очолює кафедру композиції у консерваторії та Львівську організацію Спільки композиторів України, змінивши на цій посаді патріарха галицької музики Миколу Колессу. Це час нових досягнень як у творчості, так і в педагогічній, суспільно-культурній, науковій, організаторській діяльності М. Скорика. Поміж діяльністю в Україні М. Скорик працював за кордоном, зокрема у США та Австралії (Кияновська, 2013).

Наприкінці 1990-х років М. Скорик повернувся в Україну, і в цей період почалася його педагогічна діяльність. Він став завідувачем кафедри історії української музики в Національній музичній академії ім. П. Чайковського, викладав у Львівській консерваторії та був членом журі багатьох музичних конкурсів. У своєму інтерв'ю М. Скорик згадує, що під час оцінювання творів своїх учнів він використовував фразу «Може бути». Попри своє двояке значення,

ця фраза викладача означала, що робота учня сподобалась композитору. М. Скорик не давав учням конкретних вказівок, як виконати завдання, та дозволяв експериментувати. Повага до викладача проявляється і у відгуках учнів композитора (Гордон, 2013).

М. Скорик називав себе порадиником для учнів: «Я стараюся на них (учнів) не тиснути. Я їх більше вчу техніки, не розповідаю їм, що саме вони повинні писати, якого змісту, якими засобами, а просто підказую і раджу». Зокрема, композитор наголошував на тому, що критично ставився до процесу викладання і, незважаючи на свою численну творчу спадщину, ніколи не пропонував студентам як зразок власні твори. Сам маестро розповідав, що тридцять його випускників стали членами Національної спілки композиторів України, серед яких Станкович, Карабиць, Зубицький, Шумейко, Верещагін, Кива, Степурко, Гаврилець (Сюта, 2023).

У цьому проявляється спільність двох педагогів – дбайливе, уважне та турботливе ставлення до молоді, прагнення стимулювати студентів до власних рішень та творчих пошуків.

Відгуки учениці Мирослава засвідчують, що викладач М. Скорик був доволі мовчазним і лаконічним у висловах. Педагог вважав, що добра імпровізація – це та, яка детально продумана, а хороший композитор мусить щодня написати хоча б одну лінійку музики, не чекати натхнення. Стриманість, лаконічність в оцінках та судженнях, бажання не образити, усвідомлене розуміння ціни слова – ось ті риси, що ріднять двох педагогів спільного родинного шляхетського коріння.

За багато років викладацької праці М. Скорик став творчим наставником для кількох поколінь митців, серед яких Володимир Зубицький, Ганна Гаврилець, Богдана Фроляк, Іван Небесний.

Випускники класу М. Скорика зауважили одну цікаву особливість маестро. «Не пригадую, аби він відверто хвалив наші твори, міг сказати лише «Добре, добре, працюйте». Але коли після прослуханої музики він казав «Заграйте ще раз», то ми знали, що це – найвища похвала. Це означало, що музика йому подобається, він у ній щось бачить» (Мішеніна, 2021). Богдана Фроляк згадує: «Я мала щастя навчатися в Мирослава Михайловича. Кожен український композитор, навіть не будучи безпосередньо його учнем, все одно може вважати себе учнем Скорика, адже ми всі вчилися і виховувались на його музиці. Скорик був завжди трохи стриманим й ніколи багато не говорив. Мав кілька разів послухати твір перед тим, як сказати якусь свою думку чи зауваження. І попри емоційну стриманість, він дуже любив своїх учнів. Було дуже багато випадків, коли ми знаємо, що він нас захищав» (Галась, 2022).

М. Скорик завжди цікавився світовими тенденціями музичної сфери і впроваджував іноземні традиції у свою систему навчання. «Болонська система освіти не годиться для музичної освіти, тому що, щоб зробити правдивого музиканта – вчилися у школі або музичному училищі, або в десятилітті, потім консерваторія, потім аспірантура – за 18 років можна до чогось довітиситися. От на Заході якраз в більшості немає такого», – вважав М. Скорик (Терещук, 2020).

В одному з інтерв'ю М. Скорик порівнював засади системи композиторської освіти. Зокрема, він зазначив, що найефективнішою, на його думку, була радянська музична освіта, яка в деяких моментах була кращою, ніж Західна, адже у Радянському Союзі, аби професійно займатись музикою, потрібно було закінчити музичну школу, музичне училище, консерваторію та аспірантуру. Саме цей довгий шлях навчання, на думку композитора, відточував професійні навички музикантів краще, ніж за кордоном. Також Мирослав Скорик зауважує, що Львів завжди був і є одним із міст, у якому музика розвивається в позитивному контексті, адже тут працювали професійні українські та польські викладачі (Лісна, 2016).

Висновки. Аналіз педагогічної діяльності відомих митців українського оперного мистецтва Соломії Крушельницької та Мирослава Скорика засвідчує, що оперна співачка прагнула у своїх студентах-вихованцях продовжити себе та свій таленту, тому, не маючи можливості виступати за кордоном, вона відповідально ставилась до викладання у консерваторії. Соломія Крушельницька не залишила після себе теоретичних настанов, підручників, посібників, тому важливими матеріалами для дослідження її педагогічної діяльності є спогади самих студентів. Мирослав Скорик, незважаючи на свою творчу зайнятість, як педагог намагався сповна приділити належну увагу створенню та формуванню власного індивідуального підходу до кожного

студента. Він не лише передав власний досвід своїм вихованцям, але й прагнув створити умови для відкриття в них унікальності їхнього таланту. Багато його порад зафіксовані в інтерв'ю, відгуках та спогадах вихованців композитора. Педагогічна діяльність Соломії Крушельницької та Мирослава Скорика мала як спільні, так і відмінні риси, але, незважаючи на розбіжності, обидва митці надавали великого значення розвитку індивідуальності майбутнього майстра оперної сцени, формуванню його творчого потенціалу та відіграли важливу роль у творенні нової генерації українських митців у сфері музичної культури України. Методи та засади педагогічної діяльності цих постатей нашої культури потребують подальшого вивчення та адаптації для сучасних здобувачів музичної освіти.

Джерела та література

- 130 хвилин у різних вимірах: Соломія Крушельницька (2002). *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/894590.html>
- Берегова, О.** (2010). Українська опера початку третього тисячоліття як дзеркало сучасної музичної комунікації. *Науковий вісник НМАУ імені П.І. Чайковського*. Київ: НМАУ. Вип. 81. С. 190–205.
- Бондаренко, А.** (2024). Мирослав Скорик – творець епохи. URL: <https://uain.press/blogs/miroslav-skorik-tvorets-epohi-1253509>
- Галась, С.** (2022). «Я з тобою»: спогади про видатного українського композитора Мирослава Скорика. URL: <https://suspilne.media/culture/47599-a-z-tobou-spogadi-pro-vidatnogo-ukrainskogo-kompozitora-miroslava-skorika>.
- Гапонова, Г.** (2022). Музично-педагогічна діяльність Соломії Крушельницької [тези доповідей]. *Матеріали науково-практичної інтернет-конференції «Соломія Крушельницька – королева світової оперної сцени (до 150-річчя з дня народження)»*. Київ: КНУКіМ. С. 42–46.
- Запотічна-Ванчосович, І.** (2013) Мирослав Скорик: «Працюю, як заведений» [інтерв'ю]. URL: <https://web.archive.org/web/20190630103117/https://wz.lviv.ua/interview/123517-miroslav-skorik-pratsyuuyu-yak-zavedenij>
- Кияновська, Л.** (2013). Мирослав Скорик: людина і митець. URL: <http://www.m-r.co.ua/mr/mr.nsf/0/5352A53CA92339D5C2257BE700360564>
- Колесса, Ф.** (1907). До питання про український музичний стиль. Львів. 34 с.
- Коляда, І.** (2019). Виконавча майстерність Соломії Крушельницької в операх «Графіня» та «Галька» Станіслава Монюшка в оцінках польської критики (матеріалах періодики). *Zeszyt Naukowy Prac Ukrainoznawczych*. С. 143–155.
- Коляда, І.** (2020). Соломія Крушельницька. Харків: Фоліо. 121 с.
- Крамар, Р.** (2006). Ідеальна Графіня з-під прапора слабших. *Український журнал: Інформаційний культурно-політичний місячник для українців у Чехії, Польщі та Словаччині*. № 2. С. 13–15.
- Крамар, Р.** (2015). Ціна тріумфу: що змусило примадонну Соломію Крушельницьку покинути сцену Великого театру у Варшаві? *Українознавчий альманах*. Вип. 18. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка. С. 236–240.
- Лісна, С.** (2016). Мирослав Скорик: мій абсолютний слух виявила Крушельницька. URL: https://tvoemisto.tv/exclusive/lyudy_tvogo_mista_myroslav_skoryk_miy_absolyutnyy_sluh_pershoyu_vyuavyla_babusya_solomiya_krushelnitska_79639.html
- Мирослав Скорик.** В гостях у Дмитра Гордона (2013). URL: https://www.youtube.com/watch?v=VIMруу6QCfo&ab_channel=%D0%92%D0%B3%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8F%D1%85%D1%83%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%B0
- Михайличенко, О.** (2005). Музично-педагогічна діяльність українських композиторів і виконавців другої половини XIX – початку XX ст: історичні нариси. Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1». 102 с.
- Мішеніна, В.** (2021). «Добра імпровізація та, яка детально продумана...». Спогади про Мирослава Скорика. *Музика*. URL: <https://mus.art.co.ua/dobra-improvizatsiia-ta-iaka-detalno-produmana-spohady-pro-miroslava-skoryka>
- Поворозник, К.** (2004). Мирослав Скорик: «Крушельницька присвятила життя мистецтву» *Ратуша*. URL: <https://portal.lviv.ua/uncategorized/2004/07/01/150231>
- Прота, Ю., Ярмо, М.** (2021). Феномен творчості Мирослава Скорика в контексті освітньо-професійних програм з музичного мистецтва. *Молодь і ринок*. № 9. С. 105–110. DOI: 10.24919/2308-4634.2021.243902.

- Протас, М.** (2004). Тенденції розвитку сучасної станкової скульптури (1970–1990 роки). Київ: АН України. Соломія Крушельницька. Спогади, матеріали, листування / упоряд. М. Головащенко. 1979. 447 с. Соломія Крушельницька – співачка світової слави URL: <https://nibu.kyiv.ua/exhibitions/594>.
- Сюта, Б.** (2003). Мирослав Скорик: «Мені близька висока поезія, тому маю в доробку чимало творів на вірші Шевченка і Франка» URL: <http://kmf.karabits.com/press/4/342.html>
- Терещук, Г.** (2020). Композитор Мирослав Скорик. На його долю вплинула Соломія Крушельницька. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30648882.html>
- Турчак Л.** (2021). Соломія Крушельницька в українському та світовому музично-театральному мистецтві. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. Вип. 38. DOI: <https://doi.org/10.35619/ucpmk.v38i.464>.

References

- 130 khvylyn u riznykh vymirakh: Solomiia Krushelnytska [130 minutes in different dimensions: Solomia Krushelnytska] (2002). *Radio Svoboda*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/894590.html> [in Ukrainian].
- Berehova, O.** (2010). Ukrainiska opera pochatku tretoho tysiacholittia yak dzerkalo suchasnoi muzychnoi komunikatsii [Ukrainian opera of the early third millennium as a mirror of contemporary musical communication]. *Naukovyi visnyk NMAU imeni P.I. Chaikovskoho – Scientific Bulletin of NMAU named after P. I. Tchaikovsky*. (Vol. 81), (pp. 190–205). Kyiv: NMAU [in Ukrainian].
- Bondarenko, A.** (2024). Myroslav Skoryk – tvorets epokhy [Myroslav Skoryk is the creator of an era]. Retrieved from: <https://uain.press/blogs/miroslav-skorik-tvorets-epohi-1253509> [in Ukrainian].
- Halas, S.** (2022). “Ya z toboiu”: spohady pro vydatnoho ukrainskoho kompozytora Myroslava Skoryka [“I am with you”: memories of the outstanding Ukrainian composer Myroslav Skoryk]. Retrieved from: <https://suspilne.media/culture/47599-a-z-tobou-spogadi-pro-vidatnogo-ukrainskogo-kompozytora-miroslava-skorika> [in Ukrainian].
- Haponova, H.** (2022). Muzychno-pedahohichna diialnist Solomii Krushelnytskoi (tezy dopovidei) [The musical and pedagogical activity of Solomiya Krushelnytska (abstracts of papers)]. *Materialy nauko-vo-praktychnoi internet-konferentsii “Solomiia Krushelnytska – koroleva svitovoi opernoi stseny (do 150-richchia z dnia narodzhennia)” – Materials of the scientific and practical internet conference “Solomia Krushelnytska – the queen of the world opera scene (to the 150th anniversary of her birth)”*. Kyiv: KNUKiM. (pp. 42–46) [in Ukrainian].
- Zapotichna-Vanchosovych, I.** (2013). Myroslav Skoryk: “Pratsiuu, yak zavedenyi” (interviu) [Myroslav Skoryk: “I work like clockwork” (interview)]. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20190630103117/https://wz.lviv.ua/interview/123517-miroslav-skorik-pratsyuyu-yak-zavedenij> [in Ukrainian].
- Kyianovska, L.** (2013). Myroslav Skoryk: liudyna i mytets [Myroslav Skoryk: a man and an artist] Retrieved from: <http://www.m-r.co.ua/mr/mr.nsf/0/5352A53CA92339D5C2257BE700360564> [in Ukrainian].
- Kolesca, F.** (1907). Do pytannia pro ukrainskyi muzychnyi styl [To the question about the Ukrainian musical style]. Lviv [in Ukrainian].
- Koliada, I.** (2019). Vykonavcha maisternist Solomii Krushelnytskoi v operakh “Hafynia” ta “Halka” Stanislava Moniushka v otsinkakh polskoi krytyky (materialakh periodyky) [Solomiya Krushelnytska’s performing skills in the operas Hafynia and Halka by Stanisław Moniuszko in the estimation of Polish critics (periodicals)]. *Zeszyt Naukowy Prac Ukrainoznawczych*. (pp. 143–155) [in Ukrainian].
- Koliada, I.** (2020). *Solomiia Krushelnytska* [Solomiya Krushelnytska]. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Kramar, R.** (2006). Idealna Hrafynia z-pid prapora slabshykh [The ideal Countess from under the banner of the weakest]. *Ukrainskyi zhurnal: Informatsiyni kulturno-politychni misiachnyk dlia ukraintiv u Chekhii, Polshchi ta Slovachchyni – Ukrainian Journal: An informative cultural and political monthly for Ukrainians in the Czech Republic, Poland and Slovakia*. (Vol. 2). (pp. 13–15) [in Ukrainian].
- Kramar, R.** (2015). Tsina triumfu: shcho zmusylo prymadonnu Solomiiu Krushelnytsku pokynuty stsenu Velykoho teatru u Varshavi? [The price of triumph: what made the prima donna Solomia Krushelnytska leave the stage of the Bolshoi Theatre in Warsaw?]. *Ukrainoznavchyi almanakh – Ukrainian studies almanac*. (issue 18) (pp. 236–240). Kyiv: KNU named after T. Shevchenko [in Ukrainian].
- Lisna, S.** (2016). Myroslav Skoryk: mii absolutnyi slukh vyjavyla Krushelnytska. [Myroslav Skoryk: Krushelnytska discovered my absolute hearing]. Retrieved from: https://tvoemisto.tv/exclusive/lyudy_tvogo_mista_myroslav_skoryk_miy_absolyutnyy_sluh_pershoyu_vyyavyla_babusya_solomiya_krushelnytska_79639.html [in Ukrainian].

- Myroslav Skoryk.** V hostiakh u Dmytra Hordona [Myroslav Skoryk. Visiting Dmitry Gordon] (2013). Retrieved from: https://www.youtube.com/watch?v=VIMpyy6QCfo&ab_channel=%D0%92%D0%B3%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8F%D1%85%D1%83%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%B0 [in Ukrainian].
- Mykhailychenko, O.** (2005). Muzychno-pedahohichna diialnist ukrainskykh kompozytoriv i vykonavtsiv druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: istorychni narysy [Musical and Pedagogical Activities of Ukrainian Composers and Performers of the Second Half of the XIX and Early XX Centuries: Historical Essays]. Sumy: Vydavnycho-vyrobnyche pidpriemstvo “Mriia-1” [in Ukrainian].
- Mishenina, V.** (2021). “Dobra improvizatsiia ta, yaka detalno produmana...”. Spohady pro Myroslava Skoryka [“A good improvisation is one that is well thought out...”. Memories of Myroslav Skoryk]. *Muzyka – Music*. Retrieved from: <https://mus.art.co.ua/dobra-improvizatsiia-ta-iaka-detalno-produmana-spohady-pro-myroslava-skoryka> [in Ukrainian].
- Povoroznyk, K.** (2004). Myroslav Skoryk: “Krushelnytska prysvialyta zhyttia mystetstvu” – [Myroslav Skoryk: “Krushelnytska prysvialyta zhyttia mystetstvu”]. *Ratusha*. Retrieved from: <https://portal.lviv.ua/uncategorized/2004/07/01/150231> [in Ukrainian].
- Prota, Yu., Yarko, M.** (2021). Fenomen tvorchosti Myroslava Skoryka v konteksti osvithno-profesiinykh prohram z muzychnoho mystetstva [The Phenomenon of Myroslav Skoryk’s Creativity in the Context of Educational and Professional Programmes in Musical Art]. *Molod i rynok – Youth and the market*. (Vol. 9). (pp. 105–110). DOI: 10.24919/2308-4634.2021.243902 [in Ukrainian].
- Protas, M.** (2004). Tendentsii rozvytku suchasnoi stankovoi skulptury (1970–1990 roky) [Trends in the Development of Contemporary Easel Sculpture (1970–1990)] [in Ukrainian].
- Solomiia Krushelnytska. Spohady, materialy, lystuvannia [Solomiya Krushelnytska. Memoirs, materials, correspondence] (1979) / uporiad. M. Holovashchenko [in Ukrainian].
- Solomiia Krushelnytska – spivachka svitovoi slavy [Solomiya Krushelnytska – a singer of world fame]. Retrieved from: <https://nibu.kyiv.ua/exhibitions/594> [in Ukrainian].
- Siuta, B.** (2003). Myroslav Skoryk: “Meni blyzka vysoka poeziia, tomu maiu v dorobku chymalo tvoriv na virshi Shevchenka i Franka” [Myroslav Skoryk: “I am close to high poetry, so I have a lot of works based on Shevchenko and Franko’s poems”]. Retrieved from: <http://kmf.karabits.com/press/4/342.html> [in Ukrainian].
- Tereshchuk, H.** (2020). Kompozytor Myroslav Skoryk. Na yoho doliu vplynula Solomiia Krushelnytska [Composer Myroslav Skoryk. His fate was influenced by Solomiia Krushelnytska]. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/30648882.html> [in Ukrainian].
- Turchak, L.** (2021). Solomiia Krushelnytska v ukrainskomu ta svitovomu muzychno-teatralnomu mystetstvi [Solomiya Krushelnytska in Ukrainian and world music and theatre art]. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku*. (Vols 38). DOI: <https://doi.org/10.35619/ucpmk.v38i.464> [in Ukrainian].

УДК 94 (477)“1897/1917”
DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.7>

Андрій НОВОСЕЛЬСЬКИЙ

аспірант кафедри історії та археології, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, вул. Іоанна Павла II, 17, м. Київ, Україна, індекс 01042 (hranitel0911@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2551-5609>

Бібліографічний опис статті: Новосельський, А. (2025). Бельгійські скляні підприємства Костянтинівки на виставках в Україні кін. XIX – поч. XX ст. *Українські історичні студії*, 17(59). 57–63. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.7>

БЕЛЬГІЙСЬКІ СКЛЯНІ ПІДПРИЄМСТВА КОСТЯНТИНІВКИ НА ВИСТАВКАХ В УКРАЇНІ КІН. XIX – ПОЧ. XX СТ.

Анотація. Мета полягає у дослідженні участі бельгійських скляних підприємств Костянтинівки у промислових виставках на території України у кінці XIX – на початку XX ст. Ці три підприємства поблизу станції Костянтинівка та однойменного села Катеринославської губернії (сучасне м. Костянтинівка, Донецька область) належали двом бельгійським акціонерним товариствам: скляних заводів (*Societe des Verreries de Donetz*) та дзеркальних заводів (*Societe anonyme des Glaceries du midi de la Russie*). Важливо зазначити, що це єдиний подібний комплекс бельгійських підприємств скляної галузі не тільки на Донеччині та Придніпров'ї, але й загалом в Україні. Методологічною основою роботи є принципи історизму, об'єктивності й наукової достовірності. Використано історико-системний, хронологічний та аналітичний методи. Наукова новизна полягає в тому, що окреслена тема вперше виділена та комплексно досліджена. Висновки. Бельгійські підприємці, скляні виробництва яких розташовувались у Костянтинівці, брали участь у великих виставках в Україні, де була представлена промисловість, а саме в Києві (двічі), Одесі та Катеринославі (м. Дніпро). Виставковий дебют стався в Києві у перший рік роботи скляного підприємства та ознаменував його вихід на ринок будівельних матеріалів. Участь у виставках була відзначена вищими нагородами за якість. Сама система отримання нагород була потужним рекламним засобом, яким користувались бельгійські скляні товариства. Особлива увага приділялась оригінальним рішенням експонування власної скляної продукції. Створений задля цього екзотичний скляний павільйон належав до краєвих зразків архітектури малих форм. Він вдало був представлений на виставках, що відзначалося сучасниками.

Ключові слова: експонат, скло, дзеркало, пляшки, павільйон, промисловість, бельгійські підприємці.

Andrii NOVOSELSKYI

Postgraduate Student at the Department of History and Archaeology, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, 17, John Paul II Str., Kyiv, Ukraine, postal code 01042 (hranitel0911@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2551-5609>

To cite this article: Novoselskyi, A. (2025). Belhiiski skliani pidpriemstva Kostiantynivky na vystavkakh v Ukraini kin. XIX – poch. XX st. [Belgian glass enterprises of Kostyantynivka at exhibitions in Ukraine in the late 19th – early 20th centuries]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17 (59). 57–63. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.7> [in Ukrainian].

BELGIAN GLASS ENTERPRISES OF KOSTYANTYNIVKA AT EXHIBITIONS IN UKRAINE IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

Summary. *The aim is to investigate the participation of Belgian glass enterprises of Kostyantynivka in industrial exhibitions in Ukraine in the late 19th – early 20th centuries. These three enterprises near the Kostyantynivka station and the village of the same name in the Katerynoslav province (modern Kostyantynivka, Donetsk region) belonged to two Belgian joint-stock companies: glass factories (Societe des Verreries de Donetz) and mirror factories (Societe anonyme des Glaceries du midi de la Russie). It is also important to note that this is the only similar complex of Belgian glass industry enterprises not only in the Donetsk and Dnieper regions, but also in Ukraine as a whole. The methodological basis of the work is the principles of historicism, objectivity and scientific reliability. Historical-systemic, chronological and analytical methods were used. The scientific novelty lies in the fact that the outlined topic was first highlighted and comprehensively researched. Conclusions. Belgian entrepreneurs, whose glass factories were located in Kostyantynivka, took part in major exhibitions in Ukraine, where the industry was represented, namely in Kyiv (twice), Odesa and Katerynoslav (Dnipro). The exhibition debut took place in Kyiv in the first year of the glass enterprise's operation and marked its entry into the building materials market. Participation in exhibitions was marked by the highest awards for quality. The system of receiving awards itself was a powerful advertising tool, which was used by Belgian glass companies. Special attention was paid to original solutions for exhibiting their own glass products. The exotic glass pavilion created for this purpose was one of the best examples of small-form architecture. It was successfully presented at exhibitions, which was noted by contemporaries.*

Key words: *exhibit, glass, mirror, bottles, pavilion, industry, Belgian entrepreneurs.*

Постановка проблеми. В кінці XIX – на початку XX ст. на території України, що входила до складу Російської імперії, паралельно з розвитком різних галузей господарства та розширенням внутрішнього ринку мали місце великі виставки, що ставали важливими подіями в усіх сферах соціально-економічного життя. Водночас ринкова конкуренція, налагодження економічних зв'язків вимагали від промисловців демонстрації власних здобутків виробництва.

Загальні тенденції не обійшли осторонь бельгійських підприємців, для яких одним з пріоритетних напрямів було виробництво віконного та дзеркального скла, пляшок, склянок тощо. Відповідні підприємства розташовувались біля станції Костянтинівка та однойменного села Бахмутського повіту (сучасне м. Костянтинівка, Донецька область), а саме скляний та пляшковий заводи, збудовані у 1897 р., що належали організованому в Бельгії акціонерному товариству «Донецькі скляні заводи» (Societe des Verreries de Donetz). Слід також зазначити, що пляшковий декілька перших років формально належав окремо створеному бельгійському товариству. Ще один завод, дзеркальний, збудований у 1899 р., належав анонімному товариству «Дзеркальні заводи на Півдні Росії» (Societe anonyme des Glaceries du midi de la Russie). Важливо зазначити, що це єдиний подібний комплекс бельгійських скляних підприємств не тільки на Донеччині та Придніпров'ї, але й загалом в Україні.

Аналіз досліджень. Окреслена тема вперше виділена та комплексно досліджена. Окремі згадки або відомості щодо участі бельгійських скляних підприємств у тих чи інших виставках наявні у деяких сучасних вітчизняних та іноземних роботах з історії діяльності бельгійських підприємств різних галузей в Україні таких авторів, як В. Пеетерс (Пеетерс, 2010), В. Лазебник (Лазебник, 2017). Також у загальній праці автора з історії скляного виробництва м. Костянтинівка (Новосельський, 2020) і статті О. Доніка (Донік, 2016) щодо виставки в м. Києві 1913 р.

Важливими джерелами вивчення виставкової діяльності підприємств є офіційні друковані видання, такі як каталоги, спеціальні путівники та покажчики (1898, 1910, 1913), ілюстративного та рекламного характеру, які містять певні відомості про експонентів, експонати, нагороди тощо. Окремі дані щодо участі у виставках можна знайти у преїскурантах (1913, 1916).

Мета статті полягає у дослідженні участі бельгійських скляних підприємств Костянтинівки у промислових виставках на території України у період кінця XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. З 1897 по 1917 рр. на території України, що входила до складу Російської імперії, відбулося декілька великих виставок, де була представлена про-

мисловість: «Сільськогосподарська і промислова виставка» в Києві (1897), «Всеросійська фабрично-заводська, художньо-промислова і сільськогосподарська виставка» в Одесі (1910), «Південноросійська обласна виставка сільського господарства, промисловості й кустарного виробництва» в Катеринославі (1910), «Всеросійська фабрично-заводська, торгово-промислова, сільськогосподарська і науково-художня виставка» в Києві (1913). Кожна з них набула власного колориту та стала великою подією на українських теренах.

Регіональна виставка в Києві 1897 р. згадується сучасниками як «видатна серед інших провінційних того ж роду виставок за своїми розмірами, за різноманітністю експонатів, нарешті за красою будівель, і особливо розташування», а також «привертала увагу господарів та промисловців» з різних регіонів (Киевская, 1898, с. 4). Дійсно, виставка зацікавила бельгійське товариство «Донецькі скляні заводи», загалом ставши першою, в якій воно взяло участь. Власне, у перший рік роботи скляного заводу, де 6 березня 1897 р. була запалена нова піч-ванна (загалом звели дві, другу – у наступному році).

На виставці товариство експонувало скляні вироби. Як результат отримало нагороду – малу срібну медаль (Киевская, 1898, с. 68). У власних преїскурантах товариства, які вийшли значно пізніше, першою виставкою зазначена саме виставка у Києві. Втім, зазначено 1898 р. та начебто отримано золоту медаль (Преїскурант, 1913, с. 4; Преїскурант, 1916, с. 4).

Аналізуючи преїскуранти «Бемського, матового та візерункового віконного скла і дзеркал» товариства «Донецькі скляні заводи і хімічні заводи в Костянтинівці» (така назва товариства з 1911 р.), знаходимо перелік усіх золотих медалей, які воно завоювало на виставках (Преїскурант, 1913, с. 4; Преїскурант, 1916, с. 4), а саме, крім Києва у 1898 р., двічі золоті медалі у Ростові-на-Дону, 1906 та 1908 р., далі у Казані – 1909 р., Петербурзі того ж року, Катеринославі та Одесі у 1910 р., і знов у Києві – 1913 р.

Кращі виставкові експонати відзначалися Міністерством торгівлі і промисловості почесними нагородами, насамперед різними медалями, серед іншого зображення яких лауреати могли поміщати на свої вивіски, продукцію, документи тощо (зокрема, система нагород була покликана заохочувати виробників до здорової конкуренції, насамперед всіляко вдосконалювати виробництво і продукцію). Так, на обкладинці преїскуранту бельгійського товариства 1913 р. є зображення шести золотих медалей (кожна з обох сторін), хоча у самому ж преїскуранті зазначено сім (тож ще не була включена нагорода з виставки у Києві). На обкладинці іншого преїскуранта, 1916 р., так само зображені шість медалей, а ось у переліку зазначено вже вісім.

Після Києва наступною була виставка в Катеринославі (нині м. Дніпро), з 1 липня по 1 жовтня 1910 р. Для виставки відвели територію у центрі міста, «ще недавно топке місце, яке гостинно давало притулок різного роду міазмам» (Путеводитель, 1910, с. 81). Насамперед це місце вибрали завдяки наявності поблизу залізниці: «у Технічному саду, похмурому, занедбаному місці в центрі міста, завдяки близькості його до вокзалу та можливості легкого підвезення експонатів» (Альбом, 1910, с. 18). Для прямого перевезення експонатів від вокзалу до цієї території Катеринославська залізниця навіть влаштувала вантажну гілку (Альбом, 1910, с. 66).

У «Путівнику та каталогу» 1910 р. зазначалось: «спроби влаштування обласних виставок, що почастишали, є показником спільності інтересів, які починають пов'язувати наші земства та міста відомої географічної області, бажання висловити більш рельєфну та цілісну картину народної праці цього краю» (Путеводитель, 1910, с. 77). Останньою метою задалося й Катеринославське губернське земство. «Ідея устрою виставки природно зросла з низки губернських і повітових виставок, що передували», з'явилася у земства тому, що «тільки воно й влаштувало виставки» (Альбом, 1910, с. 12). Озвучена цікава думка, чому промисловці не влаштували власних окремих виставок. «За родом діяльності місцева промисловість, переважно велика, забезпечується замовленнями, що зовсім не залежать від реклами і слави фірми, а тому і промисловцям не мало сенсу влаштувати свою власну виставку (Альбом, 1910, с. 12). Щодо процесу підготовки виставки 1910 р., то «промисловці пішли назустріч, пропонуючи

свою працю, свою участь у заповненні промислового відділу», хоча «не дали нічого рішучого для утворення основного фонду виставкового капіталу», крім іншого, «гірничозаводчики і промисловці – надто погані земські платники для того, щоб земство стало для більшої слави витрачати народні гроші» (Альбом, 1910, с. 13).

Учасникам та організаторам треба було погоджували певні питання. Виникали й деякі непорозуміння. «Непорозуміння було у розрахунках з експонентами за займані ними місця, світло і охорону. Питання це надзвичайно суттєве, і вкрай необхідні твердо вироблені норми, точно певні правила, що не дають коливань і непорозумінь. На жаль, серед експонентів чулось досить багато скарг на надмірну, а часом і неправильну оцінку місць, освітлення, охорони тощо» (Альбом, 1910, с. 65).

Підприємства демонстрували свою продукцію у великих спільних павільйонах або ж зводили власні, певних розмірів. Зазвичай вже вигляд власного павільйону демонстрував відвідувачам рід діяльності експонента. Особливою популярністю у публіки користувалися різні екзотичні павільйони. Зважаючи на це, товариство «Донецькі скляні заводи» пішло шляхом створення власного павільйону, і неабиякого, а в мавританському стилі, з різнокольорового скла власного виробництва.

Павільйон було створено за проектом Торгового дома «Майданський і Сини». Він же влаштував експозицію іншого товариства – дзеркального. «Як і павільйон, так і вітрина з декоративного боку була чудово влаштована завдяки старанням представника цих Товариств» (Альбом, 1910, с. 142). Торговий дім був заснований наприкінці 1880-х рр., коли гірничозаводська промисловість досягла небувалих розмірів, а таке зростання виявило необхідність для багатьох вітчизняних та іноземних фірм у солідних агентурно-комісійних конторах. Мав чотири відділи – комісійний, страхування, будівельний та пароплавно-транспортний, де кожен функціонував як самостійна справа (Альбом, 1910, с. 142). Саме за будівельним відділом фірма мала представництво й бельгійських скляних підприємств Костянтинівки.

Для наочного уявлення щодо своєї діяльності Торговий дім залучив до участі на виставці деякі фірми, представником яких він є, «прийнявши турботи і значну частину витрат з експонування» (Альбом, 1910, с. 275). Так був «влаштований за власним проектом» павільйон товариства скляних заводів, а також кабіна (як тоді називали) товариства дзеркальних заводів. У влаштуванні та дизайні цих та інших виставкових споруд, павільйонів тощо використовували новаторські конструкторські рішення, а також застосовували такі будівельні матеріали, названі тоді сучасними, як метал і скло.

Невеликий, витончений павільйон товариства «Донецькі скляні заводи» у мавританському стилі, де все – стіни, дах, вікна, двері – було зроблено з різнокольорового скла власного виробництва. Зокрема, на думку сучасників, справжній витвір мистецтва справляв художнє враження, а також був дуже витонченим та зразковим (Альбом, 1910, с. 142).

Є його детальний опис: «Павільйон побудований в арабсько-мавританському стилі. Майже все, що є найбільш характерним і привабливим в арабському стилі, знайшло собі вірний вираз у цьому павільйоні.

Восьмигранний у плані, він оточений струнками колонами, зробленими зі скла та розставленими парами біля дверей. Колони закінчуються стрілчастими арками, по кутах яких блищать і грають приємними квітами скляні арабески. Кубічні капітелі колон вкриті тонкою ажурною орнаментикою та розфарбовані фарбами сходу, золотом та сріблом.

Далеко виступають легкі карнизи даху, кидаючи м'яку прозору тінь на верхні фризи та частиною на бічні вертикальні смуги з кольорового скла, що зображують плоский орнамент із химерних арабських письмен.

Попри деяку яскравість східних фарб, у всьому переважає гармонія тонів і шляхетність поєднань, що свідчить про блискуче виконання художником-будівельником свого завдання.

Цьому, звичайно, сприяло те, що саме по собі скло є благородним художнім матеріалом: то матове, то шорстке, то візерунчасте, то золотисте – воно дає своєрідну красу і життєвість павільйону, який на довершення увінчаний розкішним куполом з амальгамованого скла, що

закінчується півмісяцем» (Художественный, 1910). Навколо павільйону за певною системою виставили піраміди з пляшок, великі скляні циліндри – заготовки для бемського скла.

На території виставки павільйон помістили у вигідному місці. Так, праворуч від головного павільйону, «дещо в глибині, помітите оригінальний павільйон пивоварного заводу Боте <...> дорогою далі вправо повз художній павільйон Донецького скляного заводу» (Путеводитель, 1910, с. 82), «павільйон пивоварного заводу Боте, а поряд надзвичайно цікавий за архітектурою павільйон-кіоск Донецького скляного товариства» (Альбом, 1910, с. 47).

Надзвичайно витончено були виставлені в інженерно-будівельному павільйоні експонати ще одного бельгійського товариства – дзеркального, «прекрасні експонати Анонімного товариства дзеркал заводів в Костянтинівці» (Альбом, 1910, с. 39). Насамперед виняткове дзеркало, як за розміром, так і за якістю – «цей експонат був шедевром дзеркального виробництва» (Альбом, 1910, с. 142). Це величезне дзеркало в кілька сажнів висотою та шириною привертало загальну увагу. Серед експонатів і витончений письмовий стіл та стільці зі скла. Письмові приладдя, розташовані на столі, теж скляні. Загалом каюта (як тоді називали) справляла ефектне, майже казкове враження.

Бельгійські підприємства Костянтинівки досягли суттєвого успіху. Товариство скляних заводів отримало найвищу нагороду Міністерства торгівлі та промисловості – велику золоту медаль – за виробництво пляшок, скла та організацію справи. Товариство дзеркальних заводів – золоту медаль за дуже високу якість дзеркал та дзеркального скла, зразкове обладнання заводу. Слід зазначити, що це виробництво, на відміну від скляного та пляшкового, було значно механізовано.

Інша велика виставка проходила того ж року в Одесі, з 15 травня по 1 жовтня. Слід зазначити, що в місті з 1884 р. не проводились великі виставки, при цьому сама ідея провести тут виставку, яка б показала досягнення промисловості, виникла на початку XX ст. Для влаштування виставки Одеським міським громадським управлінням відведене необхідне місце. Було побудовано 30 казенних павільйонів, серед них головний будинок виставки та головні галузеві павільйони, а також понад 120 приватних. Загалом було представлено близько тисячі експонентів.

Нині достеменно невідомо, як у цьому разі вчинило товариство «Донецькі скляні заводи», адже виставки в Одесі та Катеринославі проходили майже одночасно: або в якийсь час відправили залізницею, в розібраному вигляді, свій павільйон, або експонували зразки продукції в промисловому павільйоні. Так чи інакше, результат, як вже зазначалось, найвищий.

Крім іншого, сам мавританський стиль мав ще шанувальників серед промисловців, зокрема борошномельна фірма «Венштейн і Сини» звела свій павільйон у вигляді такого палацу, з мінаретом.

Ще одна велика виставка проходила в Києві у 1913 р., з кінця травня до середини жовтня. Як зазначено у статті О. Доніка, з відкриттям виставки Київ на чотири з половиною місяці фактично став головним містом Російської імперії (Донік, 2016, с. 56). Київська міська дума ухвалила постанову про виділення під проведення запланованого заходу простору навколо Черепанової гори зі збільшенням його за рахунок земель військово-інженерного відомства і Троїцької площі (нині це район Національного спортивного комплексу «Олімпійський»). Усього на виставці налічувалося близько двох тисяч експонентів; було споруджено 31 комітетський павільйон і 132 павільйони (Донік, 2016, с. 61). Тож виставка виділялася своєю масштабністю. Додатково можна навести й той факт, що 8 серпня 1910 р. виставку в Катеринославі відвідувала екскурсія киян, до якої увійшли творці майбутньої виставки в Києві, які відзначили, що тут багато чому можна навчитися (Альбом, 1910, с. 56).

Промисловість в експозиційній системі цієї виставки було представлено як пріоритет. У самих виставкових експозиціях було багато технічних новинок.

Є згадка, що для цієї виставки товариство «Донецькі скляні заводи» пішло шляхом створення нового оригінального експозиційного рішення, без подробиць (Донік, 2016, с. 54). Однак, як можна побачити на фотографіях певних локацій виставки, тут представлений той самий павільйон в мавританському стилі, який вже як мінімум демонструвався в Катеринославі.

Подальша доля самого павільйону невідома. Зазвичай після закінчення виставок їх розбирали та вивозили власники. Загалом виставка в Києві стала останньою, в якій взяли участь бельгійські підприємства Костянтинівки.

Як зазначено у статті О. Доніка, напередодні Першої світової війни виставка в Києві стала останнім найбільшим універсальним оглядом досягнень в економічній і соціокультурній сферах не тільки Правобережжя, але й решти українських регіонів, підбила підсумки історії модернізації в Російській імперії, відзначилася своїм розмахом, широтою географічного діапазону учасників, високим рівнем організації завдяки широкій громадській ініціативі та зацікавленості держави у проведенні цього заходу (Донік, 2016, с. 51).

Також слід зазначити, що у виставках брали участь як тоді дійсні, так і потенційні клієнти бельгійських скляних підприємств в Костянтинівці. Наприклад, у Катеринославі – пивоварний завод Боте, Управління Кавказьких мінеральних вод (мініатюрний павільйон у вигляді скелі із застиглим на горі орлом), яке потребувало скляної тари. А на виставці в Одесі був власний павільйон «Боржомі». Участь у виставках значно сприяла розширенню ринку збуту скляних товарів власного виробництва, залученню нових клієнтів.

Висновки. Таким чином, у досліджуваній період бельгійські підприємці, скляні виробництва яких розташовувались у Костянтинівці, брали участь у великих виставках на території України, де була представлена промисловість, а саме у Києві (двічі), Одесі та Катеринославі. Виставковий дебют стався в Києві у першій рік роботи скляного підприємства та ознаменував його вихід на ринок будівельних матеріалів.

Участь у виставках була відзначена вищими нагородами за якість. Сама система отримання нагород була потужним рекламним засобом, яким користувались бельгійські скляні товариства.

Особлива увага приділялася оригінальним рішенням експонування власної скляної продукції. Створений задля цього екзотичний скляний павільйон належав до кращих зразків архітектури малих форм. Він був вдало представлений на виставках, що відзначалось сучасниками.

Джерела та література

- Альбом Южно-Русской областной выставки в Екатеринославе 1910 года.* (1910). Санкт-Петербург.
- Донік, О.** (2016). Київська всеросійська виставка 1913 р. як виразний приклад презентації досягнень у модернізації економіки й міського життя. *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.*, 2, 50–66.
- Киевская с/х и промышленная выставка 1897 года и ее участники* (1898). Киев: Типография Кульженко і Струнського,
- Краткий путеводитель на Всероссийской выставке 1913 г. в г. Киеве* (1913). Киев: Типография Кушнерев и К.
- Лазебник, В.** (2017). *Сталь у ступі. Погляд з України.* Дніпро: Арт-прес.
- Новосельський, А.** (2020). *Скло Донеччини: історія скляного виробництва Костянтинівки.* Житомир: О. Євенок.
- Пеетерс, В.** (2010). *Сталь у ступі.* Київ.
- Прейскурант бемских, матовых и узорчатых оконных стекол и зеркал. Общества Донецких и химических заводов в Константиновке* (1913). Москва.
- Прейскурант бемских, матовых и узорчатых оконных стекол и зеркал. Общества Донецких и химических заводов в Константиновке* (1916). Москва.
- Путеводитель и каталог Южно-Русской областной сельскохозяйственной, промышленной и кустарной выставки* (1910). Екатеринослав.
- Художественный павильон общества Донецких стекольных заводов* (1910). *Приднепровский край*, 4056.
- Южно-Русская областная выставка* (1910). Екатеринослав.

References

- Al'bom Yuzhno-russkoy oblastnoy vystavky v Ekaterinoslave 1910 hoda. [Album of the Southern Russian Regional Exhibition in Ekaterinoslav in 1910].* (1910). Sankt-Peterburh [in Russian].
- Donik, O.** (2016). Kyiv's'ka vserosiys'ka vystavka 1913 r. yak vyraznyy pryklad prezentatsiyi dosyahren' u modernizatsiyi ekonomiky y mis'koho zhyttya [The Kyiv All-Russian Exhibition of 1913 as a vivid example of the presentation of achievements in the modernization of the economy and urban life]. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX –poch. XX st.*, 25, 50–66 – *Problems of Ukrainian History in the 19th – early 20th Centuries*, 25, 50–66 [in Ukrainian].
- Kyevskaya s/kh y promyshlennaya vystavka 1897 hoda y jiji uchastnyky. [Kyiv agricultural and industrial exhibition of 1897 and its participants].* (1898). Kyev: Typohrafiya Kul'zhenko i Strunskoho [in Russian].
- Kratkyy putevodytel' na Vserossyyskoy vystavke 1913 h. v h. Kyeve. [A brief guide to the All-Russian Exhibition of 1913 in Kiev].* (1913). Kyev: Typohrafiya Kushnerev y K [in Russian].
- Lazebnyk, V.** (2017). *Stal' u stepu. Pohlyad z Ukrayiny. [Steel in the Steppe. A View from Ukraine].* Dnipro: Art-pres [in Ukrainian].
- Novosel's'ky, A.** (2020). *Sklo Donechchyny: istoriya sklyanoho vyrobnytstva Kostyantynivky. [Glass of Donetsk Region: the history of glass production in Kostyantynivka].* Zhytomyr: O. Yevenok [in Ukrainian].
- Peeters, V.** (2010). *Stal' u stepu. [Steel in the steppe].* Kyiv [in Ukrainian].
- Preyskurant bems'kykh, matovykh y uzorchatykh okonnykh stekol y zerkal. Obshchestva Donetskykh y khymycheskykh zavodov v Konstantynovke. [Price list of bohemian, matte and patterned window glasses and mirrors. Societies of Donetsk and Chemical Plants in Konstantinovka].* (1913). Moskva [in Russian].
- Preyskurant bems'kykh, matovykh y uzorchatykh okonnykh stekol y zerkal. Obshchestva Donetskykh y khymycheskykh zavodov v Konstantynovke. [Price list of bohemian, matte and patterned window glasses and mirrors. Societies of Donetsk and Chemical Plants in Konstantinovka].* (1916). Moskva [in Russian].
- Putevoditel' i katalog Yuzhno-Russkoy oblastnoy sel'skokhozyaystvennoy, promyshlennoy i kustarnoy vystavki. [Guide and catalog of the Southern Russian regional agricultural, industrial and handicraft exhibition].* (1910). Yekaterinoslav [in Russian].
- Khudozhestvennyy pavyl'on obshchestva Donetskykh stekol'nykh zavodov. [Art pavilion of the association of Donetsk glass factories].* (1910). *Prydneprovskyy kray, 4056 – Dnieper region*, 4056 [in Russian].
- Yuzhno-russkaya oblastnaya vystavka. [Southern Russian regional exhibition].* (1910). Ekaterinoslav [in Russian].

УДК 94(477.74-25)-054.73(=162.1)«1914/1918»]:027.54(438.11)

DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.8>

Олена СИНЯВСЬКА

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, вул. Всеволода Змієнка, 2, м. Одеса, Україна, індекс 65082 (ol.syniavska@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7247-3590>

Бібліографічний опис статті: Синявська, О. (2025). Одеса періоду Першої світової війни очима польського біженця: із фондів Варшавської національної бібліотеки. *Українські історичні студії*, 17(59). 64–75. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.8>

ОДЕСА ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ОЧИМА ПОЛЬСЬКОГО БІЖЕНЦЯ: ІЗ ФОНДІВ ВАРШАВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ

Анотація. *Мета дослідження* – визначити роль наративних джерел, зокрема спогадів біженців, у дослідженні соціокультурних аспектів історії Одеси періоду Першої світової війни. **Методологія дослідження.** Дослідження проведено із застосуванням принципів науковості, історизму, об'єктивності та використання методів зовнішньої та внутрішньої критики джерел. **Наукова новизна** полягає у запровадженні до наукового обігу українського перекладу, віднайденого у Варшавській національній бібліотеці, машинопису спогадів сучасника події поляка Богдана Коссовського. У публікації пропонуються для ознайомлення ті фрагменти із його спогадів, які пов'язані з перебуванням в Одесі у 1915–1918 роках.

Висновки. У статті розглядається становище поляків в Одесі в роки Першої світової війни (1914–1918) крізь призму спогадів одного із польських біженців. Вказано, що серед міст південного регіону України Одеса користувалася у польських біженців пріоритетом з декількох причин. Перша полягала у економічних перевагах великого портового міста з розвинутою інфраструктурою, а друга – у наявності в місті добре організованої польської громади. В період війни тут продовжували працювати культурно-мистецькі товариства та політичні організації, що були створені ще на початку ХХ ст. Виникали і нові, наприклад, «Польський комітет міста Одеси з надання допомоги пораненим та населенню королівства, які постраждали внаслідок війни», який очолював відомий в Одесі вчений та громадський діяч польського походження, директор Ботанічного саду Б. Гриневецький. Завдяки комітету надавалася суттєва матеріальна допомога та психологічна підтримка польським біженцям, багато з яких знайшли притулок саме в Одесі.

Сучасник подій, польський підліток Богдан Коссовський разом із батьками під час війни вимушений був емігрувати з Варшави до південних регіонів Російської імперії. Він провів в Одесі чотири роки – з 1915 по 1918. Потім він повернувся до Польщі, працював фахівцем з морського транспорту, довгий час перебував в Європі. Спогади написані ним у 1989 році польською мовою, машинописний текст зберігається у відділі рукописів Варшавської національної бібліотеки. У передмові автор коротко характеризує причини написання тексту та власну методологію. Два розділи із цієї праці належать до теми нашого дослідження – «Lata 1915–1918 w Odessie» та «Rewolucja Październikowa». У вказаних фрагментах наводиться як особиста інформація із приватного життя родини Коссовських, так і описи Одеси та життя польської громади в Одесі в заключний період Першої світової війни. Спогади друкуються в українському перекладі.

Ключові слова: історія, спогади, Велика війна, Одеса, Варшава, культурно-освітня діяльність.

Олена SYNIAVSKA

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of History of Ukraine and Special Historical Disciplines, Odesa I. I. Mechnikov National University, 2, Vsevolod Zmiienko Str., Odesa, Ukraine, postal code 65082 (ol.syniavska@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7247-3590>

To cite this article: Syniavska, O. (2025). Odesa periodu Pershoyi svitovoyi viyny ochyma pol's'koho bizhentsya: iz fondiv Varshavs'koyi natsional'noyi biblioteki [Odesa during the First World war through the perception of a polish refugee: from the collections of the Warsaw National Library]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17(59). 64–75. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.8> [in Ukrainian].

ODESA DURING THE FIRST WORLD WAR THROUGH THE PERCEPTION OF A POLISH REFUGEE: FROM THE COLLECTIONS OF THE WARSAW NATIONAL LIBRARY

Summary. *The purpose of the study is to determine the role of narrative sources, in particular, refugees' memoirs, in the study of socio-cultural aspects of the history of Odesa during the First World War. Research methodology.* The study was conducted using the principles of scientificity, historicism, objectivity and the use of methods of external and internal criticism of sources. **The scientific novelty** is the introduction into scientific circulation of the Ukrainian translation of a typewritten memoir by a contemporary of the events, the Pole Bohdan Kossowski, found in the Warsaw National Library. The publication offers for review those fragments of his memoirs related to his stay in Odesa in 1915–1918.

Conclusions. The article examines the situation of Polish refugees in Odesa during the First World War (1914–1918) through the prism of the memoirs of one of the Polish refugees. It is indicated that among the cities of the southern region of Ukraine, Odesa was a priority for Polish refugees for several reasons. The first was the economic advantages of a large port city with a developed infrastructure, and the second was the presence of a well-organized Polish community in the city. During the War, cultural and artistic societies and political organizations established in the early twentieth century continued to operate here, and new ones emerged, for example, the Polish Committee of Odesa to Assist the Wounded and the Population Victims of the War, headed by a well-known scientist and public figure of Polish origin, director of the Botanical Garden B. Hryniewiecki. The committee provided substantial material assistance and psychological support to Polish refugees, many of whom found refuge in Odesa.

A contemporary of the events, Polish teenager Bohdan Kossowski, was forced to emigrate from Warsaw to the southern regions of the Russian Empire with his parents during the war. He spent four years in Odesa, from 1915 to 1918. Then he returned to Poland, worked as a maritime transport specialist, and spent a long time in Europe. He wrote his memoirs in 1989 in Polish, and the typewritten text is kept in the manuscripts department of the Warsaw National Library. In the preface, the author briefly describes the reasons for writing the text and his own methodology. Two chapters from this work are relevant to the topic of our study: “Lata 1915–1918 w Odessie” and “Rewolucja Pazdziernikowa”. These fragments contain personal information from the private life of the Kossowski family, as well as descriptions of Odesa and the life of the Polish community in Odesa during the final period of the First World War. The memoirs are published in Ukrainian translation.

Key words: history, memories, First World War, Odesa, Warsaw, cultural and educational activities.

Публікація підготовлена в результаті дослідницького стажування в галузі гуманітарних та соціальних наук на факультеті «Artes Liberales» Варшавського університету за підтримки Polish Narodowa Agencja Wytimiany Akademickiej (Варшава, Польща).

Постановка проблеми. На початку ХХ століття Одеса була найбільшим містом України, що входило до складу російської імперії. Населення Одеси відзначалося строкатістю в етнічному, мовному та релігійному відношеннях. З початком Першої світової війни, яку в історіографії ще іменують Великою війною, в межах території російської імперії розпочалися кардинальні зміни у складі населення, пов'язані у тому числі і з невдачами російської армії на Південно-Західному фронті. У 1915 році австрійське командування за підтримки німецьких союзників провело успішну наступальну операцію поблизу міста Горлиця, лінія фронту стабілізувалася на лінії Холм – Володимир-Волинський – Броди – Бучач. У результаті цих подій з підконтрольних раніше російській імперії польських територій активізувався переселенський рух, причому багато біженців воліли вибирати місцем прихистку не надто віддалені від рідних земель, але все ж безпечні регіони.

Аналіз досліджень. Окремі аспекти проблеми біженства в період Першої світової війни, наприклад, аналіз законодавства щодо біженців, діяльність благодійних організацій та державних

комітетів, що опікувалися біженцями, розкрито у працях сучасних дослідників Т. Лазанської (Лазанська, 2014), О. Доніка (Донік, 2005). Відносно дослідженими в українській історіографії є питання діяльності польських організацій в Одесі на початку ХХ ст.: так, у статтях С. Зінька (Зінько, 2008) та Є. Назарової (Назарова, 2011) висвітлено особливості польського культурно-просвітницького та політичного руху Одеси. У 2007–2008 роках вийшли друком збірка «Поляки на півдні України та в Криму» (Одеса–Ополе–Вроцлав, 2007) та двотомник «Поляки на півдні України: історія та сьогодення» (Жешов–Київ–Миколаїв, 2008), що містять публікації українських та польських істориків щодо різноманітних аспектів українсько-польських взаємин у ХІХ та ХХ ст.

В усіх цих дослідженнях велику роль відіграє джерельна база, насамперед архівні матеріали. **Мета статті** – привернути увагу дослідників до наративних джерел, зокрема, до спогадів сучасників подій. У відділі рукописів Варшавської національної бібліотеки нами опрацьовано машинопис спогадів одного із польських громадських діячів Богдана Коссовського, який у період Великої війни разом зі своєю сім'єю підлітком був змушений втікати з Варшави в Одесу. Згадку про це джерело нами було віднайдено у праці Д. Камолової (секція Polonia Варшавської національної бібліотеки) (Kamolowa, 1998), у 2007 році фрагменти спогадів були оприлюднені М. Савіцьким (Sawicki, 2007) польською мовою.

Виклад основного матеріалу

Історичний огляд. Південний регіон України загалом і Одеса зокрема користувалися у польських біженців пріоритетом з декількох причин. По-перше, це був один із найбільш розвинутих в економічному аспекті регіонів російської імперії, а Одеса була його найбільшим містом, хоч і не адміністративним центром губернії. Характерною для міста була постійна наявність робочих місць, а заробітня платня була вищою за середньоімперську. По-друге, саме Одеса була центром польської діаспори на початку ХХ ст. Так, відповідно до перепису населення, проведеного у 1897 році, в Одесі проживало 17,395 осіб, які визначили польську мову як рідну (за підрахунками В. Степанова це становило 4,3% всього населення міста) (Первая всеобщая перепись, 1897, с. VI). У 1897–1914 роках чисельність населення міста постійно зростала, збільшення приросту становило у середньому 3,3% (16.300 осіб), із яких майже 2,5% – за рахунок припливу ззовні (Історія Одеси, 2000, с. 209).

У 1915 році більшість переселенців у південні губернії була з території Царства Польського. Сучасна дослідниця Т. Лазанська підрахувала, що в жовтні–листопаді 1915 року офіційно зареєстрована кількість біженців від війни становила до 1,500 осіб на добу, а на кінець 1915 року, коли хвиля переселенців майже припинилася, в Херсонській губернії було зафіксовано 16,600 біженців (Лазанська, 2014, с. 488, 491). За даними Одеського відділення комітету Тетяни Миколаївни (благодійної організації, яка була створена у 1915 році для допомоги біженцям), станом на 1 січня 1916 року в Одесі поляки становили 23,6% від усіх біженців (Одесские новости, 1916, 11 января).

Формування польської громади в Одесі відбувалося протягом усього ХІХ ст. У період лібералізації суспільно-політичного життя 1905–1907 років в Одесі створено низку культурно-просвітницьких організацій, серед яких виділялися польські об'єднання «Ognisko», «Liga», «Dom Polski w Odesi» (саме ці організації у своїх спогадах згадує Б. Коссовський). Членами цих товариств були переважно представники місцевої польської інтелігенції, викладачі училищ, університету, а також деякі службовці. Товариство «Ognisko» очолював доктор К. Корський, воно складалося з трьох відділень: літературного, музично-драматичного та спортивно-гімнастичного (Stowarzyszenie Polskie w Odesie, 1912, с. 3). Активну діяльність розгорнуло товариство «Odeski Dom Polski»: відкривало бібліотеки і читальні зали, школу для дітей та дорослих, проводили читання, створили довідкове та юридичне бюро допомоги, товариство взаємодопомоги. Воно було зареєстроване після офіційного закриття у 1910 році товариства «Dom Polski w Odesi», зберігши не тільки зміст назви, а і основні форми діяльності, навіть видавали газети – «Glos Polski» у 1907–1908 роках та «Dzennik Odeski» з 1914 року (Зінько, 2008, с. 234). Мало товариство «Odeski Dom Polski» і окрему мистецьку секцію, яка ставила вистави, залучаючи до участі польських дітей і підлітків. На сцені цього товариства виступав і автор спогадів.

У роки Першої світової війни за рахунок прибуття до Одеси значного числа осіб, евакуйованих з Царства Польського, польська діаспора збільшилася до 40 тисяч осіб. У 1914 та 1915 роках виникли нові організації, які займалися опікою над біженцями та жертвами війни. Одеса була центром діяльності «Польського товариства допомоги жертвам війни». Товариство виникло в листопаді 1914 року і нараховувало майже 10 тисяч осіб. Найактивніше діяло саме в Херсонській губернії, мало філії в Херсоні, Миколаєві, Єлисаветграді. До складу товариства входили відомі громадські діячі Я. Медушевський, Я. Мацієвський, Ф. Фалкиєвич, К. Бержовський, А. Гржибовський та інші (Madzik, Korzeniowski, 2007).

Під час Першої світової війни польська громадськість та польські товариства ініціювали створення «Польського комітету міста Одеси з надання допомоги пораненим та населенню королівства, які постраждали внаслідок війни» (Донік, 2005, с. 70). Комітет активно залучав фінансові та матеріальні ресурси для допомоги тим, хто постраждав від війни. Головою комітету став професор Новоросійського університету Б. Гриневецький – вихованець Варшавського університету, доктор ботаніки, який у 1915–1919 роках керував роботою університетського Ботанічного саду. У роки війни він працював у польській громаді в Одесі, займався питаннями розміщення польських біженців, у 1917 році входив до Одеської міської ради як представник поляків і до 1919 року був головою ради польських організацій в Одесі (Васильєва, Коваленко, 2005, с. 356). Протягом 1915 року полякам міста вдало зібрати 60 тисяч рублів пожертв. Завдяки діяльності цієї організації був наданий прихисток в Одесі десяткам польських сімей, зокрема і сім'ї Коссовських: їм надано житло, забезпечено роботою.

Пізніше цей комітет об'єднався з вищезгаданим одеським «Польським товариством допомоги жертвам війни», яке займалося широким спектром гуманітарних питань, включаючи реєстрацію біженців, надання медичної та юридичної допомоги постраждалим від війни, утримання дитячих притулків, бюро праці тощо. Організація утримувала гуртожитки, їдальню, початкову школу та три сирітські притулки (Назарова, 2011, с. 76). Батько автора спогадів був добре знайомий з професором Гриневецьким, входив до вищезгаданого комітету та з 1917 року брав активну участь у польському громадському русі в Одесі. Більше того, як і Гриневецький, він залишався в Одесі до 1919 року включно, надаючи допомогу в репатріації полякам, тоді як його сім'я повернулася у Варшаву у 1918 році. Крім того, з перших днів війни в Одесі було створено «Одеський жіночий комітет товариства Червоного Хреста», в якому, ймовірно, працювала матір Богдана Коссовського.

Актуальним завданням для забезпечення повноцінного життя біженців в Одесі була організація навчального процесу. У 1915–1918 роках у місті перебували діти поляків, сербів, вірмен, латишів, литовців та інших національностей. Як правило, дітей направляли в уже існуючі в Одесі навчальні заклади, але там вони стикалися з тотальною русифікацією, що виявилось проблемою для більшості національностей (Джумига, 2011, с. 375). Стикнувшись з цією ситуацією, польська громада доклала зусиль для відкриття у серпні 1915 року школи, спеціально призначеної для польських біженців. Початково планувалося, що вона буде мати п'ять класів, але вже через рік вона стала семирічною гімназією з повними правами середньої освіти. Саме у цій школі і навчався автор спогадів. Крім Варшавської гімназії, у воєнний період до Одеси була переведена Люблінська чоловіча гімназія, яка підпорядковувалася попечителю Варшавського навчального округу (Синявська, 2015, с. 200). Діти біженців з території Царства Польського приймалися до обох гімназій без вступних іспитів, окремою постановою звільнялися від оплати за навчання та мали право отримувати спеціальну стипендію.

Про автора спогадів. Про автора спогадів Богдана Коссовського (Bohdan Kossowski) маємо не дуже багато інформації. Він народився у 1904 році, до початку війни його родина проживала у Варшаві. Крім Богдана, у них була ще донька, яку сам Богдан часто згадує у спогадах як Лулу. Родина була заможною, діти навчалися в престижній школі з високим рівнем викладання. Початок Першої світової війни застав родину у Варшаві, але наступ німецьких військ у 1915 році змусив родину Коссовських евакуюватися на південь. Як і багато інших польських родин, вони втекли до Одеси.

Свій твір під назвою «Спогади та думки» («Wspomnienia i myśli») Богдан писав декілька років і завершив у 1989 році, допомогу в оформленні йому надавав його друг (автор називає його «мій молодший товариш») Кшиштоф Забоклицький. Праця зберігається у відділі рукописів Варшавської національної бібліотеки.

У передмові до спогадів Богдан Коссовський зазначав, що, беручись за перо уже в досить похилому віці, він мав на меті представити на тлі свого життя роздуми про події, політичні та соціальні ситуації, свідком яких він був чи в яких брав активну участь. З огляду на те, що на момент перебування в Одесі йому було лише 11 років, а в Одесі родина перебувала з 1915 до 1918 року, його спогади цього періоду не відрізняються глибоким історичним аналізом. Усвідомлюючи це, він попереджав читачів, що не претендує на вичерпність та повноту в описанні історичних подій, та й взагалі мав сумніви щодо оприлюднення своїх записів, але «керується гострим бажанням врятувати від цілковитого забуття» окремі сторінки як власної історії, так і історії близьких йому людей. І далі про власну методологію: «тож я пишу чесно, без ретуші минулого, усвідомлюючи, що спогади мають віддзеркалювати правду, яка зберігається в пам'яті та об'єктиві автора» (Kossowski, 1989, с. I).

У перекладі українською мовою спогади друкуються вперше. Для публікації запропоновано два розділи спогадів, які належать до одеського періоду в житті Богдана Коссовського – «Роки 1915–1918 в Одесі» (Lata 1915–1918 w Odessie) та «Жовтнева революція» (Rewolucja Październikowa). Під час перекладу максимально дотримана авторська стилістика та орфографія.

Висновки. Отже, спогади Б. Коссовського про Одесу періоду Першої світової війни є яскравим зразком нарративного джерела та, безсумнівно, являють науковий інтерес для дослідження соціокультурних аспектів історії Одеси періоду Першої світової війни. В опублікованих фрагментах наводиться як особиста інформація із приватного життя родини Коссовських, так і описи Одеси та життя польської громади в Одесі у вказаний період. Вони є важливим історичним джерелом для розуміння становища польських біженців в евакуації у 1915–1918 роках та допомагають змалювати одеське повсякдення у воєнні часи та у революційному вирі.

Додаток А

**Богдан Коссовський.
Спогади і думки (фрагменти). Машинопис. Варшава, 1989.
РОКИ 1915–1918 В ОДЕСІ**

Не перериваючи своєї розповіді про Варшаву дитячих років, я лише коротко згадаю, що період з кінця липня 1915 року до кінця травня 1918 року я провів з батьками і сестрою Лулою в Одесі. Переїзд був дуже несподіваним, тим паче, що наприкінці квітня того року ми повернулися з довгої подорожі з Неаполя, куди ми з матір'ю поїхали в 1914 році на літні канікули до італійських родичів. Батько залишився у Варшаві, а наше повернення, ймовірно, планувалося на кінець серпня. Однак, як ви знаєте, 1 серпня почалася війна¹, яка відрізала нам шлях додому через Австрію. Як і багато інших, мій батько передбачав швидке закінчення війни, і, враховуючи ризики, пов'язані з подорожами через Балкани в той час, здавалося, що краще перечекати бурю в Неаполі. Як виявилось, ці прогнози були абсолютно помилковими, і в результаті ми провели осінь і зиму 1914/15 року в Неаполі в очікуванні прибуття мого батька, під опікою якого ми повинні були повернутися до Варшави. Чекали ми довго, оскільки його приїзд відбувся лише у квітні 1915 року, коли стало зрозуміло, що ми перебуваємо напередодні вступу Італії у світову війну², тому ми повинні були негайно повернутися до Варшави, щоб уникнути закриття єдиного відкритого сухопутного шляху через Балкани.

В результаті несподіваного рішення наших батьків покинути Варшаву, якій загрожувала німецька армія, до кінця липня ми опинилися в Брест-Литовську, благо наші батьки повели

¹ Перша світова війна (Велика війна) розпочалася оголошенням Австро-Угорщиною війни Королівству Сербія 28 липня 1914 року. 1 серпня 1914 року Німеччина, а 6 серпня 1914 року Австро-Угорщина оголосили війну Російській імперії.

² Італія входила до складу Троїстого союзу, протягом першого року війни зберігала нейтралітет. У 1915 році Італія вступила у Першу світову війну на боці Антанті, Італійський фронт було відкрито у травні 1915 року.

нас зі спокійної Гіпотечної до невідомих вражень, що чекали на нас у Російській імперії, після чого ми виїхали до Одеси, де, завдяки люб'язності професора Гринецького³, на нас вже чекало наше тимчасове місце проживання в мебльованому будиночку на березі моря. Цей професор був директором місцевого ботанічного саду, а після війни обійняв аналогічну посаду у Варшавському ботанічному саду. Його син⁴ був приблизно мого віку, а після Другої світової війни став дуже відомим у Варшаві архітектором. Через кілька тижнів нас уже поселили в місті, у зручній, але дуже скромній квартирі, яка ідеально відповідала нашому новому статусу біженця, який російською називається «беженство». Ця невибаглива скромність нашого житла виявилася дуже корисною під час революції та неминучих візитів українських і більшовицьких військ. Квартира була досить просторою, щоб поступитися однією великою кімнатою дуже близькій подрузі моєї матері, Яніні Михальській, яка приїхала з Польщі зі своєю донькою Оленкою, яка, своєю чергою, була подругою Лулі.

У цей час польська колонія в Одесі була не тільки дуже численною, але й чудово організованою⁵, і, ймовірно, саме ця важлива деталь схилила наших батьків до вибору цього прекрасного міста як місця нашого добровільного вигнання.

Ми швидко звикли до нашого нового способу життя, тим паче, що мама була не тільки жінкою великої енергії, але й мала маловідомі досі організаторські здібності. Працюючи разом з кількома жінками, які опинилися в подібній до нашої ситуації, а також заручившись підтримкою кількох членів місцевої польської колонії, вона змогла за кілька тижнів не тільки організувати наше повсякденне життя, але і створити польську школу для дітей біженців, спочатку з п'ятьма класами, а протягом першого року роботи школи сама очолювала невеликий польський жіночий комітет, який привів школу до великого успіху. Вже після першого року навчання школа була визнана російською владою як семикласна польська гімназія з повними правами середньої школи⁶. Протягом першого року школа розташовувалася у великому будинку, що належав російській організації, яка пропонувала післяобідні курси підвищення кваліфікації, тому ми ходили до школи вранці. У 1916/17 році школа була розташована в приміщенні парафіяльної школи поруч з польським костелом, і наші уроки проходили після обіду. На той час школа вже мала повні права і називалася «Гімназія імені Олександра Яблоновського», польського історика та великого знавця історії Росії, нині покійного. Він нібито ввів термін «Gente Ruthenus natione Polonus» для російсько-української інтелігенції та шляхти.

У цей період розвинувся вищезгаданий жіночий комітет⁷, а керівництво перебрали на себе професійні польські вчителі, яких активно підтримували різні польські громадські організації. Оскільки кількість учнів неухильно зростала, то на третій навчальний рік 1917/1918 рр. гімназію було перенесено до гарного і просторого російського приватного училища, де навчання продовжувало проводитися у другій половині дня. Можна припустити, що академічний рівень постійно підвищувався протягом цих трьох навчальних років, оскільки після повернення до Польщі наші атестати про повну загальну середню освіту були повністю визнані польською шкільною адміністрацією.

В Одесі я побачив, як багато поляків працювало в тодішній Російській імперії і яку важливу роль вони відігравали в науці, промисловості та торгівлі. У самій Одесі було прекрасне «Огнісько Польське», велике об'єднання, засноване Одеською Полонією. Крім того, існував «Польський дім» у власному будинку, який включав театр, читальню, гімнастичну залу тощо. Саме на сцені цього театру я грав у таких виставах, як «Краків'яни і горяни», або в «Казках» Андерсена. У цьому дитячому театрі знову проявилися організаторські здібності моєї мами, невтомної працівниці на громадській ниві і водночас відданої дружини та матері.

³ Болеслав Болеславович Гринецький (1875–1963) – доктор ботаніки (1914 р.), ординарний професор кафедри ботаніки, директор Ботанічного саду Новоросійського університету з 1915 р. по 1918 р. З 1957 р. академік Польської Академії наук.

⁴ Єжи Гринецький (пол. Jerzy Hryniewiecki, 1908–1989) – польський архітектор, урбаніст, після Другої світової війни – професор Варшавської політехніки, президент Асоціації польських архітекторів.

⁵ До 1914 року в Одесі функціонувало декілька польських культурно-просвітницьких організацій, серед яких виділялися об'єднання «Ognisko», «Liga» та «Odeski Dom Polski».

⁶ Під час Першої світової війни до Одеси було переведено Люблінську чоловічу гімназію та Варшавську гімназію.

⁷ Ймовірно, йдеться про «Одеський жіночий комітет Товариства Червоного Хреста», який активно діяв під час Першої світової війни.

З іншого боку, в цей період батько потребував душевної підтримки. Цей досить несподіваний переїзд до Одеси в поєднанні з повною зміною способу життя дуже негативно позначився на його психічному стані. Зміни в його поведінці та життєвих настроях були очевидні. Він виглядав як людина, яка не знала, чим себе зайняти, і якій дійсно не було чим зайнятися. Бездіяльність, очевидно, втомлювала його. Цей стан певного психічного розладу, напевно, тривав довго, хоча я впевнений, що моя мати і друзі намагалися в якийсь спосіб, використовуючи свій вплив, витягнути його з нього. Ситуація змінилася з початком так званої «Лютневої революції» 1917 року. Проголошення майже необмеженої незалежності Польщі змінило настрої багатьох поляків у Росії, оскільки вони були переконані, що цього разу, незважаючи на суворий і важкий перебіг війни на Заході, польська нація нарешті об'єднається і відновить свою незалежність⁸. Очевидно, гарячковий настрій одеської Полонії передався і моєму батькові, і незабаром стан тимчасової летаргії безслідно зник, поступившись місцем бажанню брати безпосередню участь у численних політичних і громадських заходах поляків, розкиданих по різних куточках України, з Києвом і Одесою на чолі. Після цього тривалого періоду бездіяльності він присвятив весь свій час національній діяльності в місцевому Комітеті у справах поляків⁹, роботою якого був настільки захоплений, що посадив нас на поїзд, коли ми мали повертатися до Варшави в травні 1918 року, а сам залишився на своїй посаді в Одесі до вересня того ж року, щоб займатися репатріацією поляків до Польщі і збереженням польського майна через так звану Ліквідаційну комісію.

Мої спогади про цей одеський період до осені 1917 року залишаються зі мною, навіть незважаючи на те, що наш рівень життя значно знизився. Я любив школу і був членом місцевого скаутського загону. У мене були хороші і добрі колеги і колежанки (у школі практикувалося спільне навчання). Особливо теплі спогади у мене залишилися про Бронька Рибінського, який, як і я, був трохи розбишакою, і якого я пізніше зустрів у Варшаві як офіцера, а також про Стася і Збишка Лесневських, з якими я підтримував стосунки не лише після повернення до Варшави у міжвоєнний період, а й після Другої світової війни, у Лондоні та Польщі. Англійська дружба наших батьків тривала до самої їхньої смерті. Я також пам'ятаю Юрека Левандовського, якого, здається, ніколи не бачив у Польщі, але з яким зустрівся через 65 років у Лондоні. Мушу згадати братів і сестер Розицьких та багатьох інших, з якими підтримувалися контакти. Нарешті, важко не згадати близьку дружбу з уже згаданою подругою з дівочих років моєї матері, Яніною Міхальською та її донькою Оленою, яку я так часто бачив після останньої війни під час мого перебування у Варшаві.

Ми практично не мали особистих контактів з непольськими сім'ями у цьому великому портовому місті, де говорили російською мовою, але де значна частина населення була українського походження, додаючи значне число греків та турків. Моїм єдиним непольським контактом був хлопчик мого віку, якого вдома звали Федя; його батьки, як неважко було помітити, були українськими націоналістами. Люди надзвичайно культурні і, без сумніву, високоосвічені, тим паче, що батько Феді мав професорський ступінь, а мати, як і моя, проявляла активність у громадських організаціях, хоча подробиці ніколи не обговорювалися. Їхня велика квартира знаходилася у старому одноповерховому будинку на сусідній вулиці. Щоб увійти, треба було міцно потягнути за ручку дзвінка, і тоді з'являлася постать старенької «бабусі», яка з посмішкою впускала мене на перший поверх, де Федя і його батьки приймали мене дуже привітно. Мої візити до цього дещо таємничого будинку були нечастими, з Федором мене пов'язувало головним чином спільне захоплення поштовими марками, а наші батьки майже не знали один одного. Мене, безсумнівно, приваблювала краса їхньої квартири, яка ховалася за сірими стінами старого напівзруйнованого будинку, багато картин, старих меблів, колекцій книг і дуже старих

⁸ 5 листопада 1916 р. у межах бувшого Царства Польського німецькою та австро-угорською владою створено Королівство Польське. Згодом воно було перетворене на Другу Польську Республіку. Офіційною датою проголошення незалежності Польщі від Німецької та Австро-Угорської імперій вважається 11 листопада 1918 р.

⁹ Мова про «Польський комітет міста Одеси з надання допомоги пораненим та населенню королівства, які постраждали внаслідок війни», який діяв в Одесі за ініціативи польських організацій і який у 1916–1918 рр. очолював Б. Гриневецький.

рукописів. Усе це чимось відрізнялося від будинків і квартир у Польщі чи навіть у Неаполі. Батьки не були проти моєї дружби з українською родиною, за що я був вдячний, оскільки в ті роки я вже був досить добре знайомий з віковим польсько-українським конфліктом, а також щойно прочитав «Трилогію» Сенкевича¹⁰, на яку мав навіть легку образу, оскільки в ній українці були представлені в досить невтішному світлі, як жорстокі люди, які вбивали поляків.

Період від весни до жовтня 1917 року, мабуть, закарбувався в пам'яті поляків на теренах великої Росії, бо там панував настрій свободи і глибоке переконання, що наближається момент повернення на незалежну Батьківщину. 3 травня того ж року в Одесі відбулася велика хода під біло-червоними прапорами і транспарантами з білими орлами. Сам вигляд цього воістину великого прояву патріотичних почуттів, мабуть, зворушив не лише поляків, тим паче, що більшість була прихильна до поляків, про що свідчить їхня готовність допомогти у формуванні перших польських армійських підрозділів, які з часом мали увійти до складу 1-го польського корпусу в Росії під командуванням генерала Юзефа Довбор-Мусницького¹¹.

Весна і літо того надзвичайного року революції були сповнені оптимізму, і здавалося, що реформа політичної та соціальної системи може бути досягнута еволюційним шляхом, а не методами безперервної братньої боротьби. Як ми знаємо, ці прогнози справдилися. Тим не менш літо того пам'ятного року було спокійним, навіть веселим, коли ми проводили канікули в українській глибинці, в маєтку, який все ще належав польській родині і яким керував пан Заячковський, зять уже згадуваної подруги моєї матері Яніни Михальської. Маєток був дуже просторим, одне крило займала родина Заячковських. Решта була зачинена, господарів вже не було. Пам'ятаю, що стайні, великі каретні та службові будівлі, які належали до маєтку, були розташовані неподалік, а власне господарська частина була на деякій відстані. Крім того, до маєтку також належали два фільварки, які пан Заячковський часто об'їжджав, беручи мене із собою. Під час цих екскурсій, а також під час кінних прогулянок до довколишніх сіл, я мав багато можливостей познайомитися із сільським населенням, поведінка якого викликала у мене симпатію. Їх підхід до тодішнього малого поляка був доброзичливим, і вони захоплювали мене своїм способом існування.

Крім того, вони були, безсумнівно, прекрасним народом, і своїми звичаями та поведінкою вони викликали симпатію. Все це якимось чином не вписувалося в історичну картину, попередні обриси якої закладалися в голову хлопця, і яка явно свідчила про те, ніби це населення насправді було запеклим ворогом польськості. Звичайно, з плином часу я зрозумів більше, але враження від тих літніх канікул в українському селі, поєднані зі спогадами про період революції в Одесі, закарбувалися в моїй пам'яті на довгі роки. Цей цікавий відпочинок закінчився незвичайною несподіванкою: одного дня до нас завітав великий загін польських трестів у традиційних одностроях і шапках. Як виявилось, місцеві поляки брали участь в організації польської кавалерії на українських землях і очікувалося, що сформований уланський полк увійде до складу дивізії генерала Довбор-Мусницького.

Свята закінчилися, і ми з жалем розлучалися з нашими господарями. Пан і пані Заячковські були людьми високого класу, до того ж вони мали гарну маленьку доньку, яка через багато років, а саме після Другої світової війни, вже як пані Магда Добруцька разом зі своїм чоловіком, синами та старенькою матір'ю, надавала мені приємну гостинність під час моїх численних приїздів до Варшави. Повернення до Одеси було нелегким, оскільки потяги вже були заповнені дезертирами, які почали масово залишати свої війська на фронті і повертатися додому. В Одесі підтвердилися новини про те, що організований опір на німецькому фронті вже практично припинив своє існування на багатьох ділянках. Німеччина та Австрія перекидали частину своїх армій на Західний фронт, де після вступу у війну Америки тиск Антанти постійно зростав. Восени 1917 року армії так званих Центральних держав не прагнули швидко

¹⁰ Цикл творів польського письменника Генріха Сенкевича, що включає історичні романи «Вогнем і мечем» (1883–1884), «Потоп» (1884–1886) і «Пан Володівський» (1887–1888).

¹¹ Йосип Романович Довбор-Мусницький (пол. Józef Dowbor-Muśnicki, 1867–1937) – російський генерал польсько-литовського походження, учасник російсько-японської та Першої світової воєн. У 1917 р. був призначений командувачем 1-го польського корпусу, після більшовицького перевороту оголосив про нейтралітет.

просуватися вглиб Росії, яка була захищена великими територіями країни, проти яких німецькі та австрійські армії були недостатньо чисельними для наступу на всьому фронті, що простягався від Бессарабії на півдні до Риги на півночі. Тогочасний революційний уряд Керенського мав добрі якості, але йому бракувало тих позитивних цінностей, які були необхідні для завершення війни та уникнення внутрішніх чвар шляхом прискорення темпів реформування країни. Ідилічний настрій перших місяців революції спричинився до того, що ситуація помітно погіршувалася, і в Україні активізувалися рухи за незалежність.

ЖОВТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ

Польська громада Одеси продовжувала формувати єдиний патріотичний фронт і підтримувала зростаючі організації самопомоги та військові загони. В останніх наш скаутський загін виконував допоміжну функцію, до якої, звичайно, ми, студенти, були дуже прихильні. Нас використовували в основному на службі зв'язку. Думаю, це було в жовтні, коли місто зайняли «війська Петлюри» і стало зрозуміло, що українські націоналісти розпочали акцію, яка повинна була привести до незалежності України¹². Українські війська, переважно кавалерія, поводитися дуже коректно стосовно населення, а становище поляків та їхніх організацій зовсім не змінилося.

Однак це тривало недовго, оскільки одразу після Жовтневої революції більшовицькі збройні сили розпочали військові дії в Україні проти військ Петлюри та прихильників генерала Скоропадського, який мав підтримку німців та Австрії у своєму русі за незалежність. Водночас австрійська армія почала повільну окупацію України, а в листопаді почалися серйозні бойові дії між українцями та більшовиками, які тривали декілька днів¹³. Бої точилися по всьому місту, і наш район кілька разів переходив з рук в руки, і кожна зміна влади була пов'язана з обшуками будинків, що проводилися невеликими групами, які в основному зводилися до пошуку людей і, звичайно ж, зброї.

Виникли труднощі з постачанням, і життя всього міста завмерло. Ночі, як правило, були довгими, і я пам'ятаю, що кожен кілька днів ми з батьком вставали вранці, щоб зайняти місце у черзі в надії купити хліба або інших продуктів харчування. На щастя, влітку минулого року влада зобов'язала в кожному будинку створити комітети самопомоги, головною метою яких було підвищення особистої безпеки мешканців. Наш кутовий, багатоквартирний і сучасний будинок мав два входи і великі в'їзні ворота. Один із входів був зачинений і добре укріплений. Ворота були укріплені сталевими ґратами, а інший вхід охоронявся вдень і вночі озброєними револьверами черговими мешканцями, які були уповноважені контролювати всіх, хто входив і виходив. Підтримувався зв'язок з міліцією, але в основному доводилося розраховувати на власну ініціативу. Квартирні обшуки проводилися переважно революційними групами з боку більшовиків, що складалися із солдатів, морських піхотинців і цивільних осіб¹⁴. Вони шукали офіцерів царської армії, членів колишньої поліції і бувших членів так званої «охранки», царської політичної таємної поліції, офіційно скасованої після Березневої революції. Шукали також зброю, тож, звісно, обшуки приватних помешкань були неминучими.

Як я вже зазначав, наш будинок був сучасною кутовою будівлею, яка, порівняно із сусідами, виглядала досить імпазантно і, ймовірно, вказувала на те, що в ньому мешкали родини, які належали до професійної інтелігенції або до чиновницького класу, і це дійсно було так. Не дивно, що в розпал більшовицької революції такі будинки вказували на можливість знайти тих, кого за часів царату справедливо чи несправедливо вважали гнобителями пролетаріату. Оскільки часу на судові слухання не було, я неминуче ставав свідком дуже сумних і навіть тра-

¹² У жовтні 1917 р. розпочалася українізація штабу Одеського військового округу, було створено Одеську гайдамацьку дивізію із солдат, які підтримували Українську Центральну Раду.

¹³ Йдеться про події, відомі як «листопадове повстання» – спробу більшовиків захопити владу в Одесі, що відбулася 30 листопада – 1 грудня (за старим стилем) 1917 року. Для боротьби з більшовицьким загоном Одеська рада залучила загони гайдамаків, бої велися в центрі міста, в районі залізничного вокзалу і штабу військового округу.

¹⁴ У період із середини січня до початку березня 1918 року існувала так звана Одеська Радянська республіка – самопроголошене регіональне утворення на чолі з більшовиками. У лютому 1918 року в Одесі перебували загони М. Муравйова, за ініціативою якого активно реалізовувалися методи революційного терору.

гічних випадків. На щастя, наша квартира залишилася неушкодженою, головним чином тому, що ми були сім'єю польських «біженців», а отже, жертвами царського режиму. З цієї причини поляки в Одесі користувалися великою симпатією і довірою як з боку населення, так і з боку революційної влади, в тому числі української. Таким чином, поляки, які належали до нації, що стала жертвою ненависного царизму, займали певною мірою привілейоване становище, якщо вони не були власниками заводів, нерухомості чи земельних ділянок.

Напевно, саме з цих національних міркувань мого батька обрали головою будинкового комітету, і, здається, вибір був правильним, тому що своїм тактом він умів розряджати різні напружені ситуації і, хоча йому кілька разів погрожували кулею в голову, ніхто його не зачепив, а навпаки, він навіть зміг захистити кілька сімей, які являли інтерес для керівників цих камуфляжних операцій, які, ймовірно, мали на меті провести «зачистку» серед місцевого населення, зводячи рахунки з так званим контрреволюційним елементом, і те, що цей термін міг стосуватися тих, чия єдина провина полягала в тому, що вони працювали на керівних посадах або були державними чиновниками нижчого рангу. Щасливим збігом обставин було те, що в цих підрозділах були поляки, поведінка яких була бездоганною. Вони були фактично єдиними, хто зрозумів, що мій батько знав лише список орендарів, але не цікавився їхнім соціальним походженням. Я впевнений, що завдяки мужності польського народу і рішучій стійкості мого батька вдалося врятувати багато сімей, хоча в кількох випадках це було неможливо. Наприклад, з'ясувалося, що нашого безпосереднього сусіда розшукують як відданого члена «охранки». Досі пам'ятаю несамовиті крики і ридання його дружини і доньки, коли його вбивали.

Через кілька тижнів бої припинилися, війська відійшли до Криму, і в Одесі настав період відносного спокою. На щастя, під час бойових дій важке озброєння, схоже, не використовувалося, тому збитки були відносно невеликими, хоча багато будинків було розграбовано і спалено. Наш будинок обстріляли лише раз, переважно по вікнах, тому у нас були вибиті всі шибки, але завдяки нехитрому ремонту вдалося зберегти необхідну для життя температуру у самій квартирі. Ми із сестрою повернулися до навчання в школі, і ми багато вчилися вдома, щоб подолати серйозне відставання.

Бажаючи налагодити контакт з Федором, моїм українським другом, я пішов до нього додому. Як завжди, я смикнув за лямку і за мить у прочинених дверях вже з'явилася голова раніше згаданої «бабусі», але тепер без посмішки. Навпаки, на її обличчі був виразний переляк і вона тільки промовила: «Уходь, уходь – їх забрали!», після чого вона грюкнула дверима. Я одразу зрозумів, що під час нещодавніх боїв у цьому будинку сталися якісь бурхливі чи трагічні події, внаслідок яких стареньку досі охоплював страх. Ось так Федя зник з горизонту мого життя.

Події почали розвиватися швидко. У лютому 1918 року ще існуюча українська влада уклала угоду з Центральними державами, яка дозволила австрійській армії окупувати майже всю територію України¹⁵. Як на сучасні часи, просування цієї армії було відносно швидким і вже в березні Одеса була зайнята нею на основі домовленості з радянськими військами, які відійшли в бік Криму. Угода передбачала, що австрійські війська не увійдуть до міста протягом трьох днів, протягом яких захист населення та його майна покладався на польські військові частини. Тим часом радянська Росія вийшла з лав союзників і уклала мир з Центральними державами у березні 1918 року¹⁶.

Після цього наша ситуація повністю змінилася, відкривши реальну можливість повернення до Польщі. Австрійські окупанти у співпраці з українцями швидко нормалізували життя в Одесі, зокрема, зміцнивши громадську безпеку в місті. Польська громада вирішила залишитися, продовжуючи керувати польськими громадськими організаціями і даючи можливість молоді закінчити навчальний рік до кінця травня. Нарешті, після багатьох місяців, сповнених

¹⁵ Йдеться про Брест-Литовський (Берестейський) мирний договір, що був підписаний 9 лютого 1918 року між Українською Народною Республікою з одного боку та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією – з іншого. Одна з умов договору передбачала допомогу Німецької та Австро-Угорської імперій у звільненні території Української Народної Республіки від більшовиків.

¹⁶ Сепаратний мирний договір між Центральними державами та Російською Федеративною Радянською Республікою підписаний 3 березня 1918 року в Бресті-Литовському. Угода зафіксувала поразку Росії та вихід її з Першої світової війни.

небезпеки, ми із сестрою змогли повертатися додому ввечері зі школи без необхідності ховатися під стінами або у воротах від пострілів, що було великим покращенням, яке ми дуже цінували, навіть незважаючи на те, що у нас був імунітет до цих неприємних і ризикованих прогулянок. Тож ці останні два місяці в Одесі були присвячені переважно навчанню в школі та вдома, хоча ми знаходили вільний час для служби у скаутах і для поїздок з друзями до великого порту, який, хоч і порожній, але завжди справляв враження місця, сповненого таємниць, де починалися і закінчувалися невідомі морські пригоди. Рух у порту також зачаровував мене, і я любив спостерігати за димлячими кораблями з висоти одеського бульвару на досить крутому схилі, з якого монументальні сходи вели вниз до порту. Мені також подобалися околиці Одеси, особливо живі «лимани», відрізані від моря вузькою смужкою суші, колишня піратська бухта, в якій вода мала такий високий вміст солі, що навіть якщо ти не вмів плавати, ти міг легко залишатися на плаву.

В Одесі було багато інших цікавих місць, але жодне з них не привернуло моєї уваги більше, ніж гарно облаштована гавань. Чи могло це вплинути на моє подальше рішення після закінчення навчання присвятити себе роботі, пов'язаній з морським транспортом?

Останні місяці в Одесі промайнули дуже швидко. Наприкінці травня ми з мамою і Лулою поїхали до Варшави, а батько залишився, щоб виконати свої громадські зобов'язання.

Джерела та література

- Васильсва, Т. В., Коваленко, С. Г.** (2005). Гринецький Болеслав Болеславович. *Професори Одеського (Новоросійського) університету: біогр. словник*. ОНУ імені І. І. Мечникова / відп. ред. В. А. Сминтина. 2-ге вид., доп. Одеса: Астропринт, Т. 2: А–І, с. 354–356.
- Джумига, Є. Ю.** (2011). Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914–лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, вип. 19, с. 369–379.
- Донік, О. М.** (2005). Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, № 9, с. 61–86.
- Зінько, С.** (2008). Польські громадські організації м. Одеси кінця XIX – початку XX століть. *Поляки на півдні України: історія та сьогодення*. У 2-х т., т. 1. Жешов–Київ–Миколаїв, 328 с.
- Лазанська, Т.** (2014). Проблема біженства в українських губерніях Російської імперії. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна*. У 2-х кн. Кн. 1: Історичні нариси / Упорядн. О. Реєнт. Київ: ТОВ «Видавництво “КЛІО”».
- Назарова, Є. П.** (2011). Політична діяльність польської національної громади у південноукраїнському регіоні на початку XX ст. *Чорноморський літопис*, вип. 4, с. 70–79.
- Первая всеобщая перепись** населения Российской Империи 1897 г. Т. 47: Город Одесса / Под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. СПб, 1904. 196 с.
- Синявська, О. О.** (2015). Одеський період в історії Люблінської чоловічої гімназії. *Красназнавство. Науковий журнал*, № 1/2, с. 196–202.
- Станко, В. Н.** (ред.) (2002). Історія Одеси. Одеса: Друк.
- Kamolowa, D.** (1998). Pamietniki i relacje w zbiorach rekopismiennych Biblioteki Narodowej. Warszawa.
- Kossowski, B.** (1989). Wspomnienia i myśli. Maszynopis, 1989. *Biblioteka Narodowa, rkps Akc. 13136*.
- Madzik, M., Korzeniowski, M.** (2007). Polacy na południowej Ukrainie w latach I wojny światowej. *Поляки на півдні України та в Криму*. Одеса–Ополе–Вроцлав, с. 119–126.
- Sawicki, M.** (2007). Bohdana Kossowskiego wspomnienia z pobytu w Odessie 1915–1918. *Поляки на Півдні України та в Криму*. Одеса–Ополе–Вроцлав, с. 391–398.
- Stowarzyszenie Polskie** w Odessie “Ognisko” sprawozdanie za r. 1911. Odessa, 1912. 10 s.

References

- Vasylieva, T. V., Kovalenko, S. H.** (2005). Hrynevetskyi Boleslav Boleslavovich [Grinevetsky Boleslav Boleslavovich]. *Profesory Odeskoho (Novorosiiskoho) universytetu biohr. slovnyk / ONU imeni I. I. Mechnykovy; vidp. red. V. A. Smyntyna*. 2-he vyd., dop. Odessa: Astroprynt. T. 2: A–I, s. 354–356 [in Ukrainian].

- Dzhumyha, Ye. Yu.** (2011). Umovy zhyttia ditei v Odesi pid chas Pershoi svitovoi viiny (lypen 1914–liutyi 1917 rr.): sotsialno-ekonomichnyi aspekt [Living conditions of children in Odesa during the First World War (July 1914–February 1917): socio-economic aspect]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* Vyp. 19, s. 369–379 [in Ukrainian].
- Donik, O. M.** (2005). Hromadska blahodiinist v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny [Public charity in Ukraine during the First World War]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* № 9, s. 61–86 [in Ukrainian].
- Zinko, S.** (2008). Polski hromadski orhanizatsii m. Odesy kintsia XIX – pochatku XX stolit [Polish public organisations in Odesa in the late nineteenth and early twentieth centuries]. *Poliaky na pivdni Ukrainy: istoriia ta sohodennia.* U 2-kh t. T. 1. Zheshov–Kyiv–Mykolaiv. 328 s. [in Ukrainian].
- Lazanska, T.** (2014). Problema bizhenstva v ukraïnskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii [The problem of refugees in the Ukrainian provinces of the Russian Empire]. *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina.* U 2-kh kn. Kn. 1: Istorychni narysy / Uporiadn. O. Reient. Kyiv: TOV “Vydavnytstvo “KLIO” [in Ukrainian].
- Nazarova, Ye. P.** (2011). Politychna diialnist polskoi natsionalnoi hromady u pivdennoukraïnskomu rehioni na pochatku XX st. [Political Activity of the Polish National Community in the Southern Ukrainian Region in the Early Twentieth Century]. *Chornomorskyi litopys.* Vyp. 4, s.70–79 [in Ukrainian].
- Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rossyiskoi Ympery 1897 h.** [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897]. T. 47: Horod Odessa / Pod redaktsyeyi N. A. Troinytskoho. Yzdanye Tsentralnoho statystycheskoho komyteta Mynysterstva vnutrennykh del. SPb, 1904. 196 s. [in Russian].
- Syniavska, O. O.** (2015). Odeskyi period v istorii Liublinskoi cholovichoï himnazii [The Odesa period in the history of the Lublin Men’s Gymnasium]. *Kraieznavstvo. Naukovyi zhurnal.* № 1/2, s. 196–202 [in Ukrainian].
- Stanko, V. N.** (red.) (2002). Istoriiia Odesy [History of Odesa] Odesa: Druk [in Ukrainian].
- Kamolowa, D.** (1998). *Pamietniki i relacje w zbiorach rekopismienych Biblioteki Narodowej [Memoirs and accounts in the National Library’s recopyright collection].* Warszawa [in Polish].
- Kossowski, B.** (1989). *Wspomnienia i mysli [Memories and thoughts].* Maszynopis. Biblioteka Narodowa, rkps Akc.13136 [in Polish].
- Madzik, M., Korzeniowski, M.** (2007). Polacy na poludniowej Ukrainie w latach I wojny swiatowej [Poles in southern Ukraine during the years of the First World War]. *Poliaky na pivdni Ukrainy ta v Krymu.* Odesa–Opolie–Vrotslav, s. 119–126 [in Polish].
- Sawicki, M.** (2007). Bohdana Kossowskiego wspomniena z pobytu w Odessie 1915–1918 [Bohdan Kossowski’s memoirs of his stay in Odessa 1915–1918]. *Poliaky na pivdni Ukrainy ta v Krymu.* Odesa – Opolie – Vrotslav, s. 391–398 [in Polish].
- Stowarzyszenie Polskie w Odessie “Ognisko” sprawozdanie za r. 1911 [Polish Association in Odesa “Ognisko” report for the year 1911]. Odesa, 1912. 10 s. [in Polish].

УДК 94(477)(092)

DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.9>**Михайло НЕСТЕРЕНКО**

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (nesterenko.michael1@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8190-3665>

Бібліографічний опис статті: Нестеренко, М. (2025). Громадська діяльність Михайла Грушевського на Наддніпрянщині в дискусіях початку ХХ ст. *Українські історичні студії*, 17/59, 76–86. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.9>

**ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
НА НАДДНІПРЯНЩИНІ В ДИСКУСІЯХ ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Анотація. Метою статті є з'ясування особливостей осмислення сучасниками М. Грушевського його суспільно-політичної діяльності на Наддніпрянщині. **Методологія дослідження** передбачає використання принципів (об'єктивності, історизму і системності) та загальнонаукових (історичний, логічний, узагальнення, аналізу і синтезу) і спеціально-історичних (генетичний, порівняльний, типологічний, психологічний тощо) методів історіографічного дослідження. **Наукова новизна** статті полягає у першій спеціальній спробі комплексної реконструкції дискусій, спричинених громадською діяльністю М. Грушевського протягом 1906–1914 рр. **Висновки.** Відзначено, що громадська діяльність М. Грушевського на Наддніпрянщині на початку ХХ ст. з чималим зацікавленням була сприйнята його сучасниками. Найбільш активно її осмислювали українські колеги історика. Вони були загалом прихильними до його громадських ініціатив соборницького змісту. Водночас зростання партикулярних настроїв серед частини української інтелігенції протягом останнього передвоєнного десятиліття породило критику його стратегії і тактики національної боротьби. Незважаючи на поодинокі голоси незгоди, напередодні Першої світової війни в українських медіа вченого зазвичай позиціонували як послідовного соборника, що знайшло втілення у метафорі Всеукраїнець. Не менш уважною були російська і польська рецепції громадського служіння М. Грушевського. Протягом досліджуваного часу вони помітно радикалізувалися. Причиною цього стало зростаюче серед еліт наших історичних сусідів розуміння перетворення українського руху під впливом усвідомленої праці М. Грушевського з регіонального феномена на помітний чинник європейської політики. Отже, його ініціативи суспільно-політичного плану сприймалися як загроза узвичаєному домінуванню над українськими масами й перешкода їх успішній асиміляції. Попри згадані оціночні відмінності, всі оглядачі східноєвропейської політичної сцени були солідарними у визнанні лідерського статусу М. Грушевського в українському русі.

Ключові слова: М. Грушевський, громадська діяльність, модернізація, Наддніпрянщина, рецепція.

Mykhailo NESTERENKO

Postgraduate Student at the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (nesterenko.michael1@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8190-3665>

To cite this article: Nesterenko, M. (2025). Hromadska diialnist Mykhaila Hrushevskoho na Naddniprianshchyni v dyskusiakh pochatku XX st. [Mykhailo Hrushevsky's public activities in the Dnipro region in the discussions of the early 20th century]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17/59, 76–86. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.9>

MYKHAILO HRUSHEVSKY'S PUBLIC ACTIVITIES IN THE DNIPRO REGION IN THE DISCUSSIONS OF THE EARLY 20TH CENTURY

Summary. *The purpose of the article is to clarify the peculiarities of M. Hrushevsky's contemporaries' understanding of his socio-political activities in the Dnipro region. The research methodology involves the use of principles (objectivity, historicism, and systematicity), general scientific (historical, logical, generalization, analysis, and synthesis) and special-historical (genetic, comparative, typological, psychological, etc.) methods of historiographical research. The scientific novelty of the article lies in the first special attempt at a comprehensive reconstruction of the discussions caused by M. Hrushevsky's public activities during 1906–1914. Conclusions.* *The article has concluded that M. Hrushevsky's public activities in the Dnipro region at the beginning of the 20th century was perceived with considerable interest by his contemporaries. They were generally supportive of his public initiatives of a sobornist nature. At the same time, the growth of particularist sentiments among a part of the Ukrainian intelligentsia during the last pre-war decade gave rise to criticism of his strategy and tactics. But despite isolated voices of disagreement, on the eve of World War I, the scientist was usually portrayed in the Ukrainian media as a consistent sobornist activist, often described as All-Ukrainian. The Russian and Polish reception of M. Hrushevsky's public service was no less attentive. During the period under study, it noticeably radicalized. The reason for this was the growing understanding among the elites of our historical neighbors of the transformation of the Ukrainian movement under the influence of M. Hrushevsky's conscious work from a regional phenomenon into a noticeable factor in European politics. Therefore, his socio-political initiatives were perceived as a threat to the customary dominance over the Ukrainian masses and an obstacle to their successful assimilation. Despite the aforementioned differences in assessment, all observers of the Eastern European political scene were united in recognizing the leadership status of M. Hrushevsky in the Ukrainian movement.*

Key words: *M. Hrushevsky, public activity, modernization, Dnipro region, reception.*

Постановка проблеми. Проблеми рецепції різнопланової діяльності М. Грушевського займають дедалі більше місця у присвячених йому історіографічних студіях. Цю ситуацію спричинило зростаюче розуміння сучасними дослідниками важливості осмислення національного служіння вченого з урахуванням ставлення до його ініціатив з боку колег і опонентів. Водночас у рецептивній літературі надалі домінують історіографічні сюжети, що зумовлено масштабністю впливу автора «Історії України-Руси» на вітчизняну соціогуманітаристику. За такого акценту помітно маргіналізуються інтенсивні дискусії, що їх протягом кінця XIX – першої третини XX ст. породили численні суспільно-політичні ініціативи цього знакового публічного інтелектуала. Особливо мало сьогодні відомо про обговорення громадського служіння М. Грушевського протягом галицького двадцятиліття життя і діяльності, адже тоді інтенсивність його наукової праці була вражаюче плідною. Заповнюючи цю історіографічну прогалину, нижче зосередимося на особливостях сприйняття сучасниками львівського професора його заходів з модернізації громадського життя наддніпрянських українців протягом 1906–1914 рр.

Аналіз досліджень. Як ми щойно писали, проблеми рецепції спадщини М. Грушевського мають поважну історіографічну літературу. Значна її частина належить знаному досліднику життя і діяльності вченого Віталію Тельваку. Він у відомій книзі (Тельвак, 2008b) та багатьох узагальнюючих статтях (Тельвак, 2006; Тельвак, Тельвак, 2021; Тельвак, 2012; Тельвак, 2011a; Тельвак, 2010b; Тельвак, 2013; Тельвак, 2016a; Тельвак, 2011b; Тельвак, 2015; Тельвак, 2008a) реконструював процес осмислення сучасниками автора «Історії України-Руси» його різнопланового національного служіння. Чимало про суспільно-політичну діяльність вченого на Наддніпрянщині написала авторитетний грушевськознавець Світлана Панькова (Панькова, 2018). Найактуальнішу спробу реконструкції прижиттєвої грушевськіани здійснила Наталя Романцова (Романцова, 2019, с. 126–204). Втім, ці та інші дослідники не ставили за мету спеціальне комплексне вивчення викликаних громадською діяльністю М. Грушевського на Наддніпрянщині дискусій. Це й зумовило актуальність запропонованої розвідки.

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей осмислення сучасниками М. Грушевського його суспільно-політичної діяльності на Наддніпрянщині протягом 1906–1914 рр.

Виклад основного матеріалу. Події в Петербурзі у січні 1905 р. дали поштовх демократичним перетворенням в Російській імперії. Ці процеси породили в М. Грушевського, подібно

до його колег з національно-демократичного табору, надії на можливість розгортання повноцінної культурно-громадської праці на підросійських землях, що мала на меті національне освідомлення їх мешканців, які зазнавали багатовікової жорсткої русифікації. Ефектом цієї праці мала стати навздогінна модернізація національної свідомості наддніпрянських українців, а це, в свою чергу, дало б підстави для культурного, а за сприятливих обставин і політичного єднання із зазбручанськими побратимами.

Усвідомлюючи, що доля модерного українства визначатиметься власне на наддніпрянських теренах, М. Грушевський все повніше розумів необхідність перенесення культурно-громадської праці до Києва. Таке розуміння наклалося на конфлікти історика з галицькими політиками, що створювало додаткову мотивацію тривалого перебування на Наддніпрянщині. Отже, у 1907 р. він очолює створене разом із наддніпрянськими колегами Українське наукове товариство. Того ж року професор відкрив кийську контору «Літературно-наукового вісника» (далі – «ЛНВ»), завдяки чому отримав майданчик для оперативної комунікації з підросійською громадою і популяризації власної програми модернізації всіх сторін українського життя (Пиріг, Тельвак, 2021, с. 191–233). Така активна праця отримала зацікавлену рецепцію в тогочасному інтелектуальному просторі.

Очікувано, що найбільш інтенсивним звернення до розгортання М. Грушевським культурно-громадської праці на Наддніпрянщині було в середовищі самих українських оглядачів. Це осмислення виявилось доволі амбівалентним. Так, з чималим ентузіазмом була сприйнята консультативна співпраця львівського професора з представниками Української парламентської громади у І Думі. Як відомо, вчений практично ціле літо 1906 р. провів у Петербурзі й став, за словами Д. Дорошенка, «ідейним провідником як редакції «Украинского вестника», так і Української парламентської громади» (Дорошенко, 1949, с. 83). Політичний оглядач львівського «Діла» назвав перебування історика в імперській столиці «зворотною точкою для тутешнього українського життя» (А. Н-ч., 1909, с. 2).

Також доволі приязно були зустріті перші кроки «ЛНВ» на кийському ґрунті. При цьому оглядачі часопису фокусувалися зазвичай на громадській публіцистиці М. Грушевського, вказуючи на її вагомість для національного освідомлення наддніпрянців. Прикладом може бути піднесена реакція кийської «Ради» на концептуальну статтю львівського професора «На українські теми. Гріхи наші» (П., 1907, с. 2). Ще більш прихильною – аж до захоплення – була рецепція текстів М. Грушевського серед широких читацьких кіл. Як з'ясувала С. Панькова, в архіві вченого та редакції «ЛНВ» відклалося чимало листів з провінції, в яких їхні автори різного віку та соціального походження не втомлювалися дякувати редакторові та підбраному ним авторському колективу за змістовні, цікаві та ідейні тексти, що були серйозною школою національного виховання (Панькова, 2018, с. 90–92). Особливо пересічному читачеві смакувало вміле намагання М. Грушевського подати обговорювані проблеми крізь загальнонаціональну, а не вузькопартійну чи регіональну оптику.

З іншого боку, зі здивуванням для себе М. Грушевський зіткнувся з проявами наддніпрянського партикуляризму, віднотовуючи погано приховану дратівливість деяких кийських колег щодо перенесення «ЛНВ» і розгортання різнопланової культурно-усвідомлювальної праці серед місцевої громади. Такі прояви шкідливої для національної справи конкуренції чимало бентежили історика, що знайшло відбиття на сторінках його щоденника. Невдовзі це невдоволення громадськими ініціативами вченого вийшло зі сфери поголосок і каналізувалося в кампанію опонування редакційній політиці «ЛНВ». Оскільки ця проблема доволі повно була з'ясована згадуваною С. Паньковою (Панькова, 2018, с. 68–103), ми зупинимося лише на найбільш характерних оцінках.

Так, довголітній співробітник часопису С. Єфремов, попри надані йому Є. Чикаленком поради не наслідувати взаємопоборювальну поведінку діячів періоду Руїни, у своєму огляді змісту «ЛНВ» за перший рік його видання у Києві категорично заявив, що його зміст «вражає своєю безбарвністю, млявістю, посередністю», і для ілюстрації навів «Великий шум» І. Франка (Грушевський, 2024, с. 185). Хоча, на думку рецензента, дещо вище в «ЛНВ» стоять наукова

і публіцистична рубрики, але й в них «випадковість тем і примітивне опрацювання їх трапляються доволі часто». Причиною такого невідрадного стану речей С. Єфремов назвав «цілковиту відсутність редакторської руки», прозоро натякаючи на М. Грушевського. Подібну риторичку в оцінках громадської праці М. Грушевського як редактора «ЛНВ» наслідував і Г. Хоткевич, підкресливши, що в часописі «редакційна мисль мов би завмерла» (Хоткевич, 1911, с. 2). Зрозуміло, що такі випадки проти громадської праці М. Грушевського підважували потрібну для тогочасного українства солідарність.

Щойно змальована амбівалентність знайшла віддзеркалення у відзначенні 25-ліття літературної праці М. Грушевського, яке припало на 1910 р., як з'ясував дослідник цього сюжету нашої інтелектуальної історії В. Тельвак, львівський професор тривалий час відмовляв наддніпрянцям у їхньому проханні влаштувати гучне відзначення, і тільки намовляння дружини і поголоски у ворожих українству виданнях про розбіжності між ним і київськими колегами схилили його погодитися на таку пропозицію (Тельвак, 2016b). Автори ювілейних публікацій 1910 р. значно більше фокусувалися на громадському служінні М. Грушевського, ніж це було під час відзначення десятиліття його праці в Галичині (Тельвак, 2016b). Це було відображенням як дедалі більшого заангажування львівського професора у боротьбу українців за свої права, так і все глибшим розумінням сучасниками непересічності його національного служіння.

Першим на свято М. Грушевського відгукнулося галицьке «Діло». Автор ювілейного допису М. Лозинський, вказавши на величезні наукові заслуги львівського професора, відзначив і його показний громадський доробок (Грушевський, 2016, с. 25–28). На підтвердження цих слів він пригадує читачеві, що жодна важлива справа українського суспільства не була промовчана ювіляром, який оперативно озивався зі своїм баченням ситуації проникливим пером публіциста. Найбільшу ж вагу, на аргументоване переконання М. Лозинського, мають соборницькі змагання М. Грушевського. Громадський темперамент ювіляра, як слушно відзначив автор допису, штовхає його на арену активного політичного життя, хоча принциповість стає на заваді дотримання партійної дисципліни, коли та вимагає легковаження народними інтересами. У цьому разі автор допису мав на увазі коротке заангажування М. Грушевського у створення й діяльність НДП, отже, і зростаючу критику очільників партії за національний опортунізм. Ця інтенсивна праця над модернізацією всіх напрямів життя свого народу, як пише М. Лозинський, стягнула на М. Грушевського інсинуації польських і російських націоналістів, що було найбільш промовистим свідченням її успішності. З огляду на це автор допису атестує ювіляра «найвизначнішим між сучасними українськими діячами по обох боках кордону».

Не менш піднесеними були оцінки наддніпрянських публіцистів, які також свою увагу паритетно присвятили історіографічній та громадській праці М. Грушевського. Першою на свято вченого відгукнулася київська «Рада», читачам якої докладний аналіз громадсько-культурної праці ювіляра запропонував Д. Дорошенко. Він вказав на пропедевтичний характер своєї спроби характеристики національного служіння М. Грушевського, позаяк для представлення збалансованого образу необхідна відповідна часова перспектива. Слідуючи за автобіографією вченого 1906 р., публіцист представив громадськості головні віхи життя та діяльності ювіляра. Пояснюючи причини заангажування визначного історика в громадсько-політичне життя, Д. Дорошенко відзначив: «Тяжке становище українського народу, темного, з нечисленною інтелігенцією, примушувало постійно звертати увагу на справи громадські, політичні й економічні» (Грушевський, 2016, с. 33). Таке занурення, як стверджує автор допису, проявило небуденні таланти ювіляра як публіциста й організатора національно значущих проєктів. Цю жертвовну працю, як влучно відзначив він, найбільш «адекватно» оцінили вороги українства (Грушевський, 2016, с. 34). У висновку Д. Дорошенко продовжив розпочате в контексті відзначення ювілею 1904 р. осмислення місця автора «Історії України-Руси» в національному Пантеоні. «Тим самим, що вже зроблено, – підкреслив публіцист, – Грушевський здобув собі право на місце поруч з такими діячами нашої нової історії, як Шевченко і Драгоманов» (Грушевський, 2016, с. 29).

Масштабність вшанування українським громадянством чвертьстоліття літературно-наукової праці стала для М. Грушевського до певної міри неочікуваною. Зворушений соборним

визнанням своєї творчої і громадської діяльності, він віддячив співвітчизникам написанням і виданням знаної науково-популярної книги «Ілюстрована історія України». У передмові до першого видання львівський професор відзначив, що випускає твір як подяку українській громаді, що «привітала мене з двадцятип'ятиліттям моєї письменницької діяльності» (Грушевський, 1913, с. 3). Поява саме цієї книги стала поштовхом до ретельного осмислення культурно-усвідомлюваного ефекту творчості Грушевського-популяризатора, адже рецепція російськомовного «Нарису історії українського народу» здебільшого була академічною (Тельвак, 2006).

Разом з інтенсивною науково-популярною працею М. Грушевський адресував найширшій аудиторії також медійні проекти. Йдеться про часописи «Село» (1909–1911) і «Засів» (1911–1912), що, на відміну від зорієнтованого на інтелігентного читача «ЛНВ», були створені для народного загалу. І в цьому разі українська рецепція була одностайно схвальною, адже йшлося про вкрай важливе усвідомлення представників соціального базису української нації. Оскільки це питання доволі повно з'ясував В. Тельвак (Тельвак, 2018), згадаємо найбільш промовисті оцінки. Наприклад, М. Коцюбинський після ознайомлення з першим числом часопису писав до редактора: «Тільки-що прочитав 1-е число «Села» і спішу поділитися з Вами своїми враженнями. А вони – якнайкращі. Число складено дуже цікаво, статті, особливо деякі, написані не тільки просто, але й талановито і читаються з великим інтересом. Зовнішній вигляд, ілюстрації – все це робить найкорисніші враження. Такого селянського часопису у нас досі не було» (Гісцова, 1992, с. 292). Ще більш піднесено-емоційними були оцінки редакційної праці М. Грушевського у самому селянському середовищі, про що свідчать листи до редактора (Telvak, Vladyga, 2019; Telvak, Zhuravlov, 2020).

Наскільки українська рецепція громадсько-усвідомленої праці М. Грушевського після розширення його діяльності на підросійські терени була прихильною (звісно, враховуючи певні оціночні нюанси), настільки ж лайливо-агресивно до неї поставилися публіцисти з інших національних таборів – російського і польського. Виступаючи з імперських позицій, ці інтелектуали одностайно визнали національне служіння львівського професора загрозою власним проектам, адже всіляко намагалися інкорпорувати до них у вигляді етнічного будівельного матеріалу автохтонне населення між Сяном і Доном. При цьому особливою галасливістю було позначено критику громадсько-культурної діяльності М. Грушевського інтелектуалами, що сповідували правомонархічні цінності, та ідейно близькими до них публіцистами москвофільського табору. Позаяк історіографічні аспекти цієї рецепції сьогодні доволі повно висвітлені (Тельвак, 2010а; Тельвак, Курилишин, 2012), сфокусуємося на її громадсько-політичних сюжетах, які отримали чи не найбільш містке висвітлення в дискусії, що супроводжувала намагання М. Грушевського посісти кафедру російської історії у Київському університеті, яка залишилася вакантною після смерті П. Голубовського у 1907 р.

Після підтвердження інформації про намір львівського професора балотуватися на посаду професора Університету святого Володимира, київські монархічні пресодруки розгорнули солідарну кампанію проти його кандидатури. І якщо наукова діяльність М. Грушевського при цьому була банально спровокована як антинаукова, то його громадська праця детально аналізувалася крізь призму небезпеки посилення українського руху на Наддніпрянщині. Так, на сторінках газети «Закон і Правда» прямо було наголошено на тому, що кандидатура університетського професора має ключове значення для виховання нового покоління інтелігенції у тому чи іншому громадському дусі, тому й небезпечно, щоб кафедру посів один з лідерів тогочасного українства (Грушевський, 2024, с. 197).

На захист доброго імені М. Грушевського став часопис «Київський голос». На його сторінках один з лідерів київських кадетів М. Василенко вказав на маніпулятивність інсинуацій на адресу львівського вченого, що ширилися шпальтами монархічних видань. Відзначивши беззаперечні наукові здобутки галицького кандидата, автор торкнувся і з'ясування його громадської позиції. При цьому він змалював колегу послідовним прибічником демократизації сус-

пільно-політичного життя в Російській імперії, який виключно законними шляхами обстоює право українського народу на повноту культурних прав (Грушевський, 2024, с. 201).

Спроба М. Василенка захистити львівського колегу викликала ще бруталніші випадки на адресу автора «Історії України-Руси» з боку київських монархістів. В тому ж часописі «Закон і Правда» М. Грушевського було виставлено «злісним політиканом», «ворогом Росії і союзником інших її ворогів», вченим, «який зробив з науки зброю україноманського політичного безглуздя». Акцентувалося на тому, що на історичній кафедрі Київського університету такий учений займатиметься «не наукою й викладанням, а звабленням молоді в тенета україноманської політики». Та найцікавішим було те, що київські чорносотенці у своїх опусах змальовували львівського вченого беззаперечним лідером у тогочасному українському русі. Так, анонімний автор глумливо атестував М. Грушевського «главою «українського» народу» та «безумовним президентом майбутньої «української» республіки». Забігаючи наперед, відзначимо, що за іронією долі їхні глузування виявилися пророчими.

Як відомо, внаслідок цієї обмовної кампанії кафедра російської історії у Київському університеті М. Грушевському так і не дісталася. Але українська демократична преса вміло використала галас довкола цієї події у масмедіа Російської й Дунайської монархій для популяризації різноплановості громадського служіння львівського професора та змалювання неприглядності становища культурного українства в його історичному осередку. Українські публіцисти на прикладі перешкоджання автору «Історії України-Руси» отримати цілком заслужену посаду показували потребу посилення боротьби за демократизацію суспільного-політичного життя в імперії Романових (Побіда, 1908, с. 2–3).

Наведені характеристики громадської діяльності М. Грушевського з боку правомонархічних публіцистів становили домінуюче оціночне тло в російській суспільній думці. Водночас поряд з ними бачимо й спроби більш зваженого підходу до закликів львівського професора демократизувати національну політику в імперії Романових і надати найбільшій слов'янській меншині культурної автономії. Ці спроби належали ліберальним російським політикам широкого спектру (від кадетів до соціалістів), що визнавали неможливість подальшого репресивного ставлення до неросійських народів. Вони більш чи менш співчутливо сприймали заклики М. Грушевського до повернення українцям повноти їхніх національних прав.

Для прикладу згадаємо сприйняття громадських ініціатив львівського професора О. Погодіним – знаним істориком і публіцистом, представником прогресивного кола російського неославізму. У статті «Про деякі національні проблеми Росії» він атестував свого львівського колегу «одним з вождів сучасного малоросійського руху» (Грушевський, 2024, с. 263) і загалом погодився з наведеними у книзі «Визволення Росії й українське питання» його аргументами щодо потреби послідовної лібералізації національної політики в Російській імперії, що мала повернути українцям забрані культурні та громадянські права.

Попри переорієнтацію своєї діяльності після 1907 р. на підросійські терени, М. Грушевський не перестав бути популярним персонажем на шпальтах польської шовіністичної преси в передвоєнне десятиліття (Telvak, Telvak, 2018; Telvak, Yanyshyn, Telvak, 2023). Її автори з чималим неспокоєм сприйняли розгорнуту львівським професором інформаційну кампанію щодо дійсного стану речей у Галичині, викриваючи правду про чималі надужиття польською шляхтою природними правами «слов'янських братів». Отже, доволі гостро на сторінках польської періодики були оцінені суспільно-політична публіцистика М. Грушевського, в якій обстоювалися гасла всеукраїнської соборності й руйнувався дбайливо плеканий десятиліттями міф про «слов'янське братерство» на східногалицьких теренах.

Тут найбільш цікавою є полемічна реакція польського історика та політичного діяча Л. Колянковського на видану у Петербурзі публіцистичну збірку М. Грушевського «Освобождение России и украинский вопрос». Розглянувши основні ідеї книги, польський оглядач констатував, що його університетський учитель є послідовним українським патріотом. При цьому, як нарікає Л. Колянковський, інтереси свого народу він має намір реалізувати коштом «історичних польських прав» на Правобережній Україні, тобто ліквідацією великого шляхетського

землеволодіння. З огляду на це оцінки громадської праці львівського професора Л. Колянковським є доволі категоричними: «Пан Грушевський є великим і щирим руським, українським патріотом. <...> Але п. Грушевський є водночас смертельним ворогом польського народу. Прочитавши його політичні праці, в цьому переконається кожен. П. Грушевський, мабуть, щиро вважає, що шлях до майбутньої величі України провадить через невизнання Польщі» (Грушевський, 2024, с. 234). Осмислюючи вихід з цієї ситуації польсько-українського антагонізму, рецензент пропонує старшому колезі об'єднати зусилля обох народів проти спільного ворога, яким є російський імперіалізм, адже «шлях до вільного Києва веде на вільну Варшаву». Відзначимо, що таке маніпулятивне переведення уваги з проблем польсько-українського співжиття у Галичині на питання створення міжнаціонального партнерства для побороення царату стало звичним інструментом полеміки з громадськими виступами М. Грушевського.

Ще більш гостро до російськомовної публіцистики львівського професора поставилися прихильники партії ендеків Ф.-К. Конечний і Ф. Равіта-Гавронський, а також знаний представник соціалістів Л. Кульчицький. Незважаючи на відмінності партійних програм, вони у своїх працях одноставно виставили М. Грушевського позбавленим реалістичності політичним дилетантом лише на тій підставі, що він наважився поставити під сумнів природність польської домінації у всіх сферах життя на східногалицьких теренах. Ба більше, українського історика було охарактеризовано як безоглядного радикала – ініціатора українсько-польської неприязні, що нібито зростала власне від моменту його приїзду до Галичини у 1894 р. Водночас згадані публіцисти у своїх дописах солідарно визнали М. Грушевського найбільш впливовим лідером українського руху. Так, «головою руського народу в Галичині» атестував його Ф.-К. Конечний (Грушевський, 2024, с. 140), «вождем наукового і політичного радикалізму галицьких русинів» – Ф. Равіта-Гавронський (Грушевський, 2024, с. 320–327), а «духовним батьком максималістської політики в українській національній демократії» – Л. Кульчицький (Грушевський, 2024, с. 338–340).

В осудливих коментарях польської преси на адресу своєї громадської праці М. Грушевський вповні аргументовано вбачав захисну реакцію польських діячів на подолання українським рухом галицького ізоляціонізму і його вихід на ширшу загальноєвропейську арену. З неприхованим дотепом реагуючи на численні нападки публіцистів “Słowa Polskiego” та “Dziennik Polski”, М. Грушевський у статті «Крячуть ворони...» писав: «Львівський “Dziennik Polski” пролив крокодилеві сльози над сумною долею руського (українського) народу в Галичині і тим бездоріжжям, на яке зводять його такі люди, як я. <...> І він на закінчення тільки гречно питає мене, чи я б не схотів <...> сам забратися зі Львова?» (Грушевський, 2005, с. 11).

Нарешті, згадаємо, що у досліджуване передвоєнне десятиліття М. Грушевський був співтворцем важливого в українській політичній історії проекту – Товариства українських поступовців. Ця неформальна організація, що має сьогодні показну літературу, була понадпартійною й об'єднувала прибічників автономістських вимог. Втім, оскільки ТУП діяв в умовах непублічності, осмислення цього політичного проекту, як і з'ясування участі в ньому автора «Історії України-Руси», належить наступному історіографічному окресленню. Ще більш відкладеною у часі була історіографічна рецепція громадської праці М. Грушевського в українському масонському русі, про яку, зважаючи на конспіративний його характер, дещо інформації з'явилося лише в другій половині ХХ ст.

Висновки. Відзначимо, що громадська діяльність М. Грушевського на Наддніпрянщині на початку ХХ ст. з чималим зацікавленням була сприйнята його сучасниками. Найбільш активно її осмислювали українські колеги історика. Вони були загалом прихильними до його громадських ініціатив соборницького змісту. Водночас зростання партикулярних настроїв серед частини української інтелігенції протягом останнього передвоєнного десятиліття породило критику його стратегії і тактики національної боротьби. Незважаючи на поодинокі голоси незгоди, напередодні Першої світової війни в українських медіа вченого зазвичай позиціонували як послідовного соборника, що знайшло втілення у метафорі Всеукраїнця. Не менш уважною були російська і польська рецепції громадського служіння М. Грушевського. Протягом

досліджуваного часу вони помітно радикалізувалися. Причиною цього стало зростаюче серед еліт наших історичних сусідів розуміння перетворення українського руху під впливом усвідомленої праці М. Грушевського з регіонального феномена на помітний чинник європейської політики. Отже, його ініціативи суспільно-політичного плану сприймалися як загроза узвичаєному домінуванню над українськими масами й перешкода їх успішній асиміляції. Хоча деякі російські ліберали намагалися знайти спільну мову з лідером українства, відмінності у баченні сторонами межі компромісу не залишали шансів на порозуміння. Попри згадані оціночні відмінності, всі оглядачі східноєвропейської політичної сцени були солідарними у визнанні лідерського статусу М. Грушевського в українському русі.

Джерела та література

- А. Н-ч. (1909). Письмо з Петербургу. *Діло*, 45, 2.
- Гісцова, Л. (1992). Листи Михайла Коцюбинського до Михайла Грушевського. *Записки НТШ*, ССХХІV, 272–324.
- Грушевський, М. (1913). *Ілюстрована історія України*. Київ–Львів.
- Грушевський, М. (2005). *Твори: У 50 т.* Т. 2. Львів: Світ.
- Грушевський, М. (2016). *Твори: У 50 т.* Т. 47, кн. І. Львів: Світ.
- Грушевський, М. (2024). *Твори: У 50 т.* Т. 48, кн. І. Львів: Світ.
- Дорошенко, Д. (1949). *Мої спомини про давнє минуле 1901–1914*. Вінніпег, Манітоба.
- П. (1907). [Петлюра, С.] «На українські теми» Проф. М. Грушевського. *Рада*, 120, 2–3.
- Панькова, С. (2018). *Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст.*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ.
- Пиріг, Р., Тельвак, В. (2021). *Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби*. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС.
- Побіда. (1908). Побіда «тоже – Малороса». *Буковина*, 55, 2–3.
- Романцова, Н. (2019). Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). *Проблема в українській історіографії*. Маріуполь: МДУ.
- Тельвак, В. (2006). Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку ХХ століття. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, X, 348–358.
- Тельвак, В. (2008а). Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. *Український історичний журнал*, 6, 111–125.
- Тельвак, В. (2008б). *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття)*. Київ–Дрогобич.
- Тельвак, В. (2010а). «Ересиарх українського руху» (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини ХХ ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*, 20, 131–154.
- Тельвак, В. (2010б). Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*, 3, 29–35.
- Тельвак, В. (2011а). Грушевськіана Руслана Пирога. *Архіви України*, 2–3 (273), 290–298.
- Тельвак, В. (2011б). Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті роки). *Студії з історії Української революції 1917–1921 років*, 5, 72–82.
- Тельвак, В. (2012). Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*, 22, 483–498.
- Тельвак, В. (2013). Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць*, 6, 104–107.
- Тельвак, В. (2015). Добрий історик, але поганий політик»: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року. *Scriptorium nostrum*, 1–2, 35–64.
- Тельвак, В. (2016а). Громадсько-політична діяльність Михайла Грушевського в Галичині в оцінках сучасників. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Lublin*, LXXI, 65–88.
- Тельвак, В. (2016б). П'ять ювілеїв Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*, 2, 4–50.
- Тельвак, В. (2017а). Михайло Грушевський та Олександр Барвінський на тлі українського руху кінця ХІХ – першої третини ХХ століття. *Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції*, ССLXX, 82–102.
- Тельвак, В. (2017б). Михайло Грушевський та польсько-український конфлікт у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Східноєвропейський історичний вісник*, 4, 28–35.
- Тельвак, В. (2017с). Школа чи театр? Культурна політика на східногалицьких землях на початку ХХ століття в дискусіях української інтелігенції. *Східноєвропейський історичний вісник*, 5, 23–28.

- Тельвак, В.** (2018). Культурна політика Михайла Грушевського як редактора селянських газет. *Український селянин*, 19, 127–133.
- Тельвак, В.** (2021). Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*, 5, 4–16.
- Тельвак, В., Курилишин, К.** (2012). Образ Михайла Грушевського на сторінках часопису «Галичанин». *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, XVI, 283–294.
- Тельвак, В., Курилишин, К., Тельвак, В.** (2022). Михайло Грушевський та часопис «Діло»: співпраця, конфлікти, рецепція (до 1914 р.). *Рукописна та книжкова спадщина України*, 28, 347–371.
- Хоткевич, Г.** (1911). «Літературно-Науковий Вісник». *Діло*, 10, 1–3.
- Telvak, V., Salata, O.** (2021). Reception of Hrushevsky studies: epistolary aspect. *Східноєвропейський історичний вісник*, 20, 32–39.
- Telvak, V., Telvak, V.** (2018). Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavrinsky). *Східноєвропейський історичний вісник*, 7, 46–53.
- Telvak, V., Vladyga, O.** (2019). M. Hrushevsky's publications for peasants in historiographical perception at the beginning of XX century. *Український селянин*, 21, 124–129.
- Telvak, V., Yanyshyn, B., Telvak, V.** (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*, XXIV/2, 89–104.
- Telvak, V., Zhuravlov, S.** (2020). Mykhailo Hrushevsky's editorial projects for peasants: ideology, topics, perception. *Український селянин*, 23, 78–81.

References

- A. N-ch.** (1909). Pismo z Peterburha [Letter from Petersburg]. *Dilo – Business*, 45, 2. [in Ukrainian]
- Doroshenko, D.** (1949). *Moi spomyny pro davnie mynule 1901–1914* [My Memories of the Ancient Past 1901–1914]. Vinnipeg, Manitoba. [in Ukrainian]
- Histsova, L.** (1992). Lysty Mykhaila Kotsiubynskoho do Mykhaila Hrushevskoho [Letters from Mykhailo Kotsiubynsky to Mykhailo Hrushevsky]. *Zapysky NTSh – Notes of SSS*, CCXXIV, 272–324. [in Ukrainian]
- Hrushevskyi, M.** (1913). *Iiustrovana istoriia Ukrainy* [Illustrated History of Ukraine]. Kyiv–Lviv. [in Ukrainian]
- Hrushevskyi, M.** (2005). *Tvory: U 50 t.* [Works: In 50 vols.]. T. 2. Lviv: Svit. [in Ukrainian]
- Hrushevskyi, M.** (2016). *Tvory: U 50 t.* [Works: In 50 vols.]. T. 47, kn. I. Lviv: Svit. [in Ukrainian]
- Hrushevskyi, M.** (2024). *Tvory: U 50 t.* [Works: In 50 vols.]. T. 48, kn. I. Lviv: Svit. [in Ukrainian]
- Khotkevych, H.** (1911). “Literaturno-Naukovyi Vistnyk” [“Literary and Scientific Bulletin”]. *Dilo – Business*, 10, 1–3. [in Ukrainian]
- P.** (1907). [Petliura, S.] “Na ukrainski temy” Prof. M. Hrushevskoho [“On Ukrainian Topics” by Prof. M. Hrushevsky]. *Rada – Council*, 120, 2–3. [in Ukrainian]
- Pankova, S.** (2018). *Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho yak dzhereło doslidzhennia suspilno-politychnoi dumky v Ukraini kintsia XIX – pochatku XX st.: dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.06* [Journalism of Mykhailo Hrushevskyi as a source of research on social and political thought in Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries: thesis ... candidate history Sciences: 07.00.06]. Kyiv. [in Ukrainian]
- Pobida.** (1908). Pobida “tozhe – Malorosa”. *Bukovyna – Bukovyna*, 55, 2–3. [in Ukrainian]
- Pyrih, R., Telvak, V.** (2021). *Mykhailo Hrushevskyi: zhyttiepys na tli doby* [Mykhailo Hrushevskyi: biography against the backdrop of the times]. Kherson: OLDI-PLIuS. [in Ukrainian]
- Romantsova, N.** (2019). *Mykhailo Hrushevskyi v istorichnii nauks (1890–1934 rr.). Problema v ukrainskii istoriografii* [Mykhailo Hrushevskyi in historical science (1890–1934). A problem in Ukrainian historiography]. Mariupol: MDU. [in Ukrainian]
- Telvak, V. & Salata, O.** (2021). Reception of Hrushevsky studies: epistolary aspect. *Skhidnoieuropeiskyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*, 20, 32–39. DOI: 10.24919/2519-058X.20.240046 [in English]
- Telvak, V. & Telvak, V.** (2018). Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavrinsky). *Skhidnoieuropeiskyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*, 7, 46–53. DOI: 10.24919/2519-058x.7.130671 [in English]
- Telvak, V.** (2006). Naukovo-populiarni pratsi Mykhaila Hrushevskoho v istoriografichnykh dyskusiiakh pochatku XX stolittia [Popular scientific works of Mykhailo Hrushevskyi in historiographical

- discussions of the beginning of the 20th century]. *Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobych local history collection*, X, 348–358. [in Ukrainian]
- Telvak, V.** (2008a). Zhyttievyi i tvorchyi shliakh M. Hrushevskoho v yuvileinykh otsinkakh 1926 r. [The life and creative path of M. Hrushevskyi in the jubilee evaluations of 1926]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 111–125. [in Ukrainian]
- Telvak, V.** (2008b). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia)* [The creative heritage of Mykhailo Hrushevskyi in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century)]. Kyiv–Drohobych. [in Ukrainian]
- Telvak, V.** (2010a). Hrushevskoznavstvo: metodolohichni problemy postupu [Hrushevsky studies: methodological problems of progress]. *Kraieznavstvo – Local history*, 3, 29–35. [in Ukrainian]
- Telvak, V.** (2010b). “Eresyarkh ukraynskoho dvyzhenyia” (retsepsiia tvorchoi spadshchyny M. Hrushevskoho v rosiiskomu pravomonarkhichnomu seredovyshchi pershoi tretyny XX st.) [“Heresiarch of the Ukrainian Movement” (Reception of M. Hrushevsky’s Creative Heritage in the Russian Right-Monarchist Environment of the First Third of the 20th Century)]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographical Studies in Ukraine*, 20, 131–154.
- Telvak, V.** (2011a). Hrushevskiana Ruslana Pyroha [Hrushevskian Ruslan Pyryg]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 2–3 (273), 290–298. [in Ukrainian]
- Telvak, V.** (2011b). Doslidzhennia retsepsii tvorchoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho v istoriografii ukrainskoi diaspory (40–80-ti roky) [Study of the reception of the creative heritage of Mykhailo Hrushevskyi in the historiography of the Ukrainian diaspora (40s–80s)]. *Studii z istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv – Studies on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921*, 5, 72–82. [in Ukrainian]
- Telvak, V.** (2012). Hrushevskiana na storinkakh “Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu” (1991–2010 rr.) [Hrushevskiana on the pages of the “Ukrainian Historical Journal” (1991–2010)]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic research in Ukraine*, 22, 483–498. [in Ukrainian]
- Telvak, V.** (2013). Monografichna hrushevskiana: sprobа uzahalnennia [Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization]. *Hurzhivski istorychni chytannia: Zbirnyk naukovykh prats – Gurdjieff’s historical readings: Collection of scientific papers*, 6, 104–107. [in Ukrainian]
- Telvak, V.** (2015). Dobryi istoryk, ale pohanyi polityk»: retsepsiia tvorchoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho pislia 1914 roku [A good historian, but a bad politician”: the reception of Mykhailo Hrushevskyi’s creative heritage after 1914]. *Scriptorium nostrum – Scriptorium nostrum*, 1–2, 35–64. [in Ukrainian]
- Telvak, V.** (2016a). Hromadsko-politychna diialnist Mykhaila Hrushevskoho v Halychyni v otsinkakh suchasnykiv [Social and political activities of Mykhailo Hrushevskyi in Galicia in the assessment of contemporaries]. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F*, LXXI, 65–88. [in Ukrainian]
- Telvak, V.** (2016b). Piat yuvileiv Mykhaila Hrushevskoho. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 4–50. [in Ukrainian]
- Telvak, V.** (2017a). Mykhailo Hrushevskyi ta Oleksandr Barvynskyi na tli ukrainskoho rukhu kintsia XIX – pershoi tretyny XX stolittia [Mykhailo Hrushevskyi and Oleksandr Barvynskyi against the background of the Ukrainian movement of the end of the 19th – the first third of the 20th century]. *Zapysky NTSh. Pratsi Istorychno-filosofskoi sekcii – Notes of the SSS. Proceedings of the Historical and Philosophical Section*, CCLXX, 82–102. [in Ukrainian]
- Telvak, V.** (2017b). Mykhailo Hrushevskyi ta polsko-ukrainskyi konflikt u Lvivskomu universyteti: sprobа rekonstruktsii [Mykhaylo Hrushevsky and the Polish-Ukrainian conflict in Lviv university: reconstruction]. *Skhidnoevropeyskyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*, 4, 28–35. DOI 10.24919/2519-058x.4.111458. [in Ukrainian]
- Telvak, V.** (2017c). Shkola chy teatr? Kulturna polityka na skhidnohalytskykh zemliakh na pochatku XX stolittia v dyskusiakh ukrainskoi intelihentsii [School or theater? Cultural policy in the Eastern Galician lands at the beginning of the 20th century in the discussions of the Ukrainian intelligentsia]. *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*, 5, 23–28. [in Ukrainian]
- Telvak, V.** (2018). Kulturna polityka Mykhaila Hrushevskoho yak redaktora selianskykh hazet. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 19, 127–133. [in Ukrainian]
- Telvak, V.** (2021). Suchasne hrushevskoznavstvo: zdotuky, vtraty, perspektyvy [Modern Hrushevsky studies: achievements, defeats, prospects]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 4–16. DOI: 10.15407/uhj2021.05.004 [in Ukrainian]

- Telvak, V., Kurylyshyn, K. & Telvak, V.** (2022). Mykhailo Hrushevskyyi ta chasopys “Dilo”: spivpratsia, konflikty, retseptsia (do 1914 r.) [Mykhailo Hrushevskyyi and “Dilo” newspaper: cooperation, conflicts, reception (before 1914)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy – Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 28, 347–371. DOI: 10.15407/rksu.28.347. [in Ukrainian]
- Telvak, V., Kurylyshyn, K.** (2012). Obraz Mykhaila Hrushevskoho na storinkakh chasopysu “Halychanyn”. *Drohobyt'skyi kraieznavchyyi zbirnyk – Drohobych Local History Collection*, XVI, 283–294. [in Ukrainian]
- Telvak, V., Vladyga, O.** (2019). M. Hrushevsky's publications for peasants in historiographical perception at the beginning of XX century. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 21, 124–129. [in English]
- Telvak, V., Yanyshyn, B. & Telvak, V.** (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*, XXIV (2), 89–104. DOI: 10.31648/ep.9668. [in English]
- Telvak, V., Zhuravlov, S.** (2020). Mykhailo Hrushevsky's editorial projects for peasants: ideology, topics, perception. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 23, 78–81.

UDC 94(477)(092)

DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.10>

Vitalii TELVAK

Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (telvak1@yahoo.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

ResearcherID: X-5320-2018

Vasyl PEDYCH

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of Social Sciences, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, 15, Karpatska Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 58000 (pedychwasyl@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8942-8374>

Roman KRUCHAK

Postgraduate Student at the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (krb0679223597@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9929-8399>

To cite this article: Telvak, V., Pedych V., & Kruchak, R. (2025). Mykhailo Hrushevsky routine professor life. A try at reconstruction. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17/59, 87–99. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.10> [in English]

**MYKHAILO HRUSHEVSKY ROUTINE PROFESSOR LIFE.
A TRY AT RECONSTRUCTION**

Summary. *The purpose of the study is to reconstruct M. Hrushevsky's didactic workload at Lviv University, the weekly schedule of his classes, the peculiarities of lectures and seminars, and communication with the faculty administration. The methodological basis of the work is an interdisciplinary approach with particular emphasis on the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the comparative-historical method, based on the principles of objectivity and historicism. The scientific novelty of the article lies in the first specific attempt at complex reconstruction of professorial work of Mykhailo Hrushevsky. Conclusions.* Mykhailo Hrushevsky's teaching activities at Lviv University were intended to implement the plan of Kyiv and Lviv nationalists to consistently transform Galicia into a national "Piedmont". The prominent historian had to implement the educational component of this cultural and social project, training new cadres of Ukrainianists from the students of the main educational institution of the region. In accordance with this mission, he developed and taught lecture courses on national history and the Eastern European region in successive periods. Encouraged by these issues, students deepened their Ukrainian studies in special courses and M. Hrushevsky's scientific seminar. This purely didactic process, focused on a comprehensive justification of the historical subjectivity of the Ukrainian people, had the expected social effect. It consisted in the unfolding of the struggle for the cultural rights of Ukrainians within the walls of Lviv University. It was M. Hrushevsky who became the ideologist of this struggle and in his own professorial practice fundamentally asserted the Ukrainian voice in the national polyphony of the university, setting an example for his more moderate colleagues K. Studynsky and O. Kolessa. The result of the professorial activity of the prominent scholar was numerous cadres of national intellectuals who, during the twentieth century, completed his large-scale work on the integration of Ukrainian stories into the world historical process.

Key words: M. Hrushevskyi, Lviv University, didactic load, class schedule, seminar, lectures, special courses.

Віталій ТЕЛЬВАК

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, 82100 (telvak1@yahoo.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

ResearcherID: X-5320-2018

Василь ПЕДИЧ

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії суспільних наук, Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, вул. Карпатська, 15, м. Івано-Франківськ, Україна, 76019 (pedychwasyl@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8942-8374>

Роман КРУЧАК

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (krb0679223597@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9929-8399>

Бібліографічний опис статті: Тельвак, В., Педич В., & Кручак, Р. (2025). Mykhailo Hrushevsky routine professor life. A try at reconstruction. *Українські історичні студії*, 17/59, 87–99. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.10>

ПРОФЕСОРСЬКІ БУДНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ

Анотація. Метою дослідження є з'ясування викладацького навантаження М. Грушевського у Львівському університеті, розкладу його викладів протягом тижня, специфіки проведення семінарів і лекцій, а також взаємин із адміністрацією факультету. **Методологічне підґрунтя** становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів і порівняльно-історичному методі, виходячи з принципів об'єктивності та історизму. **Наукова новизна** статті полягає у першій спеціальній спробі комплексної реконструкції праці Грушевського-професора. **Висновки.** Педагогічна праця Михайла Грушевського у стінах Львівського університету мала на меті реалізацію планів львівських і київських народоців з перманентного перетворення Галичини на національний «П'ємонт». Визначний вчений властиво мав втілити освітню частину цього культурно-громадського задуму, виховуючи нове покоління українців зі студентів головного навчального закладу краю. Згідно з цим завданням, він опрацював і послідовно за історичними періодами викладав лекційні курси з минулого українських земель та східноєвропейського регіону. Зацікавлені цією тематикою студенти поглиблювали українознавчі знання на науковому семінарі і спецкурсах М. Грушевського. Такий суто навчальний процес, зосереджений на всебічному доведенні історичної суб'єктності української нації, досяг бажаного громадського результату. Він полягав у посиленні боротьби за культурні права українців у Львівському університеті. Власне, М. Грушевський став ідейним натхненником цієї боротьби і у своїй викладацькій діяльності послідовно утверджував український голос у національній поліфонії університету, тим самим показуючи приклад поміркованим колегам О. Колесі та К. Студинському. Підсумком викладацької праці визначного вченого стали підготовлені кадри національної інтелігенції, які протягом ХХ ст. завершили його масштабний задум з інтеграції українського минулого до світового історичного процесу.

Ключові слова: М. Грушевський, Львівський університет, дидактичне навантаження, розклад занять, семінар, лекції, спецкурси.

Problem statement. In recent years, thanks to active heuristic work, primarily the publication of the student catalog (Telvak, Kachmar, Zhuravlov, 2023) and a number of official documents (Kachmar, 2016–2021, s. 127) from the university fonds of the State Archives of Lviv Oblast, Mykhailo Hrushevsky's professorship has finally ceased to be a field of Polish-Ukrainian historiographical manipulation. Today, we are generally well informed about the quantitative and ethnic parameters of the youth audience of the prominent historian, the specifics of its fascination and didactic tastes, the scientist's struggle for Ukrainian rights within the university, and so on. Clarification of these most

stereotyped problems encourages a more thorough study of many other subjects of Hrushevsky's professorial life, regarding which researchers have long operated with a limited set of facts that, in various combinations, have turned into interpretive clichés that require verification by extensive source material (Telvak, 2021).

One of the most important topics for research is the reconstruction of M. Hrushevsky's didactic work at Lviv University, which is still in the shadow of his chronic scandals with Polish colleagues and his methodological work on the formation of a scientific school. We still know little about such important components of Hrushevsky's image as a professor as, for example, his academic subjects, the specifics of their teaching, or the weekly workload. Fortunately, the well-preserved documentation of the afore-mentioned university archive makes it possible to clarify the issues just mentioned and other similar problems that often had a decisive impact on the success of the scholar's scientific, cultural, and public projects during the Galician twenty years of his life.

Analysis of recent research and publications. M. Hrushevsky's teaching activities have been most often addressed by historians of Lviv University Oleksii Sukhyi and Volodymyr Kachmar. In a number of publications, they touched upon a wide range of issues related to the ideological foundations of M. Hrushevsky's teaching, his didactic proposals, and the historian's struggle against the galloping polonization of the main university in Lviv (Kachmar, 1999; Sukhyi, 2016–2021). In turn, Vitaliy Telvak studied the problems of the student audience of the author of the *History of Ukraine-Rus'* (Telvak, Lazurko, Zhuravlov, 2023; Telvak, Vladyha, Zhuravlov, 2023; Telvak, Shtoma, Zhuravlov, 2023), and also found out the importance of university lectures for the formation of the Galician school of Ukrainian studies (Telvak, Pedych, Telvak, 2021). In the works of the above-mentioned researchers, the issue of M. Hrushevsky's teaching activity was articulated only occasionally, as a background for the elucidation of the above-mentioned subjects. Therefore, the professorial everyday life of the Ukrainian historian is still little known, which is why our research is relevant.

In view of the above, **the purpose of the study** is to reconstruct M. Hrushevsky's didactic workload at Lviv University, the weekly schedule of his classes, the peculiarities of lectures and seminars, and communication with the faculty administration.

Presentation of the main material. M. Hrushevsky's cooperation with Lviv University began long before his move to Lviv at the end of September 1894. The impetus for this cooperation was the victory of a Kyiv master's student in the competition for the professorship of the newly opened history department in the main educational institution of the capital of the Kingdom of Galicia and Volodymyria, in which his competitors were Volodymyr Milkovich and Volodymyr Antonovich (SALR, f. 26, d. 5, c. 510, ark. 3–16). A special commission of the Faculty of Philosophy left the Kyiv student out of the three candidates admitted to the competition, predictably recognizing the superiority of the founder of the Dnieper school of documentary writers. The latter, as expected for Ukrainian figures privy to the opening of the department, withdrew his candidacy, since he took part in the competition only in order to pave the way to the Lviv department for his beloved pupil with his authoritative personality. Therefore, M. Hrushevsky remained the only nominee and the Lviv professorial board had no choice but to propose his candidacy for approval to the emperor. Therefore, based on the decision of the competition commission, Franz Joseph I, by his decree of April 11, 1894, appointed M. Hrushevsky as an ordinary professor of Lviv University, with the decree coming into force on October 1, 1894 (SALR, f. 26, d. 5, c. 510, ark. 137). Interestingly, and few researchers know about this, the Lviv board of the Faculty of Philosophy, accepting the then little-known Kyiv master into its ranks, secured itself with a three-year probationary period for the newly appointed colleague. Therefore, M. Hrushevsky became a "full-fledged" professor only at the end of 1897.

It was precisely with the royal nomination that his correspondence with the dean of the Faculty of Philosophy, Professor Antoni Kalina, regarding his future teaching activities began. Its parameters were determined by the name of the newly created department – "the second ordinary department of world history with a special overview of the history of Eastern Europe with the Ukrainian language of instruction". Such an unusually verbose title was a reflection of a difficult compromise between the Ukrainian initiators of the establishment of the new department (primarily, O. Barvinsky, Yu. Romanchuk and V. Antonovych) and

the Viennese bureaucrats. The point was that the original version of the name – “Department of Ukrainian History” – desirable for Lviv and Kyiv figures and quite understandable given current disciplinary traditions, was resolutely rejected by the heads of the Ministry of Religions and Education. They were talking about both the unwillingness to irritate Russia, where the ethnonym “Ukrainians” was banned, and the Galician Poles. For the latter, Ukrainian history was an organic component of the Polish-Lithuanian Commonwealth past, and granting it disciplinary legitimacy would provoke “separatist” sentiments among the local population, as they believed. Such unwillingness was also greatly hindered by the lack of consensus among Slavists at that time regarding the scientific status of Ukrainian studies. The latter was eloquently expressed in the response of the Minister of Education P. Gauch to the delegation of Galician Ruthenians that Ukrainian history could not be considered a “specific science” (Vynar, 1986, p. 82).

The name of the department determined the nomenclature of courses that its professor was to teach. Despite the absence of any mention of the history of Ukraine, all parties involved in the opening of the department were aware that the newly appointed professor would place scientific and didactic emphasis on the Ukrainian past. That is why, by the way, during the competition everyone feared the victory of V. Milkovich, who was a prominent figure in the Muscovite camp and could, in his practical teaching activities, profane the national-awareness nature of the lectures, which were the initiators of the establishment of the department. By the way, he did this, having occupied a similar department in Chernivtsi University in a few years. M. Hrushevsky actually went to another unknown state precisely for such “reconstruction” work in the Ukrainian “Piedmont”, as Galicia was then certified, by means of science and culture. The historian repeatedly mentioned this in later public speeches, responding to the reproaches of Lviv’s compromise politicians about his ingratitude for being transferred to Lviv. The plan to open a department of Ukrainian history at Lviv University, he later recalled in his Autobiography, “was accepted by me with enthusiasm, despite the significance that was then attached to the Galician movement in Ukrainian circles: in Galicia they hoped to create an all-Ukrainian cultural center, literary and scientific, through the work of writers and scientists from all over Ukraine, and with its achievements to break the system of proscription of the Ukrainian word and nationality in Russia, to raise a national movement in it, etc.” (Hrushevskyi, 1992, p. 200).

In view of the above, immediately after defending his master’s thesis, M. Hrushevsky began preparing lectures on Ukrainian history, as evidenced in his diary and epistolary of the time. Thus, justifying his refusal to O. Barvinsky’s repeated requests to come to Lviv to make the necessary acquaintances, the Kyiv master mentions intensive preparation for lectures: “The spirit is vigorous, but the flesh is weak and requires rest for the autumn work...” (Telvak, Diadiuk, 2018, p. 50). To a certain extent, the scholar did not have much trouble preparing lectures for the first year of his teaching career, because his voluminous medal monograph on the Kyiv land of the Old Rus period provided the necessary material for this.

In his first year of teaching, the scholar intended to call his course on the history of the native past “The Course of the History of Ukraine’s Rus,” as he informed the dean of the Philosophy Faculty in a letter (SALR, f. 26, d. 7, c. 365, ark. 6 zv.). This title was expected in view of the toponymic construct “Ukraine-Rus” propagated during the second half of the nineteenth century by O. Barvinsky and Galician nationalists in the Austria influenced territories, which had a conciliar and general historical meaning, uniting not only the territories divided by the Zbruch River but also ancient Rus times with the Cossack era. Instead, in his reply letter, A. Kalina showed complete unfamiliarity with the popularization efforts of Galician Ukrainians. Among other things, he noted: “<...> In Galicia, this name is unknown among Poles and Ruthenians alike, and it is not known what it is supposed to mean. The accepted term here is Rus, to denote the Little Russian people, and therefore the appropriate name is Rus history or also Little Russian history.” (CSHAUK, f. 1235, d. 1, c. 510, ark. 6). For M. Hrushevsky, the ethnonym “Little Russia” was not acceptable because of its imperial connotations. With this in mind, the young professor named his course “The Course of the History of Rus long ago”.

Let us highlight that later, the title of the main course of the Ukrainian professor underwent transformations in accordance with the evolution of the conceptual and terminological apparatus of the scientist himself. Thus, from the first years of the 20th century, the toponym “Ukraine” and its

derivatives began to dominate the titles of M. Hrushevsky's subjects, most of all those focused on the past times of our Cossack era. Thus, in the academic year 1901–1902, the professor began teaching the course “Ukraine in the XVII–XVIII centuries” (SALR, f. 26, d. 7, c. 478, ark. 31). Over time, we see the ethnonym “Ukrainian” in the titles of chronologically earlier courses, which was due to M. Hrushevsky's deliberate efforts to popularize this conciliar ethnonym, in his understanding, and to replace the traditional names “Russian” and “Little Russian” with it. For example, in 1905–1906, the historian taught the course “Ukrainian-Ruthenian Paleography” (SALR, f. 26, d. 7, c. 528, ark. 16) and in 1906–1907, “Economic and Cultural Life in the Ukrainian-Ruthenian Lands in the 16th and 17th Centuries.” (SALR, f. 26, d. 7, c. 558, ark. 8).

Another compulsory lecture course, due to the nomenclature of the department, was to focus on the past of Eastern Europe. M. Hrushevski was notoriously bitter about the need to teach such a subject, as preparation for lectures distracted him from his main studies of Ukrainian history and took up a lot of his precious time. Realizing the difficulty of simultaneously preparing for two lecture courses, the newly appointed professor in late May 1894 asked the aforementioned dean of the Faculty of Philosophy whether it was possible to postpone the teaching of the course on the past of Eastern Europe to later academic years or, at least, to replace it at first with a special course on the history of the Russian Middle Ages (SALR, f. 26, d. 7, c. 365, ark. 6–6 zv.). A. Kalina was sympathetic to the difficult situation with the preparation of several courses that his young colleague found himself in. This is evidenced by the curriculum for the Lviv University for the academic year 1894–1895, in which in the first semester of teaching M. Hrushevsky taught only subjects on the history of Ukraine, and in the second he taught the proposed special course on a particular aspect of the East European past “History of the structure and life of Great Novgorod” (SALR, f. 26, d. 7, c. 365, ark. 34–90). The young professor began to teach the lecture course on world history provided for by the didactic nomenclature of the department only a few years later, in the summer semester of 1897–1898. Usually, in weekly schedules and student catalogs, this course was called “Selected Issues in the History of Eastern Europe”.

We underline that despite the considerable effort he put into preparing lectures for the course on the history of Eastern Europe, M. Hrushevsky's complaints were more likely evidence of his overload with numerous affairs. In fact, giving lectures on the Eastern European past soon demonstrated considerable positive scientific and didactic effects. Sviatoslav Pakholkiv drew attention to the first, emphasizing that M. Hrushevsky's teaching of such a course proved to be a real chance for Ukrainian historical science, as it immersed the scientist in an important event context in the reconstruction of our past (Pakholkiv, 2014, p. 279). The didactic impact of the course on the history of Eastern Europe was no less significant, because thanks to it, non-Ukrainian youth of Lviv University (mostly Poles and Jews (Telvak, Telvak, 2023, p. 57–69)) came into the teaching orbit of the Ukrainian professor, whose representatives later made a significant contribution to the popularization of M. Hrushevsky historiographical ideas in the intellectual space of Central and Eastern Europe (Telvak, Telvak, 2018, p. 46–53; Telvak, Kurylyshyn, Telvak, 2022, p. 347–371; Telvak, Salata, 2021, p. 32–39; Telvak, Yanyshyn, Telvak, 2021, p. 103–125; Telvak, Ilnytskyi, 2018, p. 53–64; Telvak, Yanyshyn, 2021, p. 71–90; Telvak, Luniak, 2022, p. 244–256; Telvak, Telvak, 2022, p. 120–138; Telvak, Yanyshyn, 2021; Telvak, Telvak, 2019).

While the lecture courses just mentioned were determined by the problematic and thematic nomenclature of the department, all other subjects proposed by M. Hrushevsky were exclusively his own didactic initiative. First of all, the newly appointed professor raised the issue of his scientific seminar, realizing its indispensability for the full training of new Ukrainian studies staff. Therefore, in his first letter to the dean of the Faculty of Philosophy at Lviv University, M. Hrushevsky emphasized that “I consider the study of sources <...> necessary in teaching the ancient period of Russian history.” (SALR, f. 26, d. 7, c. 365, ark. 6 zv.). The response of the Polish colleague showed the Kyiv addressee that his department was in a kind of second role at the faculty, as it was created *ad personam* as a result of Polish-Ukrainian understanding. Therefore, since the scientific seminar was already functioning at the main department of world history, it was not envisaged for the second M. Hrushevsky chair. The problem was that in the didactic practice of that time, the functioning of the seminar was accompanied

by considerable expenditures from the state budget for rewarding the best student works, paying the head extra and forming a library.

Anticipating the Kyiv master's embarrassment at such explanations, and sharing his scientific and pedagogical idea of comprehensive training for researchers of the Ukrainian past, A. Kalina pointed out in his letter possible ways to solve the problem raised by his colleague. The first was to conduct the seminar privately in his spare time. However, since the newly named professor reasonably wanted to formalize his practical classes, the dean advised him to give two of his mandatory teaching hours to the study and interpretation of sources from the medieval and modern periods. According to the established practice of didactics in Austro-Hungarian higher education, A. Kalina recommended that such classes be called "Historical Exercises" (CSHAUK, f. 1235, d. 1, c. 510, ark. 3–6). After receiving these suggestions, M. Hrushevsky shared them with his Galician guardian O. Barvinsky and asked if he could, through his close ties in Viennese government circles, achieve the introduction of a full-fledged seminar. After many consultations, O. Barvinsky pointed out to his young colleague that the case was hopeless. Therefore, M. Hrushevsky conducted his scientific seminar under the title "Historical Exercises" until the outbreak of the Great War. Despite its formally secondary status, the "Historical Exercises" fulfilled its important mission of training new cadres of Ukrainian historians and became the basic institution for the formation of M. Hrushevsky's Lviv historical school (Telvak, Pedych, Telvak, 2021; Telvak, Telvak, 2022, p. 423–432).

After all, the professor of Ukrainian history announced, developed, and taught numerous special courses over the years. Over twenty years of teaching, the list of these courses and their diversity of issues and topics is impressive. Studying student catalogs and curricula, we see subjects from the political ("The Struggle for Galicia and Volyn", "The Grand Duchy of Lithuania in the 14th and 15th centuries", "The History of the Union of Lithuania and Poland", "The Social and Political System of the Grand Duchy of Lithuania" etc.), socio-cultural ("From the Culture of Rus" "Economic and Cultural Life in the Ukrainian-Rusyn Lands in the 16th and 17th centuries", "History of the Culture of the Rus Lands", "History of Rus Culture in the 11th–13th centuries", "From the Cultural Movement of Eastern Europe", "Cultural and Spiritual Life in the Ukrainian Land", "Social Relations and Cultural Life in Rus" and others) and regional (for example, "History of the Crimea in the 13th–18th centuries") history. No less representative was the range of special courses of source and historiographical nature: "Russian Historiography", "Review of Sources for the History of Rus in the 12–13th centuries", "Ukrainian-Russian Paleography", etc. (Telvak, Yanyshyn, Nakonechnyi, 2024). When we examine the didactic functionality of the special courses, we can quite plausibly assume that they performed a compensatory function. The point is that important scientific problems or thematic blocks that were not included in the main lecture courses due to their cumbersomeness were presented by M. Hrushevsky for discussion in special courses. Most of all, they were intended to supplement the picture of political history that dominated the lectures.

Such a component of M. Hrushevsky's practical teaching work as a weekly teaching load was already defined in the imperial decree that nominated the historian to the Lviv department. The newly appointed professor himself mentions this part of his workload in a letter to the dean of the philosophy faculty: "The above decree states that I am to teach world history with a special focus on the history of Eastern Europe, at least five hours a week." (SALR, f. 26, d. 7, c. 365, ark. 6). It should be noted that in the case of the didactics of that time, it was astronomical hours, not didactic hours (the so-called "pairs"), as is now common for us.

Not knowing the educational traditions of the Austro-Hungarian state, which was alien to him, M. Hrushevsky asked the Lviv dean for advice on how to best distribute these hours between compulsory lecture courses, a scientific seminar, and special courses. The Kyiv master's student saw his weekly workload as follows: "a) a course on the history of Ukraine-Rus, ancient period, 2 hours; b) sources for the history of Ukraine-Rus, ancient period, 1 hour; c) seminars for studying sources, 1 hour; d) newer historiography of Ukrainian-Rus (19th century), 1 hour". In the event that a scientific seminar was not included in the minimum number of hours, M. Hrushevsky proposed to increase the number of lectures on Ukrainian history to 3 academic hours (SALR, f. 26, d. 7, c. 365, ark. 6 zv.).

A. Kalina understood the question of his younger colleague, who was unfamiliar with the educational traditions of the Danube Monarchy in general and Lviv University in particular. He confirmed to him that “every professor is obliged to” the minimum five-hour weekly workload, and seminar hours are indeed not counted towards this minimum. In this regard, the dean of the Faculty of Philosophy advised him to read a three-hour presentation from the course on the history of Rus and to devote one hour to studying old and new sources. At the same time, A. Kalina politely added: “This is my advice, of course it does not limit the will of yours any way” (CSHAUK, f. 1235, d. 1, c. 510, ark. 6). A. Kalina’s advice, rethought by the young professor, was reflected in the curriculum drawn up by M. Hrushevsky for the winter semester of 1894–1895. In it, he proposed: “A course on the history of Rus, the ancient period, 3 hours <...>. Historiography of Rus, the ancient period (general overview and critical analysis of the most important sources) 2 hours <...>” (SALR, f. 26, d. 7, c. 365, ark. 34). A similar approach to the distribution of hours was also used in the second semester of 1894–1895, with the only difference that the “Course of History of Rus, the Ancient Period” was taught for 4 hours a week, and one hour was allocated to a subject from the circle of Eastern European issues – “Great Novgorod, its history, structure and life until the end of the 15th century” (SALR, f. 26, d. 7, c. 365, ark. 90).

The logic of the distribution of the five-hour weekly workload outlined below underwent changes due to the introduction of the course of Eastern European history by M. Hrushevsky into the teaching practice. As evidenced by the curricula (SALR, f. 26, d. 7, c. 383) stored in the archives of Lviv University, the professor from the summer semester of 1897–1898. It was customary to teach courses on Ukrainian history and the Eastern European region (along with related special courses) for two hours per week. The seminar “Historical Exercises” was present in almost every semester and was traditionally allocated one hour.

Another issue related to the organization of the educational process concerned teaching days and hours. Interestingly, this problem was raised by A. Kalina in his repeatedly mentioned response to M. Hrushevsky’s letter regarding the specifics of teaching work at Lviv University. On this occasion, he noted: “As for teaching hours, it is necessary to keep in mind that there should be no collision with other lectures on related subjects. Since all the hours before lunch until 1 o’clock are already taken, only the afternoon hours remain for you. Which of them you will take for yourself, however, will depend on you only. In the meantime, in the printed version of the program, we will note that the hours will be determined later. Maybe it would be convenient for you to teach from 4 to 5 o’clock every day except for one day, for example, Saturday, or any other day” (CSHAUK, f. 1235, d. 1, c. 510, ark. 5). In this case, the young professor also completely followed the advice of the dean of the Faculty of Philosophy and in the first winter semester of teaching work, he determined Monday, Tuesday, Wednesday, Thursday and Saturday as his teaching days. On these days, he always taught at the same time – from 16:00 to 17:00. According to this schedule, M. Hrushevsky worked continuously until 1902–1903. It is worth mentioning that the scientist’s biographers unanimously indicate that he chose a lifestyle in Lviv in such a way that he would work at home until lunch, and in the afternoon go to the university and on public affairs. They explain this feature by the specifics of the historian’s psychotype, who was an early riser and preferred to spend the most productive morning hours at his desk. As we can see, the documentation of Lviv University explains the professor’s working day schedule with more prosaic circumstances.

After 1902–1903 M. Hrushevski’s chosen teaching hours tended to shift to the morning. We do not know at this time whether this was due to the “windows” that appeared in the schedule or the professor’s own desire to have the afternoon free, when meetings were usually held at the Ukrainian cultural institutions he headed, primarily the National Academy of Sciences. Since then, M. Hrushevsky also practiced sometimes giving two consecutive hours of lectures on the same day, apparently wanting to free himself one more day from attending Lviv University. However, the logic of the week’s lectures remained virtually unchanged: Friday was usually a day off, the main courses were taught from Monday to Thursday, and the “Historical Exercises” were mostly held on Saturdays.

After M. Hrushevsky sent proposals to the dean’s office regarding the content of teaching hours and their weekly arrangement, the schedule based on this information was published by the university

printing house and became available to the youth audience and the interested public. Meanwhile, the Ukrainian professor faced such an unpleasant phenomenon as differences in his presentation and the published version of the curriculum. The prevalence of this situation is evidenced by M. Hrushevsky's almost constant footnote to his proposals, which contained similar content in different stylizations: "NB. I ask the Hon. Secretary to show me the proofreading, because that time there was a striking error" (SALR, f. 26, d. 7, c. 389, ark. 35).

According to M. Hrushevsky's diary, the weekly schedule of classes was not categorically binding. If necessary, the professor could withdraw a particular lecture or change the day and hour of its holding. At the same time, such a change was his sole responsibility, because he did not inform the dean, but only the university's technical officer responsible for the schedule. According to the historian's diary, he most often canceled his lectures when he did not want to be distracted from writing scientific works, especially the *History of Ukraine-Rus'*. For example, in a note dated February 7, 1908, we read: "I did not teach today (I had to cancel on Monday) so as not to interrupt my work on Volume VII." (Hrushevskiy, 2021, p. 25). The entry of November 10, 1909, was similar in content: "Only today I could take up the History; I decided not to teach on Thursday, so as not to have to break away into the field of chronicles and finish the section on archeology." (Hrushevskiy, 2021, p. 329). Sometimes M. Hrushevski proofread his hours more intensively, which most often happened when he was planning a long trip out of town.

Often, adjustments to the weekly class schedule were also made by objective circumstances such as natural disasters, student strikes, or funerals of colleagues. But most often, the reason was major religious holidays: if they fell on a weekday, traditionally no one went to the university and those hours were not worked. Sometimes such holidays, such as Launch, Christmas, or Easter, lasted a week or more. Interestingly, M. Hrushevski, as a man of Orthodox religious culture, did not always follow the schedule of Catholic holidays and often learned about such days off only when he arrived at the university. We learn about his embarrassment at these situations from the pages of his diary.

The linguistic texture of M. Hrushevsky's curricula is also worthy of attention. Historiography has repeatedly drawn attention to the professor's principled struggle for the rights of the Ukrainian language at Lviv University (Telvak, 2017; Telvak, Yanyshyn, Telvak, 2023), which was quite burdensome for him from a moral and psychological point of view. Despite this, the historian has consistently insisted that the state-determined 'Utraquist', i.e. bilingual, character of Lviv University was completely voluntarily leveled by the Polish administration, which, through a system of internal regulations, actually took away cultural rights from the local population, for whom the university in the capital of the crown land was founded by Joseph II in 1784.

This conviction was manifested in the fact that M. Hrushevsky consistently conducted all official documentation, including curricula, in Ukrainian. At the same time, in accordance with ministerial requirements, he duplicated his wishes regarding courses and teaching days in the state language of German, but never in Polish. Moreover, when filling out curricula in the relevant forms, which were made in Polish by typographical means, he was not lazy to cross out all Polish-language elements of the form (name of the faculty and position of the teacher, place and date of filling, indication of the academic semester, etc. (SALR, f. 26, d. 7, c. 528, ark. 16). It should be noted that the Polish side was no less principled: in several forms corrected in this way by M. Hrushevsky, we see the crossing out of the professor's Ukrainian text and the return of the Polish-language equivalents! (SALR, f. 26, d. 7, c. 558, ark. 8). Thus, even such a completely trivial technical document as class plans and schedules, resembling a schoolboy's draft due to repeated crossings, turned into a field of Ukrainian-Polish cultural competition.

M. Hrushevsky's teaching of the material had its own peculiarities: similar to the didactic practice of today's history faculties, the professor taught the course of the Ukrainian past in periods from one academic year to the next. Thus, during the first year, ancient Russian history was taught; the next year, the "middle period," the third year, the "new period," and so on. Thus, within seven semesters M. Hrushevsky brought the teaching of Ukrainian history to the end of the 18th century. Subsequently, the same course was repeated by him in 1898–1901 according to the outlined logic. The professor chronologically coordinated the main subject of Ukrainian history with his other courses –

“Selected Issues in the History of Eastern Europe” and the above-mentioned special courses. Thus, the subjects read by M. Hrushevsky during the academic semester allowed students to gain a stereoscopic understanding of the processes, events, and facts of the Ukrainian past in the broader context of the history of the Eastern European region. This chronological and problematic interconnectedness of the Ukrainian scholar’s didactic proposals encouraged history students to attend all of his courses. Finally, the dean’s catalogs confirm that young people oriented toward professional realization in Ukrainian historical science systematically enrolled in M. Hrushevsky’s courses.

A separate explanation is needed for the fact that in rare cases M. Hrushevski marked the planned lectures as “in public,” i.e., public. Such a comment can be seen not only near lecture courses on Ukrainian and East European history, but also a scientific seminar. The point was that, according to the practice of higher education in the Austro-Hungarian Empire, lectures were divided into public or open (mandatory for attendance, with these classes being paid for), and extraordinary (i.e., those that were not mandatory for attendance and could be either paid or free). Later, the term “public lectures” was replaced by “compulsory courses”, i.e., those that students of all other specializations at the faculty had to attend (Kachmar, 2021, p. 121–122).

As we mentioned above, M. Hrushevsky’s department had a secondary institutional status at the Faculty of Philosophy. One of its consequences was that all the courses he offered were essentially optional and were chosen by students outside the mandatory curriculum and beyond the ten-hour minimum that each student had to complete within a week. Despite this, his reputation as a prominent Ukrainian scholar attracted a large number of young people, and not only Ukrainians (Telvak, 2023; Telvak, Telvak, 2023). Proud of his own popularity among students, M. Hrushevski wrote in 1898: “<...> The fact that this department had a special significance in the most recent development of our science, I will allow myself to state decisively, is not the influence of the department itself, but of my small personality. I teach a subject that is not included in the examination program; therefore, it is not obligatory for anyone, I do not ask questions during exams, in general I have all the chances against me, and if, with all this, the influence of this department is evident in our scientific development, then this is only my personal merit, no one else’s” (Hrushevsky, 1898, p. 2).

The quality of the knowledge gained at lectures and seminars was to be demonstrated by students at exams and colloquiums. “Before the colloquiums”, recalled one of M. Hrushevsky’s students, “we studied directly from the volumes of his history” (Krypiakevych, 2001, s. 89). In general, in the memory of his students, the Ukrainian scientist appears as a demanding but benevolent professor who set the professional maturation of his students as a top priority. Ivan Krypiakevych wrote in his memoirs about the teacher that M. Hrushevsky “demanded a lot, but set high notes” (Krypiakevych, 2001, p. 89). Volodymyr Herynovych spoke similarly about the teacher, who many years after his studies during the anniversary celebrations in 1926 recalled: “At the colloquiums and exams, Mykhailo Serhievych was demanding and not submissive, but sociable and persuasive, forcing him to study and work. “Mykhailo Serhievych’s history exam, in the eyes of his fellow students, was a Scylla and Charybdis. There were desertions on this occasion, but whoever wanted to work became close to his professor” (Yuvilei, 1927, p. 21–22).

But the principledness of Hrushevsky as a teacher in assessing students was not reckless and for him the vital interests of the young man were more important than formal exam scores. For example, let us recall the situation with Oleksandr Sushko, who received a lower than expected grade for the colloquium from his teacher. In this case, the young man decided to ask M. Hrushevsky to abandon his previous decision and rewrite the colloquial certificate with a higher grade (!). The young man motivated his tearful request by financial need and the need to be exempted from considerable university fees (the so-called “honest”), which could not be obtained if not all semester grades were the highest (in the vocabulary of that time – “famous”) (CSHAUK, f. 1235, d. 1, c. 780, ark. 1–5). In his subsequent letters, O. Sushko did not raise this topic, but their grateful tone allows us to assume with great probability that M. Hrushevsky still went to meet the student.

Conclusions. Mykhailo Hrushevsky’s teaching activities at Lviv University were intended to implement the plan of Kyiv and Lviv nationalists to consistently transform Galicia into a national

“Piedmont”. The prominent historian had to implement the educational component of this cultural and social project, training new cadres of Ukrainianists from the students of the main educational institution of the region. In accordance with this mission, he developed and taught lecture courses on national history and the Eastern European region in successive periods. Encouraged by these issues, students deepened their Ukrainian studies in special courses and M. Hrushevsky’s scientific seminar. This purely didactic process, focused on a comprehensive justification of the historical subjectivity of the Ukrainian people, had the expected social effect. It consisted in the unfolding of the struggle for the cultural rights of Ukrainians within the walls of Lviv University. It was M. Hrushevsky who became the ideologist of this struggle and in his own professorial practice fundamentally asserted the Ukrainian voice in the national polyphony of the university, setting an example for his more moderate colleagues K. Studynsky and O. Kolessa. The result of the professorial activity of the prominent scholar was numerous cadres of national intellectuals who, during the twentieth century, completed his large-scale work on the integration of Ukrainian stories into the world historical process.

Bibliography

- Telvak, V., & Pnytskyi, V.** (2018). Mykhailo Hrushevsky and Nicolae Iorga: scholars’ struggle over the national history. *Codrul Cosminului*, XXIV, 1, 53–64.
- Telvak, V., Pedych, V., & Telvak, V.** (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*, 20, 239–261.
- Telvak, V., & Salata, O.** (2021). Reception of Hrushevsky studies: epistolary aspect. *Східноєвропейський історичний вісник*, 20, 32–39.
- Telvak, V., & Telvak, V.** (2018). Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavronsky). *Східноєвропейський історичний вісник*, 7, 46–53.
- Telvak, V., & Telvak, V.** (2019). Mykhailo Hrushevsky in Czech historiography (the first third of the 20th century). *Codrul Cosminului*, XXV, 2, 265–286.
- Telvak, V., & Telvak, V.** (2022). The First Institutional Encyclopaedia in Ukraine. Naukove tovarystvo imeni Shevchenka: Entsyklopediya (Shevchenko Scientific Society: Encyclopaedia). *Studia Historiae Scientiarum*, 21, 423–432.
- Telvak, V., & Telvak, V.** (2024). Mykhailo Hrushevskyi’s path to the chair of Ukrainian history at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Skhidnoieuropeiskyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*, 33, 51–62. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.33.317480> [in English].
- Telvak, V., & Yanyshyn, B.** (2021). “Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes” of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XX century. *Studia Historica Nitriensia*, 25, 1, 71–90.
- Telvak, V., Yanyshyn, B., & Nakonechnyi, V.** (2024). Archaeological and early historical interests of Mykhailo Hrushevsky: receptive aspect. *Eminak*, 1 (45), 227–241.
- Telvak, V., Yanyshyn, B., & Telvak, V.** (2021). Between history and politics: the image of Mykhailo Hrushevsky in German Slavic studies of the first third of the 20th century. *Przegląd nauk historycznych*, 2, 103–125.
- Telvak, V., Yanyshyn, B., & Telvak, V.** (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*, XXIV/2, 89–104.
- Винар, Л.** (1986). Австрійські урядові документи про призначення М. Грушевського професором Львівського університету. *Український історик*, 3–4, 76–81.
- Грушевський, М.** (1992). Автобіографія, 1906 р. *Великий Українець: Матеріали з життя і діяльності М.С. Грушевського*. Київ: Веселка, 198–201.
- Грушевський, М.** (1898). Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв. редакції «Діла»). *Діло*, 137, 2.
- Грушевський, М. С.** (2021). Щоденник (1902–1914 рр.): у двох томах. Т. 2 (1908–1914). Київ. ДАЛО – Державний архів Львівської області.
- Качмар, В.** (2016–2021). Документи з особової справи Михайла Грушевського про його діяльність у Львівському університеті. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, спецвипуск, 122–128.
- Качмар, В.** (1999). За український університет у Львові. *Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX–початок XX ст.)*. Львів: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка.
- Качмар, В.** (2021). Львівський університет у 1784–1918 роках: організаційні, освітньо-наукові та національні трансформації. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.
- Крип’якевич, І.** (2001). Спогади (Автобіографія). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 8, 75–140.

- Пахолків, С.** (2014). Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. Львів: ЛА «Піраміда».
- Сухий, О.** (2016–2021). Михайло Грушевський – професор Львівського університету. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, спецвипуск, 18–33.
- Тельвак, В.** (2017). Михайло Грушевський та польсько-український конфлікт у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Східноєвропейський історичний вісник*, 4, 28–35.
- Тельвак, В.** (2021). Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*, 5, 4–16.
- Тельвак, В.** (2023). Студентська аудиторія Михайла Грушевського Львівського університету: кількісна динаміка, етнічний склад, дидактичні преференції. *Український історичний журнал*, 6, 288–304.
- Тельвак, В. В., Тельвак, В. П.** (2022). Михайло Грушевський у колі французьких колег: проблеми рецепції. *Eminak*, 4 (40), 120–138.
- Тельвак, В., Владига, О., Журавльов, С.** (2023). Студентська аудиторія Михайла Грушевського філософського факультету Львівського університету: склад та динаміка. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 12/54, 84–99.
- Тельвак, В., Дядюк, М.** (2018). (Упоряд.). Листування Михайла Грушевського. Т. 7: Листування Михайла Грушевського з Олександром Барвінським. Львів; Київ; Нью-Йорк; Острог.
- Тельвак, В., Качмар, В., Журавльов, С.** (2023). Каталог студентів Михайла Грушевського Львівського університету. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.
- Тельвак, В., Курилишин, К., Тельвак, В.** (2022). Михайло Грушевський та часопис «Діло»: співпраця, конфлікти, рецепція (до 1914 р.). *Рукописна та книжкова спадщина України*, 28, 347–371.
- Тельвак, В., Лазурко, Л., Журавльов, С.** (2023). Студенти Михайла Грушевського правничого факультету Львівського університету (за деканатським каталогом). *Актуальні питання гуманітарних наук*, 61, 3, 10–15.
- Тельвак, В., Луняк, Є.** (2022). Листи Андре Мазона до Михайла та Катерини Грушевських. *Український історичний журнал*, 5, 244–256.
- Тельвак, В., Штома, Б., Журавльов, С.** (2023). Студентська аудиторія Михайла Грушевського теологічного та медичного факультетів Львівського університету: спроба реконструкції. *Проблеми гуманітарних наук*, 14/56, 44–51.
- Тельвак, Віталій, Тельвак, Вікторія.** (2023). Студентська аудиторія Михайла Грушевського Львівського університету неукраїнського походження: спроба реконструкції. *Eminak*, 4 (44), 57–69.
- ЦДАУК** – Центральний державний історичний архів України у Києві.
- Ювілей** (1927). Ювілей академіка М. С. Грушевського. 1866–1926. *I. Ювілейні засідання. II. Привітання*. Київ: Вид. ювіл. комітету.

References

- Telvak, V., & Pnytskyi, V.** (2018). Mykhailo Hrushevsky and Nicolae Iorga: scholars' struggle over the national history. *Codrul Cosminului*, XXIV, 1, 53–64 [in English].
- Telvak, V., & Salata, O.** (2021). Reception of Hrushevsky studies: epistolary aspect. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*, 20, 32–39. DOI: 10.24919/2519-058X.20.240046 [in English].
- Telvak, V., & Telvak, V.** (2018). Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavrinsky). *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*, 7, 46–53. DOI: 10.24919/2519-058x.7.130671 [in English].
- Telvak, V., & Telvak, V.** (2019). Mykhailo Hrushevsky in Czech historiography (the first third of the 20th century). *Codrul Cosminului*, XXV, 2, 265–286. DOI: 10.4316/CC.2019.02.002 [in English].
- Telvak, V., & Telvak, V.** (2022). The First Institutional Encyclopaedia in Ukraine. *Naukove tovarystvo imeni Shevchenka: Entsyklopediya (Shevchenko Scientific Society: Encyclopaedia)*. *Studia Historiae Scientiarum*, 21, 423–432. DOI: 10.4467/2543702XSHS.22.013.15979 [in English].
- Telvak, V., & Telvak, V.** (2024). Mykhailo Hrushevsky's path to the chair of Ukrainian history at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*, 33, 51–62. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.33.317480> [in English].
- Telvak, V., & Yanyshyn, B.** (2021). «Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes» of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XX century. *Studia Historica Nitriensia*, 25, 1, 71–90. DOI: 10.17846/SHN.2021.25.1.71-90 [in English].
- Telvak, V., Pedych, V., & Telvak, V.** (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation,

- structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*, 20, 239–261. DOI: 10.4467/2543702XS HS.21.009.14040 [in English].
- Telvak, V., Yanyshyn, B., & Nakonechnyi, V.** (2024). Archaeological and early historical interests of Mykhailo Hrushevsky: receptive aspect. *Eminak*, 1 (45), 227–241 DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.1\(45\).699](https://doi.org/10.33782/eminak2024.1(45).699).
- Telvak, V., Yanyshyn, B., & Telvak, V.** (2021). Between history and politics: the image of Mykhailo Hrushevsky in German Slavic studies of the first third of the 20th century. *Przegląd nauk historycznych*, XX, 2, 103–125. DOI: 10.18778/1644-857X.20.02.05 [in English].
- Telvak, V., Yanyshyn, B., & Telvak, V.** (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevsky through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*, XXIV (2), 89–104. DOI: 10.31648/ep.9668 [in English].
- Vynar, L.** (1986). Avstrijski uriadovi dokumenty pro pryznachennia M. Hrushevskoho profesorom Lvivskoho universytetu [Austrian government documents on the appointment of M. Hrushevsky as a professor at Lviv University]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian Historian*, 3-4, 76–81 [in Ukrainian].
- Hrushevskyi, M. S.** (1992). Avtobiohrafia, 1906 r. [Autobiography. 1906]. *Velykyi Ukrainets: Materialy z zhyttia i diialnosti Hrushevskoho – The Great Ukrainian: Materials from the Life and Activities of M. S. Hrushevsky*. Kyiv: Veselka, 198–201 [in Ukrainian].
- Hrushevskyi, M. S.** (1898). Yak mene sprovadzheni do Lvova (Lyst do khv. redaktsii “Dila”) [How I was brought to Lviv (Letter to the editorial board of “Dila”). *Dilo – Work*, 137, 1–2 [in Ukrainian].
- Hrushevskyi, M. S.** (2021). *Shchodennyk (1902–1914 rr.)* [Diary (1902–1914)]. Vol. 2 (1908–1914) Kyiv [in Ukrainian].
- SALR** – State Archives of Lviv Region [Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti].
- Kachmar, V.** (2016–2021). Dokumenty z osobovoi spravy Mykhaila Hrushevskoho pro yoho diialnist u Lvivskomu universyteti [Documents from the personal file of Mykhailo Hrushevsky about his activities at Lviv University]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna, spetsvypusk – Visnyk Lviv University. Historical Series, Special Issue*, 122–128 [in Ukrainian].
- Kachmar, V.** (1999). *Za ukrainskyi universytet u Lvovi. Ideia natsionalnoi vyshchoi shkoly u suspilno-politychnomu zhytti halychykh ukrainciv (kinets XIX–pochatok XX st.)* [For the Ukrainian University in Lviv. The idea of a national higher school in the socio-political life of Galician Ukrainians (end of the 19th – beginning of the 20th century)]. Lviv: Vyd-vo LNU im. Ivana Franka [in Ukrainian].
- Kachmar, V.** (2021). *Lvivskyi universytet u 1784–1918 rokakh: orhanizatsiini, osvithno-naukovi ta natsionalni transformatsii* [Lviv University in 1784–1918: organizational, educational, scientific and national transformations]. Lviv: Vyd-vo LNU im. Ivana Franka [in Ukrainian].
- Krypiakievych, I.** (2001). Spohady (Avtobiohrafia) [Memories (Autobiography)]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood*, 8, 75–140 [in Ukrainian].
- Pakholkiv, S.** (2014). *Ukrainska intelihentsiia u Habsburzkii Halychyni: osvichena verstva y emansypatsiia natsii* [The Ukrainian intelligentsia in Habsburg Galicia: the educated class and the emancipation of the nation]. Lviv: LA «Piramida» [in Ukrainian].
- Sukhyi, O.** (2016–2021). Mykhailo Hrushevskyi – profesor Lvivskoho universytetu [Mykhailo Hrushevskyi is a professor at Lviv University]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna – Lviv University Bulletin. Historical*, spetsvypusk, 18–33 [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2017). Mykhailo Hrushevskyi ta polsko-ukrainskyi konflikt u Lvivskomu universyteti: sproba rekonstruktsii [Mykhailo Hrushevsky and the Polish-Ukrainian conflict in Lviv university: reconstruction]. *Skhidnoevropeyskyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*, 4, 28–35. DOI: 10.24919/2519-058x.4.111458 [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2021). Suchasne hrushevskoznavstvo: zdotuky, vtraty, perspektyvy [Modern Hrushevsky studies: achievements, defeats, prospects]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 4–16. DOI: 10.15407/uhj2021.05.004 [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2023). Studentska audytoriiia Mykhaila Hrushevskoho Lvivskoho universytetu: kilksna dynamika, etnichnyi sklad, dydaktychni preferentsii [Student audience of M. Hrushevskyi at Lviv University: quantitative dynamics, ethnic composition, didactic preferences]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 288–304. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.288> [in Ukrainian].

- Telvak, V. V., & Telvak, V. P.** (2022). Mykhailo Hrushevskiyi u koli frantsuzkykh koleh: problemy retseptsii [Mykhailo Hrushevsky in the works of his French colleagues: problems of reception]. *Eminak*, 4 (40), 120–138. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.4\(40\).610](https://doi.org/10.33782/eminak2022.4(40).610) [in Ukrainian].
- Telvak, V. V., Zhuravlov, S. A., & Vladyga, O. M.** (2023). Studentska audytoriiia Mykhaila Hrushevskoho filosofskoho fakultetu Lvivskoho universytetu: sklad ta dynamika [Student audience of Mykhailo Hrushevsky faculty of philosophy of Lviv university: composition and dynamics]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia Istoriiia – Problems of the humanities: collection of scientific works of the Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University*, 12/54, 86–101. DOI: 10.24919/2312-2595.12/54.283661 [in Ukrainian].
- Telvak, V., & Diadiuk, M.** (compil.) (2018). *Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho. T. 7: Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho z Oleksandrom Barvinskym* [Mykhailo Hrushevskyi's correspondence. Vol. 7: Mykhailo Hrushevskyi's correspondence with Oleksandr Barvinskyi]. Lviv; Kyiv; Niu-York; Ostroh [in Ukrainian].
- Telvak, V., Kachmar, V., & Zhuravlov, S.** (2023). *Kataloh studentiv Mykhaila Hrushevskoho Lvivskoho universytetu* [Catalog of students of Mykhailo Hrushevskyi of Lviv University]. Lviv: Vyd-vo LNU im. Ivana Franka [in Ukrainian].
- Telvak, V., Kurylyshyn, K., & Telvak, V.** (2022). Mykhailo Hrushevskiyi ta chasopys «Dilo»: spivpratsia, konflikty, retseptsiiia (do 1914 r.) [Mykhailo Hrushevskyi and 'Dilo' newspaper: cooperation, conflicts, reception (before 1914)]. *Rukopysna ta knyzhkovna spadshchyna Ukrainy – Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 28, 347–371. DOI: 10.15407/rksu.28.347 [in Ukrainian].
- Telvak, V., Lazurko, L., & Zhuravlov, S.** (2023). Studenty Mykhaila Hrushevskoho pravnychoho fakultetu Lvivskoho universytetu (za dekanatskym katalohom) [Students of Mykhailo Hrushevsky at the Faculty of Law of Lviv University (According to the Dean's Catalog)]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Current Issues of the Humanities*, 61, 3, 10–15. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/61-3-2> [in Ukrainian].
- Telvak, V., & Luniak, Ye.** (2022). Lysty Andre Mazona do Mykhaila ta Kateryny Hrushevskykh [Andre Mazon's letters to Mykhailo and Kateryna Hrushevskyi]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 244–256. DOI: 10.15407/uhj2022.05.204 [in Ukrainian].
- Telvak, V., Shtoma, B., & Zhuravlov, S.** (2023). Studentska audytoriiia Mykhaila Hrushevskoho teolohichnoho ta medychnoho fakultetiv Lvivskoho universytetu: sprobna rekonstruktsii [The student auditorium of Mykhailo Hrushevsky at theological and medical faculties of Lviv University: an attempt at reconstruction]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia Istoriiia – Problems of the humanities: collection of scientific works of the Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University*, 14/56, 44–51. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56.5> [in Ukrainian].
- Telvak, V., & Telvak, V.** (2023). Studentska audytoriiia Mykhaila Hrushevskoho Lvivskoho universytetu neukrainskoho pokhodzhennia: sprobna rekonstruktsii [Mykhailo Hrushevskyi's student audience of non-Ukrainian origin at Lviv University: reconstruction attempt]. *Eminak*, 4 (44), 57–69. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.4\(44\).674](https://doi.org/10.33782/eminak2023.4(44).674) [in Ukrainian].
- CSHAUK** – Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv [Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi archiv Ukrainy, m. Kyiv].
- Yuvilei** (1927). *Yuvilei akademika M. S. Hrushevskoho. 1866–1926. I. Yuvileini zasidannia. II. Pryvitannia* [Anniversary of Academician M. S. Hrushevsky. 1866–1926. I. Anniversary meetings. II. Greetings]. Kyiv: Vyd. yuvil. komitetu.

Світлана Біла

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (bilasvitlana24@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9506-2789>

Галина Гриценко

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (grycenko84@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7047-5664>

Бібліографічний опис статті: Біла, С., & Гриценко, Г. (2025). Концептуальні погляди українських та польських істориків міжвоєнного періоду на унійну церкву. *Українські історичні студії*, 17(59), 100–111. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.11>

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОГЛЯДИ УКРАЇНСЬКИХ ТА ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ НА УНІЙНУ ЦЕРКВУ

Анотація. *Мета дослідження* – аналіз концептуальних поглядів української та польської історіографії на історичну необхідність, покликання, особливості становлення унійної церкви. **Методологія дослідження** ґрунтується на методах історичного аналізу та порівняння. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше проаналізовано концепції українських та польських істориків щодо значення унійної церкви для України та європейського регіону. **Висновки.** Отже, концептуальні погляди українського унізнатства міжвоєнного періоду зумовлювалися потребою віднайдення греко-католицькій церкві чільного та рівноправного місця в конфесійно-політичному українському та європейському просторі. Українською історіографією міжвоєнного періоду заманіфестовані концепції, що унійна церква сприяла збереженню української національно-культурної та релігійно-церковної ідентичності і слугувала надійним помостом між православним Сходом і католицьким Заходом. Українська греко-католицька церква як вагомий націєтворчий чинник стала вагомою перешкодою для реалізації політичних планів московії – інкорпорації українських територій та знищення української самобутності та ідентичності. Становлення унійної церкви науковці представляли як тривалий релігійно-культурний процес, тісно пов'язаний з особливостями християнізації українських територій та геополітичного розташування країни. Дослідники відстоювали концепції рівноправності західних та візантійських впливів та незалежний, унійний характер української церкви від самих початків запровадження християнства в Русі-Україні. Саме історичні обставини, на погляд українських науковців, зумовили поступове перетворення унійної церкви із засобу окатоличення та колонізації українського етносу в інституцію національного відродження, церковна ієрархія протягом століть намагалася стійко зберегти східну обрядовість і таким чином зберігала національну самобутність. Поступово унійна церква глибоко пустила коріння в український соціум і стала церквою національною.

Концептуальні погляди польських учених на історію унійної церкви зумовлювалися тогочасними неоднозначними міжконфесійними відносинами у відновленій державі та загостренням тогочасних польсько-українських конфліктів. Науковці намагались розглянути доцільність та історію унійної церкви з огляду на етнополітичні інтереси давньої Речі Посполитої та детально аналізуючи тогочасні міжнародні обставини, особливо з агресивною інтервенційною політикою московії. Частина дослідників вважала, що унійна церква запроваджувалася за ініціативою Ватикану без чіткої державної необхідності. Вони оцінювали унійну конфесію як невдалий спосіб синтезу Заходу і Сходу у церкві та вагомою перешкодою проникнення римо-католицизму аж до Уралу. На їхнє переконання, утвердження унійної церкви в Речі Посполитій зумовило зближення польського соціуму зі Сходом, що відривало державу від західної цивілізації. Греко-католицька церква, на думку науковців, сформувала суттєві відмінності у культурних, національних, громадських відносинах між поляками та українцями і саме ці

відмінності перешикоджали мирному співіснуванню обидвох народів. Інша частина дослідників акцентувала на тому, що становлення унійної церкви було історичною необхідністю, оскільки для інтересів Польщі шкідливою була залежність української церкви від Царгородського і Московського патріархату. Після укладення Вічного миру 1686 р. унійна церква стала єдиним способом сепарації української церкви від росії та зближувала український народ з польською спільнотою.

Ключові слова: унійна церква, польська та українська історіографія, унієнавство, Річ Посполита.

Svitlana BILA

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (bilasvitlana24@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9506-2789>

Halyna HRYTSENKO

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (grycenko84@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7047-5664>

To cite this article: Bila, S., & Hrytsenko, H. (2025). Kontseptualni pohliady ukrainskykh ta polskykh istorykiv mizhvoiennoho periodu na uniinu tserkvu [Conceptual views of Ukrainian and Polish historians of the interwar period on the Union Church]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17(59). 100–111. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.17/59.11> [in Ukrainian].

CONCEPTUAL VIEWS OF UKRAINIAN AND POLISH HISTORIANS OF THE INTERWAR PERIOD ON THE UNION CHURCH

Summary. *The purpose of the research is to analyze the conceptual views of Ukrainian and Polish historiography on the historical necessity, vocation, and peculiarities of the formation of the Union Church. The research methodology is based on methods of historical analysis and comparison. The scientific novelty is that for the first time the concepts of Ukrainian and Polish historians regarding the importance of the Union Church for Ukraine and the European region have been analyzed. Conclusions.* So, the conceptual views of Ukrainian unism in the interwar period were determined by the need to find a prominent and equal place for the Greek Catholic Church in the confessional-political Ukrainian and European space. Ukrainian historiography of the interwar period for the manifested concept that the Union Church contributed to the preservation of Ukrainian national-cultural and religious-church identity, and served as a reliable bridge between the Orthodox East and the Catholic West. The Ukrainian Greek Catholic Church, as a significant nation-building factor, has become a significant obstacle to the implementation of Moscow's political plans – the incorporation of Ukrainian territories and the destruction of Ukrainian identity and identity. Scientists presented the formation of the Union Church as a long religious and cultural process, closely related to the features of the Christianization of Ukrainian territories and the geopolitical location of the country. Researchers defended the concept of equality of Western and Byzantine influences and the independent, union character of the Ukrainian church from the very beginning of the introduction of Christianity in Rus-Ukraine. It is the historical circumstances, in the opinion of Ukrainian scientists, that led to the gradual transformation of the Union Church from a means of Catholicization and Polonization of the Ukrainian ethnic group into an institution of national revival, the church hierarchy over the centuries tried to steadfastly preserve Eastern rites and thus preserve national identity. Gradually, the union church took deep roots in Ukrainian society and became a national church.

The conceptual views of Polish scholars on the history of the Union Church were determined by the then ambiguous inter-religious relations in the restored state and the exacerbation of Polish-national conflicts at that time. Scholars tried to consider the expediency and history of the union church in view of the ethno-political interests of the former Polish-Lithuanian Commonwealth and by analyzing in detail the contemporary international circumstances, especially with Moscow's aggressive interventionist policy. Some researchers believed that the union church was introduced at the initiative of the Vatican without a clear state necessity. They assessed the union confession as an unsuccessful method of synthesis of the West and the East in the church and a significant obstacle to the penetration of Roman Catholicism as far as the Urals. According to

them, the establishment of the Union Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth led to the rapprochement of Polish society with the East, which separated the state from Western civilization. According to scientists, the Greek Catholic Church created significant differences in cultural, national, public relations between Poles and Ukrainians, and it was these differences that prevented the peaceful coexistence of both peoples. Another part of the researchers emphasized that the formation of the union church was a historical necessity, since the dependence of the Ukrainian church on the Tsargorod and Moscow patriarchates was harmful to the interests of Poland. After concluding the Eternal Peace in 1686 the union church became the only way to separate the Ukrainian church from Russia and brought the Ukrainian people closer to the Polish community.

Key words: *Union Church, Polish and Ukrainian historiography, Unionism, Commonwealth of Nations.*

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної війни росії проти України першочерговими завданнями історичної науки є пошуки шляхів та інституцій, що здатні реалізувати потужний розвиток української національної ідеї, формувати національну єдність та утверджувати Україну як рівноправного члена європейського простору. Власне, українські дослідники-унієзнавці міжвоєнного періоду намагалися обґрунтувати концепцію про те, що навіть в умовах бездержавності унійна церква здатна зберігати українську національну ідентичність та акцентували на тому, що європейські впливи на українську релігійну культуру розпочалися одночасно з процесами християнізації, підкреслювали, що греко-католицька церква мала стати надійним помостом між Сходом та Заходом, між Візантією та Римом. Актуальним є також аналіз унієзнавчого дискурсу польської історіографії, оскільки саме польські дослідники в умовах національного піднесення та відновлення Польської держави активно дискутували щодо наслідків унійних процесів та відповідності греко-католицької церкви державним інтересам Речі Посполитої з огляду на багатотисячову агресивну політику московії. Тому важливим є дослідження концептуальних поглядів української та польської історіографій щодо розгляду питання про покликання та значення унійної церкви для українства та європейського регіону.

Мета дослідження – проаналізувати концептуальні погляди української та польської історіографії на історичну необхідність, покликання, особливості становлення унійної церкви.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особливості розвитку польських унієзнавчих студій міжвоєнного періоду проаналізовані у розвідках М. Папежинської-Турек та Т. Хинчевської-Генель (Papieżynska-Turek, 1992; Chynchewska-Hennel, 1994; 1996). Дослідниці зацентрували на розбіжностях у концептуальних поглядах польських учених на оцінку значення унії.

Унієзнавчі дослідження української церковної історіографії міжвоєнного Львова частково проаналізовані у розвідках Л. Тиміш (Тиміш, 2001; 2000; 2003). Заслугою науковиці є детальний аналіз унієзнавчих студій професора М. Чубатого та концепцій істориків церкви щодо Берестейської унії 1596 р. (Тиміш, Наукові семінари..., 2001; Концепції церковної..., 2013). Аналіз української та польської історіографії зазначеного періоду про перебіг та наслідки унійних процесів у західних єпархіях Київської митрополії розкриті у статтях С. Білої (Біла, 2005; 2008). Дослідниця проаналізувала внесок польських істориків у дослідження проблеми етнополітичних інтересів Речі Посполитої щодо поширення унії у регіоні (Біла, 2019).

У міжвоєнний період в умовах поразки національної революції і новітнього розділення українських територій країнами-сусідами в Галичині активізувалися дослідження з історії унійної церкви як світськими істориками, так і церковною історіографією. Українські науковці державницького напрямку акцентували на позитивному значенні унійної церкви і досліджували її як автентичний національний і політичний осередок українства, як інституцію, яка здатна об'єднати східних та західних українців (Дорошенко, 1940; Липинський, 1933; Томашівський, 1932; 1929).

Дослідження історії унійної церкви зумовлювалися і впливом так званої цивілізаційної дискусії про значення візантизму й латинства в житті церкви та українського соціуму, можливостями збереження етноконфесійної ідентичності, неоромантичними концепціями про самодостатність української нації на основі поєднання геокультурного східного і західного дискурсу (Яковенко, 2002; Потульницький, 2002). На думку В. Липинського, унійна церква гармонізувала східні та західні культурні впливи і протягом XVIII–XIX століть сформувала національну відпирність та національну творчість (Липинський, 1933: 67).

У міжвоєнній Галичині жвавіми були дискусії в церковній та світській історіографії і щодо місії унійної церкви в Україні і в цілому східноєвропейському просторі (Тиміш, 2013: 69–72). Саме світськими істориками, зокрема М. Андрусяком, була обґрунтована концепція про те, що змагання Риму і Візантії за вплив на українську церкву активно відбувалися ще з княжої доби та про об'єктивні національно-захисні чинники становлення української греко-католицької церкви у Галичині на початку XVIII ст. та її визначальну роль у національному відродженні українського народу, збереженні національної ідентичності (ЦДІАУЛ, ф. 388, оп. 1, спр. 6, арк. 1–50; ф. 684, оп. 1, спр. 1628, арк. 1–53; Andrusiak, 1934). Так, дослідник аргументовано доводив, що протягом XVIII–XIX століть галицьке греко-католицьке духовенство, на відміну від православних священників Наддніпрянщини, зближалося з українським народом, намагалося промовляти до мирян рідною мовою, а це було яскравим свідченням національної окремішності (Андрусак, 1932; 325–326).

Д. Дорошенко акцентував, що унійна церква мала забезпечити собі легітимний статус у Речі Посполитій з опорою на Рим. Саме історичні обставини зумовили поступове перетворення унійної церкви із засобу окатоличення та полонізації українського етносу на інституцію національного відродження, церковна ієрархія протягом століть намагалася стійко зберігати східну обрядовість і таким чином зберігала національну самобутність. Поступово унійна церква глибоко пустила коріння в український соціум і стала церквою національною (Дорошенко, 1940: 40).

М. Возняк високо оцінював унійну церкву як чинник формування української національної ідентичності і підкреслював, що церковні ієрархи унійної церкви (Йосиф Шумлянський, Юрій Винницький, Лев Кишка, Шептицькі) вже у XVIII ст. намагалися протидіяти латинізаційним впливам і стояли на сторожі національних інтересів (Возняк, 1994: 95).

Т. Коструба підкреслював, що унійна церква як вагомий націєтворчий чинник стала вагомою перешкодою для реалізації політичних планів Московії – інкорпорації українських територій та знищення української самобутності та ідентичності. Саме тому, на переконання історика, російський імперський уряд, захищав православну конфесію у Речі Посполитій у XVII–XVIII ст. та ліквідував греко-католицьку церкву на новоприєднаних українських теренах у XIX ст. (Коструба, 1937; 1961). Цікавими є зауваги Т. Коструби про причини складного становища унійної церкви на Правобережжі у другій половині XVIII ст.: це і доволі слабкі унійні переконання у середовищі духовенства і світської громадськості, відсутність рівноправності з католиками, латинізаційні процеси в обрядовості, польський шовінізм, спрямований на нехтування правами уніатів (Коструба, 1961: 39–44). Вартують уваги висновки Т. Коструби, що саме в Галичині греко-католицька церква стала національною церквою українства, натомість «пропагатори православ'я були переняті не національно-українською ідеологією, а всеросійською, себто імперіялістичною московською» (Коструба, 1961: 43–44).

На розвиток унієнавчих студій у церковній історіографії доволі сильно впливала діяльність митрополита Андрея Шептицького, котрий хотів віднайти греко-католицькій церкві чільне та рівноправне місце в конфесійно-політичному українському та європейському просторі, зробити її ближчою та зрозумілішою для українців православної конфесії. Митрополит акцентував на важливості для української церкви впливу східної грецької традиції, тобто був натхненником так званої «візантинізації», намагався «цивілізаційну» полеміку спрямувати у дослідницьку канву. Особливо цінною є його праця над збиранням документів та церковно-культурних пам'яток і створення Національного музею та Архіву історії унії у Львові (Скоцилас, 2011: 348). Утім не всі галицькі церковні ієрархи та науковці підтримували дискурс «візантинізму» (Турій, 2003; Стемпень, 2003; Папежинська-Турек, 2001; Васьків, Соловій, 2000: 78). Окремі представники духовенства й церковної історіографії відстоювали ідеї про визначальну роль латинського Заходу або відстоювали концепції рівноправності західних та візантійських впливів та незалежний, унійний характер української церкви від самих початків запровадження християнства в Русі-Україні. Становлення унійної церкви вони представляли як тривалий релігійно-культурний процес, тісно пов'язаний з особливостями християнізації українських територій (Тиміш, 2003: 16).

Богословське наукове товариство, Українська Богословська Академія та особисто митрополит Андрей Шептицький були ініціаторами проведення у Львові 25–26 грудня 1936 р. Унійного з'їзду. Метою цього поважного зібрання було визначення засадничих питань, пов'язаних українською греко-католицькою церквою, та питання Унії як «величного церковного руху, що у прийдешньому має заактивізуватися по всій імовірності найсильніше на теренах, межуючи з нашою Церквою» (Кучабський, 1938: 243).

Потужні наукові студії з історії унійної церкви здійснювалися у Львівській Богословській Академії. Особливо детально досліджувалася історія української греко-католицької церкви професором М. Чубатим (Ленчик, 1987). Основні концептуальні погляди історика на історію становлення, розвитку та значення греко-католицької церкви з релігійної та національної точки зору відображені в низці праць та у курсі лекцій, які він читав для студентів Богословської Академії (Чубатий, 1934; 1938). Учений обґрунтував концепцію, що становлення унійної церкви (як поєднання східної обрядовості із католицизмом) є наслідком геополітичного розташування України між Сходом і Заходом. Отже, призначення української греко-католицької церкви професор вбачав у реалізації синтезу релігійної культури Сходу і Заходу (Чубатий, 1938: 104–105). Слушними є міркування М. Чубатого і про те, що унійна церква значно зміцнила би свої позиції за умови існування окремого Київського патріархату як ідеалу східного католицизму (Чубатий, 1938: 104).

Обґрунтованим є зауваження вченого, що польський уряд у XVIII ст. не поспішав надавати гарантовані ним раніше права для греко-католицької церкви. Історик підкреслив доволі складне становище унійної церкви у згаданому столітті (через посилення московських впливів та діяльності ультраправих католицьких кіл) та акцентував на значенні Замойського собору 1720 р. для зміцнення греко-католицизму у Київській митрополії, впорядкування обрядових практик (ВР ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 9, спр. 240/1).

Слід відзначити, що у 1930–1938 рр. під керівництвом М. Чубатого студенти Академії досліджували історію унійної церкви як складник Християнської церкви, зокрема київського християнства – від процесів християнізації до 30-х років XX ст. – на спеціальному семінарі (Тиміш, 2001: 66–70). Особливо цінними є дослідження студентів про історію Замойського синоду 1720 р., історію унійної церкви в період Гайдамаччини, історію унійних церковних братств XVIII ст., історію унійного шкільництва (Тиміш, 2001: 66–70). Прикметно, що у 1934 р. за ініціативи ректора Богословської Академії Йосифа Сліпого в Академії розпочав читати лекції історик Іван Крип'якевич, який започаткував власний семінар і спецкурс, присвячені дослідженню історії греко-католицьких парафій у Галичині, під його керівництвом семінаристи також здійснювали самостійні дослідження з історії унійної церкви (Ленчик, 1993: 172).

Сталий інтерес до досліджень історії унійних процесів та унійної церкви був притаманний і для польської історіографії міжвоєнного періоду. Концептуальні погляди польських учених на історію унійної церкви зумовлювалися тогочасними неоднозначними міжконфесійними відносинами у відновленій державі та дискусією, яка розгорнулася щодо нових спроб поширення унії на новоприєднаних теренах, та намаганні чітко розмежувати інтереси у конфесійних справах Ватикану та Речі Посполитої (Papierzyńska-Turek, 1992: 48–49). Польське унієнавство міжвоєнного періоду умовно можна розділити на дві групи: оскаржувальну та проунійну. Так, з урахуванням польських етнополітичних інтересів Ф. Конечний оцінював унійну конфесію як невдалий спосіб синтезу Заходу і Сходу у церкві та вагому перешкоду проникнення римо-католицизму на Схід (аж до Уралу) і перемоги в росії західної цивілізації ще у XVIII ст. (Konieczny, 1921: 20).

Е. Старчевський вважав, що через утвердження унійної церкви в Речі Посполитій відбулося зближення польського соціуму зі Сходом, що відривало державу від західної цивілізації. Греко-католицька церква, на думку науковця, сформувала суттєві відмінності у культурних, національних, громадських відносинах між поляками та українцями і саме ці відмінності перешкоджали мирному співіснуванню обидвох народів, поєднаних між собою територіально та історично (Starzewski, 1929).

К. Левицький також критично оцінював потребу в унійній церкві у давній Речі Посполитій та вважав, що великий план унії Православ'я з Римом запроваджувався за ініціативою

та зумовлювався інтересами Ватикану без чіткої державної необхідності (Lewicki, 1934 (№ 6): 670). На переконання дослідника, греко-католицька церква ніде, за винятком Галичини, глибоко не закорінилася (Lewicki, 1934 (№ 5): 493). Унійна конфесія не була популярною у середовищі польської та української спільноти і не знайшла достатньої підтримки у світських людей, католицького духовенства і польських урядових кіл /441/ (Lewicki, 1934 (№ 5): 492). Небажання католицьких церковних кіл підтримувати належним чином уніатів вчений пояснював банальними матеріальними інтересами – унеможливленням захоплення маєностей православної церкви, які переходили до рук греко-католиків (Lewicki, 1934 (№ 5): 492). К. Левицький зацентрував на важливій ролі в утвердженні унійної церкви несприятливих політичних обставин, зокрема інтервенційної політики росії як опікуна православної конфесії у регіоні. З огляду на це польські королі змушені були діяти обережно у конфесійних справах (Lewicki, 1934 (№ 6): с. 663). Неоднозначною є оцінка істориком Замоїського синоду 1720 р. у становленні унійної церкви: з одного боку, синод мав на меті реалізувати потужну реформу унії в Польщі, на ньому були затверджені важливі постанови, що стосувалися уніфікації обрядовості, літургичних книг, духовних семінарій та шкільництва. А з іншого боку, він спричинився до величезної латинізації унійної церкви і його наслідком було незадоволення у середовищі унійного духовенства та отримання православною опозицією ще більше аргументів проти унії (Lewicki, 1934 (№ 6): 664). Дослідник акцентував, що у XVIII ст. частими були конверсії з унії до православ'я (Lewicki, 1934 (№ 6): 664).

Значна частина польських дослідників міжвоєнного періоду, зокрема О. Галецький, В. Конопчинський, підкреслювали корисність унійної конфесії для польської духовної та світської громадськості. На їхнє переконання, унійна церква зближувала український народ з польською спільнотою (Halecki, 1936; Konopczyński, 1936; Kossowski, 1939).

В. Томкевич уважав, що антиунійна діяльність православних у Речі Посполитій мала антидержавний характер та зумовлювалася зовнішніми чинниками, зокрема втручанням росії. На жаль, тогочасна Європа не розуміла політичних наслідків зростання впливу московії (Tomkiewicz, 1933). Дослідник констатував і той факт, що в польській політичній та науковій думці недооцінено значення церковної унії і занадто пізно усвідомлено тогочасну небезпеку зі сторони православної росії, яка невдовзі разом з Прусією відіграла першочергову роль у знищенні польської державності (Tomkiewicz, 1933: 212).

Я. Волінський підкреслював, що польський король Ян Собеський за допомогою унійної конфесії хотів об'єднати та заспокоїти українські та білоруські спільноти та намагався відірвати православну громадськість від Туреччини та єдиновірної москви (Woliński, 1936: 111). Після укладення Вічного миру унійна церква стала єдиним способом сепарації української церкви від росії (Woliński, 1936: 112). У цьому контексті науковець оцінював сеймові постанови другої половини XVII ст. як усвідомлення польського соціуму, що унійна церква є надійним помістом між українцями та поляками, а православна конфесія поєднує українство з московією (Woliński, 1936: 110). У XVIII ст. конфесійні справи набувають яскраво вираженого політичного характеру, особливо в контексті відносин Речі Посполитої з росією (Woliński, 1936: 114).

А. Коссовський також акцентував на позитивних наслідках становлення унійної церкви в регіоні (Kossowski, 1939). На його думку, греко-католицька церква позитивно вплинула на суспільно-політичний і культурний розвиток українського народу і водночас була ефективним засобом реалізації універсалістських планів Риму (Kossowski, 1939: 127). Науковець зацентрував, що становлення унійної церкви було історичною необхідністю, оскільки для інтересів Польщі шкідливою була залежність української церкви від Царгородського і Московського патріархату (Kossowski, 1939: 62). Дослідник ретельно проаналізував причини, які гальмували поширення унійної церкви на українських теренах, вказуючи не тільки зовнішні – діяльність козацтва, східних патріархів, росії, але і внутрішні, зокрема низький рівень освіченості та моральності українського духовенства, неприязне ставлення до унії католицької церковної ієрархії і польської спільноти (Kossowski, 1939: 63–82).

Варті уваги прикінцеві висновки автора, що утвердження греко-католицької церкви залежало від сталої співпраці католицької та уніатської церковної ієрархії, мирного співжиття

українців, поляків та білорусів, адже дух злагоди та любові здатний призупинити конфесійну й національну ворожнечу, послабити націоналістичні прояви (Kossowski, 1939: 132).

Отже, концептуальні погляди українського унізнавства міжвоєнного періоду зумовлювалися потребою віднайдення греко-католицькій церкві чільного та рівноправного місця в конфесійно-політичному українському та європейському просторі. Українською історіографією міжвоєнного періоду заманіфестовані концепції, що унійна церква сприяла збереженню української національно-культурної та релігійно-церковної ідентичності і слугувала надійним помостом між православним Сходом і католицьким Заходом. Українська греко-католицька церква як вагомий націєтворчий чинник стала вагомою перешкодою для реалізації політичних планів московії – інкорпорації українських територій та знищення української самобутності та ідентичності. Становлення унійної церкви науковці представляли як тривалий релігійно-культурний процес, тісно пов'язаний з особливостями християнізації українських територій та гео-політичного розташування країни. Дослідники відстоювали концепції рівноправності західних та візантійських впливів та незалежний, унійний характер української церкви від самих початків запровадження християнства в Русі-Україні. Саме історичні обставини, на погляд українських науковців, зумовили поступове перетворення унійної церкви із засобу окатоличення та колонізації українського етносу в інституцію національного відродження, церковна ієрархія протягом століть намагалася стійко зберігати східну обрядовість і таким чином зберігала національну самобутність. Поступово унійна церква глибоко пустила коріння в український соціум і стала церквою національною.

Концептуальні погляди польських учених на історію унійної церкви зумовлювалися тогочасними неоднозначними міжконфесійними відносинами у відновленій державі та заго-стренням тогочасних польсько-українських конфліктів. Науковці намагались розглянути доцільність та історію унійної церкви з огляду на етнополітичні інтереси давньої Речі Посполитої та детально аналізуючи тогочасні міжнародні обставини, особливо з агресивною інтервенційною політикою московії. Частина дослідників вважала, що унійна церква запроваджувався за ініціативою Ватикану без чіткої державної необхідності. Вони оцінювали унійну конфесію як невдалий спосіб синтезу Заходу і Сходу у церкві та вагомою перешкодою проникнення римо-католицизму аж до Уралу. На їхнє переконання, утвердження унійної церкви в Речі Посполитій зумовило зближення польського соціуму зі Сходом, що відривало державу від західної цивілізації. Греко-католицька церква, на думку науковців, сформувала суттєві відмінності у культурних, національних, громадських відносинах між поляками та українцями і саме ці відмінності перешкоджали мирному співіснуванню обидвох народів. Інша частина дослідників акцентувала на тому, що становлення унійної церкви було історичною необхідністю, оскільки для інтересів Польщі шкідливою була залежність української церкви від Царгородського і Московського патріархату. Після укладення Вічного миру 1686 р. унійна церква стала єдиним способом сепарації української церкви від росії та зближувала український народ з польською спільнотою.

Джерела та література

- Андрусак, М.** (1932). Замітки до письменницької спадщини крилошанина І. Могильницького. *Записки ЧСВВ*. Жовква. Т. 4. Вип. 1/2, 325–326.
- Возняк, М.** (1994). Історія української літератури: У двох книгах. 2-е вид. Кн. 2. Львів: Світ.
- Біла, С.** (2005). Унійні процеси в західних єпархіях Київської митрополії у дослідженнях українських істориків Галичини міжвоєнного періоду. *Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Випуск шістнадцятий. Історія, 54–63.
- Біла, С.** (2008). Унійні процеси в західних єпархіях Київської митрополії у дослідженнях польських істориків міжвоєнного періоду. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. XI–XII, 181–188.
- Біла, С.** (2019). Етнополітичні інтереси Речі Посполитої та поширення унії у західних єпархіях Київської митрополії у польській історіографії міжвоєнного періоду. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Випуск XXI, 310–316.

- Васьків, А., & Соловій, Р.** (2000). Український греко-католицизм та кальвінізм: фактор обрядовості у збереженні національної ідентичності галицьких українців (20–30-і рр. XX ст.). *Історія релігій в Україні. Праці X міжнародної наукової конференції*. Книга 1. Львів, Логос, 78.
- Дорошенко, Д.** (1940). Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу. Берлін: вид-во «Нація в поході», XVI.
- Коструба, Т.** (1937). Наші мученики за унію. Станиславів: Бібл. т-ва «Скала». Ч. 11.
- Коструба, Т.** (1961). Як Москва нищила Українську Церкву. 2-ге вид. Торонто: Добра книжка.
- Кучабський, В.** (1938). Унійний з'їзд у Львові. *Праці БНТ*. Т. XI–XII. Львів, 243.
- Ленцик, В.** (1987). Проф. д-р Микола Чубатий як історик Церкви. Збірник на пошану Миколи Чубатого «У пошуках історичної правди». *ЗНТШ*. Т. 205. Ч. 2, 123–150.
- Ленцик, В.** (1993). Проф. д-р Іван Крип'якевич як професор Богословської Академії у Львові (спомини про знаменитого професора). *Український історик*. № 1–4, 172.
- Липинський, В.** (1933). Релігія і Церква в історії України. Львів: Дружина.
- ВР ЛННБ ім. В. Стефаніка** – Відділ рукописів, Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаніка.
- Папежинська-Турек, М.** (2001). Візантизм чи латинство? Дискусії в українській пресі Галичини міжвоєнного періоду про культурні цінності. *Ковчег: Наук. зб. з церковної історії*. Ч. 3, 403–414.
- Потульніцький, В.** (2002). Україна і всесвітня історія: історіософія світової та української історії XVII–XX століть. Київ: Либідь.
- Сліпий, Й.** (1938). Погляд на з'єдинені та нез'єдинені Церкви Сходу. о. В. Кучабський. Унійний з'їзд у Львові. *Праці богословського наукового товариства у Львові виходять під проводом о. проф. др. Й. Сліпого*. Т. XI–XII, 45–78.
- Скочиляс, І.** (2011). Культурна і релігійна традиція Галицької (Львівської) єпархії в дослідженнях доби конфесійного й національного служіння (до 1939 року). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Випуск XIV–XV, 348.
- Степень, С.** (2003). Між окциденталізацією та візантинізацією: проблема обрядової ідентичності Греко-Католицької Церкви в Речі Посполитій міжвоєнного періоду. *Ковчег: Наук. зб. з церковної історії*. Ч. 4, 86–99.
- Тиміш, Л.** (2001). Історико-церковні дослідження міжвоєнного Львова у журналі «Записки Чину св. Василя Великого». *Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки ДДПУ*. Вип. Восьмий, 166–175.
- Тиміш, Л.** (2000). Микола Андрусак: матеріали до біографії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. IV, 462–478.
- Тиміш, Л.** (2003). Українська греко-католицька історіографія міжвоєнного Львова: організація, інституційний розвиток, напрямки досліджень: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.
- Тиміш, Л.** (2000). Церковно-історичні дослідження у Львові у міжвоєнний період. *Історія релігій в Україні: Праці X Міжнародної наукової конференції* (Львів, 16–19 травня 2000 року). Львів: Логос. Кн. I, 375–378.
- Тиміш, Л.** (2001). Наукові семінари Миколи Чубатого в Греко-католицькій Богословській Академії (до питання про розвиток церковно-історичних досліджень у міжвоєнному Львові). *Вісник Київського національного університету*. Історія. Вип. 58, 66–70.
- Тиміш, Л.** (2013). Концепції церковної унії у працях істориків міжвоєнного Львова. *Історія релігій в Україні*. Вип. 10, 448–457.
- Тиміш, Л.** (2013). Дослідження місії християнства та української церкви у міжвоєнному Львові. *Проблеми гуманітарних наук. Історія*. Вип. 32, 69–80.
- Томашівський, С.** (1932). Вступ до Історії Церкви на Україні. *ЗЧСВВ*. Жовква. Т. IV. Вип. 1–2, 1–160.
- Томашівський, С.** (1929). Церковна унія і українська національна ідея. *Нова зоря*. Львів, Ч. 65, 2–3; Ч. 66, 2–3; Ч. 69. 2–3.
- Турій, О.** (2003). Греко-католицька церква та українська національна ідентичність у Галичині. *Ковчег: Наук. зб. з церковної історії*. Ч. 4, 67–85.
- ЦДАУЛ** – Центральний державний історичний архів України, м. Львів.
- Чубатий, М.** (1934). *Суспільно-національна роля унії в житті українського народу*. Львів: Мета.
- Чубатий, М.** (1938). Тристаліття церковної унії на Україні. Кучабський В. Унійний з'їзд у Львові. *Праці Богословського Наукового Товариства у Львові*. Т. XI–XII. Львів, 98–112.
- Яковенко, Н.** (2002). Україна між Сходом і Заходом: проекція однієї ідеї. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика.

- Andrusiak, M.** (1934). Józef Szumlański, pierwszy biskup unicki Lwowski (1667–1708). Zarys biograficzny. Lwyw: Towarzystwo Naukowe.
- Halecki, O.** (1936). Dzieje unii kościelnej w Wielkim Księstwie Litewskim (do 1596). *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.* Lwyw, 82–136.
- Koneczny, F.** (1921). Polskie Logos a Etnos. *Roztrząsanie o znaczeniu i celu Polski.* Poznań, T. 2.
- Lewicki, K.** (1934). Sprawa unji Kościoła Wschodniego z Rzymskim w polityce dawnej Rzeczypospolitej. *Sprawy narodowosciowe.* № 5. Rok VII, 491–508; № 6, 650–671.
- Konopczyński, W.** (1936). Dzieje Polski nowożytnej. T. I. 1506–1648. Warszawa, XII.
- Kossowski, A.** (1939). Blaski i cienie unii kościelnej w Polsce w XVII – XVIII w. w świetle źródeł archiwalnych. *Księga pamiątkowa ku czci J.E. x. Biskupa Mariana Fulmana.* Lublin: druk. narodowa, Cz. III. Wydział nauk humanistycznych, 62–132.
- Kossowski, A.** (1939). Blaski i cienie unii kościelnej w Polsce w XVII – XVIII w. w świetle źródeł archiwalnych. *Księga pamiątkowa ku czci J.E. x. Biskupa Mariana Fulmana.* Lublin: druk. narodowa, Cz. III. Wydział nauk humanistycznych, 62–132.
- Papierzyńska-Turek, M.** (1992). Prawosławie i grekokatolicyzm w polskiej historiografii i publicystyce historycznej. *Spotkania polsko-ukraińskie,* Lublin, 45–57.
- Chynchewska-Hennel, T.** (1994). Spory wokół unii brzeskiej (koniec XVI– XVII w.). *Warszawskie Ukrainoznawcze Zapiski,* T. 2, 28–35.
- Chynchewska-Hennel, T.** (1996). Unia brzeska XVII stulecia. w polskiej historiografii. *Białoruskie Zeszyty Historyczne,* 2, 31–40.
- Tomkiewicz, W.** (1933). Cerkiw dyzunicka w dawnej Rzeczypospolitej Polskiej. *Przegląd Powszechny.* Kraków, T. 201, 212–215.
- Woliński, J.** (1936). Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny. Lwów: wyd. Zakładu Narod. im. Ossolińskich.
- Starzewski, E.** (1929). Widma przeszłości: Szkice historyczne. Warszawa: Wyd. Towarzystwa Kresów Wschodnich.

References

- Andrusiak, M.** (1932). Zamitky do pismennytskoi spadshchyny kryloshany I. Mohylnytskoho [Notes to the literary heritage of Kryloshan I. Mohylnytskyi]. *Zapysky ChSVV. Zhovkva – Notes of ChSVV. Zhovkva.* T. 4. Vyp. 1/2, 325–326 [in Ukrainian].
- Vozniak, M.** (1994). Istoriiia ukrainskoi literatury: U dvokh knykhakh [History of Ukrainian literature: In two books]. 2-e vyd. Kn. 2. Lviv: Svit [in Ukrainian].
- Bila, S.** (2005). Uniini protsesy v zakhidnykh yeparkhiiakh Kyivskoi mytropolii u doslidzhenniakh ukrainskykh istorykiv Halychyny mizhvoiennoho periodu [Union processes in the western dioceses of the Kyiv Metropolitanate in the research of Ukrainian historians of Galicia in the interwar period]. *Problemy humanitarnykh nauk: Naukovi zapysky Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka – Problems of humanitarian sciences: Scientific notes of Drohobyt'sk Ivan Franko State Pedagogical University.* Vypusk shistnadtsyati. Istoriiia, 54–63 [in Ukrainian].
- Bila, S.** (2008). Uniini protsesy v zakhidnykh yeparkhiiakh Kyivskoi mytropolii u doslidzhenniakh polskykh istorykiv mizhvoiennoho periodu [Union processes in the western dioceses of the Kyiv Metropolitanate in the research of Polish historians of the interwar period]. *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobyt'sk local history collection.* Vyp. XI–XII, 181–188 [in Ukrainian].
- Bila, S.** (2019). Etnopolitychni interesy Rechi Pospolytoi ta poshyrennia unii u zakhidnykh yeparkhiiakh Kyivskoi mytropolii u polskii istoriografii mizhvoiennoho periodu [Ethnopolitical interests of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the spread of the union in the western dioceses of the Kyiv Metropolitanate in the Polish historiography of the interwar period]. *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobyt'sk local history collection.* Vypusk XXI, 310–316 [in Ukrainian].
- Vaskiv, A., & Solovii, R.** (2000). Ukrainskyi hreko-katolytsyzm ta kalvinizm: faktor obriadovosti uzberezhenni natsionalnoi identychnosti halytskykh ukrainsiv (20–30-i rr. XX st.) [Ukrainian Greek-Catholicism and Calvinism: the ritualistic factor in the preservation of the national identity of Galician Ukrainians (20–30s of the XX century)]. *Istoriiia religii v Ukraini. Pratsi X Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii – History of religions in Ukraine. Proceedings of the 10th International scientific conference.* Knyha 1. Lviv, Lohos, 78 [in Ukrainian].
- Doroshenko, D.** (1940). Pravoslavna Tserkva v mynulomu y suchasnomu zhytti ukrainskoho narodu [The Orthodox Church in the past and present life of the Ukrainian people]. Berlin: vyd-vo «Natsiia v pokhodi», XVI [in Ukrainian].
- Kostruba, T.** (1937). Nashi muchenyky za uniiu [Our martyrs for the union]. Stanyslaviv: Bibl. t-va «Skala». Ch. 11 [in Ukrainian].

- Kostruba, T.** (1961). Yak Moskva nyschyla Ukrainsku Tserkvu [How Moscow destroyed the Ukrainian Church]. 2-he vyd. Toronto: Dobra knyzhka [in Ukrainian].
- Kuchabskyi, V.** (1938). Uniinyi zizd u Lvovi [Union Congress in Lviv]. Pratsi BNT. T. XI–XI. Lviv, 243 [in Ukrainian].
- Lentsyk, V.** (1987). Prof. d-r Mykola Chubatyi yak istoryk Tserkvy [Prof. Dr. Mykola Chubaty as a Church historian]. *Zbirnyk na poshanu Mykoly Chubatoho «U poshukakh istorychnoi pravdy» – Collection in honor of Mykola Chubaty “In search of historical truth”*. ZNTSH. ZNTSh. T. 205. Ch. 2, 123–150 [in Ukrainian].
- Lentsyk, V.** (1993). Prof. d-r Ivan Krypiakevych, yak profesor Bohoslovskoi Akademii u Lvovi (spomyny pro znamenytotoho profesora) [Prof. Dr. Ivan Krypyakevich, as a professor of the Theological Academy in Lviv (memories of the famous professor)]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*. № 1–4, 172 [in Ukrainian].
- Lypynskyi, V.** (1933). Relihiia i Tserkva v istorii Ukrainy [Religion and the Church in the history of Ukraine]. Lviv: Druzhyna [in Ukrainian].
- VR LNNB im. V. Stefanyka – Viddil rukopysiv, Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni Vasylia Stefanyka** [Department of Manuscripts, Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv] [in Ukrainian].
- Papezhynska-Turek, M.** (2001). Vizantyzm chy latynstvo? Dyskusii v ukrainskii presi Halychyny mizhvoiennoho periodu pro kulturni tsinnosti [Byzantium or Latinism? Discussions in the Ukrainian press of Galicia in the interwar period about cultural values]. *Kovchek: Nauk. zb. z tserkovnoi istorii – Ark: Science coll. from church history*. Ch. 3, 403–414 [in Ukrainian].
- Potulnytskyi, V.** (2002). Ukraina i vsesvitnia istoriia: istoriosofia svitovoi ta ukrainskoi istorii XVII–XX stolit [Ukraine and world history: historiosophy of world and Ukrainian history of the 17th–20th centuries]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Slipyi, Y.** (1938). Pohliad na ziedyneni ta neziedyneni Tserkvy Skhodu. o. V. Kuchabskyi. Uniinyi zizd u Lvovi [A View of the United and Ununited Churches of the East. at. V. Kuchabsky. Union Congress in Lviv]. *Pratsi bohoslavskoho naukovohto tovarystva u Lvovi vykhodiat pid provodom o. prof. dr. Y. Slipoho – The works of the theological scientific society in Lviv are published under the supervision of Fr. Prof. Dr. Y. Slipiy*. T. XI–XII, 45–78 [in Ukrainian].
- Skochyliias, I.** (2011). Kulturna i relihiina tradytsiia Halytskoi (Lvivskoi) yeparkhii v doslidzhenniakh doby konfesiinoho y natsionalnoho sluzhinnia (do 1939 roku) [Cultural and religious tradition of the Galician (Lviv) eparchy in studies of the era of confessional and national service (until 1939)]. *Drohobyttskyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobytisk local history collection, XIV–XV*, 346–348 [in Ukrainian].
- Stempen, S.** (2003). Mizh oksyidentalizatsiieiu ta vizantynizatsiieiu: problema obriadovoi identychnosti Hreko-Katolytskoi Tserkvy v Rechi Pospolytii mizhvoiennoho periodu [Between Occidentalization and Byzantization: the problem of the ritual identity of the Greek Catholic Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the interwar period]. *Kovchek: Nauk. zb. z tserkovnoi istorii – Ark: Science coll. from church history*. Ch.4, 86–99 [in Ukrainian].
- Tymish, L.** (2001). Istoryko-tserkovni doslidzhennia mizhvoiennoho Lvova u zhurnali «Zapysky Chynu sv. Vasyliia Velykoho» [Historical and ecclesiastical studies of interwar Lviv in the magazine «Notes of the Order of St. Basil the Great»]. *Problemy humanitarnykh nauk: Naukovi zapysky Drohobytiskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka – Problems of humanitarian sciences: Scientific notes of Drohobytisk Ivan Franko State Pedagogical University*. Vyp. Vosmyi, 166–175 [in Ukrainian].
- Tymish, L.** (2000). Mykola Andrusiak: materialy do biohrafii [Mykola Andrusiak: materials for a biography]. *Drohobyttskyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobytisk local history collection*. Vyp. IV, 462–478 [in Ukrainian].
- Tymish, L.** (2003). Ukrainska hreko-katolytska istoriografia mizhvoiennoho Lvova: orhanizatsiia, instytutsiinyi rozvytok, napriamky doslidzhen [Ukrainian Greek-Catholic historiography of interwar Lviv: organization, institutional development, directions of research]. Avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: 07.00.06. Instytut ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevskoho NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Tymish, L.** (2000). Tserkovno-istorychni doslidzhennia u Lvovi u mizhvoiennyi period [Church-historical research in Lviv in the interwar period]. *Istoriia relihii v Ukraini: Pratsi X Mizhnarodnoi naukovo konferentsii (Lviv, 16–19 travnia 2000 roku) – History of Religions in Ukraine: Proceedings of the 10th International Scientific Conference (Lviv, May 16–19, 2000)*. Lviv: Lohos. Kn. I, 375–378 [in Ukrainian].
- Tymish, L.** (2001). Naukovi seminary Mykoly Chubatoho v Hreko-katolytskii Bohoslovskii Akademii (do pytannia pro rozvytok tserkovno-istorychnykh doslidzhen u mizhvoiennomu Lvovi) [Scientific seminars of Mykola Chubaty at the Greek-Catholic Theological Academy (on the issue of the development of church-historical research in interwar Lviv)]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu. Istoriia – Bulletin of Kyiv National University. History*. Vyp. 58, 66–70 [in Ukrainian].

- Tymish, L.** (2013). Kontseptsii tserkovnoi unii u pratsiakh istorykiv mizhvoiennoho Lvova [Concepts of church union in the works of historians of interwar Lviv]. *Istoriia religii v Ukraini – History of religions in Ukraine*. Vyp. 10, 448–457 [in Ukrainian].
- Tymish, L.** (2013). Doslidzhennia misii khrystianstva ta ukrainskoi tserkvy u mizhvoiennomu Lvovi [Study of the mission of Christianity and the Ukrainian Church in interwar Lviv]. *Problemy humanitarnykh nauk. Istoriia – Problems of humanitarian sciences. History*. Vyp. 32, 69–80 [in Ukrainian].
- Tomashivskiy, S.** (1932). Vstup do Istorii Tserkvy na Ukraini [Introduction to the History of the Church in Ukraine]. *ZChSVV. Zhovkva*. T. IV. Vyp. 1–2, 1–160 [in Ukrainian].
- Tomashivskiy, S.** (1929). Tserkovna unii i ukrainska natsionalna ideia [Church union and the Ukrainian national idea]. *Nova zoria. Lviv – A new star. Lviv*, Ch. 65, 2–3; Ch. 66, 2–3; Ch. 69, 2–3 [in Ukrainian].
- Turii, O.** (2003). Hreko-katolytska tserkva ta ukrainska natsionalna identychnist u Halychyni [The Greek Catholic Church and Ukrainian national identity in Galicia]. *Kovchek: Nauk. zb. z tserkovnoi istorii – Ark: Science coll. from church history*. Ch. 4, 67–85 [in Ukrainian].
- TsDIAL of Ukraine – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Lviv)** [Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv]. [in Ukrainian].
- Chubaty, M.** (1934). Suspilno-natsionalna rolia unii v zhytti ukrainskoho narodu [The socio-national role of the union in the life of the Ukrainian people]. Lviv: Meta [in Ukrainian].
- Chubaty, M.** (1938). Trystalittia tserkovnoi unii na Ukraini. Kuchabskyi V. Uniinyi zizd u Lvovi [Tricentenary of the church union in Ukraine. Kuchabsky V. Union Congress in Lviv]. *Pratsi Bohoslovskoho Naukovoho Tovarystva u Lvovi – Proceedings of the Theological Scientific Society in Lviv*. T. XI–XII. Lviv, 98–112 [in Ukrainian].
- Yakovenko, N.** (2002). Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom: proektsiia odniiei idei. Paralelnyi svit [Ukraine between East and West: projection of one idea. Parallel world]. *Doslidzhennia z istorii uivlenn ta idei v Ukraini XVI–XVII st. – Studies on the history of perceptions and ideas in Ukraine of the 16th–17th centuries*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Andrusiak, M.** (1934). Józef Szumlański, pierwszy biskup unicki Lwowski (1667–1708). Zarys biograficzny. Lwów: Towarzystwo Naukowe [in Ukrainian].
- Halecki, O.** (1936). Dzieje unii kościelnej w Wielkim Księstwie Litewskim (do 1596) [The history of the church union in the Grand Duchy of Lithuania (until 1596)]. *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. – Diary of the 6th General Congress of Polish Historians in Vilnius, September 17–20, 1935*. Lwów, 82–136 [in Ukrainian].
- Koneczny, F.** (1921). Polskie Logos a Etnos [Polish Logos and Ethnos]. *Roztrząsanie o znaczeniu i celu Polski – Discussing the meaning and purpose of Poland*. Poznań, T. 2 [in Polish].
- Lewicki, K.** (1934). Sprawa unji Kościoła Wschodniego z Rzymskim w polityce dawnej Rzeczypospolitej [The case of the union of the Eastern Church with the Roman Church in the politics of the former Polish-Lithuanian Commonwealth]. *Sprawy narodowosciowe – Nationality matters*. № 5. Rok VII, 491–508; № 6, 650–671 [in Polish].
- Konopczyński, W.** (1936). Dzieje Polski nowożytnej [History of modern Poland]. T. I. 1506–1648. Warszawa, XII [in Polish].
- Kossowski, A.** (1939). Blaski i cienie unii kościelnej w Polsce w XVII–XVIII w. w świetle źródeł archiwalnych [The pros and cons of the church union in Poland in the 17th and 18th centuries in the light of archival sources]. *Księga pamiątkowa ku czci J.E. x. Biskupa Mariana Fulmana. Lublin: druk. Narodowa – Commemorative book in honor of H.E. x. Bishop Marian Fulman*. Lublin: print. National, Cz. III. Wydział nauk humanistycznych, 62–132 [in Polish].
- Kossowski, A.** (1939). Blaski i cienie unii kościelnej w Polsce w XVII – XVIII w. w świetle źródeł archiwalnych [The pros and cons of the church union in Poland in the 17th and 18th centuries in the light of archival sources]. *Księga pamiątkowa ku czci J.E. x. Biskupa Mariana Fulmana. Lublin: druk. Narodowa – Commemorative book in honor of H.E. x. Bishop Marian Fulman*. Lublin: print. National, Cz. III. Wydział nauk humanistycznych, 62–132 [in Polish].
- Papierzyńska-Turek, M.** (1992). Prawosławie i grekokatolicyzm w polskiej historiografii i publicystyce historycznej [Orthodoxy and Greek Catholicism in Polish historiography and historical journalism]. *Spotkania polsko-ukraińskie – Polish-Ukrainian meetings*, Lublin, 45–57 [in Polish].
- Chynchewska-Hennel, T.** (1994). Spory wokyl unii brzeskiej (koniec XVI– XVII w.) [Disputes surrounding the Union of Brest (late 16th–17th centuries)]. *Warszawskie Ukrainoznawcze Zapiski – Warszawskie Ukrainoznawcze Zapiski*, T. 2, 28–35 [in Polish].

- Chynczewska-Hennel, T.** (1996). Unia brzeska XVII stulecia w polskiej historiografii [The Union of Brest in the 17th century in Polish historiography]. *Białoruskie Zeszyty Historyczne – Belarusian Historical Notebooks*, 2, 31–40 [in Polish].
- Tomkiewicz, W.** (1933). Cerkiw dyzunicka w dawnej Rzeczypospolitej Polskiej. *Przegląd Powszechny* [The Dyzunica Orthodox Church in the former Republic of Poland. *Universal Review*]. Kraków, T. 201, 212–215 [in Polish].
- Woliński, J.** (1936). Polska i Kościół prawosławny [Poland and the Orthodox Church. Historical outline]. Lwów: wyd. Zakładu Narod. im. Ossolińskich [in Polish].
- Starzewski, E.** (1929). *Widma przeszłości: Szkice historyczne* [Ghosts of the Past: Historical Sketches]. Warszawa: Wyd. Towarzystwa Kresyw Wschodnich [in Polish].

УДК 94(477.43).084

DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.12>

Микола ОЛІЙНИК

доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук, Хмельницький національний університет, вул. Інститутська, 11, м. Хмельницький, Україна, індекс 29016 (oliinykm@khmnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3440-4965>

Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/:> САН-9854-2022

Бібліографічний опис статті: Олійник, М. (2025). Здійснення українізації органів колоніальної російсько-більшовицької влади (на досвіді Подільської губернії). *Українські історичні студії*, 17 (59). 112–118. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.12>

ЗДІЙСНЕННЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ ОРГАНІВ КОЛОЇАЛЬНОЇ РОСІЙСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ (НА ДОСВІДІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Анотація. Мета статті полягає в комплексному аналізі причин, мети, форм, методів та результатів проведення українізації органів колоніальної російсько-більшовицької влади в Подільській губернії. **Методологія дослідження** ґрунтується на загальнонаукових принципах об'єктивності, історизму та системності, загальнонаукових та спеціальних історичних методах дедукції та індукції, історико-системному, статистичному, а також контент-аналізі. **Наукова новизна** полягає в тому, що у статті вперше всебічно досліджено роботу органів губернської влади з організації проведення українізації у владних структурах, з'ясовано причини домінування в діловодстві російської мови та суржикі, показано хвилеподібний характер зазначеної діяльності, з'ясовано ставлення до українізації нової управлінської «еліти» та підсумки проведення зазначеної політики в регіоні. **Висновки.** На підставі періоджерел встановлено, що вся робота з проведення українізації в Подільській губернії здійснювалася під жорстким контролем губернських і повітових партійних та совіцьких органів. Підкреслено, що для проведення українізації було налагоджено систему курсів і шкіл з вивчення української мови, що сприяло поступовому переведенню на українську діловодства установ та організацій. Зазначено, що позитивну роль відіграло проведення іспитів на знання мови серед чиновників і загроза їхнього звільнення у випадку не складення екзамену. Наголошено на тому, що керівні кадри, особливо прислані з центру, під різними приводами ухилялися від них. Крім того, навіть ті з чиновників, які склали іспит, переважно не послуговувалися українською мовою в роботі. Адже листування з республіканськими та союзними органами велося російською мовою. Встановлено, що на кінець непу, в Подільських округах в середньому «добре знаючих» українську мову серед чиновників було трохи менше половини, «кепсько знаючих» – третина та «зовсім незнаючих» – п'ята частина.

Ключові слова: українізація, курси, службовці, вчителі, іспити.

Mykola OLIYNYK

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Philosophy and Social-humanitarian Sciences, Khmelnytskyi National University, Instytutaska Str., 11, Khmelnytskyi, Ukraine, postal code 29016 (oliinykm@khmnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3440-4965>

Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/:> САН-9854-2022

To cite this article: Oliynyk, M. (2025). Zdiisnennia ukrainizatsii orhaniv kolonialnoi rosiisko-bilshovytskoi vlady (na dosvidi Podilskoi hubernii) [Ukrainization of the organs of the colonial Russian-Bolshevik government (based on the experience of the Podilsk province)]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17 (59). 112–118. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.12> [in Ukrainian].

IMPLEMENTATION OF UKRAINIZATION OF THE BODIES OF THE COLONIAL RUSSIAN-BOLSHOVIK GOVERNMENT (BASED ON THE EXPERIENCE OF THE PODIL GOVERNANCE)

Summary. *The purpose of the article is to comprehensively analyze the reasons, objectives, forms, methods, and results of the Ukrainization of the colonial Russian-Bolshevik authorities in the Podil Governorate. The methodology of the research is based on general scientific principles of objectivity, historicism, and systematics, as well as general scientific and special historical methods of deduction and induction, historical-systemic, statistical, and content analysis. The scientific novelty lies in the fact that the article provides the first comprehensive examination of the work of the provincial authorities in organizing the implementation of Ukrainization within the power structures, clarifies the reasons for the dominance of the Russian language and surzhyk (a mixed language) in office work, demonstrates the wave-like nature of the mentioned activity, explores the attitude of the new administrative “elite” towards Ukrainization, and summarizes the results of this policy in the region. Conclusions.* Based on primary sources, it is established that all work on the implementation of Ukrainization in the Podil Governorate was carried out under strict control of the provincial and district party and Soviet bodies. It is emphasized that for the implementation of Ukrainization, a system of courses and schools for learning the Ukrainian language was established, which contributed to the gradual transition of office work in institutions and organizations to Ukrainian. It is noted that the positive role was played by the implementation of language proficiency exams among officials and the threat of dismissal in case of failure. It is emphasized that the leading personnel, especially those sent from the center, avoided these exams under various pretexts. Furthermore, even those officials who passed the exam mostly did not use the Ukrainian language in their work. This was because correspondence with republican and union authorities was conducted in Russian. It was established that by the end of the NEP period, in the Podil districts, on average, less than half of the officials “were good” at the Ukrainian language, a third “poorly” knew it, and a fifth “did not know it at all”.

Key words: *Ukrainization, courses, civil servants, teachers, exams.*

Постановка проблеми. Повномасштабна агресія росії проти України актуалізувала необхідність перегляду усталених поглядів на радянське минуле України, без чого складно вповні усвідомити екзистенційний характер російсько-української війни. Однією з найбільш спотворених радянською, а надалі і російською пропагандою сторінок цього минулого була політика українізації, здійснювана колоніальною російсько-більшовицькою владою в роки нової економічної політики (непу) у 1921–1928 рр. Отже, доцільно проаналізувати розвиток, справжні мотиви, перебіг та результати цієї політики на прикладі прикордонної Подільської губернії.

Аналіз досліджень. Аналіз сучасної історіографії свідчить про зростання уваги дослідників до різних аспектів зазначеної проблеми. Так, обставини впровадження та здійснення політики «українізації», роль у цьому освітан і творчої інтелігенції, причини опору цій політиці та її результати стали предметом наукових розвідок П. Бондарчука (Бондарчук, 2002), А. Пижика (Пижик, 2011), авторів колективної монографії «Українізація 1920–1930-х рр.: передумови, здобутки, уроки» (Українізація 1920–1930-х, 2003). Окремі сторони цієї політики на Поділлі проаналізували у своїх публікаціях В. Нестеренко (Нестеренко, 2003, 2006), А. Суровий (Суровий, 2011), Н. Тітова (Тітова, 2013, 2015). Однак проведений історіографічний аналіз дає змогу дійти висновку, що досі відсутні узагальнені наукові роботи із зазначеної проблеми.

Мета статті полягає в комплексному аналізі причин, мети, форм, методів та результатів проведення українізації органів колоніальної російсько-більшовицької влади в Подільській губернії.

Виклад основного матеріалу. Труднощі переходу до мирного життя, масовий антибільшовицький повстанський рух на початку 1920-х рр. та опір російсько-більшовицькій диктатурі в національних республіках змусили компартію у квітні 1923 р. рішенням XII з'їзду РКП(б) запровадити політику коренізації. В Україні вона отримала назву «українізація» та була імплементована в травні 1923 р. постановою комісії ЦК КП(б)У з національного питання, затвердженою політбюро (ЦДАГО України. ф. 1, оп. 20, спр, 1979, арк. 2).

Особливо актуальною ця політика була для Подільської губернії, на території якої у 1921–1922 рр. був найактивніший на Правобережжі повстанський рух і терміново необхідно було завоювати довіру мас (Олійник, 2013, с. 30–31). Офіційний старт українізації на Поділлі дала постанова президії губернського виконавчого комітету (губвиконкому) від 8 липня 1923 р. № 35, якою остаточним терміном українізації радянських установ встановлювалися «7 роковини Жовтневої революції». Після 7 листопада 1924 р. весь документообіг мав здійснюватися українською мовою. Окружним виконавчим комітетам (ОВК) рекомендувалося налагодити роботу курсів з її вивчення, поклавши відповідальність за це на відділи народної освіти (наросвіти). Якщо хтось із співробітників відмовлявся вивчати мову, слід було «вживати заходів щодо усунення таких осіб з посад» (ДАВО, ф. 925, оп. 1, спр. 7, арк. 44).

Всю роботу з українізації в губернії організував відділ управління губвиконкому, який перейшов на діловодство українською в серпні 1923 р., але ще 18 липня у листі № 992 він вимагав від відділів керування окружних виконавчих комітетів (ОВК) подати інформацію про хід українізації апарату. Типову відповідь надіслав відповідний відділ Кам'янецького ОВК. Він повідомляв, що його структури проводили діловодство українською мовою частково, але з 1 серпня перейдуть на неї повністю. Виняток становила міліція, де більшість міліціонерів були вихідцями з росії і української мови не знали. Наголошувалося на тому, що районні виконавчі комітети (РВК) все діловодство проводили українською мовою, а в сільських радах (сільрадах) – лише 50% (ДАХМО, ф. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 5 зв.; спр. 85, арк. 468; спр. 115, арк. 25). Такі показники по селах зумовлювалися тим, що вся система освіти до 1918 р. була виключно російськомовною, отже, працівники партійних і радянських органів, включно із сільрадами, не знали української мови й могли писати лише тією, яку вважали російською, тобто суржиком. Крім того, використання чиновником, навіть дрібним, російської мови підвищувало його самооцінку й автоматично відносило до представників пануючого етносу.

У вересні курси з вивчення української мови партійними і радянськими службовцями розпочали роботу у Вінниці та Немирові, в жовтні – в Проскуріві та інших окружних містах, і викликали жвавий інтерес (ДАХМО, ф. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 77–78). Звернімо увагу на те, що серед учителів, залучених до викладання в містах і містечках, українців була меншість. Це зумовлювалося етнічним складом їхніх мешканців. Наприклад, у Проскуріві євреї складали 42%, українці – 39%, поляки – 9,7%, представники інших етносів – 1,5% (Політекономічний опис, 2010, с. 26). Після того як у першій половині листопада 1923 р. губернська бюджетна комісія викреслила фінансування на утримання курсів, «лектори відмовилися від роботи й 20-го грудня вона зовсім припинилася, не давши майже жодних результатів» (ДАХМО, ф. 926, оп. 1, спр. 5, арк. 12).

Проте на пленумі губвиконкому 21–23 жовтня 1923 р., проаналізувавши анкети, надіслані ОВК, заявили, що українізація їхніх апаратів «проведена на 85–90%» і буде «безболісно завершена до 1-го січня». Пропонувалося за «неретельне ставлення до відвідування занять, недбале або несерйозне ставлення до питання українізації <...> переслідувати, аж до звільнення зі служби» (ДАВО, ф. 925, оп. 1, спр. 447, арк. 13). Отже, на початку січня 1925 р. губернські та окружні владні структури звітували, переважно російською мовою, про здійснення «українізації низового апарату» (ДАВО, ф. 925, оп. 1, спр. 447, арк. 45).

На початку січня 1924 р. губернська комісія з українізації радянського апарату надіслала в усі ОВК циркуляр з вимогою не пізніше 1 березня 1924 р. надіслати звіт про проведення українізації. Відразу після цього були створені курси українознавства в організаціях, чії співробітники ще не відвідували їх (ДАХМО, ф. 926, оп. 1, спр. 5, арк. 1, 16, 18, 20). Однак керівництво Проскурівського державного комбінату проігнорувало вимогу відрядити співробітників для навчання чи створити власні курси. Його задовольняло, що з 23 працюючих на комбінаті 10 добре володіли українською мовою «в мові і письмі», а 13 – лише «в мові». Вочевидь, саме тому й відповіді на питання анкети давалися частково російською, частково українською мовами, а точніше суржиком (ДАХМО, ф. 926, оп. 1, спр. 5, арк. 15).

На нігілістичне ставлення до українізації впливала позиція вищого республіканського керівництва, зокрема секретаря ВУЦВК П. Буценка. Доповідаючи 5 квітня 1924 р. на засі-

данні президії ВУЦВК з представниками Подільського губвиконкому та губкому КП(б)У про підсумки об'їзду 15–25 березня Подільської губернії, він зауважив, що в Кам'янці-Подільському після розширеного засідання міськради його, зокрема, запитували: «Чому центральна влада не українізується, чому весь уряд не розмовляє українською мовою», а також ставили «інші питання, які належать до минулої петлюрівщини» (ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 2187, арк. 7 зв.).

Також негативно впливало те, що в партійних органах регіону робота з українізації, як зазначалося у річному звіті Подільського губернського комітету (губкому) КП(б)У за період з IX губернської партійної конференції (партконференції) до 1 січня 1924 р., не мала систематичного характеру. В губкомі українською велося лише листування, та й то частково. Натомість окружні парткоми (окрпарткоми) (крім Вінницького, в якому українською не користувалися) перейшли на українську мову в листуванні із селом, а Кам'янецький окрпартком – «навіть з центром» (ДАХМО, ф. 3, оп. 1, спр. 8, арк. 32–32 зв.).

Проте на засіданні президії Подгубвиконкому 7 жовтня 1924 р. констатували, що українізація «проводиться успішно, крім ДПУ, військкомату, губстатбюро, цукротресту, губвідділу праці, Держбанку та Промбанку». Отже, вкотре запропонували завершити цю роботу «до 7 листопада б.р. Рахувати необхідним розпочати роботу зі зміни службовців, які не володіють українською, погодивши це питання з Профорганамі і відповідальними працівниками установ». Відповідальність за виконання цієї постанови поклали безпосередньо на керівників (ДАВО, ф. 925, оп. 1, спр. 127, арк. 5; спр. 225, арк. 61 зв.).

Першим кроком до такої зміни мали стати перевірки знання української мови чиновниками. Її здійснювали атестаційно-випробувальні (іспитові) комісії в складі представників: РВК – голова комісії, наросвіти та уповноваженого ОВК. Також активізувалася робота із завершення переведення діловодства на українську мову. Так, президія Проскурівського ОВК на засіданні 16 січня 1925 р. рекомендувала судовим органам «остаточно завершити українізацію і повністю перейти на українську мову» (ДАХМО, ф. 926, оп. 1, спр. 5, арк. 106–106 зв., 130, 143).

Велике значення для пропаганди української мови, її статусу мала Постанова Подільського губвиконкому Про вживання української мови на таблицях і вивісках» від 16 лютого 1925 р. № 242, а також «видані на її виконання відповідні постанови окрвиконкомів, зокрема Вінницького». Вони передбачали, що впродовж місяця таблиці з назвами вулиць та вивіски на державних і громадських установах повинні бути перероблені виключно на українську мову, а на приватних – поряд з російськомовними слід було розміщувати переклад українською. За невиконання цієї постанови посадові особи підлягали дисциплінарному покаранню, а на приватних осіб мав накладатися адміністративний штраф до 300 крб. на підставі протоколу, складеного міліцією. Право накладати штраф надавалося РВК. Реалізація цих вимог для приватників виявилася надто складною, тому губвиконком Постановою від 28 березня № 249 продовжив термін для перекладу таблиць до 1 червня 1925 р. (ДАВО, ф. 925, оп. 1, спр. 150, арк. 9, 22).

Однак, як зазначалося в російськомовній доповіді «Про підсумки обстеження Подільської губернії, проведеного з 28/VI до 16/VII 1924 р. відповідальним інструктором ЦК КП(б)У», незважаючи на численні заходи, «питання про українізацію перебуває у тому ж становищі, як рік тому». Підкреслювалося, що формально деякі окружками, губернські та окружні установи перейшли на українську мову, проте «скрізь і кругом в установах, громадських організаціях зазвичай робота проходить російською мовою» (ДАВО, ф. 1, оп. 1, спр. 31, арк. 13).

Діяльність комісії ЦК КП(б)У підштовхнула партійні та радянські органи до активізації цієї роботи. Зокрема, Проскурівський ОВК у звіті за 1924/1925 р. доповідав, що «українізацію ОВК та підпорядкованих йому установ і організацій, а також низового апарату – сільрад, РВК, районних установ – закінчено ще в 1924 р.» (ДАВО, ф. 926, оп. 1, спр. 4, арк. 1). Позитивна оцінка ходу українізації заспокоїла всіх, хто не прагнув українізуватися. Підтримку своєї позиції вони знайшли у виступі представника ЦК КП(б)У Демченка на V окружній партконференції Проскурівщини 30 листопада 1925 р. Він наголошував на тому, що в роботі з українізації

поряд з успіхами є помилки у вигляді «шовіністичних ухилів деяких товаришів, котрі потребують переводу всього зараз же на українізацію», та лякав делегатів небезпекою завдати надмірною українізацією шкоди «загальному культурному розвитку України» (ДАВО, ф. 926, оп. 1, спр. 10, арк. 3).

Новий етап у здійсненні українізації розпочався після зняття з посад першого та другого секретарів ЦК КП(б)У Еммануїла Квірінга та Дмитра Лебеда, а також ухвалення ВУЦВК і РНК УСРР нової Постанови 30 квітня 1925 р. щодо поглиблення українізації та відповідних рішень квітневого пленуму ЦК КП(б)У. Вони жорстко поставили перед партійними організаціями завдання примусити радянських службовців, які працюють з населенням, вивчити українську мову та українізувати партійний апарат, але не допускати «жодного примусу російських робітничих мас відмовлятися від російської мови та російської культури та визнавати своєю мовою й культурою українську» (Тезиси, 1926, 6, 9–10).

Нові вимоги республіканського керівництва змусили окружних очільників критичніше поглянути на хід українізації. Так, Проскурівський окрпартком у «Доповіді про обстеження Проскурівської окрорганізації КП(б)У з 1 до 13/VII 1925 р.», написаній російською, на відміну від попередніх звітів про суцільні успіхи, побачив, що українізація в окрузі проведена «дуже слабко», а «головні радянські відділи» навіть не приступали до українізації свого апарату. Навіть окремі сільради українізувалися лише на 40–50%. Оскільки окрвиконком ставився до цієї роботи байдуже, серед радянських службовців (радслужбовців) утвердилося зневажливе ставлення до переходу на українську мову. Розмови, доповіді в більшості були російською мовою, і навіть працівники, які знали українську мову, соромилися нею розмовляти. На пленумі окрпарткому 10 липня 1925 р. вперше було гостро поставлено завдання активізувати проведення українізації, насамперед тим членам парторганізації, хто знає українську мову, – обов'язково нею розмовляти, а іншим – негайно почати її вивчати (ДАХМО, ф. 301, оп. 1, спр. 23, арк. 43). Критика дала позитивні результати. Вже на розширеному пленумі Проскурівського окрпарткому 24–26 червня 1926 р. констатували значні успіхи в проведенні українізації та доручили бюро окркому КП(б)У вжити заходів до тих працівників, які продовжували ухилятися від вивчення української мови (ДАХМО, ф. 301, оп. 1, спр. 17, арк. 72).

Щоб стимулювати бажання ухилинтів відвідувати курси з вивчення української мови, на січень 1926 р. призначили чергову перевірку її знання співробітниками установ і організацій. Наголошувалося на тому, що перевірку слід проводити у «формах: а) диктури; б) перекладу офіційних листувань з російської на українську мову; в) читання творів українських письменників; г) переказу прочитаного та обміну думками; д) з'ясування орфографічних особливостей української мови» (ДАВО, ф. 595, оп. 3, спр. 24, арк. 1–4).

Проміжні підсумки проведення українізації окружками КП(б)У підбили на пленумах у вересні 1926 р. та дійшли висновку, як, наприклад, Вінницький окружком, що «радапарат українізовано у формальній частині (письмово) цілком, але не всюди розмовляють українською мовою» (Відчит, 1926, с. 40–41). Водночас зверталася увага на пожвавлення «шовіністичних елементів» серед української інтелігенції та необхідність обережно ставитися до проведення українізації, оскільки «за неправильної політики ми можемо відірватися від усього нашого союзу, докотившись до вимоги самостійності України» (ДАВО, ф. 29, оп. 1, спр. 206, арк. 128). Після цього значна частина партійних і радянських працівників вирішила, що мети досягнуто. Як наслідок, за свідченнями Проскурівської окружної комісії з українізації радапарату, на початок листопада 1926 р. спостерігалось «цілковите припинення роботи з українізації». Тому було поставлено завдання перевірити службовців 2-ї та 3-ї категорій, які мали вивчити українську мову, і звільнити тих, хто мови не знатиме. Вперше було заплановано налагодити постачання клубів і червоних кутків українською літературою, передплатити українськомовні часописи. Ставилось завдання домогтися асигнувань на курси українізації в тих установах, де їх не було (ДАХМО, ф. 926, оп. 1, спр. 10, арк. 148–149).

Необхідно зазначити, що республіканське керівництво загалом позитивно оцінювало роботу з українізації на Поділлі. Так, представник ЦК КП(б)У Гальперін, виступаючи на VI окружній партконференції Тульчинщини в січні 1927 р., заявив, що тут українізовані всі кадри, за винятком

«двірників і сторожів». На це член окружкому Скадін російською мовою уточнив: «У нас залишилися двірники такі, що керують райпарторганізацією» (ДАВО, ф. 33, оп. 1, спр. 508, арк. 12).

Оскільки й надалі значення українізації недооцінювалося, на пленумі Вінницького окружкому 9 березня 1927 р. його член Кривов'язий підкреслив: «Необхідно на цьому питанні зосередити свою увагу, інакше керівництво зможе перейти в другі ворожі руки» (ДАВО, ф. 29, оп. 1, спр. 292, арк. 2–3). Вже 20–22 травня 1927 р. черговий пленум, відзначивши формальне ставлення до українізації частини комуністів, наголосив на тому, що «ми відстаємо від української інтелігенції в справі українізації», та поставив завдання: «Зараз треба вивчати укркультуру, щоб можна було керувати культурним процесом на селі. Тоді не буде загрози зриву [союзу] між містом і селом». Крім того, комуністи, які володіли українською, мали на всіх заходах виступати виключно нею (ДАВО, ф. 29, оп. 1, спр. 292, арк. 28, 31).

Загалом рівень володіння українською мовою на кінець непу виявила «масова перевірка степені українізації Радапарату» в 1927 р., проведена в Тульчинській окрузі. Її дані свідчили про «неповну українізацію», оскільки з 3 230 перевірених лише 1 598 осіб, або 49,47% «добре знаючих», були віднесені до I категорії, 995, або 30,8% «кепсько знаючих», – до II категорії, 637, або 19,72% «зовсім незнаючих», – до III категорії (ДАВО, ф. 33, оп. 1, спр. 668, арк. 31). Співставні результати були й у інших округах Поділля.

Висновки. Отже, проведення українізації органів російсько-більшовицької влади мало на меті приховати її колоніальний характер і залучити на свій бік українську інтелігенцію та патріотичну частину суспільства. Попри опір противників цієї політики, наполеглива послідовна робота всіх зацікавлених українських патріотів, насамперед освітян, дала змогу здолати хронічне безгрош'я, відсутність необхідної літератури і до кінця 1926 р. загалом перевести діловодство в совіцьких і партійних установах на українську мову. Цьому сприяла робота курсів з вивчення української мови та проведення іспитів на її знання. Проте більшість партійних і частково сівіцьких функціонерів, особливо в правоохоронних органах і фінансово-банківській системі, на засіданнях продовжували послуговуватися російською мовою. Так само російською виконувалася більшість документів, адресованих до республіканських установ.

Джерела та література

- Бондарчук, П.** (2002). *Політика українізації та профспілки УСРР (1920-ті рр.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України.
- Відчит про роботу Вінницького окружного комітету КП(б)У.** (жовт. 1925 р. – жовт. 1926 р.). (1926). Вінниця: Державна друкарня ім. Леніна. Окрліт 1001.
- ДАВО – Державний архів Вінницької області.
- ДАХМО – Державний архів Хмельницької області.
- Нестеренко, В.** (2003). *Українізація на Поділлі у 20–30-х роках ХХ сторіччя. Основні напрями, наслідки, недоліки та особливості*. Кам'янець-Подільський: Абетка.
- Нестеренко, В.** (2006). Висвітлення етнонаціональних процесів на Поділлі в 20-ті роки ХХ ст. на шпальтах часопису «Червоний кордон». *Наук. записки Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського*. Подільський осередок. Наукові записки: зб. пр. молодих вчених і аспірантів. Київ – Хмельницький: ПП Дереза І. 14. 273–285.
- Олійник, М.** (2013). Повстанський рух на Поділлі в 1921–1922 рр. *Гілея: науковий вісник*. Зб. наук. праць / гол. ред. В. Вашкевич. Київ: ВІР УАН. 81 (№ 2). 30–36.
- Пижик, А.** (2011). Ідеологічна основа більшовицької політики українізації. *Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка*. Історія. Київ. 104. 47–50.
- Суровий, А.** (2011). Розвиток освіти національних меншин на Поділлі в 1920-х роках. *Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка*. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 4. 406–410.
- Політ-економічний опис Проскурівської округи за даними 1930 року** (2010). / автор-упорядник, передмова, коментарі М. Олійник. Хмельницький: ХмЦНТЕІ.
- Тезиси Пленума ЦК КП(б)У об итогах українізації.** Минск: Белгосиздат, 1926.
- Тітова, Н.** (2013). Особливості здійснення політики «українізації» на Поділлі 1920-х-початку 1930-х років. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 20. 442–451.

- Тітова, Н.** (2015). Політика «українізації» на території Подільської губернії УСРР (1920–19323 роки): історико-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. Ужгород: Гельветика, 30. Т. 1. 55–59.
- «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки (2003) / за ред. В. Смолія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 392 с.
- ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
- ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

References

- Bondarchuk, P.** (2002). *Consilium Ucrainizationis et collegiorum commercii USSR (1920s)* [Policy of Ukrainization and trade unions of the USSR (1920s)]. Kyiv: Institutum Historiae Ucrainae, Academia Scientiarum Nationalis Ucrainae [in Ukrainian].
- Renuntiatio de opere Commissionis District Vinnytsia de CP(b)U.** [Report on the work of the Vinnytsia District Committee of the CP(b)U. (October 1925 – October 1926)]. (October 1925 – October 1926). (1926). Vinnytsia: Civitas Typographia Domus nuncupata Lenin Okrlit MI. [in Ukrainian].
- ACRV – Archivum Civitatis Regionis Vinnytsia. [State archive of Vinnytsia region] [in Ukrainian].
- ACRKh – Archivum Civitatis Regionis Khmelnytskyi. [State archive of Khmelnytskyi region] [in Ukrainian].
- Nesterenko, V.** (2003). *Ucraina in Podillya in 20s et 30 saeculi XX. Praecipua trends, consecutaria, delicta et lineamenta.* [Ukrainization in Podillya in the 20s and 30s of the 20th century. Main trends, consequences, shortcomings and features]. Kamianets-Podilskyi: Abetka [in Ukrainian].
- Nesterenko, V.** (2006). Coverage processuum ethno-nationalium in Podillya in 20 saeculo XX. in columnis emporium “Border Rubri”. [Coverage of ethno-national processes in Podillya in the 20s of the 20th century. in the columns of the magazine “Red Border”]. *Hrushevskiyi. Podilsk ramum. Notae scientificae: coll. Ave. iuvenibus doctis et studentibus.* Kyiv-Khmelnytskyi: PP Derepa I. 14. 273–285 [in Ukrainian].
- Oliynyk, M.** (2013). Motus rebellis in Podillya anno 1921–1922. [The insurgent movement in Podillya in 1921–1922.]. *Gilea: scientific bulletin. Coll. de scientia opera / Capitis.* ed. V. Vashkevich Kyiv: VIR UAN. 81 (2). 30–36 [in Ukrainian].
- Pyzhik, A.** (2011). Fundamentum ideologicum de consilio Bolshevik de Ucraina. [The ideological basis of the Bolshevik policy of Ukrainization]. *Praeco de Kyiv National Universitas nomine T. Shevchenko. Commentaria.* Kyiv, 4. 47–50 [in Ukrainian].
- Surovy, A.** (2011). Progressio educationis minorum nationalium in Podillya anno 1920s. [The development of education of national minorities in Podillya in the 1920s]. *Visnyk Kamianets-Podilskyi nats. Universitas nomine I. Ohienka.* Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. nationalis Universitas nomine I. Ogienka. 4. 406–410 [in Ukrainian].
- Vir politicus et oeconomicus descriptio regionis Proskuriv iuxta data 1930.** (2010). [The politico-economic description of the Proskuriv district according to the data of 1930]. [Author-compiler, praefatio, M. Oliynyk] Khmelnytskyi: KhmCNTEI [in Ukrainian].
- Theses Pleni Centralis Committee Factionis Communistae Ucrainae (Bolsheviks) de exitu Ucrainae** (1926). [Theses of the Plenum of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine (Bolsheviks) on the results of Ukrainization]. Minsk: Belgosizdat [in Ukrainian].
- Titova, N.** (2013). Peculiaritas rationes executionis “Ucrainizationis” in Podillya annis 1920 et primis 1930s. [Peculiarities of the implementation of the “Ukrainization” policy in Podillya in the 1920s and early 1930s.]. *Educatio, scientia et cultura in Podillya. Coll. de scientia Ave.* Kamianets-Podilskyi: Oium. 20. 442–451 [in Ukrainian].
- Titova, N.** (2015). Consilium “Ucrainizationis” in territorio Podilsk provinciae SSR Ucrainae (1920-19323): analysis historica et legalis. [The policy of “Ukrainization” in the territory of the Podilsk province of the Ukrainian SSR (1920–19323): historical and legal analysis]. *Bulletin scientificum Universitatis Nationalis Uzhhorod.* Series: Lex. Uzhhorod: “Helvetika”. 30. Т. 1. 55–59 [in Ukrainian].
- “Ucrainizationis” de 1920s-1930s: praerequisita, res gestae, lectiones. (2003). [“Ukrainization” of the 1920s-1930s: prerequisites, achievements, lessons] / ed. V. Smoliya. Kyiv: Institutum Historicum Ucrainae, Academiae Nationalis Scientiarum Ucrainae [in Ukrainian].
- TsDAVO de Ucraina – Ucrainae Archivum Civitatis Centralis Superiorum Auctoritatum et Administrationem Ucrainae [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine] [in Ukrainian].
- CSAGO of Ucraina – Archivum Civitatis Centralis Consociationum Publicarum Ucrainae [Central State Archive of Public Associations of Ukraine] [in Ukrainian].

Ярослав КУШНІР

здобувач третього (доктор філософії) рівня вищої освіти, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, вул. Коцюбинського, 2, м. Чернівці, Україна, індекс 58012 (iaroslav555@ukr.net)
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2427-4796>

Бібліографічний опис статті: Кушнір, Я. (2025). Аграрна реформа 1921 року на Буковині та Бессарабії: законодавчі засади та умови їх реалізації. *Українські історичні студії*, 17 (59), 119–129. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.13>

**АГРАРНА РЕФОРМА 1921 РОКУ НА БУКОВИНІ ТА В БЕССАРАБІЇ:
ЗАКОНОДАВЧІ ЗАСАДИ ТА УМОВИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ**

Анотація. Дослідження присвячено аналізу аграрної реформи 1921 року, яка була впроваджена на територіях Буковини та Бессарабії, що увійшли до складу Румунії після Першої світової війни.

Мета статті полягає у висвітленні законодавчих засад реформи, умов її реалізації, а також визначенні її перших результатів у соціально-економічному та політичному аспектах.

Методологія. У роботі використано міждисциплінарний підхід, що включає історико-правовий аналіз законодавчих актів та архівних документів, які регламентували проведення аграрної реформи. Застосовано метод порівняльного аналізу для оцінки ефективності заходів реформи у різних регіонах. Крім того, залучено історіографічний аналіз для вивчення попередніх досліджень і критичного осмислення їх висновків.

Наукова новизна. Стаття розкриває специфічні аспекти реалізації аграрної реформи у регіонах Буковини та Бессарабії в контексті інтеграційної політики Румунії. Вперше детально аналізуються законодавчі механізми експропріації та імпропріації земель, створення спеціалізованих інституцій, відповідальних за виконання реформи, а також їхня роль у соціальній стабілізації. Розкрито маловідомі аспекти політичної мотивації реформи, спрямованої на інтеграцію новоприєднаних територій до складу Румунії.

Висновки. Аграрна реформа 1921 року в Румунії мала комплексний характер, поєднуючи економічні, політичні та соціальні аспекти. Вона сприяла частковому перерозподілу земель, проте не змогла повністю вирішити проблему малоземелля та задовольнити потреби всього сільського населення. На Буковині реформа мала подвійну функцію: зменшення соціальної напруги через наділення селян землею та інтеграція регіону в політико-економічну систему Румунії. У Бессарабії основним завданням реформи стало підтвердження стану розподілу землі, який склався у період революційних подій 1917 року з урахуванням інтересів крупних земельних власників та проведення колонізації урядом Румунії разом із впорядкуванням земельних володінь дрібних власників. Разом з позитивними аспектами реформи виявлено значні недоліки, зокрема бюрократичні перепони та зловживання під час розподілу земель.

Таким чином, аграрна реформа на Буковині та Бессарабії була важливим, хоча й суперечливим етапом у політико-економічній історії регіону, наслідки якої вплинули на подальший розвиток місцевого населення та його соціально-економічні перспективи.

Ключові слова: аграрна реформа, Румунія, Буковина, Бессарабія, експропріація землі, імпропріація землі, колонізація, латифундія.

Yaroslav KUSHNIR

Postgraduate Student, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, 2, Kotsiubynsky Str., Chernivtsi, Ukraine, postal code 58012 (iaroslav555@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2427-4796>

To cite this article: Kushnir, Ya. (2025). Agrarian reform of 1921 in Bukovina and Bessarabia: legislative principles and conditions for their implementation. *Ukrainian Historical Studies*, 17(59), 119–129. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.13> [in Ukrainian].

AGRARIAN REFORM OF 1921 IN BUKOVINA AND BESSARABIA: LEGISLATIVE PRINCIPLES AND CONDITIONS FOR THEIR IMPLEMENTATION

Summary. *The study is devoted to the analysis of the agrarian reform of 1921, which was implemented in the territories of Bukovina and Bessarabia, which became part of Romania after the First World War.*

The purpose of the article is to highlight the legislative foundations of the reform, the conditions for its implementation, as well as to determine its first results in socio-economic and political aspects.

Methodology. *The work uses an interdisciplinary approach, which includes a historical and legal analysis of legislative acts and archival documents that regulated the implementation of the agrarian reform. The method of comparative analysis is used to assess the effectiveness of reform measures in different regions. In addition, historiographical analysis is used to study previous studies and critically interpret their conclusions.*

Scientific novelty. *The article reveals specific aspects of the implementation of the agrarian reform in the regions of Bukovina and Bessarabia in the context of Romania's integration policy. For the first time, the legislative mechanisms of land expropriation and impropration, the creation of specialized institutions responsible for implementing the reform, and their role in social stabilization are analyzed in detail. Little-known aspects of the political motivation of the reform aimed at integrating the newly annexed territories into Romania are revealed.*

Conclusions. *The agrarian reform of 1921 in Romania was complex in nature, combining economic, political, and social aspects. It contributed to the partial redistribution of land, but could not completely solve the problem of land scarcity and satisfy the needs of the entire rural population. In Bukovina, the reform had a dual function: reducing social tension by allocating land to peasants and integrating the region into the political and economic system of Romania. In Bessarabia, the main task of the reform was to confirm the state of land distribution that had developed during the revolutionary events of 1917. Taking into account the interests of large landowners and the colonization by the Romanian government along with the regularization of land holdings of small owners. Along with the positive aspects of the reform, significant shortcomings were identified, including bureaucratic obstacles and abuses in the distribution of land.*

Thus, the agrarian reform in Bukovina and Bessarabia was an important, albeit controversial, stage in the political and economic history of the region, the consequences of which influenced the further development of the local population and its socio-economic prospects.

Key words: *agrarian reform, Romania, Bukovina, Bessarabia, land expropriation, land impropration, colonization, latifundia.*

Постановка проблеми. Зміни, які відбулися в Європі в результаті Першої світової війни, змусили європейські країни вживати заходів до модернізації різних сторін життя, серед яких опинилась і економіка. Помітна роль, яку відіграли в роки війни громадяни країн, стала причиною деяких змін у провідних галузях економіки країн. Помітне місце у країнах Південно-Східної Європи відіграли зміни в сільському господарстві, які, звісно, були викликані не лише війною, але й попереднім ходом подій. Зокрема, для Румунії, в якій відбулося 1907 року велике селянське повстання, вирішення питання селянського землеволодіння та розвиток кооперації стали необхідністю як для відзначення селян, які склали основу збройних сил країни, так і для запровадження сучасних форм господарювання. Фактично аграрна реформа в країні мала вирішити проблему, яку політики не встигли вирішити до початку світової війни.

Аналіз досліджень. Питання аграрної реформи вже піднімалося у науковій літературі, і автори розглядали її з різних аспектів. Так, у роботах Г. Толмачова, який писав під різними псевдонімами, питання аграрної реформи в Румунії розглядається у контексті вирішення соціальних проблем. Однією з перших робіт у цій тематиці стала стаття в журналі «Нова Громада» (Прутський, 1923). Значно більше уваги він присвятив аграрній реформі, висвітлюючи становище селянства на Буковині після Першої світової війни та критикуючи владу за підтримку великих земельних власників (Піддубний, 2005, с. 130–142). Подібна позиція щодо аграрної реформи була визначена і в подальшому у радянській історичній науці, де наголошували на повільності та обмеженості аграрної реформи, її так званому реакційному характері. Деяко інакшою була позиція політичних діячів тогочасної Румунії, які виправдовували форми проведення реформи, як К. Гарофлід (Garoflid, 1920), або будували теоретичні засади її проведення, як В. Маджару (Madgearu, 1936). Зважений аналіз позиції В. Маджару у аграрному питанні подає сучасний

дослідник К. Гітчінс (Hitchins, 2013, с. 362–373). Також К. Гітчінс піднімає питання становища сільського населення та низки проблем, пов'язаних з ним. До робіт міжвоєнного періоду належить і нарис Ф. Добоша, виданий з нагоди десятиліття «Великого Об'єднання» (Doboş, 1928, с. 151–177). В румунській історіографії питання аграрної реформи у другій половині ХХ ст. пов'язувалося із соціальними проблемами (Adaniloaie, 1921, с. 869–886). Помітне місце в румунській історіографії соціалістичного періоду посідає робота Д. Шандру (Şandru, 1975, с. 357). В сучасній румунській історіографії питання проведення аграрної реформи та її наслідків для Буковини і представників національних меншин піднімав Д. Гренчук (Hrenciuc, 2006, с. 77–80; 2010, с. 226–236). Ситуацію на Буковині напередодні проведення аграрної реформи простежив Ш. Пуріч (Purici, 2005, с. 467–482). У вітчизняній історіографії питаннями аграрної реформи на Буковині і в Північній Бессарабії займався О. Руснак (Руснак, 2010, с. 20). Короткий аналіз ситуації на Буковині в умовах проведення аграрної реформи здійснили І. Попеску та І. Піддубний (Піддубний, 2012, с. 135–141). Загалом нами проведено короткий аналіз публікацій, що стосуються проведення аграрної реформи як загалом у королівстві Румунії, так і на Буковині, проте актуальним залишається розгляд як законодавчих засад реформи, так і її результатів.

Мета статті полягає у висвітленні основних засад аграрної реформи для Буковини та Бессарабії та визначенні умов, в яких доводилося проводити реформу, а також встановленні її перших результатів.

Виклад основного матеріалу. Перша світова війна змінила менталітет європейських народів як шляхом важких випробувань в роки війни, так і змінами, які відбулися у структурі держав Європи. Помітне місце в житті європейських країн посіли представники лівих сил, чому сприяла радикалізація настроїв населення, викликана революційними подіями у Російській імперії, які впродовж 1917–1920 років були доповнені революційними подіями у Німецькій імперії та на території Угорського королівства (Dan Berindei, 2003, с. 49). Неспокійною була і ситуація в Королівстві Румунії, яке у 1918 році здобуло нових територій та проблем, які мали вирішувати парламент та уряд країни для залагодження ситуації. Двома провідними подіями, які мали вплинути на ситуацію всередині країни і модернізувати її політичну та економічну системи, ставали виборча та аграрна реформи, проведення яких було проголошено королем Фердинандом І. Потреба в таких реформах пояснювалася необхідністю вирішення низки проблем. Крім того, владі необхідно було віддячити солдатам, які несли на собі тягар війни та очікували від цієї участі відповідної відплати.

Такою для більшості була земля, володіння якою давало змогу вести достойне життя. Необхідність вирішення цього питання продемонстрували дещо поспішні дії влади, про які згадує К. Гарофлід. Крім того, у 1918 році видано закон про експропріацію землі, згідно з яким мали вилучити 2 200 тис га землі (Garoflid, 1920, с. 1). Вживалося таких заходів через зміни, які відбулися із селянами, адже, з одного боку, це була жертва крові, а з іншого – перетворення селянина. Останній вже був не «бідним орачем», змушеним випрошувати у боярина чи орендаря засобів до існування, а особою, що розуміла свої права, і усвідомлювала, що держава має на них зважати (Dan Berindei, 2003, с. 50).

Розуміння необхідності змін стало причиною трансформації у політичній системі, і вже у квітні 1918 року формується партія, що в основу своєї діяльності та умов створення кладе можливість змін. Народна Ліга формувалася на підставі кількох вимог, як-от участь у конституційному політичному житті країни, недопущення негараздів в житті країни, забезпечення соціального порядку в державі через проведення аграрної, виборчої та адміністративної реформ, які дадуть змогу реалізувати статтю 31 Конституції, яка передбачала, що повноваження влади йде від народу (Argetoianu, 1918, с. 68–69). Хоча головою і обличчям організації став генерал А. Авереску, помітну роль у її організації відіграв К. Арджетояну. Саме з генералом А. Авереску, як головою партії, було пов'язано перше розчарування, адже реалізувати програму проведення аграрної реформи під час урядування А. Авереску у 1920–1921 роках не вдалося.

Проте аграрна реформа справила найбільший вплив на свідомість громадян Румунії, адже вона стала однією з найбільш обговорюваних тем у політичному середовищі країни та

знаходила в різних формах виклад у програмах політичних партій. Відмінностями були кількість землі, яку треба було експропріювати, і розмір відшкодування.

Загалом у Регаті початок аграрної реформи збігся з літом 1917 року після пропозиції І.І.К. Брегіану змінити статтю 19 Конституції, а разом з нею і статті 57 та 67 слідом. У новій редакції усунули твердження про святість і непорушність приватної власності та встановили можливість для проведення експропріації для громадської користі. При цьому подібна зміна Конституції стала можливою як під тиском зовнішніх обставин, так і завдяки позиції короля Фердинанда I, який 22 березня 1917 року в Рекечуні заявив про необхідність реформ, а у квітні підтвердив свою позицію щодо надання народу ширших можливостей для участі в політичному житті країни (Піддубний, 2019, с. 97–98). Як результат, пропагуються можливості вилучення по країні до 2 млн. га землі, що давало б змогу створити сильні господарства з площею землі 20–100 га землі. Проте в програмі Консервативно-прогресистської партії хотіли бачити не лише наділення землею, але й організацію належної системи обробки землі, створення можливості кредитування селянських господарств. На ефективності результатів реформи наголошувала також Консервативно-демократична партія. В програмі Націонал-ліберальної партії здійснення виборчої та аграрної реформ бачилися запорукою належної організації Великої Румунії.

Перша спроба вирішити аграрне питання у нових умовах була зроблена у 1919 році на підставі загального закону про реформу. Практичне формування земельного фонду реформи відбувалося за рахунок планованої експропріації землі. У коментарях, які давалися представниками лівих сил, відзначались наміри залишити великим землевласникам по 100–200 гектарів землі. При цьому, якщо було відомо, що землевласник займається обробкою землі, не віддаючи її в оренду, його володіння доходило до 250 га. Також винятком становили землевласники Старого королівства, де не діяли розміри володінь, визначених у законі. Крупні землевласники в Регаті могли володіти маєтком у 1 000 га землі. Також як критику дій уряду використовували інформацію про різницю у вартості землі у Регаті (вища) та приєднаних провінціях (нижча). Зокрема, Г. Піддубний пояснював цю ситуацію бажанням уряду захопити фактичну колонізацію провінцій шляхом скуповування землі вихідцями з Регату. Виходячи з теорії класової боротьби, Г. Піддубний відзначає наміри уряду забезпечити в Регаті перевагу крупного землеволодіння та «зберегти надалі існування суто паразитичної дідицької кляси, мовляв, хребту боярської держави» (Піддубний, 2005, с. 131).

Перший досвід експропріації та імпропріації виявив певну хаотичність у діях, що визначило затримку у розвитку процесу і протягом 1919–1921 років особливих заходів в сфері аграрної реформи не відбувалося. Для урядовців важливим моментом ставало визначення вартості землі, встановлення розміру ділянки, яка мала вирішити питання наділення землею, визначення часу наділення землею за умови відсутності революційного руху в країні. Проте середній розмір наділу, який планували встановити для імпропріації, становив 5 га за вартості 16,9 тис. лейв. Однак не було інституцій, які б наділялися правом проведення аграрної реформи (Madgearu, 1936, с. 41).

Отже, для впорядкування процесу експропріації та імпропріації необхідними ставали законодавчі засади, які б регламентували б його. Так, для Бессарабії закон було прийнято вже 13 березня 1920 року, яким одразу оголошували здійснення вивласнення нерухомості. З вивласненої землі мали сформувати «Бессарабський фонд нерухомості держави». Так, під час вивласнення землі монастиря йому мали залишати 50 га, а за вивласнення церковної землі відповідні лоти мали надаватися всім представникам кліру. У приватних володіннях мали залишити найбільше 100 га землі. У власність держави мали перейти ліси, за винятком тих, що належали селянам чи резешам, та всі води, крім тих, що належали громадам.

Для проведення аграрної реформи у Бессарабії при міністерстві володінь як юридичну особу створювали державну інституцію “Casa Noastră” з центром у Кишиневі та автономією у діях. Керувати нею мала рада у складі 5 членів: іменованого міністерством сільського господарства, двох від Директоратів фінансів та юстиції Бессарабії і двох делегатів від конгресу делегатів власників і селян. Голову ради обирали з її складу. Власне “Casa Noastră” мала готувати заходи

аграрної реформи та керувати її проведенням. Для вирішення спірних питань при “Casa Noastră” створювали Центральну комісію у складі 5 членів. Її головою ставав голова Апеляційного суду, якому підпорядковувався делегат від “Casa Noastră”, а також троє обраних, двоє від конгресу делегатів селян і одного від конгресу делегатів власників (Hamangiu, 1923, с. 864–867).

Площа земельних володінь у Бессарабії мала становити 6–8 га для всіх і 8–10 га для колоністів. Передусім наділяли землею тих, хто мав нестачу у своєму земельному володінні, слідом йшли ті, хто потребував цілого лота, потім – ті, кому слід було додати землю недалеко від основного володіння, а також ті, хто потрапляв у число тих, хто мешкав на віддалі до 5 км від володіння. На вільній землі проводили колонізацію, умовою якої було проживання колоністів у селах, а не на окремих фермах. Колоністи мали право отримати від “Casa Noastră” кредит для купівлі інвентаря. Передбачалися в законі спосіб оцінювання землі і власності, видача спеціальних актів на володіння землею, як і норми площ, згідно з декрето-законом від 22 грудня 1918 року (Hamangiu, 1923, с. 869–870).

Проведення аграрної реформи на Буковині регламентувалося законом від 30 липня 1921 року, який складався з двох частин, «Вивласнення» та «Наділення» відповідно, які розписували процедуру покроково. Так, у частині «Вивласнення» наголошувалося на тому, що всі дії ведуться відповідно до юридичного становища станом на 6 вересня 1919 року. При цьому перегляд операцій з купівлі землі площею до 10 га здійснених селянами, інвалідами, вдовами та сиротами війни, агрономами, священиками, вчителями після промудрації закону від 6 вересня 1919 року мали здійснювати аграрні комітети. У власність держави мали переходити всі вивласнені землі, проте від вивласнення звільнялися земельні володіння монастирів Драгомірна, Путна, Сучава, Сучевіца розміром до 100 га (Hamangiu, 1923, с. 815). Виняток становили 50 га землі з Православного релігійного фонду для митрополії та лісові площі, які належали товариствам та Релігійному фонду.

Важливим є питання про інституції, які мали проводити аграрну реформу. Для Буковини це були аграрний комітет, регіональна комісія з експропріації, окружна комісія з експропріації.

Так, стаття 37 згаданого закону передбачала наявність трьох ступенів виконавчих органів з експропріації, як-от Аграрний комітет, Повітова комісія з вивласнення, Окружна комісія з вивласнення. До складу аграрного комітету входили 18 членів та голова, які призначалися королівським декретом терміном на п'ять років за поданням міністра сільського господарства та погодженням на засіданні Ради міністрів. Фактично це мало бути зібрання професіоналів, оскільки передбачалося, що одну половину членів мали складати юристи, а іншу – спеціалісти з агрономії та політичної економіки. Вибирали їх з числа колишніх та чинних голів і радних Вищих касаційних або апеляційних судів, а також викладачів юридичних факультетів чи адвокатів.

Повітова комісія з вивласнення мала формуватися у складі радного Апеляційного суду чи голови місцевого суду, делегата від Центральної палати з наділення, по делегату від власників та селян. При комісії також працював секретар. Останній мав, як і всі члени, право підпису рішення комісії. Рішення комісії могли оспорюватися в Апеляційному суді впродовж 30 днів від часу їх публікації у “Monitorul Oficial”. Окружна комісія з вивласнення створювалася у судових округах у складі чотирьох членів: окружного судді як голови, делегата Центральної палати з наділення, по делегату від власників і селян. Секретар вважався функціонером при комісії (Hamangiu, 1923, с. 820).

Отже, для Буковини Регіональна комісія з вивласнення та наділення мала перебувати у Чернівцях та складатися з 8 членів, з яких двоє – члени Апеляційного суду (у разі відсутності такого – судді), які визначалися як голова та співголова, двоє – делегати від власників, двоє – делегати Центральної палати наділення, двоє – представники селян.

Відповідний розділ закону визначав порядок наділення землею, що відбувалося шляхом парцелювання вивласненої землі з подальшим продажем лотів селянам, священикам, кооператорам і школам. В результаті створювалася ситуація, за якої православні парохії могли володіти не п'ятьма га землі, а шістьма. Для сільських шкіл володіння землею вводилося з розрахунку 1 га на один клас. Законом передбачалася можливість наділення землею безземельних

селян, проте передусім перевага надавалася родинам загиблих на війні, волонтерів румунської армії чи союзницької, тих, що зазнали від війни збитків. До уваги не бралися особи, які унікали мобілізації 1919 року, проявили ворожість до румунської держави після 28 листопада 1918 року чи мали судові звинувачення у подібній діяльності. Хоча всі повинні були мати рівні можливості у наділенні землею, перевагу отримували ті, хто володів необхідним інвентарем, мав багато дітей, а також літнім людям. Проте й серед цих категорій визначення першості робилося за жеребом. Під час парцелювання розміри наділів становили 4 га у разі доповнення наявного наділу, до 6 га – у разі наділу колоністського, а у гірській місцевості, де родючість ґрунту була низькою, лот доводився до 8 га. Для православних парафій розмір землі становив до 6 га, тоді як дяки могли отримувати до 3 га, а паламарі – до 1 га. Сільські ремісники могли отримувати лише до 1 га землі, маючи й право на місце для будинку. Якщо йшлося про наділи, які мали доповнити вже наявні господарства, їх розміри мали становити не менше чверті гектара і надаватися поблизу села (Намангіу, 1923, с. 825).

Наділення землею мали право здійснювати місцевий комітет, окружна комісія з наділення, регіональна комісія з наділення. Остання перебувала у м. Чернівці. Комітет складав у кожному селі список селян, які мали право на наділення землею. Окружна комісія складалася з п'яти осіб: окружного судді, регіонального агронома або делегата аграрної ради та двох делегатів від селян, делегата Центральної палати з наділення. Рішення мали ухвалюватися більшістю голосів. Процес наділення землею також було регламентовано, і перш за все важило оголошення про процедуру, яке мало бути виставлене у громаді в публічному місці впродовж 15 днів. Передбачалися умови відчуження земельних лотів, а також їх оброблення (Намангіу, 1923, с. 825–827). Додатково до закону 26 листопада 1921 року було прийнято його регламент, до якого внесли зміни 27 травня 1922 року (Намангіу, 1923, с. 827–832).

Економічне становище Буковини у перші повоєнні роки загалом залишалося складним. Слід врахувати, що напередодні війни 63,79% оброблюваної землі належали до крупних землеволодінць, тоді як селяни, які складали 96,27% населення, володіли 23,36% землі. До того ж навесні 1919 року проводились виступи мешканців у повітах Кимпулунг та Гура Гуморулуй. Підготовка до проведення реформи у 1919 році мала результатом проведення перепису населення (Намангіу, 1923, с. 833–864). Впродовж першого повоєнного року в економічному житті краю була стагнація. Єдиним прибутком був податок на спиртні напої, однак він не міг покрити всі необхідні видатки. Серед останніх важливими залишалися виплати службовцям та кошти на здійснення аграрної реформи. Для наповнення бюджету міністр-делегат Буковини Я. Флондор пропонував провести внутрішню позику у кронах під 5% з погашенням її до 1923 року (Hrenciuc, 2010, с. 228, 231, 233).

Щодо розподілу землі, яка перебувала в обігу, то вона складалася таким чином, що на Буковині більша частина земель (372 684 га) була у володінні закладів, юридичних та приватних осіб, серед яких перше місце посідав Релігійний фонд (263 495 га). Число власників ділянок розмірами до 3 га обіймало 83,89%, причому цим користувачам належали 20,45% оброблюваних площ. Господарі, які мали середні земельні ділянки (10–50 та 50–100 га), складали 6,01% та володіли 20,28% всіх площ. Землевласники великих маєтків (100–500 га та вище) складали 0,25%, але володіли 39,48% усіх площ (Компанієць, 1960, с. 215, 217–218). За такого розподілу доволі важливу частину аграрних відносин складала оренда, яка широко використовувалася у великих маєтках, а число орендованих земель складало 29,3% (Pătrașcanu, 1978, с. 50, 125). Щоправда, власне оренда давала певні можливості для раціонального та інтенсивного ведення господарства.

Для порівняння становища провінцій Румунії наголосимо на тому, що Л. Патрашкану вважав загальне економічне становище селян Бессарабії, принаймні перед війною, значно кращим, ніж становище селян інших провінцій (Pătrașcanu, 1978, с. 51).

Отже, аграрна реформа була покликана вирішити проблеми, пов'язані із землеволодінням, і мала здійснюватися саме тоді, коли уряд Румунії намагався зменшити соціальну напругу

на селі, викликану нестачею земельних угідь. Водночас уряд не поспішав, намагаючись підійти до аграрних питань не стільки зважено, скільки добре підготовленим, щоб не викликати зайвих заворушень у селянському середовищі. Тому, напевне, для Буковини, Бессарабії та Трансільванії закон про аграрну реформу було спочатку видано у формі декрету від 6 вересня 1919 року. Після його вдосконалення 13 березня 1920 року було прийнято закон про аграрну реформу в Бессарабії, а 30 липня 1921 року – для Буковини.

За твердженням Л. Патрашкану, здійснення аграрної реформи на Буковині та Трансільванії базувалося на основі законів, тоді як у Бессарабії вона була наслідком російської революції 1917 року. Підтвердженням того, що румунський уряд намагався знизити напругу на селі, може свідчити виступ у парламенті К. Гарофліда, який представляв закон про аграрну реформу в Старому королівстві та зазначав, що цей закон визначений політичними і соціальними критеріями (Pătrașcanu, 1978, с. 59).

Офіційно аграрні закони мали на меті встановити новий перерозподіл оброблюваних земель, розширення громадських пасовищ та регламентацію права селян на користування лісами.

Згідно із законом про реформу землею наділялися певні групи населення, але перш за все її отримували ті, хто брав участь у світовій війні, вдови та сироти загиблих, безземельні селяни, а також ті, що мали менше 4 га. З числа тих, кого наділяли землею, виключали осіб, які вороже ставилися до румунської держави. Розміри отримуваного наділу складали 4 га, оплату за який проводили після вступу у володіння. Колоністам давали наділи в 6 га, виплата за які проводилася протягом 40 років, причому сплачувалася половина суми (Pătrașcanu, 1978, с. 66).

На відміну від Буковини, в Бессарабії велике землеволодіння обмежувалося 100 га під час експропріації державних та церковних землеволодінь, за залишення монастирям наділів у 50 га. Вивласнена земля поділялася на ділянки розміром 6–8 га, наділи колоністів складали 8–10 га. Плата за вивласнену землю в Бессарабії встановлювалася згідно із середнім прибутком з гектару в період від 1910 до 1914 року і рахувалася в карбованцях золотом, які прирівнювалися як 1 до 1,6 лея паперами.

Закон про аграрну реформу мав і політичну, і економічну мету. Політичну сторону реформи В. Курило вбачає лише у намаганні створення «сильного куркульського стану» з тим, «щоб спиратися на нього в боротьбі із соціалізмом». Політична мета реформи полягала в частковому зменшенні, але не ліквідації великого землеволодіння поміщиків-угорців та росіян. Пояснення цьому можна шукати лише в необхідності румунського уряду ослабити можливих політичних супротивників, які б могли чинити організований опір політиці уряду на провінції саме економічним шляхом.

Аналізуючи стан землеволодіння на підставі австрійських статистичних даних, Г. Толмачов відзначає переважання дрібних земельних володінь (59%), яким належало 4,68% оброблюваної землі, та звертає увагу на те, що 1,66% землеволодінь мали у своєму розпорядженні 68,74% землі (Ботушанський, Глуговський, Гриценко, Компанієць, 2005, с. 271). Зрештою, в межах дії аграрної реформи владі було необхідно вирівняти умови володіння та діяльності учасників сільськогосподарського виробництва. За Буковиною визнавали найнижчі розміри селянського землеволодіння (в середньому – 1 га) проти Старого королівства (3 га), Бессарабії (3,5 га) і Трансільванії (2 га) (Піддубний, 2005, с. 132). Зрештою, Г. Толмачов вказує на напівпролетарський характер селянства на Буковині, що підтверджує Ф. Добош, стверджуючи, щоправда, що зі 115 тис. пролетаризованих селянських родин на Буковині більшість складали румуни, яких необхідно було наділити землею передусім (Піддубний, 2005, с. 132). Способом вирішення ситуації Ф. Добош бачив аграрну колонізацію, завдяки чому мешканцям південної частини Буковини передавали землю у північній. Проте фонд землі на Буковині мав формуватися станом на 1923 рік також з 82 700 га вилученої у великих землевласників та 61 511 га – у Православного релігійного фонду (Doboș, 1928, с. 158).

З експропрійованої землі до розподілу між селянами виділили 63,2 тис. га, при цьому 45 тис. га складала орна земля, 11 тис. га – ліси, 7 тис. га – пасовиська і сінокоси. Цю землю станом на 1926 рік розподілили між 50 тис. осіб, з яких 28 тис. складали румуни, 17 тис. – українці, 3 тис. –

німці. Решту, 730 наділених, складала угорці, липовани та євреї. Зі згаданих земель виділили 39,6 тис. га для наділення румунам, 14,8 тис. га – українцям та 7,7 тис. га – німцям, полякам, угорцям (Піддубний, 2005, с. 135). Додатково мала бути проведена і аграрна колонізація Буковини. Принаймні у північну частину краю мали намір переселити 5 тис. колоністів. Ці заходи супроводжувалися урочистостями, як у квітні 1925 року в Чернівцях за участю високопосадовців. Тоді колоністи отримали ділянки по 5 га у селах Топорівці, Юрківці, Іспас, Панка, Комарівці (Doboş, 1928, с. 162).

Стосовно угорців Буковини Д. Гренчук відзначав, що на Буковині землю отримали 606 господарств угорців, з яких 317 у повіті Заставна і 289 у повіті Редеуць. Д. Гренчук зауважує, що порівняно з Трансільванією чи Банатом становище угорців на Буковині в результаті реформи виявилось більш виграшним (Піддубний, 2005, с. 137–138).

Керували проведенням аграрної реформи створені задля цього органи, до яких належали аграрний комітет, повітова та окружна комісії, які займалися вивласненням землі. З цих інституцій найвищим був аграрний комітет, що складався з 18 членів та був очолений міністром сільського господарства, в обов'язки якого входило вирішення всіх проблем експропріації землі. Аграрна повітова комісія була проміжною інстанцією, яка своїм складом була подібна до окружної, але приймала рішення на підставі розпоряджень, зроблених окружною комісією. До складу останньої входили окружний суддя, делегат Центральної палати з проведення реформи та по делегату від жителів села та власників (Hrenciuc, 2010, с. 78).

Склад інституцій з проведення аграрної реформи та методи їхньої діяльності давали змогу здебільшого великим землевласникам саботувати проведення реформи, продаючи землі, приховуючи дійсний розмір маєтку (Кобилянський, 1972, с. 41–42).

Тогочасна румунська преса та публіцистичні видання представляли реформу як «справжню аграрну революцію», внаслідок якої в сільському господарстві було б здійснено перехід від латифундій до малого та середнього землеволодіння. На нашу думку, подібні заяви, як і заяви про підвищення врожайності та якості культур після проведення реформи, були пропагандистським кроком, розрахованим на світову громадську думку, хоча б тому, що селянське землеволодіння зросло незначно, а велике втратило лише 16,8% угідь, малим було число тих, що отримали землю тому, що частина володіла землею на правах оренди. Методи проведення реформи породили численні зловживання під час розділу землі.

Наслідки аграрної реформи для Буковини розглядалися як негативні, через що депутати і сенатори в парламенті піднімали питання про результати реформи для буковинських селян. Зокрема, 24 лютого 1927 року сенатор А. Лукашевич відзначив у виступі невдоволення українських селян розмірами наділення землею, заходами колонізації на території між Прутом і Дністром. У 1931 році в селах Добринівці, Репужинці, Хрещатик, Чорнівка, Веренчанка, Кадубівці, Борівці, Кисилів, Бабин, Онут з 27 травня розпочали секвеструвати майно за заборгованості по платі. Йшлося про орендну плату за 1927, 1928, 1929, 1930 роки в розмірі від 250 до 800 леїв за гектар за рік. Цей випадок став причиною виступу в парламенті сенатора Д. Маср-Михальського, який звертав увагу на заборону за законом про реформу оренди землі. Сенатор виступив на захист селян, які мали платити обов'язкові податки, до яких додавалася велика плата по оренді, що стало причиною звернення до міністерства фінансів з проханням про припинення вимог про сплату оренди за 1927–1930 роки, оскільки селяни не були в стані сплачувати такі кошти (ДАЧО, ф. 12, оп. 2, спр. 1552, арк. 2, 5).

Так, визнавалося розходження між запланованим у законі положеннями та реальним виконанням аграрної реформи у Бессарабії. Несправедливість бачили в тому, що найкраща земля віддавалася певним особам, які продавали землю селянам. Крім того, 1936 року на Буковині від селян вимагали сплати оренди поля за 5 років. Попри протести щодо сплати і податку, і орендної плати селян змусили платити, залишаючи можливість, як вважав автор однієї з публікацій, повторити подібні дії в подальшому. У переддень парламентських виборів 1937 року селянам радили створювати комітети, які б обрали окружний комітет, через який мали добитися від політичних партій справедливого завершення аграрної реформи (Hrenciuc, 2010, с. 236). Загалом результатом тривалого процесу аграрної реформи на Буковині з 270 тис. осіб, що потребували наділення зем-

лею, отримали її близько 50 тис. людей, а почасти селяни навіть втратили частину тієї землі, що перебувала в користуванні. Проведення аграрної реформи мало як певні позитивні, так і негативні наслідки. Передусім результатами реформи були незадоволені самі селяни, адже отримували не стільки бажану кількість землі, скільки вирівняну до визначеної норми площу землі.

З проблем, які залишалися на 1937 рік, було незавершене оцінювання землі, наданої під час проведення реформи. При цьому оцінювання і опис експропрійованої державою землі у повіті Чернівці були проведені на 81%, у повіті Сторожинець – на 92%, Редеуць – 96%, Сучава – на 91,5%, Кимполунг – 91%. Щодо наділеної землі опис та оцінювання землі для повіту Чернівці провели 30%, повіту Сторожинець – 43%, Редеуць – 35%, Сучава – 57%, Кимполунг – 78%. Причиною таких повільних робіт називали нестачу необхідного персоналу (ДАЧО, ф. 38, оп. 2, спр. 355, арк. 18–19).

Висновки. Аграрна реформа в Румунії після Першої світової війни мала комплексний характер і поєднувала економічні, політичні та соціальні аспекти. Вона стала інструментом зменшення соціальної напруги в сільській місцевості, що виникла через недостатність земельних угідь, і відповідала викликам, які поставали перед державою в умовах нових територіальних надбань.

На Буковині реформа мала подвійний характер: з одного боку, це була спроба забезпечити соціальну справедливість через перерозподіл земель, а з іншого – засіб інтеграції регіону до Румунії шляхом колонізації та зміцнення впливу центральної влади. Незважаючи на деякі позитивні зрушення, такі як наділення землею певних категорій населення і часткове зменшення великого землеволодіння, реформа зіткнулася зі значними викликами. До них належали бюрократичні труднощі, зловживання в процесі розподілу землі, недостатність ресурсів для сільськогосподарської діяльності, а також прояви невдоволення селян. У Бессарабії основним завданням реформи стало підтвердження стану розподілу землі, який склався у період революційних подій 1917 року з урахуванням інтересів крупних земельних власників та проведення колонізації урядом Румунії разом із впорядкуванням земельних володінь дрібних власників.

Економічні наслідки реформи залишалися неоднозначними. З одного боку, вона сприяла формуванню дрібних і середніх землеволодінь, а з іншого – не змогла повністю вирішити проблему малоземелля та забезпечити ефективне використання земельних ресурсів.

Таким чином, аграрна реформа 1921 року на Буковині була важливим, але суперечливим етапом у становленні економічної та соціальної політики королівства Румунії, наслідки якої вплинули на подальший розвиток регіону та його населення.

Джерела та література

- Аграрна реформа на Буковині й її наслідки. *Час. Незалежний часопис*. (1937), 30 грудня, Ч. 2632, с. 3.
- Ботушанський, В., Глуговський, А., Гриценко, І., Компанієць, І. та ін.** (1980). *Нариси з історії Північної Буковини*. Київ: Наукова думка.
- ДАЧО – Державний архів Чернівецької області.
- Кобилянський, С.** (1972). З історії проведення аграрної реформи на Північній Буковині під час окупації краю буржуазно-поміщицькою Румунією. *Минуле і сучасне Північної Буковини*. Вип.1. Київ: Наукова думка. С. 84.
- Компанієць, І.** (1960). *Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900–1919 роки)*. Київ: аид-во АН УРСР.
- Піддубний, Г.** (2005). *Буковина. Її минуле й сучасне: Суспільно-політичний нарис із малюнками і мапою Буковини*. Чернівці: Зелена Буковина.
- Піддубний, І.** (2019). Партії, парламент, король та уряд. *Розвиток і взаємодія елементів політичної системи Румунії у 1918–1940 рр.*: монографія / наук. ред. О. Сич. Чернівці: Друк Арт. С. 97–98.
- Піддубний, І., Попеску, І.** (2012). Законодавчі засади аграрної реформи на Буковині та умови їх реалізації в 20–30-х роках ХХ ст. *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. Чернівці: Чернівецький національний університет. Вип. 607–609, с. 135–141.
- Прутський, Д.** (1923). Земельна реформа в Румунії. *Нова Громада*. № 2, с. 90.
- Руснак, О.** (2010). *Соціально-економічний розвиток Північної Буковини і Хотинщини у 1918–1940 рр.* Автореф. дис. канд. істор. наук. Чернівці. 20 с.

- Справа оренди аграрного поля в парламенті. *Час. Незалежний, безпартійний часопис*. (1931). 16 липня. Ч. 816, с. 2.
- Adaniloie, N., Dîrdală, I.** (1963). Acțiunile țărănești în Bucovina în perioada aplicării reformei agrare din 1921. *Revista de istorie*. Nr. 4. P. 869–886.
- Argetoianu, C.** (1995). Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri. Ediție și indice adnotat de Stelian Neagoe. Vol. 5. Partea a V-a: 1918. București: Editura Machiavelli. P. 68–69.
- Doboș, F.** (1928). *Zece ani de viața agricolă în Bucovina. Zece ani dela unire*. Cernăuți: Glasul Bucovinei.
- Garoffid, C.** (1920). *Chestia agrară în România*. București.
- Hitchins, K.** (2013). *România: 1866–1947* trad. George G. Potra, Delia Răzdolescu. București: Humanitas.
- Madgearu, V.N.** (1936). *Agrarianism, Capitalism, Imperialism. Contribuțiuni la studiul evoluției sociale românești*. București: Bucovina.
- Șandru, D.** (1975). Reforma agrară din 1921 în România. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România. 357 p.
- Hrenciuc, D.** (2006). Maghiarii în Bucovina (1774–1941). Iași: Princeps Edit. P. 77–80.
- Hrenciuc, D.** (2010). Provocarile vecinătății: Ucrainenii Bucoveneni în Regatul României Mari (1918–1940). Contribuții. Iași: TipoMoldova. P. 226–236.
- Intabularea lucrărilor de Reformă Agrară (1937). *Glasul Bucovinei*. Organ național românesc. 21 Februarie. P. 3.
- Istoria Românilor Coord. acad. Dan Berindei.* (2003). Vol. VIII: România întregită (1918–1940). București.
- Lege pentru reforma agrară pentru Basarabia “CASA NOASTRĂ” instituție de expropriere și împrăștiere din 13 Martie 1921. Hamangiu C. *Codul General al României*. Vol. IX–X: Legi uzuzale 1919–1922. București, (1923). P. 833–870.
- Lege pentru reforma agrară din Bucovina din 30 Iulie 1921. Hamangiu C. *Codul General al României*. Vol. IX–X: Legi uzuzale 1919–1922. București, (1923). P. 820–832.
- O nouă serie de măsuri pentru ridicarea agriculturii. *Glasul Bucovinei*. Organ național românesc. (1937). 6 Februarie. P. 2.
- Patrașcanu, L.** (1978). Reforma agrară în România Mare și urmările ei. *Studii economice și social-politice. 1925–1945*. București: Editura politică. P. 50–125.
- Purici, Șt.** (2005). Premisele reformei agrare din Bucovina (1918–1921). *Analele Bucovinei*. Nr. 2. P. 467–482.
- Regulamentul Legii Agrare pentru Bucovina din 26 Noembrie 1921. Hamangiu C. *Codul General al României*. Vol. IX–X: Legi uzuzale 1919–1922. București, (1923). P. 833–864.

References

- Ahrarna reforma na Bukovyni y yii naslidky. *Chas. Nezaleznyi chasopys*. (1937), 30 hrudnia, Ch. 2632 [Agrarian reform in Bukovina and its consequences]. *Time. Independent magazine* [in Ukrainian].
- Botushanskyi, V., Hluhovskiy, A., Hrytsenko, I., Kompaniiets, I. et al.** (1980). *Narysy z istorii Pivnichnoi Bukovyny* [Essays on the history of Northern Bukovina]. Kyiv: Scientific Opinion [in Ukrainian].
- SACR – State Archive of Chernivtsi region [Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti].
- Kobylianskyi, S.** (1972). Z istorii provedennia ahrarnoi reformy na Pivnichnii Bukovyni pid chas okupatsiï kraiu burzhvazno-pomishchyt'skoiu Rumuniieiu [From the history of the agrarian reform in Northern Bukovina during the occupation of the region by bourgeois-landlord Romania]. *Mynule i suchasne Pivnichnoi Bukovyny – Past and present of Pivnichnoi Bukovyna*, Issue 1. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
- Kompaniiets, I.** (1960). Stanovyshche i borotba trudiashchykh mas Halychyny, Bukovyny ta Zakarpattia na pochatku XX st. (1900–1919 roky). [The situation and struggle of the working masses of Halychyna, Bukovyna and Zakarpattia at the beginning of the XX century (1900–1919 years)]. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR [in Ukrainian].
- Piddubnyi, H.** (2005). Bukovyna. Yii mynule y suchasne: Suspilno-politychnyi narys iz maliunkamy i mapoïu Bukovyny [Bukovina. Its past and present: A socio-political essay with drawings and a map of Bukovina]. Chernivtsi: Green Bukovina [in Ukrainian].
- Piddubnyi, I.** (2019). Partii, parlament, korol ta uriad. Rozvytok i vzaiemodiiia elementiv politychnoi systemy Rumunii u 1918–1940 rr.: monohrafiia [Parties, Parliament, King and Government. Development and Interaction of Elements of the Political System of Romania in 1918–1940: monograph]. (Sych, O., Ed.). Chernivtsi: Druk Art [in Ukrainian].
- Piddubnyi, I., Popesku, I.** (2012). Zakonodavchi zasady ahrarnoi reformy na Bukovyni ta umovy yikh realizatsii v 20–30-kh rokakh XX st. [Legislative principles of agrarian reform in Bukovina and conditions of their implementation in the 20–30s of the 20th century]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoïho*

universytetu: Zb. nauk. prats. Istorii. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny – Scientific Bulletin of Chernivtsi University: Collection of scientific works. History. Political science. International relations.] Chernivtsi: Chernivtsi National University. Issue 607–609 [in Ukrainian].

- Prutskyi, D.** (1923). *Zemelna reforma v Rumunii* [Land reform in Romania]. *Nova Hromada*. № 2 [in Ukrainian].
- Rusnak, O.** (2010). *Sotsialno-ekonomichnyi rozvytok Pivnichnoi Bukovyny i Khotynshchyny u 1918–1940 rr.* [Socio-economic development of Northern Bukovina and Khotyn region in 1918–1940]. *Extended abstract of Candidates thesis*. Chernivtsi [in Ukrainian].
- Sprava orendy ahrarnoho polia v parlamenti* [The issue of leasing agricultural fields in parliament]. *Chas Nezalezhyi, bezpartiinyi chasopys*. (1931). 16 lypnia. Ch. 816 [in Ukrainian].
- Adaniloie, N., Dîrdală, I.** (1963). *Acțiunile țărănești în Bucovina în perioada aplicării reformei agrare din 1921* [Peasant actions in Bukovina during the implementation of the agrarian reform of 1921]. *History Magazine*. No. 4 [in Romanian].
- Argetoianu, C.** (1995). *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri. Ediție și indice adnotat de Stelian Neagoe* [For those of tomorrow. Memories from the time of those of yesterday. Edition and index annotated by Stelian Neagoe]. Vol. 5. Part V: 1918. Bucharest: Machiavelli Publishing House [in Romanian].
- Doboș, F.** (1928). *Zece ani de viața agricolă în Bucovina. Zece ani dela unire* [Ten years of agricultural life in Bukovina. Ten years since unification]. Chernivtsi: Voice of Bukovina [in Romanian].
- Garoffid, C.** (1920). *Chestia agrară în România. București* [The agrarian issue in Romania. Bucharest] [in Romanian].
- Hitchins, K.** (2013). *România: 1866–1947 trad. George G.Potra, Delia Răzdolescu* [Romania: 1866–1947 translated by George G.Potra, Delia Răzdolescu]. Bucharest: Humanitas [in Romanian].
- Madgearu, V.** (1936). *Agrarianism, Capitalism, Imperialism. Contribuțiuni la studiul evoluției sociale românești* [Agrarianism, Capitalism, Imperialism. Contributions to the study of Romanian social evolution]. Bucharest: Bukovina [in Romanian].
- Șandru, D.** (1975). *Reforma agrară din 1921 în România* [The 1921 agrarian reform in Romania]. Bucharest: Publishing House of the Academy of the Socialist Republic of Romania [in Romanian].
- Hrenciuc, D.** (2006). *Maghiarii în Bucovina (1774–1941)* [Hungarians in Bukovina (1774–1941)]. Iași: Princeps Edit [in Romanian].
- Hrenciuc, D.** (2010). *Provocarile vecinătății: Ucrainenii Bucoveneni în Regatul României Mari (1918–1940)* [The Challenges of Neighborhood: Bukovinian Ukrainians in the Kingdom of Greater Romania (1918–1940)]. Contributions. Iasi: Tipo Moldova [in Romanian].
- Intabularea lucrărilor de Reformă Agrară (1937)* [Tabulation of Agrarian Reform Works (1937)] *Glasul Bucovinei*. Romanian national organ. February 21 [in Romanian].
- Istoria Românilor Coord. acad. Dan Berindei.* (2003) [History of the Romanians Coordinating academic Dan Berindei]. Vol. VIII: Unified Romania (1918–1940). Bucharest [in Romanian].
- Lege pentru reforma agrară pentru Basarabia “CASA NOASTRĂ” instituție de expropriere și împrumut* [Law for agrarian reform for Bessarabia “CASA NOASTRĂ” expropriation and appropriation institution of March 13, 1921]. Hamangiu C. *General Code of Romania*. Vol. IX–X: Common Laws 1919–1922. Bucharest [in Romanian].
- Lege pentru reforma agrară din Bucovina din 30 Iulie 1921 (1923).* [Law for the agrarian reform in Bukovina of July 30, 1921]. Hamangiu C. *General Code of Romania*. Vol. IX–X: Common Laws 1919–1922. Bucharest [in Romanian].
- O nouă serie de măsuri pentru ridicarea agriculturii (1937).* [A new series of measures to boost agriculture]. *Glasul Bucovinei*. Romanian national organ. February 6 [in Romanian].
- Patrașcanu, L.** (1978). *Reforma agrară în România Mare și urmările ei. Studii economice și social-politice. 1925–1945* [The agrarian reform in Greater Romania and its consequences. *Economic and socio-political studies*. 1925–1945]. Bucharest: Political Publishing House [in Romanian].
- Purici, Șt.** (2005). *Premisele reformei agrare din Bucovina (1918–1921)* [The premises of the agrarian reform in Bukovina (1918–1921)]. *Annals of Bukovina*. No. 2 [in Romanian].
- Regulamentul Legii Agrare pentru Bucovina din 26 Noembrie 1921 (1923).* [Regulations of the Agrarian Law for Bukovina of November 26, 1921.]. Hamangiu C. *General Code of Romania*. Vol. IX–X: Common Laws 1919–1922. Bucharest [in Romanian].

УДК 271.4(477.83-21)-42”1936”
DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.14>

Юрiї СТЕЦИК

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 38, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (stetsyk_u_o@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1795-687X>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/1959605/E-5136-2018>

Бібліографічний опис статті: Стецик, Ю. (2025). Звіти про релігійно-моральний стан парафіян Бориславського деканату Перемишльської греко-католицької єпархії (1936 р.). *Українські історичні студії*, 17(59). 130–139. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.14>

ЗВІТИ ПРО РЕЛІГІЙНО-МОРАЛЬНИЙ СТАН ПАРАФІЯН БОРИСЛАВСЬКОГО ДЕКАНАТУ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ (1936 Р.)

Анотація. *Мета дослідження* – подати огляд основних питань, які описує парафіяльне духовенство, та запровадити до наукового обігу укладені ними звіти. **Методологія дослідження.** Для верифікації документального матеріалу проведено аналітичну та синтетичну критику інформаційного джерела. **Наукова новизна** вбачається у запровадженні рукописної архівної документації до широкого дослідницького вжитку. **Висновки.** У 30-их роках ХХ ст. парафіяльні спільноти Бориславського деканату Перемишльської греко-католицької єпархії, відповідно до звітів місцевих парохів, відзначалися певними здобутками у моральному та релігійному житті: чисельною і регулярною участю у літургіях, прийняттям Святих Тайн (Сповіді та Причастя), святкуванням церковних свят, утриманням храму в належному стані, складенням пожертв на потреби церкви, самоорганізацією церковних братств та релігійних товариств, укладенням церковних шлюбів, дотриманням християнських заповідей, передплатою та читанням релігійної католицької преси, неприйняттям вчень християнських сект та атеїстичних поглядів комуністичної пропаганди. Парафіяльні згуртування дбали про піднесення християнської духовності. Негативний вплив мало прибуття значної кількості найманих робітників до Бориславського нафтового басейну, котрі порушували місцеві звичаї та традиції і розхитували локальну корпоративну християнську духовність. У таких умовах існувала необхідність згуртування парафіян для захисту своєї рідної віри, мови, культури, історії та основ християнського виховання. Вважаємо, що деканальна греко-католицька спільнота зуміла вистояти перед викликами часу та зберегла свою християнську і національну ідентичність.

Ключові слова: звіт, парох, парафія, парафіяльна людність, деканат, єпархія.

Yurii STETSYK

Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 38, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (stetsyk_u_o@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1795-687X>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/1959605/E-5136-2018>

To cite this article: Stetsyk, Yu. (2025). Zvity pro relihiino-moralnyi stan parafiiian Boryslavskoho dekanatu Peremyslshskoi hreko-katolytskoi yeparkhii (1936 r.) [Reports on the religious and moral state of the parishioners of the Boryslav Deanery of the Greek Catholic Eparchy of Peremyśl (1936)]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17(59). 130–139. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.14> [in Ukrainian].

REPORTS ON THE RELIGIOUS AND MORAL STATE OF THE PARISHIONERS OF THE BORYSLAV DEANERY OF THE GREEK CATHOLIC EPARCHY OF PEREMYŚL (1936)

Summary. *The purpose of the study is to provide an overview of the main issues described by the parish clergy and to introduce the reports they compiled into scientific circulation. Research methodology.* In order to verify the documentary material, an analytical and synthetic critique of the information source was conducted. **The scientific novelty** is seen in the introduction of handwritten archival documentation into widespread research use. **Conclusions.** In the 30s of the XX century the parish communities of the Boryslav Deanery of the Greek Catholic Diocese of Przemyśl, according to the reports of local pastors, were marked by certain achievements in moral and religious life: numerous and regular participation in liturgies, reception of the Holy Sacraments (Confession and Communion), celebration of church holidays, maintenance of the church in proper condition, donations for the needs of the church, self-organization of church brotherhoods and religious societies, performing church marriages, observing Christian commandments, subscribing to and reading the religious Catholic press, rejecting the teachings of Christian sects and the atheistic views of communist propaganda. Parish congregations took care of the rise of Christian spirituality. The arrival of a large number of hired workers in the Boryslav oil basin, who violated local customs and traditions and undermined local corporate Christian spirituality, had a negative impact. In such circumstances, there was a need to unite the parishioners to protect their native faith, language, culture, history, and the foundations of Christian education. We believe that the deanery Greek Catholic community has managed to withstand the challenges of time and preserved its Christian and national identity.

Key words: report, pastor, parish, parish population, deanery, eparchy.

Постановка проблеми. У сучасних реаліях відродження та розбудови християнських святинь постає необхідність у дослідженні історичного минулого цих парафіяльних храмів, які мають давню локальну традицію. Окремий складник цих історичних студій становлять питання, присвячені висвітленню релігійної ментальності парафіяльної людності. Адже часто за історичними подіями губиться постать простого пересічного християнина, його віра, звичаї та традиції. Зокрема, віднайдення та вивчення звітів місцевих парохів про релігійне життя людності дозволить нам певною мірою розкрити окремі аспекти християнської набожності віруючих, оскільки більшість офіційних актових документів не приділяють цим питанням спеціальних описів.

Аналіз досліджень. Окремі парафії Бориславського деканату, хоча й були в центрі уваги загальних та спеціальних історико-церковних краєзнавчих досліджень, однак досі поза увагою дослідників залишаються маловідомі звіти місцевих парохів про моральне і релігійне життя віруючих (Біликівський, 2021; Галик, Стецик, 2013; Грицишин, 2023; Іванцюра, 2001; Пастух, Сов'як, Шимко, 2012; Тарнавський, 2019; Нариси з історії Східниці, 2013). Загалом вивчення Бориславського деканату як окремої адміністративно-територіальної церковної одиниці залишається досі нереалізованим (Шематизм, 1936). Тож надіємося, що віднайдений нами архівний рукописний матеріал сприятиме поживленню історико-церковних краєзнавчих студій (APP ABGK, sygn. 4186).

Мета статті – подати огляд основних питань, які описує парафіяльне духовенство, та запровадити до наукового обігу укладені ними звіти.

Виклад основного матеріалу. Парохи уклали звіти відповідно до розпоряджень владики Йосафата Коциловського. На підставі віднайденої та опрацьованої документації, яка збереглася у рукописній формі у фондах Державного архіву в місті Перемишлі (Польща), можемо виокремити кілька видів звітів: а) звіти про святкування Ювілейних дат (1933 р.); б) звіти про релігійно-моральний стан парафій (1936 р.); в) звіти про діяльність церковних братств та релігійних товариств (1938 р.) (APP ABGK, sygn. 4186). Докладне та комплексне вивчення цих звітів допоможе місцевим краєзнавцям докладніше довідатися про локальні особливості релігійної культури.

Для написання звітів греко-католицькі парохі у 30-их роках XX ст. послуговувалися не церковнослов'янською, а тогочасною українською мовою зі специфічною галицькою говіркою.

Відповідно, у публікації історичних джерел зберігаємо непорушною тогочасну стилістику та граматику написання слів. Це дозволяє зберегти непорушність документів, заглибитись у тогочасну епоху та представити для мовознавців матеріал для дослідження історичного розвитку мови на галицьких землях у міжвоєнний період.

Порівняння звітів за структурою, послідовністю викладу та змістовим наповненням не дозволяє нам стверджувати про існування усталеного формуляру документа. Кожен парох на власний розсуд подавав звіт у довільній формі. Хтось із парохів докладно та обширно описував релігійно-моральний стан на довіреній йому парафії, виокремлюючи позитивні та негативні сторони життя парафіяльної людності й організації душпастирської праці. Проте більшість парафіяльного духовенства обмежувалася загальними повідомленнями, не вдаючись до жодної конкретики (АРР АВГК, sygn. 4186).

Серед позитивних сторін життя парафіян відзначено: участь у богослужіннях, приступання до Святих Тайн (Сповіді та Причастя), шанування церковних свят, утримання храму в належному стані, жертвовність на потреби церкви, утворення церковних братств та релігійних товариств, укладення церковних шлюбів, дотримання церковних заповідей, передплата та читання релігійної католицької преси (АРР АВГК, sygn. 4186).

Поряд із позитивними досягненнями парохі виокремлювали цілу низку негативних впливів, які призводили до падіння морального та релігійного рівня життя віруючих: поширення вчення християнських протестантських сект, комуністичної та соціалістичної атеїстичної пропаганди, деморалізований вплив єврейської молоді, зубожіння та безграмотність парафіян, залучення до праці в недільні та святкові дні (АРР АВГК, sygn. 4186).

Більшість звітів укладено впродовж січня–лютого 1937 р., поодинокі із них датовані липнем 1937 р., і відповідно вони присвячені викладенню інформації за попередній 1936 р. (АРР АВГК, sygn. 4186). У перспективі віднайдення і опрацювання типових звітів за попередні та наступні роки дозволить провести своєрідний моніторинг змін, які відбувалися у релігійному і моральному житті віруючих для визначення чинників, котрі спричинилися до цього.

Під час архівних пошуків вдалося віднайти, опрацювати та запропонувати для використання для широкого наукового обігу звіти парохів 12 із 14 парафій: Доброгостів, Довге, Губичі, Кропивник Новий, Модричі, Орів, Попелі, Рибник, Стебник, Східниця, Тустановичі, Улично. Не вдалося віднайти типову звітну документацію парохів Бориславської та Трускавецької парохій за 1936 р., натомість зі згаданих осередків походять інші звіти про діяльність церковних братств та релігійних товариств (АРР АВГК, sygn. 4186).

Висновки. У 30-их роках ХХ ст. парафіяльні спільноти Бориславського деканату Перемишльської греко-католицької єпархії, відповідно до звітів місцевих парохів, відзначалися певними здобутками у моральному та релігійному житті: чисельною і регулярною участю у літургіях, прийняттям Святих Тайн (Сповіді та Причастя), святкуванням церковних свят, утриманням храму в належному стані, складенням пожертв на потреби церкви, самоорганізацією церковних братств та релігійних товариств, укладенням церковних шлюбів, дотриманням християнських заповідей, передплатою та читанням релігійної католицької преси, неприйняттям вчень християнських сект та атеїстичних поглядів комуністичної пропаганди. Парафіяльні згромадження дбали про піднесення християнської духовності. Негативний вплив мало прибуття значної кількості найманих робітників до Бориславського нафтового басейну, котрі порушували місцеві звичаї та традиції і розхищували локальну корпоративну християнську духовність. У таких умовах існувала необхідність згуртування парафіян для захисту своєї рідної віри, мови, культури, історії та основ християнського виховання. Вважаємо, що деканальна греко-католицька спільнота зуміла вистояти перед викликами часу та зберегла свою християнську і національну ідентичність.

Джерела та література

- Біликівський, Т. (2021). Нариси з історія села Попелі. Дрогобич: Посвіт.
- Галик, В., Стецик, Ю. (2013). Історія церковно-релігійного життя в селі Улично на Дрогобиччині (XVI – початок ХХІ ст.): монографія. Дрогобич: Видавництво ТзОВ «Трек-ЛТД».

- Грицишин, А., Грицишин, І.** (2023). Орів. Історія гірського села. Дрогобич: Коло.
- Іванцюра, І.** (2001). Доброгостів. Історико-географічний мемуарний нарис. Дрогобич: Коло.
- Нариси з історії Східниці** (2013). Дрогобич: Коло.
- Пастух, Р., Сов'як, П., Шимко, І.** (2012). Дрогобиччина: свідки епох. *Енциклопедична книга-альбом*. Дрогобич: ПП «Коло».
- Тарнавський, Р.** (2019). Тустановичі: історико-краєзнавчі нариси. Дрогобич: Посвіт.
- Шематизм** (1936). Шематизм греко-католицького духовенства злучених епархій Перемиської, Самбірської і Сяніцької на рік Божий 1936. (Перемишль).
- APPABGK** – Archiwum Panstwowie w Przemyslu. Archiwum Biskupstwa Grekokatolickiego w Przemyslu.

References

- Bilykivskiy, T.** (2021). *Narysy z istoriia sela Popeli* [Essays on the history of the village of Popeli]. Drohobych: Posvit [in Ukrainian].
- Halyk, V., Stetsyk, Yu.** (2013). *Istoriia tserkovno-relijijnoho zhyttia v seli Ulychne na Drohobychchyni (XVI – pochatok XXI st.)* [The History of Church and Religious Life in the Village of Ulychne in the Drohobych Region (16th – early 21st centuries)]. Monohrafiia. Drohobych: Vydavnytstvo TzOV “Trek-LTD” [in Ukrainian].
- Hrytsyshyn, A., Hrytsyshyn, I.** (2023). *Oriv. Istoriia hirskoho sela* [Oriv. The history of a mountain village]. Drohobych: Kolo [in Ukrainian].
- Ivantsiura, I.** (2001). *Dobrohostiv. Istoryko-geohrafichniy memuarnyi narys* [Dobrohostiv. A historical and geographical memoir]. Drohobych: Kolo [in Ukrainian].
- Narysy z istorii Skhidnytsi* [Essays on the history of Skhidnytsia] (2013). Drohobych: Kolo [in Ukrainian].
- Pastukh, R., Soviak, P., Shymko, I.** (2012). *Drohobychchyna: svidky epokh. Entsyklopedychna knyha-albom* [Drohobych region: witnesses of epochs. Encyclopedic book-album]. Drohobych: PP «Kolo» [in Ukrainian].
- Tarnavskiy, R.** (2019). *Tustanovychi: istoryko-kraieznavchi narysy* [Tustanovychi: historical and local history essays]. Drohobych: Posvit [in Ukrainian].
- Shematyzm** (1936). *Shematyzm hreko-katolytskoho dukhovenstva zluchenykh eparkhii Peremyskoi, Sambirskoi i Sianitskoi na rik Bozhyi 1936* [Shematism of the Greek Catholic clergy of the reunited dioceses of Przemysl, Sambir and Syanok for the year of God 1936]. (Peremysl) [in Ukrainian].
- APPABGK** – Archiwum Panstwowie w Przemyslu. Archiwum Biskupstwa Grekokatolickiego w Przemyslu.

Документ 1

Звіт

з релігійно-морального стану парохії Довге Бориславського деканату за 1936 рік

- а) Додатні сторони релігійно-морального стану парохії, які зауважено в 1936 році:
- 1) збільшено фреквенції вірних на недільних і святкових богослуженнях і проповідях.
 - 2) збільшена жертвеність парохіян помімо врази, так на тацу в церкві як і на добровільні ціли, чого доказом є ґрунтовна направа даху церкви св. о. Николая в Довгім переведена завдяки добровільним складкам вірних.
 - 3) збільшено число великодних сповідей, яке в 1936 р. досягло 1350 сповідаючихся і причащаючихся, як і принагідних сповідей протягом року.
 - 4) замітний зріст побожності серед шкільної молоді як і тих, що покінчили щойно школу.
 - 5) зріст повен і значіння св. Тайни Супружества, які були в парохії сильно захитані задля релігійної толеранції в околиці тих парохіян, що жили в конкубаті.
 - 6) зменчений вплив жидів у яких, головно молодих, переважають комуністичні та атеїстичні погляди, а це завдяки доброму впливу новозаложенної кооперативи і протикомуністичних проповідей.
- а) Відемні сторони релігійно-морального стану:
- 1) невикорінений ще цілком вплив книжок секти дослідників Біблії, які в попередних роках розкинули те в великій кількості, хотяй тепер всі мабуть понищені. Вплив завважається головно в поглядах вірних на деякі заповіді церковні, висказуваних в принагідних розмовах. На цю тему присвячено цикл проповідей в 1936 р.
 - 2) Все ще деморалізуючий вплив жидівської молоді, яка ведеться неморально і з комуністичних поглядів. А є в парохії цієї молоді багато, бо в селі є 37 жидівських родин.

3) На ширення соціалістичних і почасти атеїстичних поглядів впливає рівнож це, що велике число зубожілих парохіян має сталу працю в копальнях Борислава, Східниці й Урича, де мусять в неділі і свята працювати.

4) Дуже тяжко в парохії поширити так релігійні, як і світські товариства та добру пресу, а це задля великого числа неграмотних, як на Зарічу і на Перепростині та Ровені серед старших 25%, а це задля браку школи в цих присілках, що є за водою. Теперішній міст улєкшує дітям учащання до школи.

На загал в парохії дається зауважити більше освідомлення релігійне і національне, бо парохія Довге це одна з найменш зурбанізованих сіл в повіті.

гр.кат. уряд парохіальний в Довгім
дня 25 січня 1937 року
підпис пароха та печатка парафіяльної канцелярії

APP ABGK Sygn. 4186. s. 389–390

Документ 2

Звіт

з релігійно-морального стану парохії Модрич-Сілець за рік 1936

Стан релігійно-моральний парохії Модрич-Сілець на загал є добрий:

- 1) Фреквенція до церков в неділі і свята є вдоволяюча.
- 2) Вірні часто приступають до св. Тайн.
- 3) Так в Модричі, як і в Сільці є хор церковний, який рекрутуєся з місцевої молоді і тим самим гуртує молодь в неділі і свята в церкві.
- 4) В Модричі є два дикі супружества, а в Сільці три.
- 5) В році 1936 був в Модричі оден случай неслубних уродин, так само і в Сільці.
- 6) Бійки і більші крадежі не трапляються.
- 7) Сект нема.
- 8) Так в Модричі, як і в Сільці є партія сельробів, але она не поширюєся і не має впливу на прочих.

Гр.кат. уряд парохіальний в Модричі
дня 25 січня 1937
о. Слонський
Підпис пароха та печатка уряду парохіального

APP ABGK Sygn. 4186. s. 393

Документ 3

Звіт

про релігійно-моральний стан парохіян в Тустановичах в році 1936

Релігійно-моральний стан тутешніх парохіян не виявив в минулому році у ніякому напрямі якогось занепаду, хоч з другої сторони годі досягнути у них визначнішого поступу з сеї причини, що старші привикли до своїх практик, придержуються церкви і беруть участь в богослуженнях як давнійше, а молодь як була більше рівнодушна так і на дальше, поза замітними викликами, не виказує скріплення релігійної ревности.

Крім сего у дільниці Волянка, заселеній чужими наплинувшими за роботою робітничими родинами, є багато непоправних парохіян, що мало ходять до церкви, сповідаються що 2–3 роки, що як безробітні лучаться з робітничими організаціями поляків і занедбують релігійні практики.

Між тими робітниками чужинцями, що зачислено на роботу і їх відтак зредуковано, єсть много таких, що мало вміють правди віри, бо як неграмотні і крайно зубожілі, не можуть, зглядно не хочуть їх навчитися.

Шириться між сею робітничою верствою сектанство (баптисти, дослідники, польський народовий костел) особливо між поляками, і до сих сект заглядають також українські безро-

бітні, мабуть дістають там якісь грошові підмоги, особливо може нерадо, у обрядово мішаних подружжях ідуть за мужами поляками також українські жінки й діти. Один отець, поляк оженений з українокою, не дозволив своїй донці гр.кат. обряду ходити на науку релігії у школі.

З поміж гр.кат. родин, як можна було прослідити, до секти дослідників належать три родини і одна жінка, що не жиє з мужем поляком. В Тустановичах нема сектантів і є більша побожність та визначнійша привязаність до св. Церкви, навіть між мужеською молодю.

Участь парохіян в богослуженнях єсть замала, хоч що неділі і свята відправляються три св. Літургії, одна читана, а дві співані в церкві і каплиці. Виправдовуються лихим станом погоди, браком одягів, віддаленням. Замітне, що в церкві все є більшість приявних мужчин, жінок о много менше, жінки натомість ходять у більшости на вечірні і молебни.

Під оглядом морального поведення запримідчаєся много закорінених поблуджень: незгода в родинах, крадіж, непошана для родичів, лінивство, проклони.

Замітним є спадок уродин внаслідок зігнання плоду і дуже часто лучаються полові зносини наречених внаслідок чого хрестини відбуваються кілька місяців, навіть тижнів, після вінчань.

Між робітниками єсть часті случаї незаконного співжиття, а навіть в одній поважній господарській родині від кілька місяців жиє молодий вдовець з чужою жінкою мимо протестів цілої, дуже чесної родини.

Незаконних уродин було в справоздавному році 4 случаї.

Самовбивств 2 случаї, одна дівчина з «нещасливої любови» і оден старець жебрак, хоч сина мають працюючого.

Великим лихом єсть тут – неохота парохіян старших і навіть молоді до читання. Проте поширення католицької книжки і газети стрічаєтьсся з неохотою. В місяци католицької преси, хоч многі обіцяють парохови, що будуть передплачувати «Місіонаря» та «Христос наша сила», і хоч вписано їх на листу передплатників, то відтак не платять і не читають.

Переходів на латинський обряд було в звітному році 5. Усі між робітничою верствою виховані змалку у польському середовищі та походять з обрядово мішаних подруж. Тутешній латинський парох кс. Андрій Осіковіч сам намавляся (при желанія) до переходу у старостві, приймає на оповідь і хоч заявиль, що не думає переходів з староства, таких перейшовших так приймає за своїх парохіян і вважає себе управленим вінчати. На устні і письменні протести підписаного пароха в послідному часі дещо припинив свої практики.

Релігійні організації місцеві: «Братство св. о. Николая», «Апостольства молитва» мають вправді мало членів, але діяльність обоїх стоваришень проявляє повну животність.

«Братство» покликано до житя Комітет допомоги вбогим, збирає жертви в грошах і харчах та запомагає найбільшим, удержує захоронку дітям на Волянці, для якої дає приміщення у своїй домівці та виеднує субвенції у громаді, організовує в літі півоселі дітячі, докормлюваних дітей, безробітних родичів, ослаб рух імпрези, вуличні збірки, роздає одяги, образ. Дієся те все в дуже обмеженому обемі, бо тільки в міру фондів і жертв.

«Апостольство молитви» нездужає ізза дуже малого числа членів. Мужчин майже нема. Є якась непрослідна неохота мужчин вписатися до Апостольської молитви. Натомість вписані члени користають пильно з ласк товариства. Являються на св. Літургію, які відправляються кожної першої пятниці місяця в їх наміренні і приступають до св. Тайн.

Піднести належить велику жертвенність тутешніх парохіян на церковні і добродійні цілі, як при нагоді коляди, як збірки на вбогих, або приватні (...) грошові жертви на закупно чи відновлення церковної утвари.

Також треба згадати про піклування про хворих і їх родин о вчасне й дуже побожне приримання св. Тайн і св. Напутя. Без сповіди вмерло 3 особи наглою смертю на удар з серця.

гр.кат. уряд парохіяльний
в Тустановичах дня 28 січня 1937 р.
о. Омелян Мартинович
парох

APP ABGK Sygn. 4186. s. 402–405

Документ 4

**Звіт
про релігійно-моральний стан
парохії Губичі 1936/37**

Стан релігійно-моральний тутешньої парохії назагал вдовольняючий. Вірні досить численно приходять до церков на всенародні богослуження, які відправляються в парохії. Милою є особливо численна участь молоді і старших в часі маєвих богослужінь в честь Пресвятої Діви Марії.

Кожної неділі і свята кількоро а часом більше число вірних приступає до св. Сповіді і до св. Причастія.

Шкільні діти сповідалися та причащалися три рази в шкільнім році.

Старші крім кількох на цілу парохію відбули великодню сповідь і приступили до св. Причастія.

Явної агітації проти святої віри нема, нема також разючих пороків.

Від гр.кат. уряду парохіального.
Губичі, дня 31 січня 1937 року
о. Дмитро Городиський, парох.

APP ABGK Sygn. 4186. s. 388

Документ 5

**Звіт
про релігійно-моральний стан
в парохії Доброгостів деканату Бориславського**

Релігійно-моральний стан є цілковито вдовольняючий. В парохії нема большевизму, жодних сект, люди ходять тільки до церкви на всі Богослуження, часто сповідаються, в сім році було 3760 сповідаючихся, держаться віри і церкви, а найкращим доказом, що відновили і доповнили в сім році малювання церкви та поставили 2 бічні престоли, що коштувало понад 4000 злотих. Є вправді кілька диких подружеств, але причина в тім, що не можна відшукати метрик пропавших мужів на війні і для того не можуть заключити подружества.

Апостольство молитви розвивається добре і числить 150 душ. До парохії приходять 60 примірників «Місіонара» і 50 примірників «Лицарство Пресвятої Богородиці». Взагалі парохія одна з кращих під оглядом релігійно-моральним в деканаті.

Від гр.кат. уряду парохіального в Доброгостові
дня 8 лютого 1937 року
о. Т. Банах, парох.

APP ABGK Sygn. 4186. s. 391

Документ 6

Звідомлення

Гр.кат уряд парохіальний звідомляє, що релігійно-моральний стан в парохії **Кропивник Новий**, стоїть досить високо, з тої причини, що в минулих роках, а саме 1932 відбулася Св. місія, а в 1933 було відновлення Св. Місії.

В парохії є основане «Апостольства Молитви», котре проявляє досить живу діяльність Члени приступають що місяця до св. Тайни і тим дають примір слабшим односельцям, котрі також по сложности стараються іти слідами членів «Апостольства Молитви».

з гр.кат. уряду парохіального
в Кропивнику Новім
дня 12 липня 1937 р.
Мацюрак Северин
Завідатель парохії
підпис пароха та печатка парафіяльної канцелярії

APP ABGK Sygn. 4186. s. 392

Документ 7
Орове 25 січня 1937

**Звіт
про релігійно-моральний стан в парохії Орове**

Релігійно-моральний стан в парохії взагалі є вдоволяючий.
Парохіяне на богослуження учащують і слухають уважно проповідей.
Сектантів ані комуністів в парохії нема.
Колосових п'яниць тоже нема.
В цілі піднесення набожності приготовляється заложення товариства «Апостольства молитви».

Від гр.кат. уряду парохіяльного
о. Єронім Моравський
Підпис пароха та печатка уряду парохіяльного

APP ABGK Sygn. 4186. s. 394

Документ 8

**Звіт
про релігійно-моральний стан в парохії
Попелі**

Старші і старі до церкви ходять. Молодіж обоїх пола мало ходить до церкви. Она лиш танцює і справляє вечорниці у суботу вечером, а у неділи відпочиває, або роблять у літі всякі прогульки і вечори. Она та молодіж є заражена вибуяним націоналізмом, котрий справу церкви ставить на другий, або і дальший плян.

Комунізм робить заступництво кожному, бо часом хотя не є явним.

Молодіж шкільна ходить під проводом учителів до церкви, але коли вийде зі школи вже забуває чого вчили, піддається впливу старших, вулиці.

Баптистів і інших сект немає у селі, але і ті одиниці з баптистів (що відпали від секти) до церкви не ходять.

У селі є радикали, соціялісти, націоналісти, комуністи.

А тим самим і стан релігійно-моральний не стоїть високо.

Коли б був дім церковний, справа лучше б стояла, але дому церковного немає, а будова розби-лася через це, що нема церковної площі, а на парафіяльній, ерекціональній будувати не дозволено.

Від гр.кат. уряду парохіяльного
Попелі 5 лютого 1937
Підпис пароха (не чіткий) без печатки уряду парохіяльного

APP ABGK Sygn. 4186. s. 392

Документ 9

**Звіт
з релігійно-морального життя
парохії Рибник в 1936 році**

В 1936 р. в релігійно-моральному житті парохії Рибник не було нічого замітного. Парохія ця як в минулому році, виповняють свої релігійні практики. Приступають навіть дуже часто до Св. Тайн. «Апостольство Молитви» вросло в 1936 р. о 50 нових членів. Члени 3 степеня зменшились через брак ревности з молодіжем. Жертовність парохіян вдоволяюча. Сект, схизми, комунізму – не слідно. Дослідники Св. Письма в цім році до Рибника не заглядало. Пресу парохіяни читають в дусі католицькому. Безбожної преси і видавництв в парохії нема.

Східно поправу на Майдані.

Від гр.кат. уряду парохіяльного

В Рибнику
дня 1 січня 1937

о. Микола Бень

Підпис пароха та печатка уряду парохіяльного

APP ABGK Sygn. 4186. s. 396

Документ 10

Звіт**про стан релігійно-моральний в парохії Стебник**

Стан релігійно-моральний в парохії значно покращився, в дочерній Станиля цілком вдоволяючий – менше однак вдоволяючий в Колпци дочерн. і в матерній Стебник. На це впливає близькість міста – і фабрика (копальня каїніту) в Стебнику.

Загал бере численну участь в богослуженнях не тільки рано але і на вечірні – складає жертви – щосвята і неділі певна кількість сповідаєся – а вранку одну сповідь відправило 2350 осіб. В часі вранком постійно уряджено реколекції, які уділяв Впр. о. Ігумен Бараник – участь була велика, а по реколекціях 10 священників слухало св. сповідь. За те між робітництвом з такими виїмками наступив упадок. Тут поширена силена агітація комуністична – в свята та неділі в часі богослуження сходяться на свої наради і ніби для образования в тов. «Тиг», відбуваються відчити, диспути, де заторкуєся справи релігії – церкви в спосіб ученний – кольпортуєсь між собою книжки – брошури – часописи з пропагандою комуністичною – часть з них неходить до церкви, до сповіди – а дуже їх добрими товаришами, приятелями і дорадниками це жиди – яких в Стебнику є до 130 душ.

Недармують також «біблійники». Поширюють они масово свої видання в цілій околиці Дрогобича!

Під претекстом кризи поширюєся пропаганда недозволених забігів в справі братерства або сидження «на віру» з тими, що працюють на фабриці – або вдовиці воєнні, щоби нетратити «засілки». Між робітництвом головними недоліками є ненависть, карти грати і по паньски вбиратися – наслідують буржуїв – котрих однако страшно ненавидять – той спосіб життя їх руйнує, та лиш зарібків значних в копальні – мають найбільше довгів зі всіх сіл в повіті.

Цей елемент не так легко можна опанувати в теперішних непевних часах – тим більше, що ріжні агітатори в тім взгляді працюють і твердять, що не «обіцяний рай», може вже недовго треба буде чекати.

В цілій парохії, котра числить 5 000 душ було в 1936 р. лишень 3 случайні уродини «illegisimi thori», зазначаєсь, що в посліднім часі часть робітників далась переконати о згубній агітації і привернулася до церкви.

APP ABGK Sygn. 4186. s. 397–398

*Документ 11***Звіт****про релігійно-моральний стан в парохії Східниця за 1936 р.**

В парохії нема агітації за православіям ані за іншими релігійними сектами, не завважено важніших пороків моральних, взагалі стан релігійно-моральний у парохіян є досить добрий.

Східниця, дня 25.01.1937 р.
З гр.кат. уряду парохіяльного
о. Володимир Марущак
парох

APP ABGK Sygn. 4186. s. 389

Деканат Бориславський Парохія Улично

Звіт

релігійно-морального стану парохії Улично в році 1936

Стан парохії Улично під оглядом релігійно-моральним в р. 1936 був добрий.

В парохії нема ні схизми, ні сект релігійних, а також значний відпор на комуністичну агітацію. Комуністів нема. Вірні брали численну і живу участь в богослуженнях церковних в неділі і свята, слухали з увагою проповідей, відбули великодну сповідь (2200 осіб). Сповідалися многі кілька разів, дня 30 червня відбули прощу до Гошева в числі понад 300 душ, багато було молодіжи і там всі сповідалися. Шкільні діти сповідалися 3 рази в році. Торжественно відбулася Перше святе Причастя дітей.

Без сповіди ніхто не умер, так само уроджені діти всі зістали охрещені.

В р. 1936 парохіянин Іван Стефанків справив 2 шовкові хоругви за 200 злотих, а Андрій Гарасимяк і Шлабан Катерина справили гарні образи «Хрестної Дороги» за 300 злотих, образи 70/50 олійні – малював артист Занаріжський.

Прибув до церкви також гарний шовковий фелон з образом св. о. Николая.

гр.кат. уряд парохіяльний
Улично дня 15 січня 1937 р.
о. Данило Бодревич

APP ABGK Sygn. 4186. s. 400–401

УДК 929(477)Семенов

DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.15>

Едуард ПЕТРОВСЬКИЙ

кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, політології, психології та права, Одеська державна академія будівництва та архітектури, вул. Дідріхсона, 4, м. Одеса, Україна, індекс 65029 (petrovskij_ed@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9674-2188>

Максим РУДЕНКО

аспірант кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, вул. Університетська, 12, м. Одеса, Україна, індекс 65001 (SvetkaO_89@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3820-2162>

Бібліографічний опис статті: Петровський, Е., & Руденко, М. (2025). Ставлення наркома: кар'єра Петра Семенова як приклад розправи радянської тоталітарної системи. *Українські історичні студії*, 17 (59). 140–146. <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.15> [in Ukrainian].

СТАВЛЕНИК НАРКОМА: КАР'ЄРА ПЕТРА СЕМЕНОВА ЯК ПРИКЛАД РОЗПРАВИ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ

Анотація. *Мета дослідження* полягає в дослідженні основних етапів біографії Петра Васильовича Семенова (1898–1937) – одного з представників радянських чекістів високого рангу, які доклали зусиль для створення репресивно-карального апарату. В основу **методології дослідження** покладено принципи історизму, об'єктивності, комплексності та системності. Для досягнення мети використано порівняльно-історичний та проблемно-хронологічний методи. Архівні документи досліджувалися на основі використання методів джерелознавства та герменевтичного аналізу. **Наукова новизна** полягає в простеженні просування кар'єрними сходами Петра Семенова та визначенні кола осіб, з якими він був пов'язаний на цьому шляху. Проаналізовані механізми, які були задіяні тоталітарною системою для максимального використання цих людей задля власного посилення, а також те, чином відбувалось їх знищення в умовах загострення внутрішньої боротьби та прагнення приховати незлічену кількість власних злочинів. **Висновки.** Разом з багатьма подібними діячами П. Семенов брав активну участь у формуванні основ тоталітарного режиму в країні, виконував функції його захисту, в тому числі шляхом виконання злочинних наказів, що призвело до знищення багатьох співгромадян. Наявність службових зв'язків та особисті якості, що відповідали вимогам роботи в чекістських структурах, забезпечували швидке просування кар'єрними сходами, високі нагороди та до певного моменту схвалення владою. Однак з початком репресивної кампанії другої половини 1930-х років навіть чекісти не могли почуватися в безпеці. Багатьох з них репресували за тими ж вигаданими звинуваченнями і статтями Кримінального кодексу про контрреволюційну діяльність, за якими вони знищували громадян своєї країни, старанно вибудовуючи власні кар'єри. П. Семенов став прикладом того, як система розправлялася з тими, хто їй вже був не потрібен. Саме такі, як він, мусили взяти на себе відповідальність за вади, злочини і прорахунки тоталітарної системи, аби ще на довгі десятиліття їй вдавалось зберігати всеохоплюючий контроль над радянським суспільством.

Ключові слова: П. Семенов, органи ДПУ, репресії, тоталітарна система.

Eduard PETROVSKY

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of Philosophy, Political Science, Psychology and Law, Odesa State Academy of Civil Engineering and Architecture, 4, Didrikhson Str., Odesa, Ukraine, postal code 65029 (petrovskij_ed@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9674-2188>

Maksim RUDENKO

Postgraduate Student at the Department of History of Ukraine and Special Historical Disciplines, Odesa I.I. Mechnikov National University, 12, Universytetska Str., Odesa, Ukraine, postal code 65001 (SvetkaO_89@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3820-2162>

To cite this article: Petrovsky, E., & Rudenko, M. (2025). Stavlenyk narkoma: kar'iera Petra Semenova yak pryklad rozpravy radianskoi totalitarnoi systemy [The People's Commissar's Henchman: The Career of Petr Semenov as an Example of the Repression of the Soviet Totalitarian System]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17 (59). 140–146. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.15> [in Ukrainian].

THE PEOPLE'S COMMISSION'S HUNTER: THE CAREER OF PETR SEMENOV AS AN EXAMPLE OF THE REPRECIATION OF THE SOVIET TOTALITARIAN SYSTEM

Summary. *The purpose of the study is to investigate the main stages of the biography of Petr Vasilyevich Semenov (1898–1937) – one of the representatives of the high-ranking Soviet Chekists who made efforts to create a repressive and punitive apparatus. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, complexity and systematicity. To achieve the goal, comparative-historical and problem-chronological methods were used. Archival documents were studied based on the use of source studies and hermeneutic analysis methods. The scientific novelty lies in tracing the career advancement of Petro Semenov and determining the circle of people with whom he was associated on this path. The mechanisms that were used by the totalitarian system to maximize the use of these people for its own strengthening and how their destruction took place in the conditions of aggravation of internal struggle and the desire to hide countless of their own crimes were analyzed. Conclusions.* Together with many similar figures, P. Semenov took an active part in forming the foundations of the totalitarian regime in the country, performed the functions of its protection, including by executing criminal orders, which led to the destruction of many fellow citizens. The presence of official connections and personal qualities that met the requirements of working in the Chekist structures ensured rapid career advancement, high awards and, to a certain point, approval by the authorities. However, with the beginning of the repressive campaign of the second half of the 1930s, even the Chekists could not feel safe. Many of them were repressed on the same trumped-up charges and articles of the Criminal Code on counter-revolutionary activity, under which they destroyed the citizens of their country, diligently building their own careers. P. Semenov became an example of how the system dealt with those who were no longer needed by it. It was people like him who had to take responsibility for the flaws, crimes and miscalculations of the totalitarian system so that it could maintain comprehensive control over Soviet society for many decades to come.

Key words: P. Semenov, GPU bodies, repressions, totalitarian system.

Постановка проблеми. З початком становлення правоохоронних та спеціальних служб в радянській державі більшість її співробітників доволі жваво починали свою кар'єрну діяльність, швидко змінюючи посади та звання. Багато з них були палко охоплені ідеєю встановлення та укріплення радянського устрою. Пафосом і словоблудством був охоплений процес формування молоді радянської держави з демократичним устроєм, соціальною справедливістю та високим рівнем життя трудящих. Насправді ж закладений від самого початку алгоритм формування тоталітарної держави з усіма її обмеженнями, утисками і репресіями як дієвими механізмами боротьби проти реальних чи уявних опонентів набирав обертів і ставав дедалі жорстокішим, здійснюючи мімікрію всього суспільства. Вже через незначний проміжок часу вчорашні стражі правопорядку та боротьби зі злочинністю також були змушені визнавати себе винними у вигаданих їхніми ж колегами контрреволюційних злочинах. Чималу кількість з них

система знищила, незважаючи на їхні попередні заслуги перед нею. Одним з багатьох подібних прикладів є життєвий шлях керівника ДПУ Української СРР Петра Васильовича Семенова.

Аналіз досліджень. Надбанням сучасної української історіографії є велика кількість досліджень, присвячених життєвому шляху колишніх працівників системи ЧК-ДПУ-НКВС різних рівнів. Найбільш плідно у цьому напрямі працюють О. Бажан, В. Золотарьов, Ю. Шаповал, публікуючи свої матеріали в періодичних виданнях, матеріалах конференцій та спеціальних збірках. В публікації «Одіссея комбрига Семенова» О. Бажан та В. Золотарьов торкнулись постаті Петра Семенова, акцентуючи увагу на його «одеському» періоді діяльності (Бажан, Золотарьов, 2008).

Мета дослідження. Попри це, лишається багато аспектів, які демонструють процес функціонування тоталітарної системи, яка швидко перетворювала вчорашніх відданих виконавців своїх злочинних рішень на обвинувачених за тими ж контрреволюційними статтями. Крок від ката до жертви займав небагато часу, особливо в період 1930-х років. Життєписи біографій як окремих чекістів, так і створення сукупного просопографічного портрету цієї категорії представників радянського суспільства допомагають глибше зрозуміти природу тоталітаризму, механізми функціонування системи, її зусилля зі зміни психології суспільства та, зрештою, мімікрії всієї радянської країни у всій повноті життя її громадян. Тож життєпис П. Семенова є ще одним доказом злочинної сутності радянської тоталітарної системи та особистої трагедії її представників.

Виклад основного матеріалу. Згідно з даними анкети заарештованого, він народився 25 січня 1898 р. на Ржевському заводі Свердловської області. Закінчив 2 класи училища. Мешкав у м. Києві по вул. Михайличенка, буд. 3. П. Семенов повідомив слідчому, що одружений на Олександрі Павлівні Семеновій (дівоче прізвище – Левицька), 1902 р.н., яка мешкала в м. Києві за тією ж адресою. Батько П. Семенова – Василь Степанович (60 років) працював робітником на Ржевському заводі (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 39116 фп, т. 1, арк. 12). До арешту Петро Васильович працював заступником начальника УПВО НКВС УРСР, мав звання комбрига, був членом ВКП(б) з 1917 року (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 39116 фп, т. 1, арк. 27). На оперативно-чекістській роботі працював з 1918 р. (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 39116 фп, т. 1, арк. 182). Спочатку був начальником Особливого відділу (ОВ) ВЧК 29-ї, а потім 30-ї стрілецьких дивізій на Східному фронті у Сибіру, вів боротьбу проти білогвардійців та контрреволюційних елементів у Червоній Армії, здійснював очищення прифронтової смуги від збройних антирадянських формувань, придушував селянські повстання. Восени 1920 р. був призначений помічником начальника ОВ ВЧК VI армії Південно-Західного фронту в Україні. Дослідники О. Бажан та В. Золотарьов відзначили участь П. Семенова у Кримській ударній групі під командуванням Ю. Євдокимова, яку довгий час замовчувала радянська історіографія. Адже, витісняючи з Кримського півострова білогвардійські частини, групою було розстріляно до 12 тис. осіб, серед яких до 30 губернаторів, понад 150 генералів, більше 300 полковників та інших осіб, залишення яких живими, на думку чекістів, загрожувало б появою в Криму «білих» банд. Очевидно, що саме безпосередня участь у розстрілах дала змогу вже у 1921 р. Ю. Євдокимову стати начальником ОВ ВУЧК, а П. Семенову – його заступником. З 1922 р. останній став заступником начальника ОВ ДПУ Українського військового округу (УВО) (Бажан, Золотарьов, 2008, с. 88). Водночас стрімке просування шаблями чекістської кар'єри не минуло для П. Семенова без наявності «високих» покровителів, зокрема земляка і товариша М. Бистрих, який у 1923–1931 рр. очолював за сумісництвом ОВ ДПУ УВО та частини прикордонної охорони (ЧПО) ДПУ УСРР.

У жовтні 1924 р. П. Семенова перевели на відповідальну роботу до Одеського губернського відділу ДПУ. Дослідження періоду перебування П. Семенова в Одесі має певні складнощі для дослідника, оскільки склад і діяльність керівництва Одеського окрвідділу ДПУ фактично ніхто в історіографії не вивчав. Спочатку його призначили начальником прикордонної охорони Одеської губернії. На цю посаду призначали лише самостійних, досвідчених і відповідальних працівників, здатних організувати роботу і виконувати будь-які доручення.

Дослідники Ю. Шаповал та В. Золотарьов зазначали, що П. Семенов у період з 29 вересня

1925 р. по 27 жовтня 1925 р. обіймав посаду начальника Одеського окрвдділу ДПУ (Шаповал, Золотарьов, 2002, с. 429). Факт призначення на посаду начальника Одеського окрвдділу ДПУ з введенням його до складу членів ОВК і затвердженням членом Президії ОВК також навели в іншій публікації О. Бажан і В. Золотарьов (Бажан, Золотарьов, 2008, с. 89). Проте, аналізуючи архівні матеріали, бачимо, що Л. Заковський 28 жовтня 1925 р. доповідав рапортом № 29480 керівнику Держполітуправління УРСР В. Балицькому про те, що на підставі припису ДПУ УРСР від 21 жовтня 1925 р. за № 80039 посаду начальника Одеського Окрвдділу ДПУ та Командування 26-м Прикордонзагоном ДПУ 27 жовтня 1925 р. здав І. Леплевському (Архів УСБУ в Одеській області, особова спр. 8768, арк. 14).

У свою чергу, в послужному списку І. Леплевського внесено відомості про те, що останній 27 жовтня 1925 р. прийняв посаду начальника Одеського Окрвдділу та командування 26-м Прикордонзагоном на підставі припису ДПУ УРСР № 80038 (ГДА СБУ, особова спр. 1309, ч. 2, арк. 23).

Після проведення цієї ротації і І. Леплевський, і Л. Заковський рапортували про здачу та прийняття посади керівника Одеського ДПУ, а саме 28 жовтня 1925 р. рапортом № 29475 І. Леплевський рапортував в бюро Окружкому КП(б)У, що, відповідно до Постанови бюро Окружкому КП(б)У, посаду начальника Одеського окружного відділу ДПУ від Л. Заковського прийняв та в командування 26-м Прикордонзагоном вступив з 27 жовтня 1925 р. (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 1311, арк. 197).

У відповідь Л. Заковський доповідав рапортом № 29482 (резольюція на рапорті: до справи, датована 30 жовтня 1925 р.) від 28/Х-25 р. в бюро Окружкому КП(б)У, що, згідно з постановою бюро Окружкому КП(б)У, посаду начальника Одеського Окрвдділу ДПУ та командування 26 Прикордонзагоном ДПУ 27 жовтня 1925 р. здав І. Леплевському (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 1311, арк. 196). Біла пляма у цьому проміжку часу службової діяльності П. Семенова полягає в тому, що Л. Заковський мав би передати зазначену керівну посаду В. Семенову, а останній її вже мав би здати І. Леплевському.

Під час додаткового дослідження архівних матеріалів та діяльності П. Семенова встановлено періоди його службової діяльності на Одещині. Так, з 2 по 6 березня 1925 р. П. Семенов, будучи начальником частини прикордонної охорони (ЧПО) Одеського Губвідділу ДПУ, на час службового відрядження начальника Одеського Губвідділу ДПУ Л. Заковського до м. Херсона, був призначений тимчасово виконуючим обов'язки начальника Одеського Губвідділу ДПУ (ГДА СБУ, ф. 90, спр. 2, арк. 57 зв.). Також П. Семенов станом на серпень 1925 р. перебував на посаді Губернського Прикордонного Інспектора.

У зв'язку з розформуванням Губернських та Губернських Відділів ДПУ, відповідно до Наказу від 18 серпня 1925 р. № 271, слід було наявні при Волинському, Подільському та Одеському Губернських відділів ДПУ (з 1 січня 1923 р. на підставі постанови РПО РСФРР від 27 вересня 1922 р. ДПУ УСРР підпорядкували прикордонні війська, було створено Подільській, Волинський та Одеський прикордонні загони (Окіпнюк, 2001)) Губернські Прикордонні Інспекції, які були сформовані на підставі наказу ДПУ УСССР від 15 червня 1925 р. № 166, розформувати.

Особовий склад розформованої Одеської Губернської Прикордонної Інспекції необхідно було використати на таких посадах:

Губернського Прикордонного Інспектора Семенова Петра Васильовича призначено на посаду Начальника Могилівського прикордонного загону;

помічника Губернського Прикордонного інспектора з господарської роботи Катцента Михайла Афанасійовича відряджено в розпорядження ДПУ УСССР;

тимчасово виконуючого посаду помічника Губернського Прикордонного Інспектора з політичної роботи Лук'янова Івана Васильовича відряджено в розпорядження ДПУ УСССР (ГДА СБУ, ф. 90, спр. 2, арк. 142).

В грудні 1927 р. органи ОДПУ святкували свою десяту річницю. З нагоди ювілею ОДПУ нагороди отримали співробітники українського ДПУ. Серед них був начальник Кам'янець-Подільського окрвдділу ДПУ П. Семенов, який отримав орден «Червоного Прапора» (Бажан, Золотарьов, 2008, с. 89).

4 липня 1925 р. вийшов Наказ № 262, у якому зазначалось, що Губернського прикордонного інспектора Семенова Петра Васильовича призначено на посаду Начальника Моголівського прикордонного загону (ГДА СБУ, ф. 90, спр. 2, арк. 142).

У 1928–1929 рррр. П. Семенов займав обіймав начальника 23 прикордонного загону (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 39116 фп, т. 1, арк. 136). За свідченнями А. Петерса, 1899 р.н., допитаного як свідка 5 липня 1956 року стосовно П. Семенова, останній брав участь у складі Чапаївської дивізії на Східному фронті проти білокозацтва, за що й отримав нагороду – орден «Червоного Прапора». Потім у складі 4-ї армії брав участь у взятті Криму, був заступником начальника особливого відділу ОДПУ УРСР, начальником Головного управління міліції ОДПУ УРСР (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 39116 фп, т. 1, арк. 153). У 1930 р. П. Семенов займав посаду начальника 7-го Сектору ДПУ по Житомирській області (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 39116 фп, т. 1, арк. 141). 7 березня 1933 р. П. Семенов, перебуваючи на посаді начальника Головного управління міліції УРСР, на підставі Наказу ДПУ № 105 включений до складу Всеукраїнської Ради Пролетарських Спортивних Товариств «Динамо» (ГДА СБУ, ф. 9, спр. 666, арк. 139). Станом на 1 січня 1934 р. до Центрального апарату ДПУ УСРР, крім інших підрозділів, також входило управління робітничо-селянської міліції, начальником якого був П. Семенов (Смолій, 2002, с. 442), але вже 25 травня 1934 р. «за грубі недоліки у фінансово-господарському стані міліції України» були звільненні з посад начальник Головного управління робітничо-селянської міліції УСРР Петро Семенов та заступник Голови ДПУ УСРР Карл Карлсон, що завдало колосального удару по репутації В. Балицького, але йому все ж таки вдалося захистити своїх підлеглих К. Карлсона та П. Семенова (Бажан, Подкур, 2014, с. 417). Незважаючи на постанову ЦК КП(б)У, якою П. Семенову було заборонено протягом 2-х років обіймати керівні посади, вже в серпні 1934 р. він з подачі В. Балицького став начальником 8-го відділення ОВ УГБ НКВС УРСР (Бажан, Подкур, 2014, с. 417). П. Семенов, крім активної керівної чекістської роботи, також приділяв увагу освіті, тому у 1935 р. закінчив 1-й курс вечірнього відділення військової академії РСЧА. За результатами атестації в тому ж 1935 р. П. Семенов оцінювався як кваліфікований оперативний керівний працівник великого масштабу, користувався великим авторитетом (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 39116 фп, т. 1, арк. 182). У червні 1935 р. він став заступником начальника УНКВС по Харківській області та за сумісництвом начальника ОВ ГУДБ НКВС ХВО і начальником ОВ УДБ УНКВС Харківської області (Реабілітовані історією, 2014, с. 28–29). Наприкінці 1935 р. П. Семенов отримав звання майора державної безпеки на підставі Наказу НКВС СРСР від 13 грудня 1935 р. № 823 (Наказ НКВС). Станом на 1936 р. він працював в м. Харкові на посаді начальника Особливого відділу Харківського військового округу та заступника начальника обласного управління НКВС (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 39116 фп, т. 1, арк. 39–40).

У 1936 р. за сприяння В. Балицького з посади начальника особливого відділу та заступника начальника УНКВС Харківської області П. Семенова перевели на посаду заступника начальника Управління прикордонних та внутрішніх військ УСРР замість А. Лепіна, якому В. Балицький створив умови для переведення на іншу посаду (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 39116 фп, т. 1, арк. 136). У своєму близькому оточенні В. Балицький аргументував його призначення тим, що Управління прикордонних та внутрішніх військ УСРР «необхідно зміцнювати своїми людьми» (Шаповал, Золотарьов, 2002, с. 271).

Крім зазначеного ордену «Червоного прапора», П. Семенов також був нагороджений «Знаком почесного співробітника НКВС», «Знаком почесного співробітника міліції» та неодноразово нагороджувався іменною зброєю (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 39116 фп, т. 1, арк. 182).

9 серпня 1937 р. П. Семенов був заарештований органами НКВС (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 39116 фп, т. 1, арк. 12) за активну участь в контрреволюційній змові за п. «б» ст. 54-1 КК УРСР (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 39116 фп, т. 1, арк. 13), а саме у змові проти керівництва партії та уряду (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 39116 фп, т. 1, арк. 27).

Після арешту П. Семенова свідчення стосовно нього слідчим органам НКВС надали такі особи: Наум Львович Рубінштейн, Леонід Геннадійович Словінський (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 39116 фп, т. 1, арк. 42), Микола Станіславович Бачинський, Микола Гнатович Кулеша, Юхим

Григорович Шостак, Яків Вульфович Письменний, Олександр Борисович Розанов (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 39116 фп, т. 1, арк. 54).

В рамках кримінальної справи з обвинувачення Олександра Борисовича Розанова (12 червня 1896 р.н., колишній начальник УНКВС по Одеській області) (ГДА СБУ, спр. 75213 фп, т. 1, арк. 3) в ході допиту обвинуваченого Михайла Григоровича Джавахова від 18 серпня 1937 р., який проходив свідком у справі О. Розанова, зазначено, що він вважає причетним до контрреволюційної змови П. Семенова, Е. Елькіна, С. Цикліса, Л. Словинського та Т. Забіяко (ГДА СБУ, спр. 75213 фп, т. 1, арк. 99–100).

В обвинувальному висновку за справою № 812 у звинуваченні Петра Васильовича Семенова за п. «б» ст. 54-1 КК УРСР, затвердженого народним комісаром внутрішніх справ УРСР, Комісаром Державної безпеки II-го рангу І. Леплевським від 5 вересня 1937 р., йдеться про те, що Управлінням Державної Безпеки УРСР викрито та ліквідовано антирадянську змову, в якій брала участь низка відповідальних працівників НКВС УРСР, основною метою яких було повалення радянської влади.

Обвинувачений П. Семенов за логікою слідчих став одним з найактивніших учасників антирадянської змови. Слідство нібито встановило, що у 1936 р. він був особисто залучений до антирадянської змови її керівником – В. Балицьким. Для своєї протиправної діяльності П. Семенов встановив та розвинув контакти з працівниками НКВС УРСР – М. Кулешою та Ю. Шостаком. Винним у звинуваченнях себе визнав (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 39116 фп, т. 1, арк. 127–128).

5 вересня 1937 р. був затверджений обвинувальний висновок І. Леплевським, згідно з яким П. Семенов підлягав суду Військовою Колегією Верховного Суду СРСР в порядку закону від 1 грудня 1934 р. (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 39116 фп, т. 1, арк. 128).

7 вересня 1937 р. П. Семенов був засуджений в особливому порядку до вищої міри покарання (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 39116 фп, т. 1, арк. 129). Вирок так само швидко виконали.

Лише в роки хрущовської «відлиги», коли після XX з'їзду КПРС розгорнули реабілітаційний процес і переглянули значну частину справ репресованих, відбувся перегляд і окремих справ колишніх виконавців терору. Парадоксом долі стало те, що 18 квітня 1957 р. за рішенням Військової Колегії Верховного Суду СРСР П. Семенова реабілітували за відсутністю складу злочину. Один і той самий орган прийняв рішення про репресію і реабілітацію.

Висновки. Аналізуючи біографію П. Семенова, чогось аномального для життя радянських «чекістів» 1920–1930-х рр., навіть такого високого рівня, не спостерігаємо. Стрімкий «соціальний ліфт» дуже швидко піднімав їх по кар'єрних щаблях, особливо за наявності відповідних зв'язків (родинних, службових, партійних тощо). Система активно використовувала їхні зусилля для власного формування та укріплення, спостерігаючи і фіксує нехтування цими особами навіть спотворених у радянській державі норм закону чи моралі, те, як вони повсякчас здійснювали службові злочини задля кар'єрного просування. Однак, як тільки складалась відповідна комбінація, за якої необхідно було приховати вади самої системи, то ні близькі стосунки з владними мужами, ні високі посади у службовій ієрархії, не рятували від фізичного знищення цих осіб. Найчастіше всесвіт повертав їм борг у вигляді таких самих вигаданих справ про контрреволюційні злочини, якими вони до цього знищували сотні, а інколи й тисячі своїх жертв.

Джерела та література

Архів УСБУ в Одеській області – Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області.

Бажан, О., & Золотарьов, В. (2008). Одіссея комбрига Петра Семенова. *Одесика*, Вип. 6, 86–97.

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.

ДАОО – Державний архів Одеської області.

Наказ НКВС СРСР від 13 грудня 1935 року № 823.

Окіпнюк, В. (2001). Державне політичне управління УСРР (1922–1934 рр.): історико-юридичний аналіз: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 12.00.01. Київ.

Смолій, В. (2002), (ред.). Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси /

- Д. Архієрейський, О. Бажан, Т. Бикова та ін. Київ: Наукова думка.
- Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції (2014). (Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ) / упоряд.: О. Бажан, Р. Подкур. Київ.
- Реабілітовані історією (2014). Харківська область: Книга друга / КЗ «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією»». Київ; Харків: Оригінал.
- Шаповал, Ю., & Золотар'ов, В.** (2002). Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. Київ: СтилоС.

References

- Arkhiv USBU v Odes'kiy oblasti – Arkhiv Upravlinnya Sluzhby bezpeky Ukrainy v Odes'kiy oblasti. [Archive of the Security Service of Ukraine in Odessa region].
- Bazhan, O., & Zolotar'ov, V.** (2008). Odisseya kombryha Petra Semenova. [Odyssey of Brigadier General Petro Semenov]. Odesyka, Vyp. 6, 86–97 [in Ukrainian].
- HDA SBU – Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine].
- DAOO – Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti. [State Archive of Odessa Region].
- Nakaz NKVS SRSR № 823 vid 13 hrudnya 1935 roku [in Ukrainian].
- Okipnyuk, V.** (2001). Derzhavne politychne upravlinnya USSR (1922–1934 rr.): istoryko-yurydychnyy analiz [State Political Administration of the Ukrainian SSR (1922–1934): Historical and Legal Analysis]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 12.00.01. Kyiv [in Ukrainian].
- Smoliy, V.** (Red.). Politychnyy teror i teroryzm v Ukraini. XIX – XX st. Istorychni narysy [Political Terror and Terrorism in Ukraine. XIX – XX Centuries. Historical Essays]. (2002) / D. Arkhiyereys'kyy, O. Bazhan, T. Bykova ta in. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Radyans'ki orhany derzhavnoyi bezpeky v Ukraini (1918–1991 rr.): istoriya, struktura, funktsiyi (2014) [Soviet State Security Bodies in Ukraine (1918–1991): History, Structure, Functions]. (Materialy kruhloho stolu, 19 hrudnya 2013 r., m. Kyiv) / Uporyad.: O. Bazhan, R. Podkur. Kyiv [in Ukrainian].
- Reabilitovani istoriyeyu (2014). Kharkivs'ka oblast': Knyha druha. [Rehabilitated by History. Kharkiv Region: Book Two] / KZ “Redaktsiyno-vydavnycha hrupa Kharkivs'koho tomu seriyi “Reabilitovani istoriyeyu””. Kyiv; Kharkiv: Oryhinal [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu., & Zolotar'ov, V.** (2002). Vsevolod Balyts'kyy. Osoba, chas, otochennya [Vsevolod Balytskyi. Person, Time, Environment]. Kyiv: Stylos.

UDC 069:929](438+477):94(100)”1939/1945”
DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.16>

Galyna FESENKO

Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Professor at the Department of History and Culture Studies, O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv, 17, Chornoglyzysivska Str., Kharkiv, Ukraine, postal code 61002 (Galyna.Fesenko@kname.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7133-484X>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/E-9994-2016>

ScopusID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57163430100>

To cite this article: Fesenko, G. (2025). World War II in Polish Museums: Historiography discourse on the culture of remembrance. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17(59). 147–158. doi: [in English]. <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.16>.

WORLD WAR II IN POLISH MUSEUMS: HISTORIOGRAPHY DISCOURSE ON THE CULTURE OF REMEMBRANCE

Summary. *The purpose of this study is to present the results of a historiographical study of the works of Poland scholars, primarily historians, regarding the Poland museums' remembrance commemoration of the victims of World War II (WWII). Research methodology.* Discourse analysis represents studies on the Polish museumization of WWII in the context of collective memory. It made it possible to highlight several important “points of tension” in the memory of the past and specific examples of their different (de)contextualization in contemporary discourse. The general scientific principles of objectivity, the unity of the historical and the logical, and the method of analysis and synthesis played a prominent role in this historiographical review. **The scientific novelty** is to highlight the specifics of research on the Polish experience of museumization and memorialization of the events of WWII in the context of the European culture of memory; the main trends in the interpretation of ways of memorializing the civilian victims in Polish museums are identified. **Conclusions.** Scholarly explorations of how Polish museums memorialize the victims of WWII are varied in scope and perspective (transnational, national, existential, regional). In Polish historiography, memorial museums established on the sites of former Nazi camps receive special attention, as well as conceptual changes in the landscape culture of commemorating victims of violence (the so-called “forensic turn”, ecological memory). It highlights how Polish museums respond to Holocaust studies by constructing discourses about WWII from the perspective of a survivor. It is argued that although museums demonstrate attempts to reconcile Polish national memory with broader European narratives, tensions between national and more inclusive approaches to exhibiting different forms of suffering and sacrifice persist. The representational capacities of Polish museums in finding a balance between historical specificity and anthropological universalization require further in-depth analysis.

Key words: World War II, Poland, museum, commemoration, memorization, culture of memory, Holocaust.

Галина ФЕСЕНКО

доктор філософських наук, професор, професор кафедри історії і культурології, Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова, вул. Чорноглазівська, 17, м. Харків, Україна, індекс 61002 (Galyna.Fesenko@kname.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7133-484X>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/E-9994-2016>

ScopusID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57163430100>

Бібліографічний опис статті: Фесенко, Г. (2025). World War II in Polish Museums: Historiography discourse on the culture of remembrance. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17(59). 147–158. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.16>.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В ПОЛЬСЬКИХ МУЗЕЯХ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС ПРО КУЛЬТУРУ ПАМ'ЯТІ

Анотація. *Мета дослідження* – представити результати історіографічного дослідження праць польських науковців, насамперед істориків, щодо меморіального вшанування польськими музеями жертв Другої світової війни. *Методологія дослідження.* Застосовано дискурсний аналіз для репрезентації досліджень про польську музеєлізацію Другої світової війни в контексті колективної пам'яті. Це дозволило висвітлити кілька важливих «точок напруги» у пам'ятанні минулого, а також конкретні приклади їх різної (де)контекстуалізації у сучасному дискурсі. Важливу роль у цьому історіографічному огляді відіграли загальнонаукові принципи об'єктивності, єдності історичного та логічного, а також метод аналізу та синтезу. *Наукова новизна* полягає у висвітленні специфіки досліджень про польський досвід музеєлізації та меморіалізації подій Другої світової війни в контексті європейської культури пам'яті; визначено основні тенденції в інтерпретації способів меморіалізації цивільних жертв у музеях Польщі. *Висновки.* Наукові розвідки про способи польських музеїв вшанувати пам'ять жертв Другої світової війни є різними як за масштабом, так і за перспективою (транснаціональною, національно-екзистенційною, регіональною). У польській історіографії окрема увага приділяється меморіальним музеям, створеним на місці колишніх нацистських таборів, та концептуальним змінам у ландшафтній культурі вшанування жертв насильства («криміналістичний поворот», екологічна пам'ять). Висвітлюється, як польські музеї реагують на дослідження Голокосту, конструюючи дискурси про Другу світову війну з позиції свідка. Стверджується, що, хоча музеї демонструють спроби узгодити польську національну пам'ять із ширшими європейськими наративами, напруга між національними та більш інклюзивними підходами до експонування різних форм страждань та жертв зберігається. Репрезентативні можливості польських музеїв щодо пошуку балансу між історичною специфікою та антропологічною універсалізацією потребують подальшого поглибленого аналізу.

Ключові слова: Друга світова війна, Польща, музей, комеморація, меморизація, культура пам'яті, Голокост.

Problem statement. World War II (WWII) was exceptional both in terms of the scale and geography of hostilities and in the context of the disproportionate loss of civilian and military lives. In many countries, institutions were established to deal with memory policies and practices, to develop and maintain a culture of remembrance of the terrible events of WWII, and to preserve, disseminate, and pass on knowledge about them to future generations. Museums became an important institution of memory. It was not only about knowing and remembering but also about explaining the significance of this war and why it is important to preserve knowledge about it. In Western and Eastern Europe, the culture of remembrance of WWII differed somewhat. However, in general, there was a gradual shift from military history to social history in line with the need to honor the memory of the victims.

Commemorating the victims of National Socialism, in particular Jewish victims of the Holocaust, became the basis for European memory (since 2004) and an informal condition for gaining EU membership. Poland, along with other Eastern European countries, by joining the EU, changed the “dominant memory regime” to include Holocaust remembrance and created new standards for the musealization of the victims of WWII (Kucia, 2016, p. 101). It has created many challenges for professional historians, as museum discourses are part of national narratives around the history of the Polish state. For Ukraine, which gained the official status of an EU candidate in June 2022, the “Europeanization of memory” of the museum discourse on WWII and the Holocaust has become especially important.

Research analysis. Over the past 20 years, the current museum situation in Poland in terms of commemorating WWII has been characterized by a so-called “museum boom” (Andrzejczyk, Mazurczak & Pietrzy, 2019; Heinemann, 2017), with new national museum complexes opening and existing ones undergoing significant reconstruction in terms of “working with memory” (Fontana, 2020, p. 45). Museum institutions have turned from “monolithic” or “universal” exhibitions to more reflective, narrative ways of display that go beyond the presentation of collected objects. Concurrently, new national narratives have developed and become part of the transformation of the museum landscape in Poland. Narratives and their interpretations have been important in highlighting traumatic historical events; the United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) in Washington

is considered the world's first historical narrative museum (Krasuska, 2018). New narrative museums (the Warsaw Rising Museum (WRM), Museum of the Second World War (MWII) in Gdańsk, and others) were created in Poland as a way to respond to often contradictory individual and collective memories (Jagielska-Burduk & Jakubowski, 2020, p. 154–155). Museums engage historians in the creation of new historical narratives, such as the permanent exhibition of the MWII in Gdańsk, created by a team of authors led by Paweł Machcewicz (Machcewicz, 2019).

Examining the content and focus of the new and renovated museums, it became clear that museums are critical spaces in which discussions on how the events of WWII are interpreted unfold (Lachedro, 2007; Turoń-Kowalska, Nawrocki, & Pyszkowska, 2024; Wnuk, 2018; Ziębińska-Witek, 2013). The contributions of Polish historians are crucial to preserving historical memory and countering simplistic narratives. Well-known Polish historians cooperate with museums, such as Krzysztof Ruchniewicz, Piotr Madajczyk (on the scientific board of a foundation in Berlin responsible for the construction of a museum dedicated to refugees and displaced persons), Andrzej Nowak (a board member of the Museum of Polish History), Dariusz Gawin (intellectual creator of the Warsaw Uprising Museum), and others. The changing attitude towards history, which can be seen in the context of present-day Polish museums, makes it evident how history is used to contextualize and explain WWII.

The controversies over the interpretation of historical events and the influence of historico-social stereotypes make it important for scholars to explore new methodological approaches to museumizing the history of WWII. In characterizing the latest historiographical contributions, it is reasonable to note that the reflections of both Polish and international researchers on the practices of creating and publicly representing the history of WWII in Polish museums are very important in the context of the Europeanization of the commemoration culture and deserve special consideration.

The purpose of this study is to analyze the publications of Polish historians and international researchers on Polish practices of museumization of the history of WWII, focusing on how researchers cover the issue of the politics of memory and the contradictions between national and transnational trends of commemoration.

Main material. In Poland, museums presenting the history of WWII were created posthumously, with the first ones opening immediately after the war on the territory of former Nazi camps: Auschwitz and Majdanek in 1947, later in Stuttgart (1962), Treblinka (1964), Kulmhof in Chełmno nad Nerem (1990), Bełżec (2004), and Sobibor (2020). In the early 2000s, when the concept of a narrative museum became relevant, the following museums were founded: the Warsaw Uprising Museum (2004), the Oskar Schindler Factory in Krakow (2007), the MWII in Gdansk (2008), the Ulma Family Museum (2016), the Warsaw Ghetto Museum (2018), and others.

In the museums located on the territory of former Nazi camps, the main object is the site itself, and the main principle of museumization is to preserve everything that survived and should serve as a visual reminder of the horror. The visitors have access to authentic camp facilities, as well as to the ruins of blown-up gas chambers, crematoria, and pits where the bodies of those gassed were burned. The sites of the former Nazi extermination camps in Bełżec and Sobibór were long neglected, and only recently museums and memorial complexes were opened there (as branches of the State Museum at Majdanek). The history of the founding of the State Museum of Auschwitz-Birkenau in the light of Polish perception of Auschwitz was studied by Jacek Lachedro. The author showed both the bright and dark sides of postwar Auschwitz: on the one hand, attempts to save the post-camp territory by former prisoners who would later become employees of the museum, and on the other hand, acts of vandalism and desecration of the remains of the dead. All of this is presented against the backdrop of a changing political situation, particularly at the beginning of the Cold War (Lachedro, 2007). Beata Siwek-Ciupak explained the history of the Majdanek Nazi camp and the memorialization of the site (Siwek-Ciupak, 2013). Sarah Kunte described the most important aspects of the functioning of the Majdanek Nazi camp, such as living conditions, work, destruction, and transportation. She also drew attention to the three design concepts for the memorial complex (1949, 1961, and 2008), which reflected differently on the handling of structural remains (such as the reconstruction of part of the former "Prisoners Field III"), on the replication of elements or the significance of preserving the

“material evidence” of National Socialist crimes and exhibiting of human remains at the memorial site (Kunte, 2016). Robert Kuwálek has researched the history of the Nazi death camp in Bełżec, as well as the post-war history of the site, highlighting the facts of the excavation of graves by local people and unsuccessful attempts to memorialize it (Kuwálek, 2010). He was among the initiators of the project of the Memorial complex in Bełżec (and became its first director), which primarily envisaged the protection of the area with mass graves.

In the current memorial culture honoring victims of violence, there is a conceptual shift toward a “cultural sensitivity” to human remains and material traces of violence. The memorial landscapes of former Nazi camps in Poland are also rethinking. Zuzana Dziuban examined the dealings of post-war memory politics in Poland, ways of framing the graves of Holocaust victims, and practices of grave looting (Dziuban, 2014, p. 34). The post-war difference in the practices of commemoration of Bełżec and Sobibór (extermination camps built and operated by Nazi Germany as part of Operation Reinhard, the plan to murder all Polish Jews), where Jews were exterminated, has been explained by the Polish culture of mourning, in which Majdanek and Auschwitz became symbols of “the martyrdom of the Polish nation and other peoples”. In the paper (Dzuban, 2023, p. 184), Polish memorial sites and museums established at former Nazi extermination camps are investigated through a conceptual prism of “museum-cemetery”, and the politics of dead bodies and structural violence (necroviolence) are ethically debated.

The Polish researchers take into account the discourse of ecological memory introduced into Holocaust studies in a situation where the era of the (human) witness ends, when witnesses and participants in events pass away, and living direct memory fades away. With the beginning of the era of the “material witness”, whatever entity whose physical properties testify to past events can be a memory agent. The natural landscapes become objects of the memorial landscape of WWII, according to the non-anthropocentric concept of the witness (Małczyński, Domańska, Smykowski & Kłos, 2020, p. 184). Jacek Małczyński attempted to reconstruct the natural landscape of the former Nazi death camp in Bełżec from its establishment in 1941 until the opening of the museum-memorial in 2004. The researcher focuses on the trees growing on the sites of the Shoah as an example of a different type of witness. The author critically assesses the new museum project of commemoration (Museum and Memorial in Bełżec. Nazi German extermination camp, 1942–1943), for which most of the trees were cut down, and the role of witnesses was assigned to only a few older oaks (Małczyński, 2009, p. 209). The Berlin-Birkenau project by Polish artist Łukasz Surowiec, aimed at fighting against forgetting, is also covered in the context of ecological memory. As part of the Berlin-Birkenau project, several hundred birch trees were brought to Berlin from the outskirts of the former Nazi camp of Auschwitz-Birkenau to be planted throughout the city. Thus, trees that grew on land marked by the deaths of many people became a kind of “living archive” that brought life and breath to Berlin. The birch saplings create a personal, proactive memorial; instead of a steel or stone monument, something alive embodies a part of the traumatic past (Małczyński, 2018, p. 374). Poland’s history of WWII, from the perspective of forests and their importance in the defensive war, hiding places for victims, strongholds of partisan resistance, and crime scenes are highlighted in the temporary exhibition “Forest. A shelter for victims, a crime hiding place” of the WWII in Gdańsk (August 30, 2024 – February 28, 2025). The curators of the exhibition have updated the environmental history of WWII, aiming to honor the memory of all victims of war. At the same time, it is a reminder that forests, both as material objects and as memorial landscapes, as spaces of life and memorial spaces for war victims, remain largely unexplored (Baćławska-Kornacka & Krzencessa, 2024, p. 5).

In Polish museum activities have shifted from large numbers of impersonal mass memories to detail and personalization, emphasizing the importance of listening to the voices of survivors. Piotr Cywiński, director of the State Museum of Auschwitz-Birkenau, analyzed the memories of survivors, and on this background, deep reflections on the human condition of a person who was subjected to the process of Nazi concentration camps are presented: “Primary Shock”, “Loneliness”, “Death”, “Hunger”, “Society”, “Empathy”, “Decency”, “Struggle and Resistance”, “Culture and Science”, “Fear”, and “Hope” (Cywiński, 2021). This research perspective, which emphasizes the polyphony of

survivor voices, is valuable in the context of a new approach to the historiography of the Nazi camps and the commemoration of the extermination sites.

The authenticity of the museum exhibitions at the sites of the former Nazi camps is important, focusing on things and certain elements that witness the tragedy. However, there are discussions about museum ways of honoring the victims. The most shocking impression on visitors of the Auschwitz-Birkenau State Museum is made by the glass display cases of “piles of things” with shoes, prosthetics, glasses, toothbrushes, suitcases, and women’s hair (Ziębińska-Witek, 2017, p. 137). According to James Young, this way of commemorating the victims seems contradictory. The windows force visitors to see the victims as the Nazis intended them to be, that is, “the ruins of a destroyed civilization” (Young, 1993, p. 113). When the memory of victims is reduced to fragments of their belongings, the memories of their lives are irretrievably lost.

Polish museums are applying the newest exhibition strategies that can foster empathy in visitors. Exhibitions create new forms of storytelling, combine multiple discourses, and explore new ways of communicating with visitors, including through artistic expression. Anna Ziębińska-Witek described two exhibition examples: the so-called Central Sauna in Auschwitz-Birkenau and The Primer installation in Majdanek. The creators of a new exhibition in the building of the so-called Central Sauna on the premises of Birkenau recognized its concrete floor as the most significant relic. In almost all accounts of prisoners it stuck most in their memories (it was where their clothes were thrown during the humiliating undressing, where they were chased barefoot on its cold surface, where they sat for hours waiting for what was to happen). The creators of a new exhibition in the building of the so-called Central Sauna on the premises of Birkenau recognized its concrete floor as the most significant relic. In almost all accounts of prisoners it stuck most in their memories (it was where their clothes were thrown during the humiliating undressing, where they were chased barefoot on its cold surface, where they sat for hours waiting for what was to happen). For this reason, the concrete floor in the exhibition is preserved authentically, and a podium has been installed above it, throughout the rooms, which visitors can walk on. Other elements of the exhibition include photographs taken before the Holocaust, confiscated from people deported to Nazi camps, placed on the walls. These photos show people in situations from their private, professional, and public lives. Some of the people in the photographs have been identified and their biographies reconstructed; each identified photograph strips the murdered of their anonymity, restores their identity, and allows visitors to identify with individual victims. Anna Ziębińska-Witek noted that this expositional approach allows visitors to feel the atmosphere of the place and puts aside the need to provide extensive detailed information. She raised a methodological question about the limits of realistic depictions of what happened in Nazi camps; perhaps the attempt to create an atmosphere of threat and hopelessness means more than the naturalistic language of museums, even in authentic sites (Ziębińska-Witek 2017, p. 150–151). The author argues for the constructive role of art in understanding tragic history, as a complement to the cognitive understanding of the past, triggering the imagination of visitors, which allows them to develop reflective perception and sense-making skills. The example of the art installation the Primer in the State Museum in Majdanek, which expositionally divides Barrack 53 into two parts and at the same time symbolically connects two different worlds: ordinary childhood and the world of children imprisoned in Nazi camps, is discussed.

The debate over the exhibitions at the Auschwitz-Birkenau State Museum also focused on national policies of memory, as it is here that the memories of different nations, religious confessions, and people of different ideological and political views are centered. It is particularly reflected in the Polish exhibition “The Struggle and Martyrdom of the Polish Nation 1939–1945” (opened in 1985). Theresa McMackin’s article analyzed the narrative of this exhibition. Theresa McMackin analyzed the narrative of this exhibition: it contains information about the experience of Jews during the Nazi occupation, although the section that presents much of the information is under the heading: “Terror, executions, expulsions, deportations to concentration camps, and forced labor affected all segments of the Polish people” (McMackin, 2018). The author also noticed three large photographs made by Einsatzgruppen in Ukraine after Operation Barbarossa that do not contain a quote but have captions:

“Mass shootings similar to this one in Ukraine were also carried out in occupied Poland” (McMackin, 2018, p. 41). The section of the exhibition also informs the visitor about how, despite the risk of death, 75 000 Jews were rescued in Poland, the vast majority of them by ethnic Poles. In general, the exhibition distinguished between ethnic Poles and other prisoners deported from all over Europe. Over the decades following WWII, the themes of Polish suffering and heroism dominated Poland’s historical memory. Marek Kucia argues that in Poland, there is a significant contradiction between claiming the Holocaust as a Jewish catastrophe (Shoah) and using it as a universal model by which to understand the suffering of others (Kucia, 2016, p. 97). The Polish exhibition at the State Museum of Auschwitz-Birkenau is closed, and it has been announced that a new exhibition is already being planned. In addition, a new main exhibition, which has existed with adjustments since 1955 and emphasized the massive nature of Nazi crimes, is being created. The new narrative will expand the history to include the crime’s human fate and individual dimensions.

The discussion of the historical relationship between Jewish and non-Jewish Poles is ongoing (Polonsky & Michlic, 2004), and some of the controversies in dealing with the Polish-Jewish past have been overcome by creating a Museum of the History of Polish Jews, POLIN (opened in Warsaw in 2014). The debate about Polish-Jewish relations during WWII largely revolves around an installation about the involvement of ethnic Poles in the murder of Jews in Nazi-occupied Poland. The museum installation uses a collage of Jedwabne Jewish private photographs to commemorate the pogrom and massacre of an estimated 300 Jews in Jedwabne in 1941 that, in Polish memory, came to denote around two dozen pogroms after the beginning of Operation Barbarossa. Karolina Krasuska interpreted the aesthetic experience of Holocaust memorialization by the POLIN installation on the 1941 pogroms, comparing it with the emblematic segment of the USHMM exhibition, *The Tower of Faces*. The author points to the global circulation of a universalized Holocaust memory through museums. Whereas the *Tower of Faces* cuts through the exhibition, breaking its governing temporality, the installation in the POLIN using family pictures occupies a space that uses a different visual logic (Krasuska, 2018).

The revelation in 2000 of the truth about the Jedwabne crime came as a shock to public opinion, as it undermined the image of Poles as exclusively victims of WWII. The response was a series of “righteous initiatives” and attempts to identify people and groups who helped Jewish families in danger. Maria Kobielska analyzed the permanent exhibitions of five new Polish historical museums (the WRM, the Ulma Family Museum, POLIN, the WWII in Gdańsk, and the Oskar Schindlers Enamel Factory in Krakow) in terms of their representation of the rescue of Jews by Poles during WWII. The strategies of marginalization, recognition, and contextualization, as well as the use and abuse of the topic, were identified, placing them in the context of the various mnemonic plans present in the Polish memory field (Kobielska, 2023, p. 142). The WRM, in particular, marginalizes the Jewish experience and emphasizes Polish heroism, focusing on Polish rescuers rather than Jewish victims. POLIN Museum has a more balanced approach (recognition and contextualization): it acknowledges Polish collaborators, contextualizing their actions within the broader Holocaust narrative; presents rescue stories as part of Jewish history rather than Polish heroism; and avoids generalizations, focusing on specific rescue stories and their circumstances.

The WRM’s permanent exhibition on the history of the Warsaw uprising (1944) is central to historical scholarly debate and has generated a wide media and political resonance. A group of historians working at the WRM has prepared a book (Zawistowski, 2022) with the most important information about the battles, the participants of the uprising, post-insurrection Warsaw, and the witnesses’ memories. This collective book also highlights the political aspects of the uprising and its long-term consequences, which were undoubtedly catastrophic. However, the central idea is “we wanted to be free and grateful for our freedom”. These words fit into Polish history’s romantic and emotional part and are important to Polish memory policy. The WRM emphasizes the Polish national perspective regarding the desire for freedom, which corresponds to the understanding of 19th-century patriotism in the context of the struggle for national liberation. Lan Ołdakowski, director of the museum, and Dariusz Gawin, deputy director for scientific work, noted that observing the struggle of Ukrainians

today, Polish society is increasingly understanding the values for which the Warsaw rebels fought (Kędryna, 2022). In their opinion, the struggle for national freedom is interpreted from a transnational perspective compared to the current wars.

The visual emphasis in the WRM exhibition is entirely on the martyrdom of the heroes. As Anna Ziębińska-Witek has noted, the exhibition gives a positive assessment of death in the name of higher values (Ziębińska-Witek, 2013, p. 90). The biographies of the deceased participants are presented on stands resembling tombstones, and their photographs are arranged in the form of funeral portraits, culminating in the appearance of a tombstone with the inscription “City of Graves” (Dostlieva, 2020). This specific museum pedagogy of suffering does not correlate with the contemporary view of memory culture, which tries to show historical events from different (sometimes contradictory) perspectives and emphasize the multiplicity of possible interpretations. The museum’s exposition is criticized for the “isolation” of the history of the uprising and the almost complete absence of other victims of Nazi persecution. Ljiljana Radonić’s article points out that the WRM’s permanent exhibition uses terms related to Judaism and the Shoah to depict the suffering of non-Jewish Poles, that “our” victims suffered “like Jews” (Radonić, 2022, p. 129).

Stephan Jaeger argues that the WRM’s permanent exhibition blurs the distinction between combatants and civilians and thus shows the total totality of war, focusing on ruins, rubble, and emptiness. Human victims disappear into material losses or, as in this case, become just numbers. The significance of the concept of total war is also emphasized in a separate section of the exhibition, which features the 3D film “City of Ruins: A 3D Flight over the Ruins of Warsaw in 1945”. The film has almost no text, except for three sentences at the end of the film: “on 1 September 1939, Warsaw had 1 million 300 thousand inhabitants”, “on 1 August 1944, there were 900 000”, “after the fall of the Warsaw Uprising, no more than 1 000 people remained in the ruins”. However, after viewing the main exhibition, it becomes clear that the third statement is an emotional encapsulation of the complete destruction of life caused directly by the Germans and indirectly by the lack of Soviet activity. There is no space for gaps or interpretations, and the visitor can leave the museum with the impression that all Warsaw residents were sacrificed. Thus, Stephan Jaeger examines “City of Ruins” as an example of how an audience can be manipulated into an emotional, universalizing understanding of the cost of total war and how the visitor’s potential experientiality can be restricted (Jaeger, 2020, p. 272).

The history of the WWII in Gdańsk’s creation, from the earliest stages of conceptual planning to the final installations, was outlined in his book by Paweł Machcewicz, historian and first museum director (Machcewicz, 2019). The exhibition of the WWII in Gdańsk was an attempt to redefinition and find a difficult balance between the changing demands and expectations formed within the national framework on the one hand and the integration of transnational perspectives on the other. However, the permanent exhibition of WWII in Gdańsk has caused much discussion in Poland and among international museum experts and historians due to the contradictory perspectives presented, both national and transnational. In particular, the international perspective on the universalization of the Holocaust is “completed” by emphasizing the Polish national memory of the rescue of Jews. In the section “The Road to Auschwitz”, which tells about the deaths of prisoners in the Nazi extermination camps, the original exhibition was amended to include a large-format photograph of the Ulma family (they were executed by German gendarmes in their native village of Markowa after it was discovered that they had been hiding Jews in their home). This exposition addition violated the anthropological nature of the narrative, and the honoring of those who rescued and helped Jews during the Holocaust became a key element of the exhibition section. Ljiljana Radonić noted that the “turn to the rescuers” occurred in such a way that all empathy was directed exclusively to them. It is confirmed by the fact that the Ulmas, the Polish rescuers, are treated as individuals, while the known names and stories of the Jewish women and men they hid and who were murdered as soon as the Germans discovered their hiding places are omitted and their photographs are not available. Presenting one’s suffering in terms of genocide and mentioning the Holocaust in one’s own country only to emphasize the role of “our compatriots” in saving them is considered by Ljiljana Radonić to be the use of the “Holocaust template” in the presentation of the past (Radonić, 2020, p. 131).

MWII in Gdańsk presents a Central and Eastern European perspective on the history of WWII, which differs from the Western perspective in that not only Germany but also the Soviet Union is represented as an aggressor (which occupied the eastern lands of Poland, i.e., the Western part of Belarus and Ukraine, parts of Lithuania and Romania). The Polish victim is at the center of the representation of German and Soviet crimes. The experts point out that the narrative structure of MWII in Gdańsk does not leave room for consideration of a broader historical context, apart from the Polish experience and, in this case, the experience of other groups. For example, Emma Mikuska-Tinman has studied how museums interact with and intervene in discourses of national and transnational memory around flight and expulsion and notes that MWII in Gdańsk nationalizes memory and leaves little space for competitive notions of sacrifice, and does not mention the expulsion of Germans and Ukrainians as a result of post-war border movements (Mikuska-Tinman, 2018, p. 71).

Stefan Jaeger noted that MWII in Gdańsk does not retain its transnational approach when depicting the air war. The exhibition surpasses documentary factual presentation and directs visitors to a specific interpretation of historical events. Visitors to the museum in Gdansk may get the impression that without Hitler and Stalin there would have been no total war. In contrast, visitors to Dresden, Brussels, or Caen clearly get the feeling that the conditions of total war and the effects of aerial warfare would have materialized even in different historical conditions. A clear cause-and-effect model stands against an anthropological explanation of war and violence (Jaeger, 2020, p. 271–272). The MWII in Gdańsk manipulates the viewer into accepting its narrative framework, with no sign of a discussion about whether and how air warfare shortened the war and whether it was a necessary means to victory. The selection of images in the exhibition supports the idea that totalitarian regimes caused unlimited destruction, in contrast to the Allied forces, which are depicted as responding in self-defense or justified revenge (Jaeger, 2020, p. 275). The composition of the images makes it impossible to simply empathize with the suffering of civilians from the air war, but rather to indicate that this suffering is different from that caused by the German and Japanese bombing campaigns. The historical main narrative dominates the universal form of suffering in MWII in Gdańsk.

Rafał Wnyk, co-author of the MWII in Gdańsk's first exhibition, examines the Polish debate over the museum's exhibition. He argues that it results from different perceptions of Polish identity and patriotism. It is a conflict between the nation's perception as an ethno-emotional community and the definition of the nation as a civil society. The debate is between those who support a positive attitude to history, which makes them proud of their nation, and those who argue that the essence of history is a critical attitude to the past. It is a dispute between Polishness, understood as an ethnic and emotional national community, and state civic Polishness. It also reflects the tension between understanding history as a heroic and martyrological narrative that evokes a sense of national honor and interpreting it in terms of reflections on the glorious and evil past (Wnyk, 2018, p. 348).

Conclusions. There is a sufficient number of works describing and analyzing the exhibition activities of Polish museums on the history of WWII. The Polish historiography outlines various museum strategies for 'penetrating' the past. The authors focus on memorial museums established on the sites of former Nazi camps and conceptual changes in the landscape culture of commemorating victims of violence ('forensic turn', ecological memory). They also describe how Polish museums respond to Holocaust studies by constructing discourses about WWII from the perspective of a survivor.

The explorations of how Polish museums commemorate WWII victims vary in scale and perspective (transnational, national, existential, and regional). The authors analyze the permanent exhibitions of the new narrative museums from different perspectives, particularly from the point of view of the use of artistic modes of expression that can foster empathy in visitors. Historians highlight how Polish museums respond to the "Europeanisation of remembrance culture" requirements. They provide exhibition examples that focus on the civilian experience, which is assessed as a positive contribution of Polish museums to the Europeanisation of memory. However, the analysis of the exhibition sections on the Holocaust shows the contradictory presentation of Polish and Jewish narratives.

The researches cover museum exhibitions that are part of intense memory battles. It is argued that although museums demonstrate attempts to reconcile Polish national memory with broader European

narratives, tensions between national and more inclusive approaches to different forms of suffering and victimhood persist. Interpretation of the representational capacities of Polish museums in finding a balance between historical specificity and anthropological universalization requires further in-depth analysis, including at the regional level, including the history of Eastern Galicia, Upper Silesia, etc.

Acknowledgment. The publication was prepared within the framework of the Mieroszewski Centre (“Centrum Dialogu im. Juliusza Mieroszewskiego”) scholarship program.

Bibliography

- Andrzejczyk, R., Mazurczak, J. & Pietrzy, P.** (red.). (2019). II Wojna Światowa w polskich muzeach i rekonstrukcjach historycznych. *Wybrane obiekty i wydarzenia*. Warszawa: Polska Organizacja Turystyczna.
- Baclawska-Kornacka & A., Krzencessa, M.** (2024). Las. Schronienie ofiar, kryjówka zbrodni / Forest. A shelter for victims, a crime hiding place. Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku.
- Cywiński, P.** (2021). Auschwitz. Monografia człowieka. Oświęcim: Wydawnictwo Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau.
- Dostlieva, L.** (2020, 9 January). Why details matters: What the Warsaw Uprising Museum tells and how. *Medium*. URL: <https://medium.com/@liadostlieva/why-details-matters-what-the-warsaw-uprising-museum-tells-and-how-d88e395d665b>.
- Dziuban, Z.** (2014). Polish landscapes of memory at the sites of extermination: The politics of framing. / Schindel, E. & Colombo, P. (ed.). *Space and the memories of violence: Landscapes of erasure, disappearance and exception*, p. 34–47. London: Palgrave Macmillan. doi: 10.1057/9781137380913_3.
- Dziuban, Z.** (2023). Museum-Cemetery: (Infra)Structural violence against human remains. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, 34(1), 184–208. doi: 10.25365/oezg-2023-34-1-9.
- Fontana, E.** (2020). Meanings of the “Museum Boom” in contemporary Poland and elsewhere. *Museum Anthropology*, 43(1), 45–59. doi: 10.1111/muan.12217.
- Heinemann, M.** (2017). Krieg und Kriegserinnerung im Museum: Der Zweite Weltkrieg in polnischen historischen Ausstellungen seit den 1980er-Jahren. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. doi: 10.13109/9783666300912.
- Jaeger, S.** (2020). The Second World War in the Twenty-First-Century Museum: From narrative, memory, and experience to experientiality. Berlin, Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110664416>.
- Jagielska-Burduk, A. & Jakubowski, F.** (2020). “Narrative Museums” and curators’ rights: The protection of a museum exhibition and its scenario under Polish law. *Santander Art and Culture Law Review*, 2(6), 151–176. doi: 10.4467/2450050XSNR.20.014.13017.
- Kędryna, M.** (2022, 1 sierpnia). Ołdakowski i Gawin: dopiero wojna w Ukrainie pokazała niepodległość w odpowiedniej perspektywie. *Gazeta Lubuska*. URL: <https://gazetalubuska.pl/oldakowski-i-gawin-dopiero-wojna-w-ukrainie-pokazala-niepodleglosc-w-odpowiedniej-perspektywie/ar/c1-16539559>.
- Kobielska, M.** (2023). The righteous exhibited. Self-affirmative memory in Polish museum culture, *Teksty Drugie*, 1, 142–156. doi: 10.18318/td.2023.en.1.11.
- Krasuska, K.** (2018). Americanizations of Holocaust memory and museum aesthetic experience. *European journal of American studies [Online]*, 13–3. doi: 10.4000/ejas.13531.
- Kucia, M.** (2016). The Europeanization of Holocaust memory and Eastern Europe. *East European Politics and Societies and Cultures*, 30(1), 97–119. doi: 10.1177/0888325415599195.
- Kunte, S.** (2016). Das Staatliche Museum Majdanek und die frage nach dem umgang mit baulichen überresten des KZ Lublin. / Ganzenmüller, J., Utz, R. & Leppert, M. (red.). *Orte der Shoah in Polen: Gedenkstätten zwischen mahnmal und museum* (p. 167–198). Köln: Böhlau Verlag.
- Kuwálek, R.** (2010). *Obóz zagłady w Bełżcu*. Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.
- Lachendro, J.** (2007). *Zburzyć i zaorać...? Idea założenia Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w świetle prasy polskiej w latach 1945–1948*. Oświęcim: Wydawnictwo Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau.
- Machcewicz, P.** (2019). *The war that never ends: The Museum of the Second World War in Gdańsk*. Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg. doi: 10.1515/9783110659092.
- Małczyński, J.** (2009). Drzewa „żywe pomniki” w muzeum – miejscu pamięci w Bełżcu. *Teksty Drugie*, 1–2, 208–214. doi: 10.18318/td.2018.3.26.
- Małczyński, J.** (2018). Jak drzewa świadczą? W stronę nie-ludzkich figuracji świadka. *Teksty Drugie*, 3, 373–385. doi: 10.18318/td.2018.3.26.

- Małczyński, J., Domańska, E., Smykowski, M., & Klos, A.** (2020). The environmental history of the Holocaust. *Journal of Genocide Research*, 22(2), 183–196. doi: 10.1080/14623528.2020.1715533.
- McMackin, T.** (2018). The Polish national exhibition of Auschwitz-Birkenau and memory politics. *Reflections: Auschwitz Jewish Center 2018 Alumni Journal*, 40–44.
- Mikuska-Tinman, E.** (2018). Mediating memory through materiality: Trauma iconography of flight and expulsion in the 21st-century museum [MA Thesis, University of Manitoba]. MSpace, the University of Manitoba's Institutional Repository. URL: <http://hdl.handle.net/1993/33568>.
- Polonsky, A. & Michlic, J.** (2004). *The neighbors respond: The controversy over the Jedwabne massacre in Poland*. Princeton: Princeton University Press. doi: 10.1515/9781400825813.
- Radonić, L.** (2020). „Nasze” i „odziedziczone” muzea – PiS i Fidesz jako mnemoniczni wojownicy. *Teksty Drugie*, 4, 129–154. doi: 10.18318/td.2020.4.9.
- Radonić, L.** (2022, 19 December). Genocide remembrance cultures in a European comparison. / K. Jews, *Europe, the XXI century*. URL: <https://k-larevue.com/en/genocide-remembrance-comparison/>.
- Siwek-Ciupak, B.** (2013). *Majdanek. Zarys historii*. Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.
- Turoń-Kowalska, A., Nawrocki, T., & Pyszkowska, A.** (2024). Cultural Trauma of World War II: The Case of the Upper Silesian Village of Bojszowy. *Nationalities Papers*, 52(5), 1060–1075. doi: 10.1017/nps.2023.52.
- Wnuk, R.** (2018). Wojna o wojnę. Spór o wystawę główną Muzeum II Wojny Światowej. *Res Historica*, 46, 335–350. doi: 10.17951/rh.2018.46.335-350.
- Young, J. E.** (1993). *The texture of memory, Holocaust memorial and meaning*. New Haven: Yale University Press.
- Zawistowski, A.** (red.). (2022). *Chcieliśmy być wolni. Powstanie Warszawskie 1944*. Warszawa: W.A.B.: Muzeum Powstania Warszawskiego.
- Ziębińska-Witek, A.** (2013). Wystawianie przeszłości, czyli historia w nowych muzeach. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2(22), 77–92.
- Ziębińska-Witek, A.** (2017). Victims of the Holocaust in museum exhibitions: New ways of representation. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, 14 (1), 135–152.

References

- Andrzejczyk, R., Mazurczak, J. & Pietrzy, P.** (red.). (2019). *II Wojna Światowa w polskich muzeach i rekonstrukcjach historycznych. Wybrane obiekty i wydarzenia [World War II in Polish museums and historical reconstructions. Selected objects and events]*. Warszawa: Polska Organizacja Turystyczna [in Poland].
- Bačawska-Kornačka & A., Krzencessa, M.** (2024). *Las. Schronienie ofiar, kryjówka zbrodni / Forest. A shelter for victims, a crime hiding place*. Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku.
- Cywiński, P.** (2021). *Auschwitz. Monografia człowieka [Auschwitz. A Monograph of a Human]*. Oświęcim: Wydawnictwo Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau [in Poland].
- Dostlieva, L.** (2020, 9 January). Why details matters: What the Warsaw Uprising Museum tells and how. *Medium*. Retrieved from: <https://medium.com/@liadostlieva/why-details-matters-what-the-warsaw-uprising-museum-tells-and-how-d88e395d665b>.
- Dziuban, Z.** (2014). Polish landscapes of memory at the sites of extermination: The politics of framing. / Schindel, E. & Colombo, P. (ed.). *Space and the memories of violence: Landscapes of erasure, disappearance and exception* (p. 34–47). London: Palgrave Macmillan. doi: 10.1057/9781137380913_3.
- Dziuban, Z.** (2023). Museum-Cemetery: (Infra)Structural violence against human remains. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, 34(1), 184–208. doi: 10.25365/oezg-2023-34-1-9.
- Fontana, E.** (2020). Meanings of the “Museum Boom” in contemporary Poland and elsewhere. *Museum Anthropology*, 43(1), 45–59. doi: 10.1111/muan.12217.
- Heinemann, M.** (2017). *Krieg und Kriegserinnerung im Museum: Der Zweite Weltkrieg in polnischen historischen Ausstellungen seit den 1980er-Jahren [War and war memory in museums: the Second World War in Polish historical exhibitions since the 1980s]*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. doi: 10.13109/9783666300912 [in German].
- Jaeger, S.** (2020). *The Second World War in the Twenty-First-Century Museum: From narrative, memory, and experience to experientiality*. Berlin, Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110664416>.
- Jagielska-Burduk, A. & Jakubowski, F.** (2020). “Narrative Museums” and curators’ rights: The protection of a museum exhibition and its scenario under Polish law. *Santander Art and Culture Law Review*, 2(6), 151–176. doi: 10.4467/2450050XSNR.20.014.13017.

- Kędryna, M.** (2022, 1 sierpnia). Ołdakowski i Gawin: dopiero wojna w Ukrainie pokazała niepodległość w odpowiedniej perspektywie [Oldakovsky and Gawin: only the war in Ukraine put independence in proper perspective]. *Gazeta Lubuska*. Retrieved from: <https://gazelubuska.pl/oldakovski-i-gawin-dopiero-wojna-w-ukrainie-pokazala-niepodleglosc-w-odpowiedniej-perspektywie/ar/c1-16539559> [in Poland].
- Kobielska, M.** (2023). The righteous exhibited. Self-affirmative memory in Polish museum culture, *Teksty Drugie, 1*, 142–156. doi: 10.18318/td.2023.en.1.11.
- Krasuska, K.** (2018). Americanizations of Holocaust memory and museum aesthetic experience. *European journal of American studies [Online]*, 13–3. doi: 10.4000/ejas.13531.
- Kucia, M.** (2016). The Europeanization of Holocaust memory and Eastern Europe. *East European Politics and Societies and Cultures*, 30(1), 97–119. doi: 10.1177/0888325415599195.
- Kunte, S.** (2016). Das Staatliche Museum Majdanek und die frage nach dem umgang mit baulichen überresten des KZ Lublin [The State Museum Majdanek and the question of how to deal with the architectural remains of the Lublin concentration camp]. / Ganzenmüller, J., Utz, R. & Leppert, M. (red.). *Orte der Shoah in Polen: Gedenkstätten zwischen mahnmal und museum* (p. 167–198). Köln: Böhlau Verlag [in German].
- Kuwálek, R.** (2010). *Obóz zagłady w Belżcu [Belzec extermination camp]*. Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku [in Poland].
- Lachendro, J.** (2007). *Zburzyć i zaorać...? Idea założenia Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w świetle prasy polskiej w latach 1945–1948 [Demolish and plow...? The idea of establishing the Auschwitz-Birkenau State Museum in the light of the Polish press in 1945–1948]*. Oświęcim: Wydawnictwo Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau [in Poland].
- Machcewicz, P.** (2019). *The war that never ends: The Museum of the Second World War in Gdańsk*. Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg. doi: 10.1515/9783110659092.
- Malczyński, J.** (2009). Drzewa „żywe pomniki” w muzeum – miejscu pamięci w Belżcu [Trees “living memorials” at museum-memorial site in Belzec]. *Teksty Drugie, 1–2*, 208–214. doi: 10.18318/td.2018.3.26 [in Poland].
- Malczyński, J.** (2018). Jak drzewa świadczą? W stronę nie-ludzkiej figuracji świadka [How do trees bear witness? Toward non-human figurations of the witness]. *Teksty Drugie, 3*, 373–385. doi: 10.18318/td.2018.3.26 [in Poland].
- Malczyński, J., Domańska, E., Smykowski, M., & Klos, A.** (2020). The environmental history of the Holocaust. *Journal of Genocide Research*, 22(2), 183–196. doi: 10.1080/14623528.2020.1715533.
- McMackin, T.** (2018). The Polish national exhibition of Auschwitz-Birkenau and memory politics. *Reflections: Auschwitz Jewish Center 2018 Alumni Journal*, 40–44.
- Mikuska-Tinman, E.** (2018). *Mediating memory through materiality: Trauma iconography of flight and expulsion in the 21st-century museum* [MA Thesis, University of Manitoba]. MSpace, the University of Manitoba’s Institutional Repository. Retrieved from: <http://hdl.handle.net/1993/33568>.
- Polonsky, A. & Michlic, J.** (2004). *The neighbors respond: The controversy over the Jedwabne massacre in Poland*. Princeton: Princeton University Press. doi: 10.1515/9781400825813.
- Radonić, L.** (2020). „Nasze” i „odziedziczone” muzea – PiS i Fidesz jako mnemoniczni wojownicy [“Our” and ‘inherited’ museums – Law and Justice and Fidesz as mnemonic warriors]. *Teksty Drugie, 4*, 129–154. doi: 10.18318/td.2020.4.9 [in Poland].
- Radonić, L.** (2022, 19 December). Genocide remembrance cultures in a European comparison. / K. Jews, *Europe, the XXI century*. Retrieved from: <https://k-larevue.com/en/genocide-remembrance-comparison/>.
- Siwek-Ciupak, B.** (2013). *Majdanek. Zarys historii* [Majdanek. An historical overview]. Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku [in Poland].
- Turoń-Kowalska, A., Nawrocki, T., & Pyszkowska, A.** (2024). Cultural Trauma of World War II: The Case of the Upper Silesian Village of Bojszowy. *Nationalities Papers*, 52(5), 1060–1075. doi:10.1017/nps.2023.52.
- Wnuk, R.** (2018). Wojna o wojnę. Spór o wystawę główną Muzeum II Wojny Światowej [War about war. The dispute over the World War II Museum’s permanent exhibition]. *Res Historica*, 46, 335–350. doi:10.17951/rh.2018.46.335-350 [in Poland].
- Young, J. E.** (1993). *The texture of memory, Holocaust memorial and meaning*. New Haven: Yale University Press.
- Zawistowski, A.** (red.). (2022). *Chcieliśmy być wolni. Powstanie Warszawskie 1944 [We wanted to be free. Warsaw Uprising 1944]*. Warszawa: W.A.B.: Muzeum Powstania Warszawskiego [in Poland].

- Ziębińska-Witek, A.** (2013). Wystawianie przeszłości, czyli historia w nowych muzeach [Exhibiting the past, or history in new museums]. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2(22), 77–92 [in Poland].
- Ziębińska-Witek, A.** (2017). Victims of the Holocaust in museum exhibitions: New ways of representation. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, 14 (1), 135–152.

УДК 94:[271.2-725:330.34](477)''195''
DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.17>

В'ячеслав ОЛІЦЬКИЙ

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, вул. Роменська, 87, м. Суми, Україна, індекс 40002 (olitskyi@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

Researcher ID: AEG-1120-2022

Scopus Author ID: 57848096400

Бібліографічний опис статті: Оліцький, В. (2025). Економічне становище міського парафіяльного духовенства українського екзархату другої половини ХХ століття. *Українські історичні студії*, 17(59). 159–166. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.17>

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ МІСЬКОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА УКРАЇНСЬКОГО ЕКЗАРХАТУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. *Мета статті* полягає в аналізі умов матеріального забезпечення, джерел доходів, впливу соціально-економічних обставин другої половини ХХ століття на діяльність міського парафіяльного духовенства в Україні, а також визначення специфіки взаємовідносин духовенства з державними органами і місцевими громадами в контексті економічних викликів періоду. **Методологія дослідження** базується на дотриманні принципів об'єктивності та системності. Для реалізації мети та поставлених завдань використано загальнонаукові методи – аналізу, синтезу, узагальнення, індукції, дедукції, а також спеціальні методи історичного дослідження – проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний тощо. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше економічне становище міського парафіяльного духовенства Українського екзархату другої половини ХХ століття стало об'єктом окремого наукового дослідження. **Висновки.** Попри різні трансформації, викликані радянською політикою щодо релігії, система фінансового забезпечення церковних громад зберігала свою стійкість. Основним джерелом утримання залишалися добровільні пожертви вірян. Помітна значна регіональна різниця у матеріальному забезпеченні. Великі міста та обласні центри мали значно більші прибутки, що сприяло кращому матеріальному становищу духовенства. Стабільні прибутки парафій у містах сприяли відносно високому рівню матеріального забезпечення духовенства, що давало змогу частині священників накопичувати кошти на придбання житла, транспорту тощо. Водночас у менш заможних регіонах ситуація була кардинально іншою, і значна частина кліру стикалася з фінансовими труднощами. Жорстка антирелігійна політика 1960-х років призвела до значного скорочення релігійних громад та посилення контролю над їхньою діяльністю. Впровадження твердої оплати праці ще більше обмежило можливості фінансового маневрування та поставило священників у залежність від державних регуляторних механізмів. Незважаючи на це, державі не вдалося повною мірою взяти під свій контроль фінанси парафій. Міські священники отримували доволі стабільну винагороду за своє служіння, що сприяло формуванню значної різниці між міським та сільським духовенством.

Ключові слова: духовенство, священник, українське місто, міська парафія, пожертви, релігійні обряди, матеріальне забезпечення.

Viacheslav OLITSKYI

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko, 87, Romenska Str., Sumy, Ukraine, postal code 40002 (olitskyi@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

Researcher ID: AEG-1120-2022

Scopus Author ID: 57848096400

To cite this article: Olitskyi, V. (2025). Ekonomichne stanovyshche miskoho parafialnoho dukhovenstva ukraïnskoho ekzarkhatu druhoï polovyny XX stolittia [Economic situation of the urban parish clergy of the Ukrainian Exarchate in the second half of the 20th century]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17 (59). 159–166. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.17> [in Ukrainian].

ECONOMIC SITUATION OF THE URBAN PARISH CLERGY OF THE UKRAINIAN EXARCHATE IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

Summary. *The purpose of the article is to analyze the conditions of material support, sources of income, and the impact of socio-economic circumstances of the second half of the twentieth century on the activities of the urban parish clergy in Ukraine, as well as to determine the specifics of the relationship between the clergy and state bodies and local communities in the context of the economic challenges of the period. The research methodology is based on adherence to the principles of objectivity and systematicity. To implement the goal and the tasks set, general scientific methods were used – analysis, synthesis, generalization, induction, and deduction, as well as unique historical research methods – problem-chronological, comparative-historical, etc. The scientific novelty lies in the fact that, for the first time, the economic situation of the urban parish clergy of the Ukrainian Exarchate of the second half of the twentieth century. Became the object of a separate scientific study. Conclusions.* Despite various transformations caused by Soviet policy on religion, the financial support system for church communities retained its stability. The primary source of support remained voluntary donations from believers. There was a significant regional difference in material support. Large cities and regional centers had significantly higher incomes, contributing to a better financial situation for the clergy. Stable incomes of parishes in cities contributed to a relatively high level of material support for the clergy, which allowed some priests to accumulate funds to purchase housing, transport, etc. At the same time, in less prosperous regions, the situation was radically different, and many of the clergy faced financial difficulties. The harsh anti-religious policy of the 1960s led to a substantial reduction in religious communities and increased control over their activities. The introduction of fixed wages further limited the possibilities of financial maneuvering and made priests dependent on state regulatory mechanisms. Despite this, the state failed to take complete control of parish finances. City priests received a relatively stable remuneration for their service, which contributed to the formation of a significant difference between the city and rural clergy.

Key words: clergy, priest, Ukrainian city, city parish, donations, religious rites, material support.

Постановка проблеми. Традиційно матеріальне утримання священнослужителів здійснювалося за рахунок добровільних пожертв вірян. Упродовж другої половини ХХ століття воно перебувало під впливом соціально-економічних трансформацій, зумовлених політикою радянської держави. Радянська влада прагнула встановити контроль над релігійними громадами, що впливало на економічні аспекти діяльності духовенства. Матеріальна спроможність духовенства залежала не лише від державної політики, але й від соціально-економічного становища регіонів, що відзначалося певними відмінностями. Міські громади, з огляду на більшу численність міського населення, мали вищий рівень прибутків, що забезпечувало стабільніше матеріальне становище священників. Проблема матеріального забезпечення міського парафіяльного духовенства України другої половини ХХ століття є багатогранною та охоплює питання фінансового становища релігійних громад, впливу державної політики на економічний стан духовенства, а також соціальних і демографічних чинників, що визначали рівень прибутків парафій. Аналіз цих аспектів дає змогу глибше зрозуміти специфіку взаємовідносин церкви та держави в умовах радянської дійсності.

Аналіз досліджень. Сьогодні наявна широка історіографічна база історії церкви та державно-церковних відносин другої половини ХХ століття. Особливостям релігійної політики та становища православної церкви в Україні ХХ століття присвячена монографія В. Пащенко (Пащенко, 2005), партійно-державній політиці щодо релігії та релігійних інституцій – монографія В. Войналовича (Войналович, 2005). У більш вузьких хронологічних межах проблему досліджувала Н. Шліхта (Шліхта, 2011). Державно-церковні відносини в СРСР у 1939–1964 роках проаналізував М. Шкаровський (Шкаровський, 1999). Питання становища православного духовенства у контексті історії повсякдення висвітлені у монографіях Інституту історії України НАН (Даниденко, 2015; Даниденко, 2022). Систему радянського оподаткування, яка безпосередньо впливала на економічне становище духовенства, дослідив В. Оліцький (Оліцький, 2024). Незважаючи на значний історіографічний доробок, відсутнє спеціальне дослідження, присвячене економічному становищу міського парафіяльного духовенства Українського екзархату другої половини ХХ століття.

Мета статті полягає в аналізі умов матеріального забезпечення, джерел доходів, впливу соціально-економічних обставин другої половини ХХ століття на діяльність міського парафіяльного духовенства в Україні, а також визначення специфіки взаємовідносин духовенства з державними органами і місцевими громадами в контексті економічних викликів періоду.

Виклад основного матеріалу. Традиційно матеріальне утримання парафіяльного духовенства відбувалося за рахунок громади. Віруючі здійснювали добровільні пожертви на потреби храму, плату за виконання релігійних треб та натуральні піднесення. Така система матеріального забезпечення зберігалася в Україні протягом другої половини ХХ століття, хоча вона й зазнавала певних трансформацій, викликаних радянською дійсністю. Положення про управління Руською Православною Церквою 1944 року визначало, що церковні гроші складалися з добровільних пожертв віруючих, до яких належали пожертви на потреби храму загалом, тарілочний збір за богослужіннями, пожертви за просфори, свічки тощо. Усі суми обраховувалися через ведення прибутково-видаткових книг. Готівкові кошти вносилися для зберігання на банківський рахунок, відкритий на ім'я парафії, та отримувалися за чеками за підписом настоятеля та казначея парафії. Виконавчий орган парафії на чолі зі священником був головним розпорядником фінансів. Священник був відповідальним за сплату усіх фінансових зборів: орендної плати, страхових платежів, єпархіальних внесків, участі в державних кампаніях тощо (Козлов, 2009, с. 275–277). Відповідно до Постанови ВЦВК та РНК 1929 року, яка діяла зі змінами протягом другої половини ХХ століття, релігійним громадам дозволялося збирати добровільні пожертви, зокрема для найму служителів культу та утримання виконавчих органів громади (Куроедов, Панкратов, 1971, с. 21–22). Зібрання пожертв дозволялося здійснювати виключно у приміщенні храму.

Упродовж другої половини ХХ століття помітна значна різниця між сільськими та міськими парафіями за кількістю віруючих, які відвідували богослужіння. Міські парафії, хоча їх і була меншість, зважаючи на кількість міського населення, вигідно вирізнялися за цим показником. Наприклад, у 1947 році у міських храмах Сталінської області за буденними богослужіннями було від 30 до 100 осіб, за недільними богослужіннями – від 60 до 700 осіб, а у дні великих свят – від 300 до 2000 осіб. У великих містах кількість учасників богослужінь була значно більшою. У київських храмах богослужіння великих свят відвідувало від 3 000 до 10 000 віруючих, а у львівських – 15–20 тис. Окремо варто відзначити кафедральні собори, особливо архієрейські богослужіння, які супроводжувалися значною кількістю тих, хто молився. Наприклад, у м. Луганськ такі богослужіння збирали мінімум 300–500 учасників. Кардинально відрізнялася ситуація в західних областях де зв'язок населення з церквою був доволі високим, що впливало як на авторитет духовенства у громадах, так і на відвідування богослужінь (ЦДА-ВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 36, арк. 16, 170).

Кількість парафіян, які брали участь у богослужіннях, прямо впливала на матеріальне становище релігійної громади, що, у свою чергу, визначало матеріальне забезпечення священнослужителів. Храми більших за площею та кількістю жителів міст, відповідно, мали більші

суми фінансових надходжень. У цьому плані вигідно вирізнялися храми обласних центрів та великих міст. У 1945 році прибутки кліру храмів м. Суми були такими: Спасо-Преображенський собор – 30 155 крб., Іллінська церква – 29 595 крб., Троїцька – 8 045 крб., Петро-Павлівська – 7 974 крб., Пантелеймонівська – 6 649 крб., Воскресенська – 3 200 крб. У перших двох храмах регулярно здійснював богослужіння правлячий архієрей. Вони мали більші не лише надходження, але й витрати. У Спасо-Преображенському соборі несли послух 6 членів кліру, Іллінській церкві – 5. У районних центрах прибуток був меншим. Так, у храмах міста Конотоп він становив від 4 820 крб. до 10 800 крб., Охтирки – від 5 133 крб. до 6 475 крб., Білопілля – від 5 800 крб. до 12 000 крб., Лебедин – від 7 200 крб. до 13 200 крб. Виняток становила Хрестовоздвиженська церква м. Охтирки з кількістю кліру в 5 осіб, як у кафедральному храмі м. Суми, з прибутком у 38 724 крб. (ДАСО, ф. Р-2196, оп. 2, спр. 29, арк. 25 зв. 26). За вересень – жовтень 1947 р. релігійні громади м. Миколаїв отримали такі прибутки: Семенівська – 28 800 крб., Касперівська – 21 700 крб., Миколаївська – 7 800 крб. (ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 36, арк. 187).

Релігійні громади з більшою сумою прибутку мали по декілька священників, відповідно, і показник матеріального забезпечення кліру в них був вищим. Проте в містах проживала та несла пастирський послух абсолютна меншість священників. Станом на 1 січня 1954 р. з 212 священників Сумської області у міських парафіях служили лише 44 (ДАСО, ф. Р-2196, оп. 4, спр. 14, арк. 201). Загалом по УРСР на 1 січня 1951 р. на реєстрації перебували 5 857 священників, з яких у містах послух несли 672 священники. Найбільша кількість міського парафіяльного духовенства була у Сталінській області – 78, Київській – 73 та Сумській – 51. Найменша кількість таких священників перебувала у Миколаївській області – 10, Житомирській та Кам'янець-Подільській – по 13 осіб. Більшість, а саме 535 осіб, були віком понад 55 років (ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 97, арк. 55).

Порівняно стабільні фінансові прибутки давали можливість належного матеріального утримання священників. У містах, зокрема у великих, не фіксується проблема нестачі духовенства. Тут також не існує практики масово переміщення священників між парафіями, адже вона перш за все зумовлена неможливістю громади утримати настоятеля. Також помітна тенденція, коли більш спроможних священників, які мали належну богословську освіту та авторитет у віруючих, правлячі архієреї призначали на міські парафії. Єпископ Євстратій (Подольський), який очолював Сумську єпархію у 1950-х роках, дбав про те, щоб на пастирське служіння в міста направлялися насамперед найдосвідченіші священники з високим рівнем освіти, перш за все – семінарською. Неодноразово на вільні міські парафії претендували сільські священники без належної освіти, проте вони отримували відмову від архієрея (ДАСО, ф. Р-2196, оп. 4, спр. 14, арк. 23–24, 169).

Маючи стабільні фінансові надходження, частина міського духовенства протягом другої половини 1940-х років змогла накопичити певну суму заощаджень, які спрямувала на купівлю житла та автотранспорту. Насамперед це стосувалося священників промислових регіонів. З 13 придбаних священниками будинків на Луганщині за період 1951–1953 років, 11 придбали священники, які служили у містах або містечках. Ще один священник, маючи будинок, придбав за цей період автомобіль. Вартість придбаного житла була різною, коливаючись у межах 25–80 тис. крб. На території північно-східних єпархій простежується та ж тенденція, хоч і у вузьких межах. Так, на Полтавщині було зафіксовано лише 3 випадки купівлі житла вартістю 15–40 тис. крб. Усі вони були здійснені священниками міст та містечок. Ситуація дещо відрізнялася на території західних єпархій Українського екзархату, де рівень релігійності був значно вищим і різниця в прибутках міського та сільського населення не була такою різною. З 5 священників Тернопільської області, які на початку 1950-х років придбали або побудували житло, лише 2 були міськими. Сума щорічного прибутку, заявлена обласним уповноваженим у справах РПЦ, в одного складала 6 тис. крб., у іншого – 9 тис. крб. Усього на території області служили 394 священники та диякони. Те, що житло придбавали лише окремі священники, не свідчить про його відсутність у інших. Відповідно до звітів обласних уповноважених, частина духовенства мала у власності житло, але терміни його набуття не встановлені. Значну частку з них становило саме міське духовенство (ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 96, арк. 15–17; 59–61; 71–74).

У кінці 1950-х років відбулося підвищення рівня життя населення, що викликало збільшення церковних прибутків, особливо у містах. Ця тенденція позначилась і на підвищенні матеріального забезпечення духовенства. Насамперед прибутки зросли у Тернопільській, Закарпатській, Житомирській, Кіровоградській та Полтавській областях. Водночас у частині областей відзначається зменшення церковних прибутків, зокрема у Кримській, Чернігівській, Херсонській, Черкаській та Хмельницькій (ЩДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5116, арк. 22).

Із середини 1950-х років запроваджуються зміни традиційного матеріального утримання парафіяльного духовенства: практикується виплата фіксованої заробітної платні. Офіційно це обґрунтовувалося необхідністю врегулювання оподаткування служителів культу, проте насправді влада очікувала, що священники, не одержуючи за виконання релігійних треб винагороди, здійснюватимуть їх значно менше (Шліхта, 2011, с. 54–55).

Архієрейський Собор РПЦ 1961 року під тиском влади вніс зміни до системи парафіяльного управління, усунувши настоятелів від управління парафіями. Ці зміни радянським режимом розглядалися як спосіб обмеження прав духовенства та форма тотального контролю за фінансами. У жовтні 1962 року духовенство перевели на тверді оклади. Задля жорсткого контролю за кількістю виконуваних треб та обрядів запроваджувалися квитанційні книги (Даниленко, 2015, с. 358).

Внаслідок реалізації жорсткої хрущовської антирелігійної політики в Україні значно зменшилася кількість релігійних громад та діючих храмів. Лише за 1963 рік кількість парафій зменшилася на 10%, сягнувши 4 801, у яких несли послух 3 392 священники. У містах розташовувалося 439 релігійних громад, у яких служили 546 священників. Таким чином, за десятиліття кількість міського духовенства скоротилась на 126 осіб, або близько 20%. У містах також служили 117 дияконів та 257 псаломщиків. Лише 125 священників та дияконів були віком до 40 років, 207 мали духовну освіту на рівні семінарії або академії. Найбільша кількість міського духовенства діяла у таких областях, як Донецька – 83, Луганська – 44, Київська – 37, Одеська та Львівська – по 35, а найменша – у Запорізькій – 5, Херсонській та Хмельницькій – по 9, Кіровоградській – 10. За 1963 рік 43 священники та диякони були почислені за штат і лише 10 осіб висвячені. Більшість духовенства богослужіння здійснювала у недільні та святкові дні: у 51 міському храмі церковні служби відбувалися щоденно, 111 – два-три рази на тиждень, 230 – у неділю та на свята, 17 – кілька разів на рік, 20 – не здійснювалися взагалі (ЩДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 285, арк. 32–34).

Загальний прибуток міських храмів за 1963 рік склав 7,4 млн крб. з 18,9 млн крб. по Українському екзархату загалом. Найбільший прибуток склали продаж свічок – 4,2 млн крб., виконання релігійних треб – 1,9 млн крб., тарілочний збір – 0,9 млн крб. На утримання служителів релігійного культу міськими парафіями було витрачено 1,8 млн крб. Аналізуючи витрати на утримання священників по областях, простежуємо певну диспропорцію, яка не залежала від кількості духовенства. Найбільші суми виділялися у східних та південних областях: Донецька – 167 200 крб., Луганська – 117 937 крб., Харківська – 122 522 крб. Значно менші суми виділялися міськими парафіями західних областей: Львівська – 45 053 крб., Івано-Франківська – 8 345 крб., Чернівецька – 5 436 крб. Варто наголосити на тому, що такі витрати не співвідносяться з кількістю міського духовенства. Наприклад, на оплату 9 міських священників на Херсонщині було витрачено 28 629 крб., а на Хмельниччині – 6 374 крб., на утримання 14 священників Закарпатської області – 5 813 крб., а на 15 священників Кримської – 43 930 крб., для 19 священників Дніпропетровщини – 61 030 крб., а для 24 Тернопільщини – 6 327 крб. (ЩДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 285, арк. 35–37).

Не простежується значної різниці між оплатою праці міським священникам у районних та обласних центрах. Перш за все різниця залежала від прибутку парафії, а не статусу міста. Виняток становило духовенство кафедральних соборів, де прибутки були значно вищими. Наприклад, у 1967 році громада Миколаївського собору м. Кременець Тернопільської області витратила на утримання священника 3 050 крб. Громада м. Коломия Івано-Франківської області за 1966 рік – 3 960 крб., а м. Глуmach – лише 1 300 крб., що в обох випадках складало понад 30% від загальної суми витрат за рік. Парафії м. Івано-Франківська виплатили своїм священникам

1 680 та 1 300 крб., водночас у соборі було виплачено 5 100 крб. Необхідно наголосити на тому, що кількість духовенства у кафедральних соборах була більшою, ніж у звичайних парафіях, що впливало на загальну суму витрат на їх утримання (ДАТО, ф. Р-3241, оп. 1, спр. 14, арк. 17 зв.; ДАІФО, ф. Р-388, оп. 2, спр. 103, арк. 72–88).

Протягом усього досліджуваного періоду відзначається тенденція до збільшення прибутків церкви, значну частину яких складали фінансові надходження міських храмів, що позитивно впливало на матеріальне становище міського парафіяльного духовенства. Протягом 1969 року фінансові прибутки 9 міських храмів Чернігівської області склали 317 648 крб., що становило 44% загальних церковних прибутків на терені регіону. Порівняно з попереднім роком, надходження міських парафій зросли на 26 598 крб., зокрема у містах Чернігів та Ніжин – на 20 тис. крб. На території лівобережних єпархій поступово формується тенденція до того, що обласні центри мали набагато більші фінансові надходження порівняно з іншими містами. Так, у 1969 році прибуток чернігівських парафій склав понад 132 тис. крб., що становило понад третину загальної суми надходжень до міських храмів області (ДАЧО, ф. Р-5036, оп. 5, спр. 569, арк. 61).

У кінці 1970-х років з посиленням урбанізаційних процесів все помітнішою стала тенденція до переміщення центру релігійного життя республіки із села до міста. Протягом першої половини 1980-х років вона лише посилилася та стала більш помітною насамперед у центральних, південних та східних областях. В міських парафіях здійснювалася значна частка релігійних треб, що позитивно впливало на матеріальне становище священників (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2980, арк. 45). Із 1970-х років відбулася певна лібералізація державно-церковних відносин, а також зближення РПЦ з державою. Вищі церковні ієрархи нагороджувалися державними нагородами, а в очах суспільства окремі представники духовенства, перш за все ієрархи, виглядали як сановиті державні чиновники. Ходили чутки про вплив духовенства на прийняття важливих суспільно-політичних рішень та надзвичайно високий освітній рівень пересічних священників (Даниленко, 2022, с. 784–785).

Попри спроби встановити жорсткий контроль за церковними фінансами, повністю реалізувати ці задуми не вдалося. Низка священників здійснювала виконання обрядів без їх реєстрації, продовжувала втручатися у фінансові справи парафій, вела нелегальні каси тощо (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2403, арк. 34). Протягом 1980-х років продовжували зростати і офіційні прибутки релігійних громад, що сприяло збільшенню рівня оплати священникам. Наприклад, лише в Івано-Франківській області у 1988 році прибутки парафій Українського екзархату зросли на 328,6 тис. крб. З них на 57,7 тис. крб. збільшилися пожертви за виконання релігійних треб та на 181,7 тис. крб. – добровільні пожертви (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 2, спр. 214, арк. 2–5).

В умовах фінансового покращення та збільшення матеріальних прибутків серед священників заможних парафій поступово сформувалася частина заможного духовенства, яка прагнула збагачення та купівлі вартісних речей. Наприклад, у Миколаївській області на початку 1980-х років із 40 священників 12 мали власні автомобілі, більшість змогла збудувати добротні будинки (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2403, арк. 34). Як наслідок, до кінця 1980-х років сформувалася колосальна різниця між міським та сільським православним священником. Вона полягала не лише у матеріальному забезпеченні та економічному рівні, але й у соціальному становищі.

Висновки. Отже, попри різні трансформації, викликані радянською політикою щодо релігії, система фінансового забезпечення церковних громад зберігала свою стійкість. Основним джерелом утримання залишалися добровільні пожертви вірян. Помітна значна регіональна різниця у матеріальному забезпеченні. Великі міста та обласні центри мали значно більші прибутки, що сприяло кращому матеріальному становищу духовенства. Стабільні прибутки парафій у містах сприяли відносно високому рівню матеріального забезпечення духовенства, що давало змогу частині священників накопичувати кошти на придбання житла, транспорту тощо. Водночас у менш заможних регіонах ситуація була кардинально іншою, і значна частина кліру стикалася з фінансовими труднощами. Жорстка антирелігійна політика 1960-х років привела до значного скорочення релігійних громад та посилення контролю над їхньою діяльністю. Впро-

вадження твердої оплати праці ще більше обмежило можливості фінансового маневрування та поставило священників у залежність від державних регуляторних механізмів. Незважаючи на це, державі не вдалося повною мірою взяти під свій контроль фінанси парафій. Міські священники отримували доволі стабільну винагороду за своє служіння, що сприяло формуванню значної різниці між міським та сільським духовенством.

Джерела та література

- Войналович, В.** (2005). *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс*. Київ: Світогляд. 741 с.
- ДАІФО, Державний архів Івано-Франківської області.
- Даниленко, В.** (ред.) (2015). *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: колективна монографія*. Київ: Інститут історії України НАН України. 698 с.
- Даниленко, В.** (ред.) (2022). *Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси*. Київ: Інститут історії України НАН України. 959 с.
- ДАСО, Державний архів Сумської області.
- ДАТО, Державний архів Тернопільської області.
- ДАЧО, Державний архів Чернігівської області.
- Козлов, В.** (ред.) (2009). *Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сборник документов*. Москва: Издательство Крутицкого подворья, 2009. 765 с.
- Куроедов, В., Панкратов, А.** (ред.) (1971). *Законодательство о религиозных культах (сборник материалов и документов)*. Москва: Юридическая литература. 210 с.
- Олицький, В.** (2024). Оподаткування православного духовенства України в середині 1940-х – 1980-х роках. *КОНСЕНСУС*. № 1. С. 60–74.
- Пашченко, В.** (2005). *Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років*. Полтава: АСМІ. 630 с.
- ЦДАВОУ, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
- ЦДАГОУ, Центральний державний архів громадських об'єднань та українці.
- Шкаровский, М.** (1999). *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах)*. Москва. 399 с.
- Шліхта, Н.** (2011). *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр.* Харків: Акта. 468 с.

References

- DAChO, Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State archive of Chernihiv region].
- DAIFO, Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State archive of Ivano-Frankivsk region].
- Danylenko, V.** (red.) (2015). *Sotsialni transformatsii v Ukraini: piznii stalinizm i khrushchovska doba: Kolektyvna monohrafiia [Social Transformations in Ukraine: Late Stalinism and the Khrushchev Era: Collective Monograph]*. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 698 s. [in Ukrainian]
- Danylenko, V.** (red.) (2022). *Ukrainske suspilstvo v 1960–1980-kh rr. Istorychni narysy [Ukrainian Society in the 1960s–1980s. Historical Essays]*. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 959 s. [in Ukrainian]
- DA SO, Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti [State archive of Sumy region].
- DA TO, Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti [State archive of Ternopil region].
- Kozlov, V.** (ed.) (2009). *The Russian Orthodox Church during the Great Patriotic War of 1941–1945. Collection of documents*. M.: Izdatelstvo Krutitskogo podvorya, 2009. 765 s. [in Russian]
- Kuroedov, V. & Pankratov, A.** (red.) (1971). *Zakonodatelstvo o religioznikh kultakh (sbornik materialov i dokumentov) [Legislation on religious cults (collection of materials and documents)]*. M.: Yuridicheskaya literatura. 210 s. [in Russian]
- Olitskyi, V.** (2024). Opodatkuvannia pravoslavnoho dukhovenstva Ukrainy v seredyni 1940-kh – 1980-kh rokakh [Taxation of the Orthodox clergy of Ukraine in the mid-1940s – 1980s]. *KONSENSUS*. № 1. S. 60–74. [in Ukrainian]
- Pashchenko, V.** (2005). *Pravoslavna tserkva v totalitarnii derzhavi. Ukraina 1940 – pochatok 1990-kh rokiv [The Orthodox Church in a Totalitarian State. Ukraine 1940 – early 1990s]*. Poltava: ASMI. 630 s. [in Ukrainian]
- Shkarovskii, M.** (1999). *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov pri Staline i Khrushcheve (Gosudarstvenno-tserkovnie otnosheniya v SSSR v 1939–1964 godakh) [The Russian Orthodox Church under Stalin and Khrushchev (State-Church Relations in the USSR in 1939–1964)]*. M. 399 s. [in Russian]

- Shlikhta, N.** (2011). *Tserkva tykh, khto vyzhyv. Radianska Ukraina, seredyna 1940-kh – pochatok 1970-kh rr.* [The Church of the Survivors. Soviet Ukraine, mid-1940s – early 1970s.]. Kharkiv: Akta. 468 s. [in Ukrainian]
- TsDAHOU**, Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky [The Central State Archive of Public Associations and Ukrainians].
- TsDAVOU**, Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine].
- Voinalovych, V.** (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichniy dyskurs* [Party-state policy towards religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s–1960s: political science discourse]. K.: Svitohliad. 741 s. [in Ukrainian]

УДК 2-854(=161.2)-045.7:343.138“1972.05/.11”
DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.18>

Богдан ПАСКА

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України і методики викладання історії, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, індекс 76018 (bohdan.paska@pnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5452-5254>

Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAR-6870-2020>

Бібліографічний опис статті: Паска, Б. (2025). Судові розправи над українськими дисидентами під час генерального погрому (травень – листопад 1972 р.). *Українські історичні студії*, 17(59). 167–176. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.18>

СУДОВІ РОЗПРАВИ НАД УКРАЇНСЬКИМИ ДИСИДЕНТАМИ ПІД ЧАС ГЕНЕРАЛЬНОГО ПОГРОМУ (ТРАВЕНЬ – ЛИСТОПАД 1972 Р.)

Анотація. *Мета статті* – всебічний і комплексний аналіз судових процесів травня – листопада 1972 р. над взятими під варту в ході генерального погрому українськими дисидентами. **Методологічною основою** статті є принципи об'єктивності, всебічності, наступності, історизму. У роботі використано методи аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний, метод типології, метод порівняння та зіставлення інформації з різних джерел. **Наукова новизна** зумовлена введенням у науковий обіг комплексу маловідомих документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), які дають змогу розкрити хід судових розправ над учасниками українського дисидентського руху в розпал масштабної хвилі репресій. **Висновки.** Судові розправи травня–листопада 1972 р. над українськими дисидентами були логічним завершенням тривалих слідчих дій, які здійснювалися працівниками Комітету державної безпеки (КДБ) щодо заарештованих фігурантів справи «Блок». Діячів руху опору звинувачували передусім у поширенні самвидаву та усній «антирадянській агітації». Більшість процесів відбулася в Києві та Львові, а їхніми жертвами стали активні учасники місцевих дисидентських осередків. Винесені в часи генерального погрому залежними від радянського режиму судами вироки були більші жорсткими порівняно з аналогічними ухвалами в ході хвилі репресій середини 1960-х рр. Тривалість призначених інакодумцям покарань багато в чому залежала від наявності в них попереднього досвіду ув'язнення, поведінки під час слідства та розмаху дисидентської активності. Більшість звинувачених відмовилися каятися й визнавати свою провину, окремі в'язні під час судів зважилися на різкі виступи з критикою влади та її національної політики. Завданнями КДБ під час організації судових розправ були запобігання небажаним для влади діям з боку звинувачених, свідків або інших представників дисидентського середовища, підбір зручних і залежних від режиму адвокатів, додаткова компрометація політв'язнів, їх повна ізоляція від суспільства. Однак під час судових процесів над Стефанією Шабатурою, Іриною Калинець, Іваном Гелем, Ігорем Калинцем у Львові та Зіновієм Антонюком у Києві дисидентам вдалося організувати акції задля підтримки ув'язнених та протесту проти здійснюваних розправ. Дії влади і КДБ щодо організації судових розправ у 1972 р. були набагато більші жорсткими порівняно із судами часів першої хвилі арештів, що свідчило про цілеспрямований намір припинити існування будь-якої опозиції панівному режиму.

Ключові слова: український дисидентський рух, радянський режим, Комітет державної безпеки (КДБ), судові репресії, генеральний погром, справа «Блок».

Bohdan PASKA

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57, Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76018 (bohdan.paska@pnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5452-5254>

Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAR-6870-2020>

To cite this article: Paska, B. (2025). Sudovi rozpravy nad ukraïnskymy dysydentamy pid chas heneralnoho pohromu (traven–lystopad 1972 r.) [Trials against Ukrainian dissidents during the general pogrom (May–November 1972)]. *Ukraïnski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17(59). 167–176. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.18> [in Ukrainian].

TRIALS AGAINST UKRAINIAN DISSIDENTS DURING THE GENERAL POGROM (MAY – NOVEMBER 1972)

Summary. *The purpose of the article is a comprehensive and complex analysis of the trials of Ukrainian dissidents taken into custody during the general pogrom during May – November 1972. The methodological basis of the article is the principles of objectivity, comprehensiveness, continuity and historicism. The methods of analysis and synthesis, problem-chronological, retrospective, typology method, method of comparison and juxtaposition of information from different sources are used in the work. The scientific novelty is due to the introduction into scientific circulation of a set of little-known documents of the Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine (SSA SSU), which allow us to reveal the course of the judicial reprisals against participants in the Ukrainian dissident movement in the midst of a large-scale wave of repression. Conclusions. The May–November 1972 judicial reprisals against Ukrainian dissidents were the logical conclusion of the long-term investigative actions carried out by the Committee for State Security (KGB) officers against the arrested defendants of the “Bloc” case. Resistance activists were accused primarily of spreading samizdat and oral “anti-Soviet agitation”. The vast majority of trials took place in Kyiv and Lviv, and their victims were active members of local dissident groups. The sentences handed down by courts dependent on the Soviet regime during the general pogrom were harsher than similar rulings during the wave of repressions of the mid-1960s. The length of sentences imposed on dissidents largely depended on their previous experience of imprisonment, their behavior during the investigation, and the scale of their dissident activity. Most of the accused refused to repent and admit their guilt, and some prisoners dared to make harsh statements during the trials criticizing the authorities and their national policies. The KGB’s tasks during the organization of judicial reprisals were to prevent actions undesirable for the authorities by the accused, witnesses, or other representatives of the dissident community, to select lawyers who were convenient and dependent on the regime, to further compromise political prisoners, and to isolate them from society. However, during the trials of Stefania Shabatura, Iryna Kalynets, Ivan Hel, Ihor Kalynets in Lviv and Zinoviy Antonyuk in Kyiv, dissidents managed to organize actions to support the prisoners and protest against the ongoing repressions. The actions of the authorities and the KGB in organizing judicial reprisals in 1972 were much harsher than the courts during the first wave of arrests, which indicated a purposeful intention to end the existence of any opposition to the ruling regime.*

Key words: *Ukrainian dissident movement, Soviet regime, Committee for State Security (KGB), judicial repressions, general pogrom, “Bloc” case.*

Постановка проблеми. У січні 1972 р. зусиллями Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) було проведено масштабну хвилю затримань активних учасників українського дисидентського руху в рамках часткової реалізації секретної справи групової оперативної розробки «Блок». Її жертвами стали більше 20 осіб – перш за все лідери київського та львівського осередків руху. Арешти інакодумців продовжувалися і в наступні місяці. Паралельно з веденням слідства працівники КДБ активізували також таємні оперативні заходи як щодо ув’язнених дисидентів, так і стосовно їхніх друзів та однокумців на волі. Ключовою метою каральних органів була організація судових розправ над учасниками руху.

Аналіз досліджень. Події генерального погрому українського дисидентства 1972–1973 рр. в сучасній вітчизняній історіографії ставали предметом розгляду в контексті дослідження загальних тенденцій розвитку руху опору радянському режиму в працях Георгія Касьянова (Касьянов, 2019, с. 150–159), Анатолія Русначенка (Русначенко, 1998, с. 189–192), Юрія Данилюка й Олега Бажана (Данилюк, Бажан, 2000, с. 196–200), Бориса Захарова (Захарова, 2003, с. 106–108). Окремі важливі аспекти проведення цієї хвилі репресій проаналізовано в розвідках Олега Бажана (Бажан, 2013), та Богдана Паски (Паска, 2022). Особливості судової розправи над одеською групою дисидентів простежив дослідник Юрій Зайцев (Зайцев, 2014), над В’ячеславом Чорноволом – Василь

Деревінський (Деревінський, 2016, с. 163–170), над Іваном Дзюбою – Юрій Шаповал (Шаповал, 2023). Перипетії слідства й судової розправи над Василем Стусом знайшли своє відображення у праці його сина Дмитра Стуса (Стус, 2005, с. 242–319). Проте конкретні особливості проведення судових розправ над представниками руху опору протягом 1972 р. ще не ставали предметом всебічного дослідження в сучасній українській історіографії. Основою джерельної бази статті стали раніше засекречені документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), насамперед спеціальні та інформаційні повідомлення керівництва КДБ при РМ УРСР на адресу вищого партійного керівництва, а також кремлівського центру. Матеріали з кримінальних справ окремих дисидентів частково опубліковані у документальних виданнях, присвячених Ірині та Ігорю Калинцям (Українська поезія, 2004), Ніні Строкатій (Донька Одеси, 2005), Василю Стусу (Справа Василя Стуса, 2019), Івану Гелю (Іван Гель, 2022).

Мета статті полягає у всебічному та комплексному аналізі судових процесів травня – листопада 1972 р. над взятими під варту в ході генерального погрому українськими дисидентами.

Виклад основного матеріалу. Станом на кінець квітня 1972 р. у віданні КДБ в межах спецоперації «Блок» перебували 22 кримінальні справи на дисидентів. З них 12-ма займалися працівники центрального КДБ при РМ УРСР – на Олександра Сергієнка, Данила Шумука, Зіновія Антонюка, Василя Стуса, Леоніда Селезненка, Миколу Плахотнюка, Надію Світличну, Івана Дзюбу, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Юрія Шухевича та Леоніда Плюща; 4-ма – Управління КДБ у Київській обл. – на Миколу Холодного, Івана Коваленка, Володимира Рокецького та Любов Середняк; 6-ма – Управління КДБ у Львівській обл. – на Ірину Калинець, Стефанію Шабатуру, В'ячеслава Чорновола, Івана Геля, Михайла Осадчого та Ярослава Добоша (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1042, арк. 128–132). Водночас управління КДБ в Одеській обл. проводило слідчі й оперативні дії щодо заарештованих ще в другій половині 1971 р. Ніни Строкатої, Олексія Різників та Олексія Притики, проти яких було заведено справу групової оперативної розробки «Вогнище» («Очаг») і оперативну розробку «Жорстока» (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1038, арк. 93–93).

Працівники КДБ здійснювали активну попередню підготовку до судових процесів над ув'язненими дисидентами. Більшості заарештованих було висунуто звинувачення за ст. 62 Кримінального кодексу (КК) УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»). При цьому інакше, заарештовані вперше, проходили за ч. I цієї статті, яка передбачала максимальні терміни покарання у вигляді 7 років позбавлення волі і 5 років заслання. Водночас дисидентам, які раніше вже відбували терміни покарання за політичними статтями, загрожувала ч. II ст. 62, за умовами якої можна було опинитися за ґратами до 10 років, а на засланні – до 5 років. Основними завданнями слідства, яке провадили співробітники спецслужби, було отримання особистого зізнання від звинуваченого (в ідеалі – «щирого каяття»), компрометуючих показів з боку достатньої кількості свідків, речових доказів у вигляді вилучених «антирадянських документів» тощо. В обвинувальних висновках більшості справ фігурували типові звинувачення у виготовленні, зберіганні та поширенні «антирадянської літератури» – самвидавних документів і матеріалів, а також в «антирадянській агітації і пропаганді» усним способом (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1049, арк. 254–255; Українська поезія, 2004, с. 293–301).

Слідство в більшості справ працівники КДБ планували завершити до літа 1972 р. і провести судові розправи над їхніми фігурантами (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1042, арк. 132). Проте справи на лідерів українського дисидентства – Івана Світличного, Надію Світличну, Івана Дзюбу, Євгена Сверстюка, В'ячеслава Чорновола – зважаючи перш за все на значний обсяг епізодів обвинувачення, КДБ довели до суду тільки навесні 1973 р. Іншою причиною відтермінування зазначених судових розправ були складнощі у виявленні можливих авторів загрозливого для режиму документа «Програма укомуністів» (вилучений під час обшуку на квартирі Є. Сверстюка) та членів редакції нелегального часопису «Український вісник», п'ять випусків якого побачили світ протягом 1970–1971 рр. (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1042, арк. 128). В обох випадках ключовими підозрюваними були наведені лідери руху опору.

Зрештою, протягом травня – листопада 1972 р. було проведено 17 судових процесів над українськими дисидентами – об'єктами справи «Блок» або їхніми контактами. З них 9 відбулися

в Києві, 5 – у Львові, 1 – в Одесі, 1 – у Івано-Франківську та 1 – у Черкасах. Наведемо загальну хронологію розправ та отримані дисидентами вироби.

Київські процеси:

- 5–6 червня – Володимир Рокецький, 5 років виправно-трудових колоній (ВТК) суворого режиму (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1047, арк. 33–35);
- 21–23 червня – Олександр Сергієнко, 7 років ВТК суворого режиму та 3 роки заслання (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1047, арк. 294–315);
- 5–7 липня – Данило Шумук, 10 років ВТК особливого режиму та 5 років заслання, визнаний особливо небезпечним рецидивістом (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1049, арк. 159–162);
- 13 липня – Іван Коваленко, 6 років ВТК суворого режиму та 3 роки заслання (згодом скорочено до 5 років ВТК) (Рух опору, 2012, с. 335);
- 1–9 серпня – Зіновій Антонюк, 7 років ВТК суворого режиму та 3 роки заслання (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 246–249);
- 31 серпня – 7 вересня – Василь Стус, 5 років ВТК суворого режиму та 3 роки заслання (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1053, арк. 223–225);
- 8 вересня – Борис Ковгар, примусове лікування у спецпсихлікарні (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1053, арк. 258–259);
- 12–19 жовтня – Семен Глузман, 7 років ВТК суворого режиму і 3 роки заслання; Любов Середняк, 1 рік позбавлення волі (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1056, арк. 9–10);
- 13 листопада – Микола Плахотнюк, примусове лікування у спецпсихлікарні (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1056, арк. 298).

Львівські процеси:

- 12–13 липня – Стефанія Шабатура, 5 років ВТК суворого режиму і 3 роки заслання (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1049, арк. 296–297);
- 31 липня – 2 серпня – Ірина Калинець, 6 років ВТК суворого режиму і 3 роки заслання (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 129–131);
- 4–7 серпня – Іван Гель, 10 років ВТК особливого режиму і 5 років заслання, визнаний особливо небезпечним рецидивістом (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 200–201; Іван Гель, 2022, с. 325–330);
- 4–5 вересня – Михайло Осадчий, 7 років ВТК особливого режиму і 3 роки заслання, визнаний особливо небезпечним рецидивістом (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1053, арк. 211–212);
- 13–15 листопада – Ігор Калинець, 6 років ВТК суворого режиму і 3 роки заслання (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1056, арк. 307–309).

Процеси в інших регіонах:

- 4–19 травня, Одеса – Ніна Строката, 4 роки ВТК суворого режиму; Олексій Різників, 5,5 років ВТК суворого режиму; Олексій Притика, 2 роки ВТК суворого режиму (Донька Одеси, 2005, с. 133–146);
- 8–12 червня, Івано-Франківськ – Василь Романюк, 7 років позбавлення волі і 3 роки заслання (Рух опору, 2012, с. 614);
- 14–16 листопада, Черкаси – Кузьма Матвіюк, 4 роки ВТК суворого режиму; Богдан Чорномаз, 3 роки ВТК суворого режиму (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1059, арк. 69–70).

На основі доповідних записок КДБ можна дійти висновку про те, що термін покарання українських дисидентів в результаті судових процесів 1972 р. визначався трьома такими основними факторами:

- 1) наявність попереднього досвіду ув'язнення – у такому разі дисидента визнавали особливо небезпечним рецидивістом і судили за ч. II ст. 62 (зокрема, колишні політв'язні Д. Шумук та І. Гель отримали максимально можливі терміни – 10 років позбавлення волі і 5 років заслання);
- 2) поведінка під час слідства – дисидентів, які демонстрували щире каяття, засуджували на менші терміни ув'язнення, ніж більш безкомпромісних (наприклад, О. Сергієнко, який різко відмовився йти на «покаяння» й засуджувати свою дисидентську діяльність, отримав 7 років

позбавлення волі та 3 роки заслання, а В. Рокецький, який доволі швидко пішов на співпрацю зі слідством і визнав себе винним, був засуджений до 5 років позбавлення волі; якщо ж каяття заарештованого дисидента було дуже «ширим» і він погоджувався надати потрібні владі викривальні покази на своїх однодумців, його могли повністю звільнити від відповідальності й відпустити на волю – так було вчинено в липні 1972 р. з М. Холодним та Л. Селезенком) (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1049, арк. 226–229, 237–239);

3) «важкість здійснених злочинів» – автори або дуже активні поширювачі самвидаву отримували більші терміни, ніж менш активні та впливові дисиденти (наприклад, автор повісті «Більмо» М. Осадчий, незважаючи на численні покаяльні заяви та частковий компроміс зі слідством, отримав 7 років позбавлення волі і 5 років заслання, а Л. Середняк, яка виступала в ролі друкарки самвидавних документів, опинилася за ґратами на 1 рік).

Більшість ув'язнених дисидентів під час слідства та безпосередньо на судових процесах відмовилася визнавати свою провину. Інакодумці, як правило, під тиском доказів і свідчень визнавали конкретні факти зберігання і поширення самвидаву, проте заперечували «антирадянський умисел» у своїх діях та участь в «антирадянській агітації і пропаганді» в усний спосіб. Окремі дисиденти демонстрували зразки сміливої і безкомпромісної поведінки, відкрито виступаючи проти радянської системи. Зокрема, О. Сергієнко під час останнього слова навідріз відмовився каятися, різко заперечував свою провину, відмовився сприймати підібрані слідством покази свідків як повноцінні докази (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1047, арк. 315). Не визнали свої вірші антирадянськими подружжя поетів Ірина та Ігор Калинці (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 129–131; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1056, арк. 307–309). Львівський дисидент І. Гель під час виступів на відкритому судовому процесі різко критикував національну політику радянської влади, наводив приклади здійснення на території України русифікації. У своєму останньому слові 7 серпня 1972 р. він згадав про злочини радянської влади проти українців – Голодомор і сталінські репресії, депортації українців до Сибіру, знищення тоталітарним режимом інтелігенції. Підсудний сміливо заявив: «Домінуючими постулатами багатьох росіян завжди були великодержавність та панрусизм <...> Тому кожна чесна людина, кожен, хто почуватися українцем, повинен встати і рішуче заявити: «Ні. Ми хочемо і будемо жити. Ми хочемо і будемо жити українцями зі своїм способом мислення, своєю мовою, своєю національною культурою». Так треба сказати саме сьогодні, бо завтра може бути пізно» (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 359–362).

Окремі в'язні під значним тиском змушені були піти на визнання своєї провини та компроміси з системою. Один з фігурантів одеського судового процесу О. Притика під час допиту повністю підтвердив надані на попередньому слідстві компрометуючі покази на своїх товаришів по нещастю Н. Строкату та О. Різниківі (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1044, арк. 50). Київський дисидент В. Рокецький під час суду, визнаючи свою провину, заявив, що поширював самвидав під впливом прослуховування закордонних радіопередач (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1047, арк. 33–35). Михайло Осадчий під час останнього слова відмовився від авторства своєї повісті «Більмо» в тому вигляді, в якому вона була надрукована на Заході, та навіть виявив протест українським еміграційним організаціям щодо «використання цієї повісті в антирадянських цілях» (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1053, арк. 211–212). Змушений був заявити про визнання провини і «розкаятися» на судовому процесі поет В. Стус (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1053, арк. 224–225; *Справа Василя Стуса*, 2019, с. 95–96).

Одним з ключових завдань КДБ була «правильна організація» судових розправ над дисидентами, унеможливлення будь-яких «ексцесів» у вигляді «неправильної поведінки» когось зі свідків, акцій протесту та підтримки ув'язнених. Для цього вживалося різних оперативних заходів, виділялися спеціальні наряди з числа співробітників КДБ, Міністерства внутрішніх справ (МВС) і «народних дружинників» (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1063, арк. 332–334). Наприклад, під час відкритого судового процесу в Одесі 4–19 травня над Н. Строкатою, О. Різниківим та О. Притикою органи КДБ вживали активних заходів щодо недопущення приїзду до «південної столиці» українського дисидентства інакодумців з інших міст. Серед іншого було унеможливлено виїзд до Одеси поета Ігоря Калинця зі Львова, а дисидентку Стефанію Гулик, якій

все ж таки вдалося добратися на суд, вжитими заходами було відкликано до Львова. У перший день судової розправи «під благородним приводом» не було допущено на оголошення обвинувального висновку С. Гулик і місцевого дисидента Леоніда Тимчука (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1042, арк. 344–347). У жовтні 1972 р. близькі знайомі підсудних С. Глузмана та Л. Середняк – С. Борщевський, К. Гільдман, А. Фельдман та В. Ювченко – намагалися потрапити на процедуру оголошення вироку, проте не були допущені «через відсутність вільних місць» (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1056, арк. 9–10).

Проте друзі й однодумці заарештованих дисидентів намагалися надати їм посильну допомогу. Як свідчить базоване на оперативних матеріалах спеціальне повідомлення КДБ від 9 червня 1972 р., об'єкти справи «Блок», які залишилися на волі, вели роботу щодо підготовки лінії поведінки свідків на майбутніх судових процесах, обмінювалися думками про свої майбутні виступи під час судів, надавали моральну підтримку родичам заарештованих (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1047, арк. 107). Працівникам КДБ вдалося зафіксувати такі слова літературознавиці Михайлини Коцюбинської, сказані в розмові зі знайомими: «Нам треба допомогти арештованим, не треба мовчати, треба писати побільше анонімок у всі інстанції, особливо в ЦК. Писати треба про те, що заарештовані – справжні люди, а ті, хто їх заарештували, здійснюють свавілля». Ігор Калинець виношував плани звернутися до окремих молодих літераторів з числа членів Спілки письменників України та вмовити їх на знак протесту вийти з організації (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1047, арк. 108).

Після перших проведених судових процесів на початку липня 1972 р. дисиденти на волі намагалися збирати й поширювати інформацію про розправи, допомагати в організації направлення касаційних заяв у Верховний Суд УРСР. Зокрема, М. Коцюбинська по телефону обумовленим способом передала детальні відомості про суди та терміни покарання в Прагу місцевій літературознавиці українського походження Зіні Генік-Березовській. Викладачка Львівського університету Любомира Попадюк поширювала інформацію про розправи над дисидентами у середовищі своїх знайомих (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1049, арк. 190–191).

Під час судових процесів у Львові, незважаючи на протидію КДБ, вдалося організувати декілька акцій задля підтримки заарештованих і протесту проти владного свавілля. Під час закритої розправи над С. Шабатурою 12–13 липня 1972 р. під стіни приміщення суду дисидентку прийшли підтримати Богдан Горинь, Ігор Калинець, Стефанія Гулик, Алена Волицька, С. Мороз. Останнього за образу працівників міліції та дружинників було притягнуто до адміністративної відповідальності (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1049, арк. 296–297). Більш масштабна акція протесту біля будівлі Львівського обласного суду розгорталася у дні розправи над Іриною Калинець 31 липня – 2 серпня 1972 р. Серед протестувальників були чоловік поетеси Ігор Калинець, Михайло Горинь, Ольга Горинь, Любомира Попадюк, Стефанія Гулик, Людмила Шереметьєва, Ярослав Лемик, Марія Ковальська, Марія Гель, Богдан Сорока, Ксенія Денисовець, Мануляк Михайло, Роман Хоркавий. Останнього за надмірну активність притягнули до адміністративної відповідальності терміном на 15 діб (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 129–131). За активну участь у протестах проти розправи над І. Гелем 4–7 серпня адміністративне покарання на 10 діб отримала С. Гулик (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 200–201).

Особливою формою протесту проти судових процесів була відмова окремих свідків від співучасті у розправах над своїми однодумцями. Під час процесу над Іриною Калинець, виступаючи проти його закритого характеру, відмовилися давати покази Ігор Калинець, Богдан Горинь та Галина Савронь. У відповідь суд вирішив притягнути їх до кримінальної відповідальності; Ігоря Калинця було заарештовано вже за декілька днів після розправи над його дружиною (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 130–131). У ході суду в Києві над З. Антоном свідок Василь Лобко приніс до зали засідання свій памфлет «До українського народу» і пробував декілька разів його зачитати вголос, намагаючись довести, що в Україні відбувається насильницька русифікація. Відповідно до судової ухвали від 2 серпня 1972 р. матеріали щодо В. Лобка було виділено зі справи З. Антонома і скеровано до КДБ для вирішення питання про притягнення його до кримінальної відповідальності (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 247–249).

Зрештою, у серпні 1973 р. захисника української мови було заарештовано, а в березні 1974 р. – засуджено до 3 років ув'язнення (Рух опору, 2012, с. 428).

Повним провалом для КДБ виявився судовий процес над Ігорем Калинцем у листопаді 1972 р. Під час засідання від своїх попередніх показів відмовилася Мирослава Зваричевська, здійснивши спробу захистити підсудного як поета, у творчості якого немає жодних антирадянських елементів. Під приводом закритості суду вкотре не побажала давати покази Г. Савронь. На процес не вдалося доставити свідків В. Рокецького (відбував покарання у ВТК) і М. Плaxотнюка (через хворобу). Сам підсудний заявив, що не переслідував своєю творчістю цілей підризу й ослаблення радянської влади. Незадоволення щодо судового процесу над поетом керівництву КДБ висловлював сам перший секретар Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ) Володимир Щербицький, який на відповідній доповідній записці голови КДБ при РМ УРСР Віталія Федорчука написав резолюцію: «Процес над Калинцем організований погано!» (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1056, арк. 307–309).

Особливу роль у судових процесах 1972 р. працівники КДБ відводили підбору «правильних» адвокатів, які б виступали тільки формальними захисниками звинувачених дисидентів, а на ділі підтримували прокурорів і виконували всі вказівки спецслужби. Під час судових розправ над українськими інакодумцями напередодні генерального погрому окремі адвокати намагалися дійсно захищати своїх підопічних і всіляко допомагали їм. Наприклад, це були московські захисники В. Ромм (справи Святослава Караванського та Івана Сокульського), Є. Коган (справа Валентина Мороза), С. Арій (справа Генріха Алтуняна), Ю. Саррі та О. Залеський (справа Миколи Кульчинського). Адвокат Є. Коган, зокрема, у 1970 р. просив Верховний Суд суттєво знизити покарання дисиденту В. Морозу, а під час зустрічей із в'язнем зумів винести зі слідчого ізолятора його рукопис «Замість останнього слова». Зрештою, керівництву КДБ на початку 1970-х рр. спільно з Міністерством юстиції УРСР, згідно зі вказівкою з московського центру, провело роботу з відбору «найбільш підготовлених захисників, які можуть бути допущені до участі в справах, підслідних органам держбезпеки». Для таких адвокатів було запроваджено спеціальну перевірку, їм почали оформлювати спеціальні допуски до роботи з документами дисидентських справ (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 990, арк. 241–245).

Родичі та однодумці заарештованих, у свою чергу, намагалися забезпечити для дисидентів дійсно фахових і незалежних від влади адвокатів. У березні 1972 р. кадебісти зафіксували телефонну розмову, під час якої львівська дисидентка А. Волицька зверталася до адвоката Є. Когана з проханням виступити захисником В. Чорновола. Керівництво республіканського КДБ терміново скерувало доповідну записку до своїх кремлівських колег, клопотаючи вжити заходів для недопущення такого повороту подій (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1040, арк. 161–162). Результат не забарився: в період судових розправ 1972 р. більшість призначених владою адвокатів слухняно виконувала вказівки органів КДБ й намагалася під час слідства схилити дисидентів до покаяння. Тому й не дивно, що Данило Шумук та Ірина Калинець намагалися в ході судових процесів оголосити своїм адвокатам відвід (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1049, арк. 159–162; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 129–131).

Проте окремі захисники намагалися надавати певну допомогу дисидентам. Зокрема, адвокат юридичної консультації № 1 Ленінського р-ну Києва Іван Єжов під час касації за справою І. Коваленка домогся зниження йому терміну покарання з 6 років позбавлення волі і 3 років заслання до 5 років ув'язнення. Цей же адвокат під час суду над З. Антонюком заявив, що не вбачає у діях свого підзахисного «антирадянської агітації й пропаганди», просив перекваліфікувати обвинувачення на «поширення наклепницьких документів», а під час визначення міри покарання – обмежитися фактично відбутим терміном перебування у свідчому ізоляторі і негайно випустити дисидента на волю. Звичайно, керівництву КДБ негайно проінформувало про кейс І. Єжова Міністерство юстиції УРСР, а В. Щербицький викликав В. Федорчука на особисту розмову щодо дій адвоката (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 246–249). У подальшому схожі випадки було зведено до мінімуму.

Іноді працівники КДБ вдавалися до методів додаткової компрометації українських політв'язнів під час або після судових процесів. Зокрема, Д. Шумуку, окрім політичних ст. 62,

ч. II КК УРСР та 70, ч. II КК Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР), було висунуто звинувачення за ст. 197 КК УРСР («повідомлення неправдивих відомостей органам загсу»). Йшлося про те, що дисидент перед укладенням шлюбу у 1971 р. не розірвав попереднє одруження, яке було зареєстровано ще в міжвоєнний період під час перебування західноукраїнських земель під владою Польщі. Очевидною метою в цьому разі було виставлення Д. Шумука як аморальної особистості (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1049, арк. 159–162). У жовтні 1972 року, вже після судового процесу над В. Стусом, кадебістам під час «виховних бесід» вдалося схилити поета до написання заяви із засудженням своєї поведінки для публікації в пресі. Цей документ так і не було опубліковано, адже політв'язень покався «недостатньо щиро» та «ухилився від принципової оцінки ворожої діяльності однопісців». Проте керівництво КДБ вирішило ознайомити із заявою В. Стуса окремих представників дисидентського середовища (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1056, арк. 50–51; Стус, 2005, с. 307–317). У такий спосіб, з одного боку, чинився тиск на менш стійких інакодумців, а з іншого – здійснювалася компрометація самого засудженого поета.

Якщо порівняти судові процеси часів генерального погрому з аналогічними розправами часів першої хвилі арештів 1965–1966 рр., впадають в око три суттєві відмінності. По-перше, в середині 1960-х рр. кадебісти доволі часто організовували «групові» судові розправи над кількома дисидентами відразу (Секо, 2015, с. 65). Водночас характерною рисою судів 1972 р. стало те, що органи КДБ намагалися максимально ізолювати заарештованих одне від одного, і проводили розправи над ними поодиночі. Тільки три із сімнадцяти судових процесів 1972 р. були «груповими» – це були процеси над Н. Строкатою, О. Різниківим та О. Притикою в Одесі, над С. Глузманом та Л. Середняк у Києві, а також над К. Матвіюком і Б. Чорномазом у Черкасах. В усіх інших випадках дисидентів судили наодинці – щоб максимально посилити на них психологічний тиск і створити враження повної ізоляції інакодумців від суспільства.

По-друге, на початку 1970-х рр., на відміну від середини 1960-х рр., було активізовано використання психіатричних репресій. У вересні 1972 р. за рішенням суду до психлікарні спеціального типу було запроторено Б. Ковгара, у листопаді цього ж року – М. Плахотнюка; трохи згодом – Леоніда Плюща та Василя Рубана. Керівництво українського республіканського КДБ при цьому доволі лицемірно вважало перебування у спецпсихлікарнях значним полегшенням долі дисидентів. 17 листопада 1972 р. В. Федорчук звертався з проханням до загальносоюзного КДБ покращити якість судово-психіатричних експертиз щодо інакодумців в Інституті ім. В. Сербського в Москві – щоб не давати можливості «антирадянським елементам» уникати кримінальної відповідальності (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1059, арк. 15–23).

По-третє, не можна не зауважити той факт, що отримані дисидентами терміни покарання у 1972 р. переважно були набагато тривалішими, ніж за результатами судових процесів 1966 р. Під час першої хвилі арештів максимальний термін ув'язнення становив 6 років позбавлення волі, який отримали тільки два львівські дисиденти – Михайло Горинь і Михайло Масютко; чимало ув'язнених отримали терміни 2, 3 або 4 роки, і жодного разу їх не карали засланням (Секо, 2015, с. 59–62). Натомість у 1972 р. за ч. I ст. 62 типовий термін позбавлення волі становив 5–7 років. Відразу 12 дисидентів отримали додатково до чималого терміну позбавлення волі ще 3–5 років заслання. Інакодумців хотіли прибрати з України на якомога довший період часу. Усе вказувало на серйозність намірів влади надовго покінчити з активністю дисидентського середовища в УРСР.

Висновки. Таким чином, судові розправи травня – листопада 1972 р. над українськими дисидентами були логічним завершенням тривалих слідчих дій, які здійснювалися працівниками КДБ щодо заарештованих фігурантів справи «Блок». Діячів руху опору звинувачували передусім у поширенні самвидаву та усній «антирадянській агітації». Більшість процесів відбулася в Києві та Львові, а їхніми жертвами стали активні учасники місцевих дисидентських осередків. Винесені в часи генерального погрому залежними від радянського режиму судами вироки були більш жорсткими порівняно з аналогічними ухвалами в ході хвилі репресій середини 1960-х рр. Тривалість призначених інакодумцям покарань багато в чому залежала від

наявності в них попереднього досвіду ув'язнення, поведінки під час слідства та розмаху дисидентської активності. Більшість звинувачених відмовилася каюти та визнати свою провину, окремі в'язні під час судів зважилися на різкі виступи з критикою влади та її національної політики. Завданнями КДБ під час організації судових розправ були запобігання небажаним для влади діям з боку звинувачених, свідків або інших представників дисидентського середовища, підбір зручних і залежних від режиму адвокатів, додаткова компрометація політв'язнів, їх повна ізоляція від суспільства. Однак під час судових процесів над Стефанією Шабатурою, Іриною Калинець, Іваном Гелем, Ігорем Калинцем у Львові та Зіновієм Антонюком у Києві дисидентам вдалося організувати акції задля підтримки ув'язнених та протесту проти здійснюваних розправ. Дії влади і КДБ щодо організації судових розправ у 1972 р. були набагато більш жорсткими порівняно зі судами часів першої хвилі арештів, що свідчило про цілеспрямований намір припинити існування будь-якої опозиції панівному режиму.

Джерела та література

- Бажан, О.** (2013). Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, 143, 30–36.
- Данилюк, Ю., & Бажан, О.** (2000). *Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.)*. Київ: Рідний край, 389.
- Деревінський, В.** (2016). *В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою*. Харків: Віват, 496.
- Донька Одеси: Ніна Строката в документах і спогадах* (2005) / упор. О. Різників. Одеса: Друк, 2005, 516.
- Зайцев, Ю.** (2014). Рух опору на Півдні України (кінець 1950-х – 1980-ті рр.): одеська парадигма. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 24, 413–434.
- Захаров, Б.** (2003). *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*. Харків: Фоліо, 144.
- Іван Гель: інтерв'ю, документи, спогади* (2022) / упор. і ред. Ю. Зайцев. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 530 с.
- Касьянов, Г.** (2019). *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років*. Київ: Кліо, 248.
- Паска, Б.** (2022). Січневий погром українського дисидентського руху 1972 р.: до питання про хронологію і масштаби. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 52–3, 14–20. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2>.
- Русначенко, А.** (1998). *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 х – початок 1990 х років*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 720 с.
- Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник* (2012). Київ: Смолоскип, 896.
- Секо, Я.** (2015). Арешти 1965 р. в УРСР як засіб боротьби комуністичної партії з інакодумством. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія*, 2–4, 57–66.
- Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР* (2019) / упор. В. Кіпіані. Харків: Віват, 688 с.
- Стус, Д.** (2005). *Василь Стус: життя як творчість*. Київ: Факт, 368 с.
- Українська поезія під судом КГБ: Кримінальні справи Ірини та Ігоря Калинців* (2004) / упор. Ю. Зайцев. Львів: Афіша, 572 с.
- Шаповал, Ю.** (2023). Справа Івана Дзюби з відстані пів століття. *Український історичний журнал*, 5, 208–241. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>.

References

- Bazhan, O.** (2013). Spetsoperatsiia KDB URSR "Blok": rozrobka, khid, naslidky [Special operation of the KGB of the Ukrainian SSR "Block": development, progress, consequences]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky – Scientific notes of NaUKMA. Historical sciences*, 143, 30–36. [in Ukrainian]
- Danyliuk, Yu., & Bazhan, O.** (2000). *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.) [The opposition in Ukraine (the second half of the 1950s – 1980s of the 20th century)]*. Kyiv: Ridnyi kraj, 389. [in Ukrainian]
- Derevynskiy, V.** (2016). *Viacheslav Chornovil: dukh, shcho tilo rve do boiu [Vyacheslav Chornovil: the spirit that tears the body to battle]*. Kharkiv: Vivat, 496. [in Ukrainian]
- Donka Odesy: Nina Strokata v dokumentakh i spohadakh [Daughter of Odessa: Nina Strokata in documents and memories]* (2005) / Comp. O. Riznykiv. Odessa: Druk, 2005, 516. [in Ukrainian]

- Ivan Hel: interviu, dokumenty, spohady* [*Ivan Hel: interviews, documents, memories*] (2022) / Comp., ed. Yu. Zaitsev. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 530. [in Ukrainian]
- Kasianov, H.** (2019). *Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–1980-kh rokiv* [*Dissent: the Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960s–1980s*]. Kyiv: Klio, 248. [in Ukrainian]
- Paska, B.** (2022). Sichnevyyi pohrom ukrainskoho dysydentskoho rukhu 1972 r.: do pytannia pro khronolohiiu i masshtaby [The January pogrom of the Ukrainian dissident movement of 1972: to the question of chronology and scale]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Current Issues of the Humanities*, 52–3, 14–20. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2>. [in Ukrainian]
- Rukh oporu v Ukraini: 1960–1990. Entsyklopedychnyi dovidnyk* [*The Resistance movement in Ukraine: 1960–1990. Encyclopedic Reference*] (2012). Kyiv: Smoloskyp, 896. [in Ukrainian]
- Rusnachenko, A.** (1998). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv* [*National liberation movement in Ukraine: mid-1950s – early 1990s*]. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihiy, 720. [in Ukrainian]
- Seko, Ya.** (2015). Areshty 1965 r. v URSS yak zasib borotby komunistychnoi partii z inakodumstvom [Arrests of 1965 in the Ukrainian SSR as a means of the Communist Party's struggle with dissent]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii Istoriiia – Scientific Notes of the Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University. History Series*, 2–4, 57–66. [in Ukrainian]
- Shapoval, Yu.** (2023). Sprava Ivana Dziuby z vidstani piv stolittia [The case of Ivan Dziuba from a distance of half a century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 208–241. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>. [in Ukrainian]
- Sprava Vasylia Stusa. Zbirka dokumentiv z arkhivu kolyshnoho KDB URSS* [*The case of Vasyl Stus. A collection of documents from the archives of the former KGB of the Ukrainian SSR*] (2019) / Comp. V. Kipiani. Kharkiv: Vivat, 688. [in Ukrainian]
- Stus, D.** (2005). *Vasyl Stus: zhyttia yak tvorchist* [*Vasyl Stus: life as creativity*]. Kyiv: Fakt, 368. [in Ukrainian]
- Ukrainska poeziia pid sudom KGB: Kryminalni spravy Iryny ta Ihoria Kalyntsyv* [*Ukrainian poetry on trial by the KGB: The criminal cases of Iryna and Ihor Kalynets*] (2004) / Comp. Yu. Zaitsev. Lviv: Afisha, 572. [in Ukrainian]
- Zaitsev, Yu.** (2014). Rukh oporu na Pivdni Ukrainy (kinets 1950-kh – 1980-ti rr.): odeska paradyhma [The Resistance movement in Southern Ukraine (late 1950s – 1980s): the Odesa paradigm]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*, 24, 413–434. [in Ukrainian]
- Zakharov, B.** (2003). *Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987)* [*Essay on the history of the dissident movement in Ukraine (1956–1987)*]. Kharkiv: Folio, 144. [in Ukrainian]

УДК 94(477):929 «XIX»
DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.19>

Богдан МАКСИМЕЦЬ

кандидат політичних наук, викладач-методист, викладач вищої категорії, Відокремлений структурний підрозділ «Івано-Франківський фаховий коледж Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника», вул. Степана Бандери, 1, м. Івано-Франківськ, Україна, індекс 76018 (bohdan.maksymets@pnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9729-0718>

Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/MCK-4713-2025>

Бібліографічний опис статті: Максимець, Б. (2025). Національно-патріотичний рух в УРСР другої половини 1970-х – початку 1990-х років та внесок у нього Ярослава Лесіва. *Українські історичні студії*, 17 (59). 177–189. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.19>

**НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНИЙ РУХ В УРСР
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1970-Х – ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ
ТА ВНЕСОК У НЬОГО ЯРОСЛАВА ЛЕСІВА**

Анотація. Метою статті є охарактеризування національно-патріотичного руху в УРСР другої половини 1970-х – початку 1990-х років та визначення внеску в нього Ярослава Лесіва. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, науковості, системності. Під час проведення дослідження застосовувались загальнонаукові (аналіз і синтез, індукція й дедукція, абстрагування) та конкретні наукові (критичний, історико-генетичний, історико-системний) методи. **Наукова новизна** полягає в обґрунтуванні твердження, що 1979 року в УРСР розгорнулася третя хвиля масових затримань діячів антирежимного руху або третій покіс дисидентів, який особливо торкнувся гельсінців, зокрема Ярослава Лесіва (1945–1991), та зводився до арештів і засуджень за вигаданими, сфабрикованими звинуваченнями. **Висновки.** У другій половині 1970-х – на початку 1990-х років національно-патріотичний рух в Україні був тісно пов'язаний з правозахисним рухом – складовою частиною дисидентського руху, зосередженою передусім на захисті прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР. Значну вагу в ньому мав Я. Лесів. З 1979 року він став членом Української Гельсінської групи. Підписав низку меморандумів про порушення прав конкретних людей. У 1988 році приєднався до Української Гельсінської спілки, яка повела боротьбу за державну самостійність України. У заявах до органів радянської влади порушував питання фабрикації карних або політичних справ. Як член Комітету захисту Української католицької церкви Я. Лесів відіграв ключову роль у її виході з підпілля. Саме 2025 року виповнюється 35 років з часу ухвалення акта про легалізацію Української греко-католицької церкви та 80 років з дня народження отця-правозахисника.

Ключові слова: національно-патріотичний рух, правозахисний рух, дисидент, третій покіс, Українська Гельсінська група, Українська Гельсінська спілка, Комітет захисту Української католицької церкви, Ярослав Лесів.

Bohdan MAKSYMETS

Candidate of Political Science, Lecturer, Separate structural subdivision «Ivano-Frankivsk professional college of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University», 1, Stepan Bandera Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76018 (bohdan.maksymets@pnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9729-0718>

Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/MCK-4713-2025>

To cite this article: Maksymets, B. (2025). Natsionalno-patriotychnyi rukh v URSR druhoi polovyny 1970-kh – pochatku 1990-kh rokiv ta vnesok u noho Yaroslava Lesiva [The national-patriotic hand in the URSS of the second half of the 1970s – the beginning of the 1990s was brought in by the leg of Yaroslav Lesiv]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17 (59). 177–189. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.19> [in Ukrainian].

THE NATIONAL-PATRIOTIC HAND IN THE URSS OF THE SECOND HALF OF THE 1970S – THE BEGINNING OF THE 1990S WAS BROUGHT IN BY THE LEG OF YAROSLAV LESIV

Summary. *The purpose of the article is to characterise the national-patriotic movement in the Ukrainian SSR in the second half of the 1970s – early 1990s and to determine the contribution of Yaroslav Lesiv to it. The methodology is based on the principles of historicism, scientificity, and systematicity. The methodology used general scientific (analysis and synthesis, induction and deduction, abstraction) and specific scientific (critical, historical-genetic, historical-systemic) methods. The scientific novelty lies in the substantiation of the claim that in 1979 the Ukrainian SSR witnessed the third wave of mass detentions of anti-regime movement activists or the third round of dissidents, which particularly affected Helsinki residents, including Yaroslav Lesiv (1945–1991), and was limited to arrests and convictions on fictitious, fabricated charges. Conclusions. In the second half of the 1970s and early 1990s, the national-patriotic movement in Ukraine was closely linked to the human rights movement, a component of the dissident movement, which was primarily concerned with the protection of the rights and freedoms of citizens guaranteed by the Constitutions of the USSR and the Ukrainian SSR. J. Lesiv had a significant role in it. In 1979, he became a member of the Ukrainian Helsinki Group. He signed a number of memoranda on violations of the rights of individuals. In 1988, he joined the Ukrainian Helsinki Union, which fought for Ukraine's state independence. In his statements to the Soviet authorities, he raised the issue of fabrication of criminal or political cases. As a member of the Committee for the Defence of the Ukrainian Catholic Church, Lesiv played a key role in its emergence from the underground. The year 2025 marks the 35th anniversary of the adoption of the act on the legalisation of the Ukrainian Greek Catholic Church and the 80th anniversary of the birth of the human rights activist.*

Key words: *national-patriotic movement, human rights movement, dissident, third mowing, Ukrainian Helsinki Group, Ukrainian Helsinki Union, Committee for the Protection of the Ukrainian Catholic Church, Yaroslav Lesiv.*

Постановка проблеми. Національно-патріотичний рух – це суспільно-політичний рух на захист національних прав народу, національної ідентичності, за створення національної держави. У другій половині 1970-х – на початку 1990-х років в Україні він був тісно пов'язаний із правозахисним рухом – складовою частиною дисидентського руху, сконцентрованою передусім на захисті прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР (свобода слова, друку, демонстрацій, віросповідання, асоціацій). Його активістом був, зокібно, Ярослав Лесів (1945–1991) – педагог, дисидент, представник національно-орієнтованого та правозахисного напрямів антирежимного руху спротиву, поет, священник Української греко-католицької церкви (УГКЦ), проповідник, «Отець Сонечко», «вправний промовець», «поборник справедливості», «не великий, а святий», який входив до таких національно-патріотичних і правозахисних організацій, як Український національний фронт (УНФ), Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод (Української Гельсінської групи, УГГ), Українська Гельсінська спілка (УГС), історико-просвітницьке товариство «Меморіал», Комітет захисту Української католицької церкви.

Аналіз досліджень. Багато відомостей із зазначеної проблеми міститься у працях Л. Алексєєвої (Алексєєва, 1992), О. Бажана (Бажан, 1999, 2011), І. Геля (Гель, 2013), Б. Захарова (Захаров, 2003), М. Іванишин (Іванишин, 2019), Л. Кобути та С. Кобути (Кобута, Кобута, 2019), В. Марчука (Марчук, Максимець, 2022), В. Овсієнка (Овсієнко, 2002; 2018), В. Островського (Островський, 2014; 2019), Б. Паски (Паска, 2022), О. Рубаняк (Рубаняк, Максимець, 2020), А. Русначенка (Русначенко, 1998; 2009), Я. Секо (Секо, 2012), В. Смолія (Смолій, 2016), І. Стасюка (Стасюк, 2014), Г. Терещук (Терещук, 2018; 2019), О. Шевченка (Шевченко, 2011). Доцільно виокремити книгу, впорядковану О. Сокульською, в якій зібрані, зокрема, листи, статті, виступи, інтерв'ю Я. Лесіва (Сокульська, 2014). Заслужують на увагу збірки документів, матеріалів, укладені Ю. Дубасом та Ю. Зайцевим (Дубас, Зайцев, 2000), Є. Захаровим і В. Овсієнком (Захаров, Овсієнко, 2006, 2016), О. Зінкевичем (Зінкевич, 1983; 2010), О. Ткачуком (Ткачук, 2003), О. Шевченком (Шевченко, 2012).

Мета статті – охарактеризувати національно-патріотичний рух в УРСР другої половини 1970-х – початку 1990-х років та визначити внесок у нього Ярослава Лесіва.

Виклад основного матеріалу. У 1972 році розгорнувся покіс, або «генеральний погром», – друга хвиля масових затримань українських дисидентів внаслідок реалізації справи оперативної групи розробки Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) «Блок» (Овсієнко, 2018, с. 216; Паска, 2022, с. 15). Після нього фактично всі активні учасники антирежимного руху спротиву опинилися в місцях позбавлення волі (Захаров, 2003, с. 111). Боротьба за культурні, національні, релігійні та громадянські права у старий спосіб – шляхом підпільної боротьби, поширення самвидаву, проведення соціокультурних акцій – вже не відповідала вимогам часу (Захаров, 2003, с. 111). В умовах, коли СРСР підписав 1 серпня 1975 року Підсумковий акт Гельсінської наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (м. Гельсінкі – столиця Фінляндії), яким брав на себе зобов'язання дотримуватися прав і свобод людини та громадянина, правозахист у відкритий спосіб ставав надзвичайно актуальним. Тому 9 листопада 1976 року поет, дисидент Микола Руденко, перебуваючи в Москві, оголосив про створення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (Української Гельсінської групи, УГГ), назвав її склад та завдання, як-от ознайомлення урядів країн-учасниць Гельсінських нарад і світової громадськості з фактами порушень на терені України Загальної декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською нарадою (Секо, 2012; Овсієнко, 2016, с. 23). Я. Лесів став членом УГГ з жовтня 1979 року, значною мірою через свого побратима, соратника, учасника українського визвольного руху Зеновія Красівського (Захаров, Овсієнко, 2016, с. 31; Островський, 2018, с. 110). Усього до УГГ у 1977–1988 роках входило до 50-ти осіб (Бажан, 1999, с. 76). Гельсінський рух в УРСР був легальною спробою правозахисної діяльності та боротьби проти тоталітарного режиму (Русначенко, 2009, с. 190; Шевченко, 2011, с. 70). На перший план гелсінці ставили захист загальнолюдських, національних та релігійних прав (Овсієнко, 2002, с. 88). Водночас Українська група «Гельсінкі» була прямим продовженням національного демократичного руху, що бере свій початок від шістдесятництва (Овсієнко, 2016, с. 46). Група відкрито заявила про національне самовизначення в Україні (Русначенко, 1998, с. 214).

У заяві про вступ до УГГ Я. Лесів стверджував, що не може змиритися з протиправним запроторенням за ґрати цілої плеяди талановитих людей, визначних патріотів, вірних синів і доньок українського народу, як-от Левко Лук'яненко, Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл, Ірина Калинець, Ірина Сенік, Оксана Попович, а також з російщенням, нищенням історичних пам'яток, затиранням національних традицій, заборонаю Греко-католицької церкви, гоніннями на вірян, відсутністю всяких політичних свобод, національних свобод, прав людини, переслідуванням інакодумців, безпрецедентною практикою закритих судів, тому вступає в ряди Української Гельсінської групи, бо свято вірить в правоту цього руху (Зінькевич, 1983, с. 361–363).

Члени УГГ створили десятки меморандумів та інформаційних бюлетенів про порушення прав конкретних людей. Серед них підписаний членами, зокрема Я. Лесівим, Меморандум на ім'я Генерального секретаря Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС) Леоніда Брежнєва, який дістався на Захід без дати. Він був написаний восени 1979 року та опублікований Гельсінкською комісією Конгресу США (тамвидавом, тобто за кордоном – авт.) (Захаров, Овсієнко, 2006, с. 986; Овсієнко, 2016, с. 79–81).

Станом на кінець 1978 року для УГГ настав важкий період. Більшість її засновників було затримано, арештовано, засуджено до тривалих термінів позбавлення волі чи заслання або видворено з СРСР. Як наслідок, група опинилася на межі зникнення: поважчала психологічна атмосфера, перервався наплив свіжих сил, уповільнилася самвидавна та пропагандистська діяльність, послаблено зв'язки з демократичним світом (Островський, 2018, с. 110).

З 1979 року КДБ розгорнув з неабиякою силою боротьбу з гелсінцями (Захаров, Овсієнко, 2006, с. 986–987). Фактично розпочався новий покіс діячів антирежимного руху спротиву, пов'язаний з наближенням Московської Олімпіади-1980, коли деякі ігри мали проводитись також у Києві (Овсієнко, 2018, с. 54). Радянська влада не бажала допустити активізації з цієї нагоди дисидентського руху. Власне, під цей «олімпійський» укіс потрапили Дмитро

Мазур, Петро та Василь Січки, Ярослав Лесів, Василь Стус, Василь Стрільців, Оксана Мешко (Овсієнко, 2018, с. 54, 250). Хто мав звільнитися, проти того фабрикували нову «справу», й знову засуджували, наприклад, так зробили з В'ячеславом Чорноволом у квітні 1980 року (Овсієнко, 2018, с. 250, 418). Пізніше Я. Лесів зазначав: «Москва готувалася до Олімпіади-80. Органами КДБ, МВС була закроена широка акція чистки неугодних режимові борців за права людини. Аби приховати масові арешти за політичними мотивами, членам УГГ фабрикують карні справи» (Сокульська, 2014, с. 609).

У цьому контексті заслуговує на увагу підготовлене В. Чорноволом звернення до Комітету прав людини ООН, Міжнародної амністії, Комітету за вільний світ та Гельсінських груп США, яке було датоване 9 квітня 1981 року та надруковане тамвидавом у газеті «Українське слово» 25 жовтня 1981 року, а також Гельсінською комісією Конгресу США 16 листопада того ж року англійською мовою (Зінкевич, 1983, с. 920; Сокульська, 2014, с. 532). У ньому, зокрема, зазначалось: «Більшість активістів українського гельсінського руху при допомозі провокаторів і кривоприсяжників поставили перед судом як «гвалтівників» (Горбаль), «хуліганів» (Овсієнко, Смогитель, Січко, Стрільців), «наркоманів» (Лесів), «зберігачів холодної зброї» (Розумний) тощо» (Зінкевич, 1983, с. 916).

Таким чином, можна стверджувати, що у 1979 році в УРСР розгорнулася третя хвиля масових затримань діячів антирежимного руху або третій покіс дисидентів. На відміну від двох попередніх хвиль 1965 та 1972 років, коли судові вирoki виносились переважно за політичними статтями Кримінального кодексу (створення антирадянської організації, зрада Батьківщини, антирадянська агітація і пропаганда), тепер судили як справжніх «кримінальних злочинців» (Зінкевич, 1983, с. 920). Окрім того, роль України упродовж 1970-х років визначалась як «дослідна ділянка» радянських каральних органів, де відпрацьовувались нові методи переслідувань, які потім поширювались на інші республіки (Алексеева, 1992, с. 16).

Майже відразу після вступу в УГГ, 15 листопада 1979 року Я. Лесіва заарештували в м. Болехові Долинського району Івано-Франківської області, де він проживав, інкримінуючи йому зберігання наркотиків (Захаров, Овсієнко, 2006, с. 378). Це було цілком фальшиве звинувачення, оскільки порошок, який без усякої експертизи визнали за наркотик, Я. Лесіву підкинули правоохоронні органи (Сокульська, 2014, с. 620; Захаров, Овсієнко, 2006, с. 378). 6 лютого 1980 року в Болехівському районному суді Івано-Франківської області Я. Лесіва засудили до двох років ув'язнення за ч. 1 ст. 229-6 Кримінального кодексу (КК) УРСР (зберігання наркотиків без наміру збуту) (Зінкевич, 2010, с. 368; Карасик, 2005).

Я. Лесіва відправили у виправно-трудоу колонію (ВТК) загального режиму ОР-318/46-15 (№ 46) у с. Катеринівка Сарненського району Рівненської області (Світлична, 1981, с. 10). У травні 1981 року Я. Лесіва знову заарештували, тепер уже у ВТК. Значною мірою це було пов'язано з антикомуністичними виступами в Польщі (принаймні про це Я. Лесіву натякав чиновник прокуратури Рівненської області: «Мы вам не позволим сделать то, что в Польше») (Сокульська, 2014, с. 609, 620). Сфабриковане те саме звинувачення, лише за ч. 2 ст. 229-6 КК УРСР (дії, вчинені повторно, тобто зберігання наркотиків, щоправда, без наміру збуту і вживання) (Сокульська, 2014, с. 702). Слідство тривало шість місяців. На знак протесту в'язень оголосив політичне голодування на 192 дні (Захаров, Овсієнко, 2006, с. 378), хоча його насильно почали годувати через 21 добу через гумову трубку з лійкою, яку силою вставляли до рота (Сокульська, 2014, с. 609). Чотири місяці з шести під час протесту Я. Лесіва утримували майже осліплого, до краю виснаженого у штрафному ізоляторі (Сокульська, 2014, с. 603). У день закінчення попереднього терміну, 15 листопада 1981 року, його напівживого привезли до суду м. Сарни, занісши на ношах у залу судових засідань (Терещук, 2018). За результатами півгодинного судового розгляду йому додали ще п'ять років у ВТК суворого режиму (Сокульська, 2014, с. 609–610).

Покарання Я. Лесів відбував у ВТК № 36 м. Суходільськ Краснодарського району Ворошиловградської області (Сокульська, 2014, с. 702). Про перебування у виправно-трудоу колоніях для карних злочинців з 1979 року він детально розповів у своєму інтерв'ю за 1987 рік,

яке було записане Михайлом Горинем і готувалося для публікації у львівському самвидавньому збірнику «Український вісник» (Сокульська, 2014, с. 597–607). Я. Лесів назвав їх побутовими таборами, у двох з яких перебував і він: «зона № 46» у с. Катеринівка та «зона № 36» у м. Суходільськ. Контингент побутових таборів дисидент поділив на три основні групи. Так, перша – десь 60% від усієї кількості – закоренілі злочинці: злодії, грабіжники, вбивці, гвалтівники. Друга – близько 30% – громадяни, що відбувають термін не за кримінальні, а скоріше, адміністративні правопорушення, яких у цивілізованих країнах покарали б найбільше штрафом або в якийсь інший спосіб. До них, наприклад, належали засуджені за спекуляцію, «скаржники» на керівництво, яке «за протекцією» організувало їм кілька років тюрми. Нарешті, третя категорія – в'язні сумління. Я. Лесів пригадав, що у ВТК № 46 у Катеринівці була група свідків Єгови, яку очолював філолог-дисидент Михайло Озерний. Він був заарештований уперше в 1965 році в ході «першого покосу», або першої хвилі арештів дисидентів. З ним Я. Лесів познайомився ще в Мордовії. Саме там М. Озерний «пристав до свідків Єгови, чим немало здивував політв'язнів «набору» 1965–1967 років. Багато хто подумав, що це втеча або навіть зрада. Проте час показав, що його віра була щирою і глибокою: вдруге вже відбував термін (п'ять років) за свою віру» (Сокульська, 2014, с. 598).

До третьої категорії входили також покутники (представники релігійно-політичного фанатичного руху, який у 1954 році відколовся від УГКЦ та об'єднав найрадикальніше налаштованих проти радянської влади вірян, священників, монахів, – авт.). За твердженням Я. Лесіва, вони «виділялись стійкістю і твердістю віри, а значить, і позицією супроти адміністрації». Він зазначав, що «переслідували покутників формально за порушення паспортного режиму, а фактично – за проповідування месіанської ролі України: другого приходу Христа вони очікують саме на нашій землі, вірять, що Месія прийде саме до багатостраждального українського народу. За це вони ходили з ярликами націоналістів» (Сокульська, 2014, с. 599).

Нарешті, третю групу ще склали правозахисники – ті, що стали на обороні громадянських і національних прав. Їх радо кидали на перевиховання кримінальних злочинців (Сокульська, 2014, 599).

Я. Лесів оцінював число в'язнів в УРСР у 300 тисяч. Доволі велику кількість він пояснював низкою причин. Перша з них – загальна деморалізація суспільства, прихованими формами якої є алкоголізм, наркоманія, зростання культурної індиферентності через денационалізацію в парі з російщенням, яка ламає культурно-моральні устої людей (Сокульська, 2014, с. 599). Друга причина – економічно-політична, адже люди в місцях позбавлення волі – майже дармова робоча сила, позбавлена практично всіх прав (Сокульська, 2014, с. 601). Дисидент зазначив, що більшість працівників ВТК – шовіністи, для яких на території УРСР українська мова – «бьчачий язык» (Сокульська, 2014, с. 602).

Особливу увагу звертав Я. Лесів на становище в'язнів сумління в побутових таборах. Вони, як правило, люди з високо розвинутим почуттям гідності, зі сформованим морально-етичним ідеалом, чіткою соціально-політичною позицією. Правозахисник зауважив, що в'язнів сумління кримінальні в'язні все ж таки поважали. Віруючих називали святими, до політичних зверталися за правовими консультаціями, просили написати листи, заяви. Інколи ставали на захист в'язнів сумління, захищаючи їх від розправи своїх кримінальників, яких підбурювала адміністрація. У зв'язку з цим Я. Лесів пригадав випадок, який стався особисто з ним у ВТК № 36 у Суходільську, коли прислужники адміністрації з числа в'язнів старший днювальний Нікітенко і днювальний Гревальський написали на нього фальшивий донос, ніби той проводив антирадянську пропаганду серед в'язнів, за що його покарали 13-ма добами карцеру. Я. Лесіва посадили разом з кримінальниками, сподіваючись на їхню розправу, але останні поставились до нього прихильно. Отже, Я. Лесів написав протест прокурору Ворошиловградської області на дії адміністрації. Остання подала це як «донос» на в'язнів, сподіваючись, що арештанти нарешті вчинять розправу. Однак, коли в'язні самі прочитали заяву Я. Лесіва, переконались, що там все написано проти адміністрації, заспокоїлись, і його авторитет серед в'язнів ще дужче зріс (Сокульська, 2014, с. 604–605).

Інакодумець відзначив жахливі умови у «побутових таборах»: неймовірна тіснява, важка непосильна праця, загазованість у цехах, відсутність елементарної техніки безпеки, вкрай погане харчування. Все це призводить до різних масових захворювань (Сокульська, 2014, с. 606).

Відбувши ув'язнення за сфабрикованими звинуваченнями (всього 6 років 9 місяців і 20 днів), у вересні 1986 року Я. Лесів звільнився (Зінкевич, 2010, с. 368; Захаров, Овсієнко, 2006, с. 378). Він повернувся до Болехова, де знову влаштувався на роботу в лісокомбінат (Сокульська, 2014, с. 702).

З активізацією національно-патріотичного руху в УРСР за «перебудови» (1985–1991) Я. Лесів продовжив свою правозахисну діяльність. У 1988 році він подав заяву до Президії Верховної Ради СРСР. У ній він порушив питання фабрикації в СРСР карних або політичних справ проти представників творчої і наукової інтелігенції, особливо в періоди 1930–1940-х років, а також так званого застою (1965–1985). Він констатував, що рецидиви старої практики трапляються і в період гласності, хоча й не досягають таких масштабів, як раніше. Дисидент зауважував, що демократизація і гласність проводяться в життя людьми, які ще вчора зі всіх сил воювали проти демократизації і гласності. Тому гласність без реальних правових гарантій є, скоріше, пропагандистсько-політичним курсом без реально окреслених обрисів (Сокульська, 2014, с. 619).

У заяві Я. Лесів наголошував на тому, що у 1979–1980 роках були заарештовані і засуджені члени УГГ, в тому числі він, за вигаданими, сфабрикованими звинуваченнями. Отже, він задекларував, що, вийшовши у 1986 році на волю, надалі залишився членом УГГ, оскільки саме ця організація сприяє справжній демократизації та гласності, перетворенню «перебудови» з пропагандистсько-політичної кампанії на життєво необхідну потребу всього суспільства. Також правозахисник закликав звільнити всіх в'язнів сумління, переглянути справи задля виявлення незаконно засуджених «побутових» в'язнів, реабілітувати всіх, хто став жертвою провокацій і фабрикацій, засудити методи роботи радянських правоохоронних і слідчих органів, покарати конкретних організаторів беззаконня. Лише після цього, на його думку, суспільство стане вільним і справді демократичним (Сокульська, 2014, с. 621).

Наприкінці заяви Я. Лесів вказав прізвища осіб, які свідомо сфабрикували два судові процеси проти нього у 1979 і 1981 роках (Бойдуник, Гаф'як, Латик, Станьдьо, Єфимчук, Муравйов, Пісоцький), аби позбавити його можливості вести правозахисну роботу в УГГ, але тим самим вчинили злочин проти людяності. Він поставив вимогу притягнути їх до юридичної відповідальності (Сокульська, 2014, с. 621).

Подібною була також заява Я. Лесіва Прокурору УРСР від 10 червня 1988 року, в якій було порушено питання необґрунтованих утисків з боку КДБ і правоохоронних органів уже в період перебудови, зокрема щодо нього та його дружини (Сокульська, 2014, с. 622–623). У ній він наголосив на тому, що безпідставно навішаний на нього ярлик карного злочинця використовується місцевими правоохоронними органами, щоб тероризувати його, викликати в міліцію, розпускати різні чутки і, таким чином, творити навколо нього атмосферу непевності, недовіри. Громадський діяч офіційно заявив, що не є карним злочинцем, позаяк дві карні справи були сфабриковані проти нього як члена УГГ. Тому він висловив рішучий протест проти переслідувань з боку КДБ, міліції та висунув вимогу захистити його і дружину від незаконних гонінь (Сокульська, 2014, с. 623).

З березня 1988 року відновлює свою активну діяльність УГГ (Алексєєва, 1992, с. 31). Серед правозахисників, які підтвердили свою приналежність до групи, був також Я. Лесів (Овсієнко, 2016, с. 240–241). У липні 1988 року УГГ з правозахисної трансформувалась у політичну організацію – Українську Гельсінську Спілку (УГС). Саме 7 липня у Львові відбувся 50-тисячний мітинг, на якому було проголошено її програмний документ, почастиною розроблений Б. і М. Горинями, З. Красівським та остаточно зведений В. Чорноволом, – «Декларацію принципів Української Гельсінської Спілки» (Захаров, Овсієнко, 2016, с. 40; Островський, 2018, с. 115). За цілою низкою положень вимоги, висловлені в Декларації, були близькі до програмних принципів народних рухів прибалтійських республік: гарантія права української нації на самовизначення, державність української мови, створення республіканських військо-

вих формувань, звільнення всіх політв'язнів, легалізація Української католицької та Української автокефальної православної церков. Висловлюючись спочатку за конфедерацію союзних республік з їхньою широкою самостійністю, Спілка згодом почала виступати за вихід України зі складу СРСР і створення незалежної держави (Смолій, 2016, с. 67–68).

УГС відіграла одну з головних ролей у визвольній боротьбі українського народу наприкінці 1980-х років. Її керівними органами стали Виконавчий комітет (ВК) та Всеукраїнська координаційна рада (ВУКР), а друкованим рупором затверджено «Український вісник» (Островський, 2018, с. 115). Спілка вийшла за межі правозахисної діяльності і набула ознак організованої опозиційної сили (Смолій, 2016, с. 68). Отже, вона дала поштовх створенню у 1990 році першої альтернативної Комуністичній партії України (КПУ) політичної партії – Українській республіканській партії (УРП) (Захаров, Овсієнко, 2006, с. 897; Рубаняк, Максимець, 2020, с. 19). Також завдяки діяльності УГС утворилося чимало неформальних громадських організацій, зокрема історико-просвітницьке товариство «Меморіал», в установчій конференції якого в Києві брав участь Я. Лесів (Ткачук, 2009, с. 142–144; Шевченко, 2012, с. 108–110).

Провідну роль відіграв Я Лесів у захисті прав вірян. У серпні 1987 року Іваном Гелем, Степаном Хмарою, Ольгою Горинь, Стефанією Січко було створено у Львові на основі організованої ще у 1982 році Йосифом Терелею «Ініціативної групи у справі захисту прав віруючих та Церкви» Комітет захисту Української католицької церкви, який очолив суспільний рух в Галичині за вихід з підпілля та легалізацію УГКЦ (Стасюк, 2014, с. 228). У 1988 році Я. Лесів на запрошення І. Геля став членом цього Комітету (Гель, 2013, с. 366). Задля поширення серед населення ідеї відновлення УГКЦ Комітет видавав часопис «Християнський голос», дописувачем котрого був також Я. Лесів (Кобута, Кобута, 2019, с. 19).

Варто зазначити, що його релігійна діяльність розгорнулася ще під час ув'язнення. Опилившись на волі у 1986 році, невдовзі він розпочав навчання в підпільній греко-католицькій семінарії (Сокульська, 2014, с. 702). Цілком ймовірно, що дисидент там навчався за індивідуальною програмою (Гель, 2013, с. 366). 27 грудня 1988 року в помешканні майбутнього Коломийсько-Чернівецького єпископа Миколи Сімкайла одержав сан священника, рукоположений єпископом Павлом Василюком (Сокульська, 2014, с. 702).

Священниче покликання Я. Лесіву було передбачене ще у 1972 році у Владимирській в'язниці, де йому наснився віщій сон. На Великдень, у рідному селі Лужки в церкві Лесіву в руки впав образок, на якому з одного боку було зображення Ісуса Христа, а з іншого – напис: «Не великими будьте, а святими». Друзі в тюрмі одностайно прийшли до думки, що він повинен стати священником, бо всі політичні діячі хочуть бути великими, і мало хто – святим. Бути великим, значить, поборювати інших, а святим – поборювати самого себе (Сокульська, 2014, с. 610).

У травні 1988 році Я Лесів у складі делегації Комітету захисту УГКЦ вирушив до Москви, сподіваючись на зустріч з президентом США Р. Рейганом, аби передати листа «До президента Рональда Рейгана», у підготовці якого він брав активну участь (Сокульська, 2014, с. 624–626). У листі, зокрема, було прохання до американського президента сприяти на найвищому рівні справі відновлення прав УГКЦ в СРСР, повній її легалізації (Сокульська, 2014, с. 624). Також акцентувалась увага на тому, що саме УГКЦ тривалий час була духовною опорою українського народу, сприяла збереженню його національної ідентичності (Сокульська, 2014, с. 624, 625).

Варто зазначити, що велику безпосередню допомогу в боротьбі за легалізацію УГКЦ Я. Лесіву надавав його вірний товариш З. Красівський. В останнього у власності був автомобіль «Жигулі», який безвідмовно використовувався на ці потреби. Авто 1987 року йому придбала Марта Коломієць, журналістка, громадська діячка українського походження, яка саме тоді прибула із США до Львова. Цей автомобіль куплено на кошти Надії Світличної для полегшення побутових умов її спаралізованого брата, дисидента Івана Світличного, який лікувався у Моршині та проживав у домі Красівського. Власне, цим авто Я. Лесів разом з З. Красівським майже цілодобово їздили по всій Галичині, піднімаючи людей до праці. «Засновники УНФ

Зеновій Красівський і Ярослав Лесів, – зазначав Євген Сверстюк, – були живим нервом відродження Української греко-католицької церкви. У них не було днів і годин відпочинку. В'язні, вони стали сумлінням Церкви» (Островський, 2014, с. 171).

21 травня 1989 року Я. Лесів виступив від імені УГКЦ на 50-тисячному мітингу в Москві у Лужниках у зв'язку з відкриттям I-го З'їзду народних депутатів СРСР (Захаров, Овсієнко, 2016, с. 90–91). 2 серпня 1989 року він знову з групою вірян приїхав до Москви, щоби продовжити естафетне голодування на Арбаті з вимогою легалізувати УГКЦ, яке розпочалось ще у травні 1989 року (Терещук, 2019).

13 серпня 1989 року в Івано-Франківську Я. Лесів разом з іншими священниками УГКЦ під проводом єпископа П. Василика брав участь у багатотисячному святковому богослужінні, приуроченому 1000-літтю хрещення Русі. Після його завершення до учасників зібрання, які мирною ходою йшли вулицями міста, міліція застосувала фізичну силу (Кобута, Кобута, 2019, с. 21).

19 листопада 1989 року отець Ярослав очолив перепоховання в Києві (правив молебень) загиблих у радянських тюрмах в'язнів сумління Василя Стуса, Олекси Тихого, Юрія Литвина. Ця подія засвідчувала вихід УГКЦ з підпілля (Радіо Свобода, 2019).

Зрештою, боротьба за легалізацію УГКЦ увінчалася успіхом. 28 листопада 1989 року Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР проголосила заяву, за якою греко-католики отримали можливість реєструвати свої громади (Островський, 2014, с. 171). Це також було підтверджено 1 грудня 1989 року на зустрічі у Ватикані генерального секретаря ЦК КПРС Михайла Горбачова з Папою Римським Іваном-Павлом II (Терещук, 2019).

23 січня 1990 року у Львові відбувся Собор УГКЦ, на якому було винесено рішення про неканонічність і незаконність Львівського Собору 1946 року та ухвалено акт про легалізацію УГКЦ (Іванишин, 2019). Перед світською владою було поставлено питання про повернення всіх раніше забраних храмів і церковного майна, включно з архівом та бібліотекою митрополита Андрея Шептицького (Смолій, 2016, с. 115).

Варто зазначити, що в умовах наступу реакційних сил після Революції на граніті (2–17 жовтня 1990 року) Я. Лесів був у числі тих, хто протестував проти взяття під варту в листопаді 1990 року

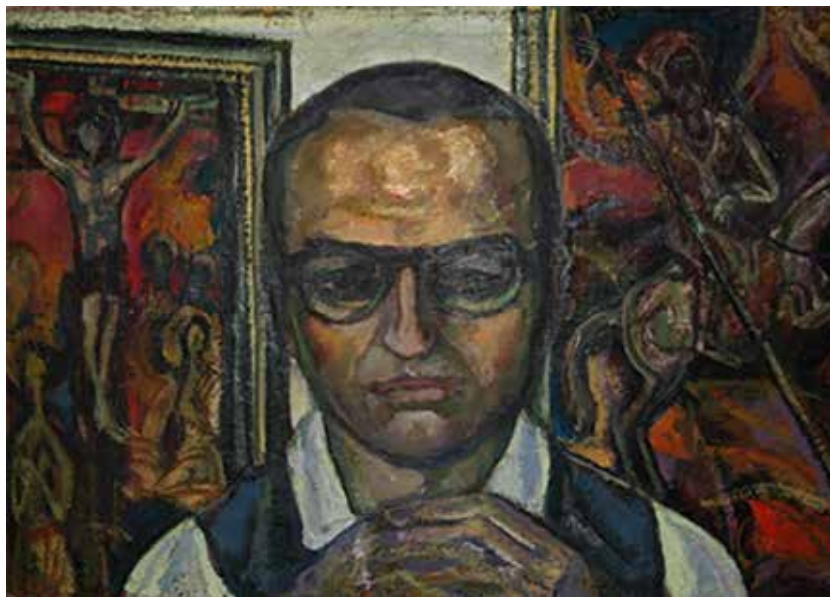
Іл. 1. Ярослав Лесів попереду з вірянами на Арбаті у Москві під час голодування з вимогою легалізувати УГКЦ, серпень 1989 року
(Іванишин, М. (2019). Як Українська Греко-Католицька Церква з підпілля виходила (відео).
Взято 25 вересня 2021 року з <https://surl.li/fakbnl>)

Іл. 2. Ярослав Лесів попереду на перепохованні загиблих у радянських тюрмах дисидентів Василя Стуса, Юрія Литвина та Олекси Тихого (19 листопада 1989 року)
(Радіо Свобода. (2019). 30 років тому. Унікальні фото перепоховання Стуса, Литвина і Тихого. Взято 2 жовтня 2019 року з <https://surl.li/rpbsdp>)

за звинуваченням у нападі на співробітника правоохоронних органів народного депутата С. Хмари, якого Верховна Рада позбавила депутатської недоторканності. Він відвідав його тричі в Лук'янівському слідчому ізоляторі у Києві, 6 і 13 грудня 1990 року та 16 січня 1991 року (Сокульська, 2014, с. 634, 635, 703). Саме завдяки Я. Лесіву С. Хмара припинив голодування, виявивши послух УГКЦ, засвідчивши високий авторитет Церкви (Сокульська, 2014, с. 611, 636). У квітні 1991 року отець Ярослав брав участь у двох судових засіданнях щодо народного депутата як його духівник (Сокульська, 2014, с. 630). Загалом справа С. Хмари була продовженням тієї практики, яка склалася ще у 1970-х роках, коли фабрикувалися справи проти дисидентів.

8 жовтня 1991 року отець Ярослав Лесів вів переговори з головою Верховної Ради Леонідом Кравчуком та народними депутатами щодо повернення майна УГКЦ (Сокульська,

Іл. 3. Портрет отця Лесіва, який зберігається в його будинку, що в Болехові (художник – Опанас Заливаха)
(Черкаська, Г. (2022). Ярослав Лесів. Взято 2 жовтня 2022 року з https://uahistory.com/topics/famous_people/16640)

2014, с. 703; Черкаська, 2022). У ніч з 9 на 10 жовтня 1991 року о 01:00, їдучи від художника й дисидента О. Заливахи, він загинув на 47 році життя в с. Павлівка біля Івано-Франківська у автомобільній катастрофі (дорожньо-транспортній пригоді) за нез'ясованих обставин (Черкаська, 2022; Дубас, Зайцев, 2000, 472). У машині був отець та водій (дяк Богдан Стасевич), який вижив. За словами сім'ї Я. Лесіва, на місці автотроці стояв уже хрест, який після неї зник. Варто зазначити, що перед тим, 20 вересня 1991 року, несподівано помер його побратим З. Красівський (Гель, 2013, с. 364). Івано-Франківська обласна прокуратура справу про загибель Я. Лесіва швидко закрила, незважаючи на те, що його родичі, друзі, близькі знайомі не повірили у випадковість трагедії (Черкаська, 2022). Щоправда, через рік Івано-Франківський міський суд виніс покарання винуватцю аварії – 5 років ув'язнення, не виявивши в його діях умисного характеру та політичної складової частини (Кобута, Кобута, 2019, с. 21).

Похований «Отець Сонечко» (так називали Я. Лесіва прихожани) у Болехові біля храму святої Параскеви, настоятелем якого він був упродовж 1990–1991 років (Сокульська, 2014, с. 6, 703). На похорон зібралось понад 100 тис. осіб (Гель, 2013, с. 367). У їх числі були найближчі його соратники, які також змагались проти радянського тоталітарного режиму, хто як дисидент-правозахисник, хто як активіст українського національного відродження другої половини 1980-х – початку 1990-х років. Серед них був фактично весь цвіт українського дисидентства (Кобута, Кобута, 2019, с. 21). Зосібна, слово прощання виголосили Іван Гель, Михайло Горинь, Степан Хмара, Степан Волковецький, Богдан Ребрик, Ігор Калинець, Євген Сверстюк, Опанас Заливаха (Сокульська, 2014, с. 683–684). Так, останній справедливо відзначав, що Я. Лесів був націоналістом з пелюшок, людиною ідеї і чину, який девізом мав: «Як не я, то хто; якщо не сьогодні, то коли?» (Дубас, Зайцев, 2000, с. 470).

У Болехові отцю Ярославові 2009 року встановлено пам'ятний знак біля каплиці Івана Хрестителя (вул. Стрийська, 1) (Сокульська, 2014, с. 756). У 2016 році в його родинному селі Лужки Долинського району Івано-Франківської області було освячено пам'ятну дошку на церкві Введення Пречистої Діви Марії (Курс, 2016).

Висновки. Отже, у другій половині 1970-х – на початку 1990-х років національно-патріотичний рух в Україні був тісно пов'язаний з правозахистом – складовою частиною дисидентського руху, зосередженою передусім на захисті прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР. Значну вагу в ньому мав Я. Лесів. З 1979 року він став членом УГГ. Підписав низку меморандумів про порушення прав конкретних людей. У 1988 році приєднався до УГС, яка повела боротьбу за державну самостійність України. У своїх заявах до органів радянської влади порушував питання фабрикації карних або політичних справ. Як член Комітету захисту Української католицької церкви Я. Лесів відіграв ключову роль у її виході з підпілля. Саме 2025 року виповнюється 35 років з часу ухвалення акта про легалізацію УГКЦ та 80 років з дня народження отця-правозахисника.

Джерела та література

- Алексеева, Л. (1992). *Історія інакомислення в СРСР*. Вільнюс – Москва.
- Бажан, О. (2011). *Правозахисний рух в УРСР в 1960 – 1980-ті роки*. Взято 19 січня 2025 року з <https://surl.li/azrxjf>.
- Бажан, О. (1999). Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режимові в УРСР. *Наукові записки національного університету «Києво-Могилянська академія»*, т. 14: історія.
- Гель, І. (2013). *Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття*. Львів.
- Дубас, Ю., Зайцев, Ю. (упоряд.). (2000). *Український Національний Фронт: дослідження, документи, матеріали*. Львів.
- Захаров, Б. (2003). *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*. Харків.
- Захаров, Є., Овсієнко, В. (упоряд.). (2006). *Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР*, т. 1, Україна, ч. 1. Харків.
- Захаров, Є., Овсієнко, В. (упоряд.). (2006). *Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР*, т. 1, Україна, ч. 2. Харків.

- Захаров, Є., Овсієнко, В.** (упоряд.). (2016). *Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод*: у 4 т., т. 1. Особистості. Харків.
- Зінкевич, О.** (ред.). (2010). *Рух опору в Україні, 1960–1990. Енциклопедичний довідник*. Київ.
- Зінкевич, О.** (упоряд.). (1983). *Українська Гельсінська Група. 1978–1982: документи і матеріали*. Торонто – Балтимор.
- Іванишин, М.** (2019). *Як Українська Греко-Католицька Церква з підпілля виходила (відео)*. Взято 25 вересня 2021 року з <https://surl.li/fakbnl>.
- Карасик, С.** (2005). *Лесів Ярослав Васильови*. Взято 2 жовтня 2022 р. з <http://museum.khpg.org/1113914508>.
- Кобута, Л., Кобута, С.** (2019). Громадсько-політична діяльність українського дисидента Ярослава Лесіва. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*, вип. 13.
- Курс.** (2016). *На Долиниці освятили храм Введення Пречистої Діви Марії. Фото*. Взято 2 жовтня 2022 року з <https://surl.li/qoxmuf>.
- Марчук, В., Максимець, Б.** (2022). Я. Лесів: життєвий шлях дисидента, релігійного діяча, борця за незалежну Україну. *Український історичний журнал*, ч. 1.
- Овсієнко, В.** (2018). *Світло людей: мемуари та публіцистика*, вид. 2-ге, переробл. і доп. Київ.
- Овсієнко, В.** (2002). У них не було ілюзій – вони свідомо йшли на Голгофу. *Вітчизна*, № 3–4.
- Овсієнко, В.** (упоряд.). (2016). *Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод*: у 4 т., т. 2. Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977. Харків.
- Овсієнко, В.** (упоряд.). (2016). *Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод*: у 4 т., т. 4. Документи і матеріали. 10 грудня 1978 – 11 березня 1988. Харків.
- Островський, В.** (2018). В'ячеслав Чорновіл і Зіновій Красівський: переплетіння долі і звершень. *Чорноволівські читання. Візія майбутнього України: Матеріали III і IV наукових конференцій, присвячених 80-й річниці з дня народження В'ячеслава Чорновола (Київ, 24 грудня 2016, 24 грудня 2017 р.)*.
- Островський, В.** (2014). Участь Зіновія Красівського в процесі легалізації та утвердженні Української греко-католицької церкви. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 40.
- Паска, Б.** (2022). Січневі погроми українського дисидентського руху 1972 р.: до питання про хронологію і масштаби. *Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, вип. 52, т. 3. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2>.
- Радіо Свобода.** (2019). *30 років тому. Унікальні фото перепоховання Стуса, Литвина і Тихого*. Взято 2 жовтня 2019 року з <https://surl.li/rpbsdpr>.
- Рубаняк, О., Максимець, Б.** (2020). *Ярослав Лесів в українському визвольному русі*. Івано-Франківськ.
- Русначенко, А.** (2009). *Від імперії до України: зб. статей*. Київ.
- Русначенко, А.** (1998). *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років*. Київ.
- Світлична, Н.** (ред.). (1981). *Вісник репресій в Україні*, вип. 12 (грудень).
- Секо, Я.** (2012). *Основні етапи діяльності Української Гельсінської групи*. Взято 14 серпня 2021 року з <https://surl.li/nueest>.
- Смолій, В.** (ред.). (2016). *25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави*. Київ.
- Сокульська, О.** (упоряд.). (2014). *Лесів. Сніг без трат. Поезія. Епістолярій. Публіцистика. Спогади. Документи*. Київ.
- Стасюк, І.** (2014). Діяльність Української греко-католицької церкви у підпіллі (1946–1989 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*, № 784.
- Терещук, Г.** (2018). *192 дні голодування не зламали священика УГКЦ Ярослава Лесіва*. Взято 2 жовтня 2019 року з <https://surl.li/pfsiym>.
- Терещук, Г.** (2019). *30 років тому УГКЦ вийшла з підпілля і вимагала легалізації від Кремля*. Взято 2 жовтня 2019 року з <https://surl.li/tattwr>.
- Ткачук, О.** (упоряд.). (2009). *Українська Гельсінська спілка (1988–1999 рр.) у світлинах і документах*. Київ.
- Черкаська, Г.** (2022). *Ярослав Лесів*. Взято 2 жовтня 2022 року з https://uahistory.com/topics/famous_people/16640.
- Шевченко, О.** (2011). Правозахисна діяльність Гельсінського руху в Україні (середина 70-х – 80-ті роки ХХ ст.). *Вісник Академії правових наук України*, № 4.
- Шевченко, О.** (ред.). (2012). *Українська Гельсінська спілка у спогадах і документах*. Київ.

References

- Aleksieieva, L.** (1992). *Istoriia inakomyshlennia v SRSR [History of dissent in the USSR]*. Vilnius – Moskva [in Ukrainian].
- Bazhan, O.** (2011). *Pravozakhysnyi rukh v URSS v 1960 – 1980-ti roky [Human Rights Movement in the Ukrainian SSR in the 1960s – 1980s]*. Retrieved January 19, 2025 from <https://surl.li/azrxjf>
- Bazhan, O.** (1999). Ukrainska Helsinska hrupa: lehalna forma protystoiannia totalitarnomu rezhymovi v URSS [Ukrainian Helsinki Group: a legal form of opposition to the totalitarian regime in the Ukrainian SSR]. *Naukovi zapysky natsionalnoho universytetu “Kyievo-Mohylianska akademiia” – Scientific Notes of the National University of “Kyiv-Mohyla Academy”*, vol. 14: history [in Ukrainian].
- Hel, I.** (2013). *Vyklyk systemi: ukrainskyi vyzvolnyi rukh druhoi polovyny XX stolittia [Challenging the system: the Ukrainian liberation movement of the second half of the twentieth century]*. Lviv [in Ukrainian].
- Dubas, Yu., Zaitsev, Yu.** (Comp.). (2000). *Ukrainskyi Natsionalnyi Front: doslidzhennia, dokumenty, materialy [Ukrainian National Front: research, documents, materials]*. Lviv [in Ukrainian].
- Zakharov, B.** (2003). *Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987) [An Outline of the History of the Dissident Movement in Ukraine (1956–1987)]*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Zakharov, Ye., Ovsiienko, V.** (Comp.). (2006). *Mizhnarodnyi biohrafichnyi slovnyk dysydyntiv krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy y kolyshnoho SRSR, t. 1, Ukraina, ch. 2 [International Biographical Dictionary of Dissidents of Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union, vol. 1, Ukraine, part 1]*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Zakharov, Ye., Ovsiienko, V.** (Comp.). (2006). *Mizhnarodnyi biohrafichnyi slovnyk dysydyntiv krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy y kolyshnoho SRSR, t. 1, Ukraina, ch. 2 [International Biographical Dictionary of Dissidents of Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union, vol. 1, Ukraine, part 2]*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Zakharov, Ye., Ovsiienko, V.** (Comp.). (2016). *Ukrainska Hromadska Hrupa sprianiia vykonanniu Helsinskykh uhod, u 4 t., t. 1. Osobyystosti [Ukrainian Civic Group for the Implementation of the Helsinki Accords, 4 volumes, vol. 1. Individuals]*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Zinkevych, O.** (Ed.) (2012). *Rukh oporu v Ukraini, 1960–1990. Entsyklopedychnyi dovidnyk (The Resistance Movement in Ukraine, 1960–1990. Encyclopaedic reference book)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Zinkevych, O.** (Comp.). (1983). *Ukrainska Helsinska Hrupa. 1978–1982: dokumenty i materialy [Ukrainian Helsinki Group. 1978–1982: documents and materials]*. Toronto – Baltymor [in Ukrainian].
- Ivanysyn, M.** (2019). *Yak Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva z pidpillia vykhodyla (video) [How the Ukrainian Greek Catholic Church came out of the underground (video)]*. Retrieved September 25, 2021 from <https://surl.li/fakbnl>.
- Karasyk, S.** (2005). *Lesiv Yaroslav Vasylovych [Lesiv Yaroslav Vasylovych]*. Retrieved October 2, 2022 from <http://museum.khpg.org/1113914508>.
- Kobuta, L., Kobuta, S.** (2019). Hromadsko-politychna diialnist ukrainskoho dysydenta Yaroslava Lesiva [Social and political activity of the Ukrainian dissident Yaroslav Lesiv]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Politolohiia – Bulletin of the Precarpathian University. Political Science*, issue 13 [in Ukrainian].
- Kurs.** (2016). *Na Dolynshchyni osviatyly khram Vvedennia Prechystoi Divy Marii. Foto [The Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary was consecrated in Dolyna district. Photo]*. Retrieved October 2, 2022 from <https://surl.li/qoxmuf>.
- Marchuk, V., Maksymets, B.** (2022). Ya. Lesiv: zhyttievyi shliakh dysydenta, relihiinoho diiacha, bortsia za nezalezhnu Ukrainu [Y. Lesiv: the life of a dissident, religious figure, fighter for an independent Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, issue 1 [in Ukrainian].
- Ovsiienko, V.** (2018). *Svitlo liudei: memuary ta publitsystyka, vyd. druhe, pereroblene i dopovnene [The Light of People: Memoirs and Journalism, second edition, revised and supplemented]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Ovsiienko, V.** (2002). U nykh ne bulo iluzii – vony svidomo yshly na Holhofu [They had no illusions – they consciously went to Calvary]. *Vitchyzna – Homeland*, № 3–4 [in Ukrainian].
- Ovsiienko, V.** (Comp.). (2016). *Ukrainska Hromadska Hrupa sprianiia vykonanniu Helsinskykh uhod, u 4 t., t. 2. Dokumenty i materialy. 9 lystopada 1976 – 2 lypnia 1977 [Ukrainian Civic Group for the Implementation of the Helsinki Accords, in 4 volumes, vol. 2. Documents and materials. 9 November 1976 – 2 July 1977]*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Ovsiienko, V.** (Comp.). (2016). *Ukrainska Hromadska Hrupa sprianiia vykonanniu Helsinskykh uhod, u 4 t., t. 4. Dokumenty i materialy. 10 hrudnia 1978 – 11 bereznia 1988 [Ukrainian Civic Group for the Implementation of the Helsinki Accords, in 4 volumes, vol. 4, Documents and materials. 10 December 1978 – 11 March 1988]*. Kharkiv [in Ukrainian].

- Ostrovskiy, V.** (2018). Viacheslav Chornovil i Zinovii Krasivskiy: perepletinnia dol i zvershen [Vyacheslav Chornovil and Zinoviyy Krasivsky: Intertwining Fates and Achievements]. *Chornovolivski chytannia. Vizii maibutnoho Ukrainy: Materialy III i IV naukovykh konferentsii, prysviachenykh 80-y richnytsi z dnia narodzhennia Viacheslava Chornovola (Kyiv, 24 hrudnia 2016, 24 hrudnia 2017 r.) – Chornovil readings. A Vision of Ukraine's Future: Proceedings of the III and IV scientific conferences dedicated to the 80th anniversary of the birth of Vyacheslav Chornovil (Kyiv, 24 December 2016, 24 December 2017)* [in Ukrainian].
- Ostrovskiy, V.** (2014). Uchast Zynovii Krasivskoho v protsesi lehalizatsii ta utverdzheni Ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy [Participation of Zynovii Krasivskiy in the process of legalisation and establishment of the Ukrainian Greek Catholic Church]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhia National University*, issue 40 [in Ukrainian].
- Paska, B.** (2022). Sichnevyy pohrom ukraïnskoho dysydentskoho rukhu 1972 r.: do pytannia pro khronolohiiu i masshtaby [The January Pogrom of the Ukrainian Dissident Movement in 1972: To the Question of Chronology and Scale]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: Mizhvuzivskiy zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka – Topical issues of the humanities: Interuniversity collection of scientific papers of young scientists of Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University*, Vol. 52, No. 3. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2>.
- Radio Svoboda.** (2019). 30 rokiv tomu. Unikalni foto perepokhovannia Stusa, Lytvyna i Tykhoho [30 years ago. Unique photos of the reburial of Stus, Lytvyn and Tykhyi]. Retrieved October 2, 2019 from <https://surl.li/rpbsdp>.
- Rubaniak, O., Maksymets B.** (2020). Yaroslav Lesiv v ukraïnskomu vyzvolnomu rusi [Yaroslav Lesiv in the Ukrainian liberation movement]. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Rusnachenko, A.** (2009). Vid imperii do Ukrainy: zb. Statei [From Empire to Ukraine: a collection of articles]. Kyiv [in Ukrainian].
- Rusnachenko, A.** (1998). Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv [The National Liberation Movement in Ukraine: Mid-1950s – Early 1990s]. Kyiv [in Ukrainian].
- Cherkaska, H.** (2022). Yaroslav Lesiv [Yaroslav Lesiv]. Retrieved October 2, 2022 from https://uahistory.com/topics/famous_people/16640.
- Svitlychna, N.** (Ed.) (1981). *Visnyk represii v Ukraini – Bulletin of repressions in Ukraine*, Issue 12 (December) [in Ukrainian].
- Seko, Ya.** (2012). *Osnovni etapy diialnosti Ukrainskoi Helsinskoi hrupy [Main stages of the Ukrainian Helsinki Group's activity]*. Retrieved August 14, 2021 from <https://surl.li/nueect>.
- Smolii, V.** (Ed.). (2016). 25 rokiv nezalezhnosti: narysy istorii tvorennia natsii ta derzhavy [25 Years of Independence: Essays on the History of the Creation of the Nation and the State]. Kyiv [in Ukrainian].
- Sokulska, O.** (Comp.). (2014). *Lesiv. Snih bez grat. Poeziia. Epistolarii. Publitsystyka. Spohady. Dokumenty [Lesiv. Snow without bars. Poetry. Epistolary. Publicistics. Memoirs. Documents]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Shevchenko, O.** (2011). Pravozakhysna diialnist Helsinskoho rukhu v Ukraini (seredyna 70-kh – 80-ti roky KhKh st.) [Human Rights Activities of the Helsinki Movement in Ukraine (mid-70s – 80s of the twentieth century)]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy – Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, № 4 [in Ukrainian].
- Shevchenko, O.** (Ed.). (2012). *Ukrainska Helsinska spilka u spohadakh i dokumentakh [The Ukrainian Helsinki Union in Memoirs and Documents]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Stasiuk, I.** (2014). Diialnist Ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy u pidpilli (1946–1989 rr.) [Activities of the Ukrainian Greek Catholic Church in the underground (1946–1989)]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika». Derzhava ta armiia – Bulletin of Lviv Polytechnic National University. State and Army*, no. 784 [in Ukrainian].
- Tereshchuk, H.** (2018). 192 dni holoduvannia ne zlamaly sviashchenyka UHKTs Yaroslava Lesiva [192 days of hunger strike did not break UGCC priest Yaroslav Lesiv]. Retrieved October 2, 2019 from <https://surl.li/pfsiym>.
- Tereshchuk, H.** (2019). 30 rokiv tomu UHKTs vyishla z pidpillia i vymahala lehalizatsii vid Kremliia [30 years ago, the UGCC came out of hiding and demanded legalisation from the Kremlin]. Retrieved October 2, 2019 from <https://surl.li/tattwr>.
- Tkachuk, O.** (Comp.) (2009). *Ukrainska Helsinska spilka (1988–1999 rr.) u svitlynakh i dokumentakh [The Ukrainian Helsinki Union (1988–1999) in photos and documents]*. Kyiv [in Ukrainian].

Остап БАРАБАШ

аспірант кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського, Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, індекс 79000 (Ostap.Barabash@lnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-2400-8678>

Бібліографічний опис статті: Барабаш, О. (2025). Казимир Твардовський у польських та українських дослідженнях. *Українські історичні студії*, 17(59), 190–196. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.20>

КАЗИМИР ТВАРДОВСЬКИЙ У ПОЛЬСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Анотація. *Мета дослідження* – окреслити основні напрями досліджень, пов'язаних з науковим доробком К. Твардовського та його впливом на розвиток різних галузей науки. **Методологія дослідження.** Спирається на системний аналіз; використано історико-філософський метод для встановлення місця концепцій К. Твардовського у розвитку європейської філософської традиції; для встановлення зв'язків між методологічними концепціями та сучасними науковими дослідженнями у сфері логіки, феноменології, когнітивних наук і педагогіки застосовано порівняльний аналіз. **Наукова новизна** – систематизація та узагальнення новітніх досліджень наукових статей щодо праць К. Твардовського. Визначення досі актуальних аспектів теорії у сфері логіки, педагогіки, філософії мови та когнітивних наук. Здійснено аналіз внеску К. Твардовського у теорію та практику, зокрема у дисциплінах логіки, методології викладання, впливу на феноменологічну філософію, трансформації методу інтроспекції Ф. Брентано, переходу від концепції психологізму до антипсихологізму; виявлено вплив педагогічних інновацій К. Твардовського на європейську та українську освітню систему. **Висновки.** К. Твардовський залишається важливим джерелом для сучасних досліджень одразу у кількох сферах завдяки різнобічності його наукових інтересів. Серед головних галузей науки, в яких проводяться дослідження, можна виділити логіку, аналітичну філософію, когнітивні науки і педагогіку. Для подальшого вивчення та дослідження у теорії судження та свідомості концепція дій та продуктів К. Твардовського залишається методологічною основою. Ширше вивчення його праць, їх детальний аналіз, висвітлення його ролі в історії польської та української філософії, його переосмислення психологізму та інтроспективного методу не втрачають своєї актуальності завдяки значущості фігури К. Твардовського в історії. Подальші розвідки його ідей потребують комплексного підходу з урахуванням множинних інтересів науковця та їх взаємодії у площині не лише теорії, але й практики.

Ключові слова: Казимир Твардовський, Львівсько-Варшавська школа, Львівський університет, феноменологія, філософія освіти, психологія, інтроспекція.

Ostap BARABASH

Postgraduate Student at the Mykhailo Hrushevsky Department of Modern History of Ukraine, Ivan Franko National University of Lviv, 1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, postal code 79000 (Ostap.Barabash@lnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-2400-8678>

To cite this article: Barabash, O. (2025). Kazymyr Tvardovskyi u polskykh ta ukrainykykh doslidzhenniakh. [Kazimierz Twardowski in Polish and Ukrainian Studies]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17(59). 190–196. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.20> [in Ukrainian].

KAZIMIERZ TWARDOWSKI IN POLISH AND UKRAINIAN STUDIES

Summary. *The purpose of the study* is to outline the main areas of research related to the scientific work of K. Twardovsky and its impact on the development of various fields of science. **The research methodology** is based on systematic analysis; the historical and philosophical method is used to establish the place of K. Twardowski's concepts in the development of the European philosophical tradition; comparative analysis is used to establish

links between methodological concepts and modern scientific research in the field of logic, phenomenology, cognitive sciences and pedagogy. The scientific novelty is the systematization and generalization of the latest research articles on the works of K. Twardowski. The article identifies still relevant aspects of the theory in the field of logic, pedagogy, philosophy of language and cognitive sciences. An analysis of K. Twardowski's contribution to theory and practice, in particular, in the disciplines of logic, teaching methodology, influence on phenomenological philosophy, transformation of F. Brentano's method of introspection, transition from the concept of psychologism to anti-psychologism; the influence of K. Twardowski's pedagogical innovations on the European and Ukrainian educational system is revealed. Conclusions. K. Twardowski remains an important source for modern research in several areas at once, due to the diversity of his scientific interests. Among the main fields of science in which he conducted research are logic, analytical philosophy, cognitive sciences, and pedagogy. For further study and research in the theory of judgment and consciousness, the concept of actions and products of K. Twardowski remains the methodological basis. A broader study of his works, their detailed analysis, coverage of his role in the history of Polish and Ukrainian philosophy, his rethinking of psychologism and the introspective method remain relevant due to the importance of K. Twardowski's figure in history. Further research of his ideas requires a comprehensive approach, taking into account the multiple interests of the scientist and their interaction in the plane of not only theory but also practice.

Key words: Kazimierz Twardowski, Lviv-Warsaw School, Lviv University, phenomenology, philosophy of education, psychology, introspection.

Постановка проблеми. Попри значний внесок К. Твардовського у філософію, логіку та педагогіку, його праці залишаються недостатньо вивченими, особливо в контексті української академічної традиції. Його ідеї суттєво вплинули на розвиток європейської науки, в Україні вони досі не отримали належного висвітлення. Дослідження його спадщини здебільшого обмежуються загальними оглядами, тоді як глибший аналіз його методологічних підходів залишається поза увагою. Окремі аспекти його вчення, зокрема концепція дій і продуктів, логічний аналіз мови та вплив на феноменологію, вимагають подальшого ґрунтовного розгляду. В українському науковому просторі бракує критичних видань його праць, аналітичних досліджень та міждисциплінарного підходу до його філософських і педагогічних ідей. Важливо розширити академічну дискусію про його доробок, що сприятиме глибшому розумінню розвитку філософської думки в Україні та її зв'язку з європейською інтелектуальною традицією. Без детального аналізу його внеску українська наука втрачає важливий компонент своєї історії.

Аналіз досліджень. Наукова література, присвячена К. Твардовському, значно варіюється за змістом і глибиною. У Google Scholar за запитом «Казимир Твардовський» можна знайти приблизно сто публікацій українською мовою та понад три з половиною тисячі іншими мовами. Його праці фундаментально вплинули на розвиток польської філософії та психології. Він заснував один з найвпливовіших інтелектуальних осередків у Європі – Львівсько-Варшавську філософську школу (Леськів, 2022). За ініціативи К. Твардовського студенти Львівського університету здобували гранти на навчання в університетах Австро-Угорщини під керівництвом провідних фахівців. Після навчання вони повертались в університет уже викладачами, розвивали власні ідеї та самі ставали фігурами, яких вивчають досі (Воленський, 2021).

На початку ХХ століття Львівський університет став місцем гуртування наукової та філософської еліти Галичини, про що можна дійти висновку з кількості навчальних програм та великого числа викладачів (Качмар, 2021). Філософський та психологічний аспекти цього успіху повністю є заслугою К. Твардовського.

Науковий інтерес до спадщини К. Твардовського можна згрупувати в три великі категорії. Філософія: логіка, феноменологія, психологія та антипсихологізм.

Дослідження спадщини К. Твардовського часто стосуються його внеску у формування методологічних підходів у логіці, феноменології та антипсихологізмі. Кшиштоф Новіцький (Nowicki, 2024) аналізує його перехід від психологізму до антипсихологізму і значення цього переходу для філософії. Войцех Плотка (Płotka, 2019) досліджує вплив К. Твардовського на трансформацію описової психології Ф. Brentano у феноменологічний підхід.

Освіта, наука та організаційна діяльність.

К. Твардовський відіграв суттєву роль у реформуванні освіти та організації наукових інституцій. Евеліна Гродзька (Grądzka, 2021) наголошує на його педагогічних реформах, що поєднували розвиток критичного мислення та морального виховання. Анна Брожек (Brożek, 2014) аналізує його внесок у створення інституційних структур філософської освіти у Львові.

Когнітивні науки, інтроспекція та релігієзнавство.

Дослідники також звертаються до його концепції інтроспекції та її значення для сучасних когнітивних наук. Войцех Рехлевич (Rechlewicz, 2022) оцінює її вплив на філософію свідомості, а Генрік Яросевич і Ягода Стомпор-Свідерська (Jarosiewicz & Stompór-Świdowska, 2024) розглядають можливість застосування його концепції дій і продуктів у релігієзнавстві.

Мета статті полягає в окресленні основних напрямів досліджень, пов'язаних з науковими працями К. Твардовського та його впливом на розвиток різних галузей науки.

Виклад основного матеріалу. Багатогранність діяльності К. Твардовського одночасно у кількох наукових сферах, організація філософських і педагогічних інституцій створили передумови для широкого кола досліджень у різних спеціальностях. Результатом його роботи став вплив на еволюцію феноменології, аналітичної філософії, логіки, теорії пізнання, зокрема, завдяки його діяльності відбулось впровадження психології як наукової дисципліни у Львівському університеті.

В. Плотка у статті «Від психології до феноменології: суперечка щодо методу в школі Твардовського» (Płotka, 2020) детально досліджує еволюцію методологічних підходів у польській філософській традиції. Автор аналізує, як учні К. Твардовського, засновника Львівсько-Варшавської школи, реагували на його ідеї та розвивали їх у різних напрямках. Центральною темою є перехід від описової психології Франца Brentano, яку адаптував К. Твардовський, до феноменології, яка набула популярності серед його послідовників.

К. Твардовський прийняв метод Ф. Brentano, акцентуючи увагу на описовому психологічному аналізі. Владислав Вітвіцький залишився вірним цьому підходу, підтримуючи психологізм. Ян Бандровський використав логічний аналіз для подолання психологізму. У свою чергу, Роман Інгарден, розвиваючи феноменологію, у спробах досягти об'єктивного знання, зробив акцент на ейдетичному описі сутностей. Леопольд Блаустейн, один з останніх учнів К. Твардовського, критично переосмислив його методологію і виступив проти ейдетики Р. Інгардена, запропонувавши альтернативний підхід.

Зображені інтелектуальні диспути мають багатошаровий характер розвитку філософської думки в Австро-Угорщині початку ХХ століття. Автор демонструє становлення школи К. Твардовського як платформи для народження нових ідей, що вплинули на європейську феноменологію.

Евеліна Гродзька показує, як філософські переконання К. Твардовського інтегрувались у його підхід до освіти. Авторка виділяє, що концепція «раціонального патріотизму», який поєднує любов до Батьківщини з критичним мисленням і науковим підходом, є центральною ідеєю (Grądzka, 2022). Е. Гродзька наголошує на тому, що освіта у К. Твардовського має дві ключові функції: виховання морального характеру та розвиток інтелектуальних навичок. Це відповідає його розмежуванню між діями та продуктами у філософії, де виховання – процес, а кінцева мета – освіченість як продукт.

Стаття також відзначає вплив соціально-політичного контексту. Виростаючи у багатокультурному Відні, К. Твардовський поєднав польські патріотичні ідеали зі здобутками європейської науки. Його досвід навчання у Віденському університеті під керівництвом Ф. Brentano сформував прагнення до ясності і строгості у філософському аналізі, що стало основою Львівсько-Варшавської школи.

Важливою частиною є практична сторона його вчення, оскільки він вважав важливим створення національної школи, яка б формувала відповідальних громадян. Авторкою описано його роль в організації освіти, яка передбачає участь у Товаристві викладачів середніх шкіл, акцентуючи увагу на зусиллях вчителів та зміцненні їх позицій. Він сприяв впровадженню курсів логіки та психології для педагогів, формуючи систему наставництва.

Сильна сторона статті – детальний розгляд педагогічного ідеалу К. Твардовського. Авторка показує, що, на думку філософа, вчитель повинен бути моральним авторитетом і наставником, здатним передавати науковий метод. Відповідальність учителя передбачає не лише викладання знань, але й виховання в учнях пошуку об'єктивної істини. Підсумовуючи, авторка зазначає, що філософія освіти К. Твардовського інтегрує теоретичний і практичний підходи, закликаючи до виховання характеру через дисципліну і розум.

Генрік Яросевич та Ягода Стомпор-Свідерська аналізують, як розрізнення між діями та їхніми продуктами, запропоноване К. Твардовським, може бути використане для кращого розуміння релігійних переживань та практик. Однією з ключових ідей К. Твардовського є розрізнення між діями (активностями) та продуктами (результатами цих дій). У контексті релігійності це розрізнення дає змогу відокремити релігійні дії, як-от молитва, медитація чи участь у ритуалах, від їхніх продуктів, тобто духовних переживань, відчуття єдності з божественним чи морального вдосконалення. Такий підхід допомагає глибше зрозуміти природу релігійного досвіду та його вплив на особистість.

Релігійні дії, на думку авторів, підкреслюють двоякість характеру внутрішнього та зовнішнього: до першого відносять медитації та молитви, до другого – колективні обряди чи ритуали (Jarosiewicz & Stompór-Świdowska, 2024). Відповідно, матеріальний бік цих дій включає релігійні тексти та мистецькі твори, а нематеріальний – духовні переживання та моральні цінності. На думку К. Твардовського, релігійні продукти існують незалежно від дій, які їх породили, як релігійний текст з минулого впливає на сучасного читача поза контекстом його створення. Це доводить тривалість та універсальність цих продуктів у культурі загалом.

Автори також розглядають можливість оцінки релігійних дій та продуктів з точки зору їхньої автентичності та щирості. Істинна релігійність особи не завжди пов'язана з її зовнішньою формою релігійних дій. Важливим є врахування внутрішніх мотивів та намірів, які стоять за релігійними практиками. Стаття дає змогу розрізняти різні аспекти релігійності, розуміти взаємозв'язок між релігійними практиками та їхніми результатами, а також оцінювати автентичність релігійних проявів.

А. Брожек підкреслює три основні аспекти діяльності К. Твардовського: як викладача, організатора та науковця (Brożek, 2014). Його прагнення до чіткості й дисципліни впливало на навчальний процес, а лекції приваблювали велику кількість студентів. Він створив перший у Львові філософський семінар, який став інструментом розвитку незалежного мислення студентів. Навчання філософії, за К. Твардовським, полягало не у передачі конкретних доктрин, а у формуванні методологічних навичок і любові до істини. Організаторська роль К. Твардовського вплинула на становлення польської філософії, що можна побачити у низці заснованих ним журналів, зокрема “Ruch Filozoficzny”, та організації першого Польського філософського конгресу. Це сприяло інтеграції філософської спільноти.

Попри те що науковий внесок К. Твардовського буває часто недооціненим через сильний акцент на педагогічній та організаційній діяльності, його світогляд, зокрема концепція дій та продуктів, мали значний вплив на думку польських та українських філософів того часу. Стаття показує, як К. Твардовський заклав основи для розвитку антипсихологізму, методологічної точності й автономії філософії. Його спадщина, особливо у сфері викладання та організації науки, залишається актуальною.

У статті К. Новіцького аналізується перехід К. Твардовського від психологізму до антипсихологізму. Автор досліджує, як зміна світогляду К. Твардовського вплинула на його теорію логіки, особливо через концепцію дій і продуктів (Novicki, 2023). Стаття розглядає проблему психологізму в логіці, аналізує джерела змін у поглядах К. Твардовського та його онтологічні концепції. Спочатку К. Твардовський був прихильником психологізму, бо розглядав логіку як частину психології, але пізніше він переглянув свої погляди завдяки впливу робіт Е. Гуссерля. Автор розмежовує методологічний і онтологічний психологізм: перший зосереджується на використанні методів психології, а другий трактує логіку як вивчення ментальних об'єктів.

Разом з розвитком теорії продуктів відбувається розвиток теорій антипсихологізму. На перший план виходить аналітичне розрізнення дій (як процесів) і продуктів (як результатів). Думка –

продукт мислення, але вона не тотожна процесу мислення. Таке розрізнення відокремлює логічні об'єкти від психологічних дій. Значення абстракції має велику вагу у філософії К. Твардовського, оскільки вона дає змогу розмежувати логічні судження від конкретних когнітивних дій, тримаючи акцент на формі судження. Логіка у К. Твардовського відповідає за вивчення загальної форми суджень та їхніх істинних відношень, незалежно від суб'єктивних психологічних процесів.

К. Твардовський розробляв вчення про штучні продукти, як-от символи у логіці. Символічні позначення необхідні для представлення суджень не будучи при цьому об'єктами логіки. К. Новицький стверджує, що перехід до антипсихологізму – це не радикальна зміна системи К. Твардовського, а лише зміщення акцентів. Предмет логіки був чітко окреслений через поняття продуктів, без змін онтології. Аналіз К. Новицького підкреслює те, що К. Твардовський не просто відділив логіку від психології, але й створив теоретичну базу для її автономного розвитку. Його антипсихологізм став ключовим внеском у Львівсько-Варшавську школу та європейську аналітичну філософію.

І. Карівець досліджує вплив ідей Ф. Brentano та К. Твардовського на сучасну українську філософську думку. Основна увага приділяється концепції «психогнозії» Ф. Brentano, яка є основою для розвитку його теорії пізнання, а також методу описової психології, що сформував підґрунтя для створення аналітичної філософії (Karivets, 2019). Дослідження зосереджене на прийнятті цих ідей українськими філософами, такими як Борис Домбровський та Янош Саноцький.

На думку Ф. Brentano, психогнозія – це дисципліна, яка передує генетичній психології та заслуговує на отримання статусу точної науки. Він наполягав на тому, що основи свідомості повинні аналізуватися через внутрішнє сприйняття, таким чином віднаходячи «базові» або «аналітичні» істини. Для Ф. Brentano внутрішнє сприйняття завжди є достовірним джерелом знань, яке забезпечує аподиктичні судження. Його підхід синтезує елементи емпіризму та раціоналізму, що зближує його з поглядами Р. Декарта і Г. Лейбніца, які також шукали самоочевидні істини.

Промова К. Твардовського на інавгурації у 1895 році свідчила про відмову від розриву між природничими науками та філософією. К. Твардовський наполягав на тому, що метафізика і природознавство мають спільні методи та досліджують подібні взаємозв'язки між об'єктами і явищами. Його заклик до наукового стилю у філософії передбачав точність суджень і відмову від всеосяжних спекулятивних систем (Brentano, 2014).

Б. Домбровський розвивав ідеї про зв'язок між мовою та філософським аналізом Ф. Brentano та досліджував його теорію судження. Проте Б. Домбровський критично ставився до суб'єктивізму Ф. Brentano, вважаючи, що сприйняття залишається індивідуальним і залежить від емоційного досвіду. Янош Саноцький акцентував на зв'язку ментальних процесів та реальності, чим захищав Brentanovu концепцію психологізму як основу логіки і онтології (Домбровський, 2004).

Аналіз філософської спадщини Ф. Brentano і К. Твардовського показує, що їхні ідеї сприяли розвитку аналітичної філософії та залишаються актуальними для дослідження свідомості і структури знань, проте в Україні їхня рецепція залишається фрагментарною.

За твердженням В. Рехлевіча, ідеї К. Твардовського про інтроспекцію, хоч і мають переважно історичне значення, продовжують впливати на сучасну філософію розуму. Незважаючи на відмову від методу класичної інтроспекції, вивчення свідомості, свободи волі та ідентичності особистості полягає в аналізі внутрішнього досвіду (Rechlewicz, 2022). Автор зазначає, що, за К. Твардовським, для психології як філософської дисципліни, центральну роль відіграє внутрішній досвід. Завдяки інтроспекції філософія може досягати універсальних результатів, що підтверджує її методологічну значимість у сфері пізнання ментальних феноменів. Інтроспекція лежить в основі класифікації філософських наук, на думку К. Твардовського. Ключовою особливістю психології є наявність внутрішнього досвіду, який дає змогу безпосередньо досліджувати ментальні факти. На відміну від фізіологічного підходу, орієнтованого на спостереження за фізичними процесами, інтроспекція фокусується на психічних явищах. Ця методологічна відмінність підкреслює специфіку філософії, яка вивчає ментальні акти (судження, уявлення, рішення) та їхні продукти (поняття, ідеї).

У своїх ранніх роботах К. Твардовський досліджував відмінність між інтроспекцією і зовнішнім сприйняттям. Він стверджував, що внутрішній досвід має самоочевидність: ментальні факти, сприйняті інтроспекцією, безсумнівно, існують, хоча точність їхньої інтерпретації може варіюватися. Ця ідея перегукується з вченням Ф. Brentano про інтенціональність, де психічні феномени спрямовані на об'єкти (Brentano, 2014).

Науковий метод психології К. Твардовський уподібнював емпіричним наукам, але вважав, що лише інтроспекція є прямим джерелом знань про ментальні факти. Спостереження над собою неможливе, адже увага змінює сам досвід. Проте метод експерименту, який стимулює виникнення ментальних фактів, частково компенсує цю обмеженість. Такий підхід забезпечує надійнішу реконструкцію досвіду, що дає змогу формулювати загальні закони психічного життя. К. Твардовський також відхилив редукцію психології до фізіології, наголошуючи на різниці між просторовими фізіологічними процесами та непросторовими психічними феноменами. Водночас він визнавав необхідність вивчення взаємозв'язків між фізіологічними й ментальними диспозиціями.

Досліджуючи проблеми безсмертя душі, К. Твардовський використовував інтроспекцію для вивчення єдності та ідентичності свідомості. Хоча він визнавав, що самосвідомість не є окремим феноменом, його аргументи щодо субстанціальності душі часто суперечили його ж твердженням про феноменологічну природу самопізнання. Комбінація уявного образу та судження є концептом у його теорії понять. Це спроба редукувати складні ментальні структури до простіших феноменів, що відповідає його прагненню до чіткої психологічної класифікації (Twardowski, 1999).

Учні К. Твардовського, зокрема Мечислав Кройц, розвинули його ідеї про інтроспекцію, доповнивши їх концепціями ретроспективного та одночасного самоспостереження. М. Кройц визнавав обмеженість інтроспективних суджень, але наполягав на їхній значущості для формулювання загальних законів психології (Kreutz, 1962). Незважаючи на критику інтроспекціонізму з боку біхевіоризму, метод залишається важливим для філософських досліджень свідомості.

Висновки. Дослідження Казимира Твардовського показують його фундаментальний вплив на європейську філософію, логіку, педагогіку та когнітивні науки. Дослідники висвітлюють його внесок у різних аспектах: К. Новіцький акцентує увагу на його впливі на логіку, В. Плотка наголошує на його ролі у розвитку феноменології, А. Брожек розглядає його як організатора науки, а Е. Гродзька – як реформатора освіти. К. Твардовський не лише адаптував методологію Ф. Brentano до польської філософії, але й заклав фундаментальні принципи аналітичного мислення. Його розмежування дій і продуктів стало основою для подальших досліджень у когнітивних науках та філософії мови.

Його освітні реформи сприяли створенню академічних традицій у Львові, що мали тривалий вплив на розвиток науки в регіоні. Концепція «раціонального патріотизму» залишається актуальною в сучасних освітніх реформах.

Актуальність ідей К. Твардовського зберігається і зараз: інтроспекція, концепція дій і продуктів є матеріалом та методом сучасних досліджень у галузях філософії розуму та когнітивних наук. Праці К. Твардовського є конгломератом ідей у різних дисциплінах та потребують подальшого комплексного вивчення спадщини видатного філософа та педагога кінця XIX – початку XX століття.

Джерела та література

- Воленський, Я.** (2021). *Роман Ингарден і Львівсько-Варшавська школа. Філософія Романа Ингардена і сучасність: колективна монографія*. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія».
- Домбровський, Б.** (2004). До питання про класифікацію знаків. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 498, 17–21.
- Качмар, В.** (2021). *Львівський університет у 1784–1918 роках: організаційні, освітньо-наукові та національні трансформації: монографія*. LNU imeni Ivana Franka.

- Леськів, М.** (2022). Європейський філософський спадок в українській гуманітаристиці. *Адреса оргкомітету*, 156.
- Brożek, A.** (2014). The Significance of Kazimierz Twardowski in Philosophy and Culture. *Pro-Fil*, 15 (1), 32. <https://doi.org/10.5817/pf15-1-719>.
- Grądzka, E.** (2021). Kazimierz Twardowski's philosophy of education –attempting a reconstruction. *Logos i Ethos*, 55 (2), 7. <https://doi.org/10.15633/lie.3806>.
- Jarosiewicz, H., & Stompór-Świdarska, J.** (2024). Religiousness in the Light of Kazimierz Twardowski's Concept of Actions and Products. *Religions*, 15 (2), 186. <https://doi.org/10.3390/rel15020186>.
- Karivets, I.** (2019). F. Brentano and K. Twardowski: Some Traces of Their Influence on the Contemporary Ukrainian Scholars. *Problemos*, 96, 96–106. <https://doi.org/10.15388/problemos.96.8>.
- Kreutz, M.** (1962). *Metody współczesnej psychologii*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Nowicki, K.** (2024). The Nature of the Anti-Psychologistic Turn in Kazimierz Twardowski's Philosophy. *Studia Humana*, 13 (2), 23–40. <https://doi.org/10.2478/sh-2024-0009>.
- Plotka, W.** (2019). From psychology to phenomenology (and back again): A controversy over the method in the school of Twardowski. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 19 (1), 141–167. <https://doi.org/10.1007/s11097-019-09620-x>.
- Rechlewicz, W.** (2022). The Cognitive Value of Introspection according to Kazimierz Twardowski. *Filozofia nauki*, 30 (2), 47–64. <https://doi.org/10.14394/filnau.2022.0017>.
- Twardowski, K.** (1999). Contemporary philosophy on the immortality of the soul (Originally published in 1895). *On prejudices, judgements, and other topics in philosophy*. Rodopi/Brill, 187–196.

References

- Volensky, J.** (2021). *Filosofia Romana Ingardena i suchasnist: kolektyvna monohrafiia* [Roman Ingarden and the Lviv-Warsaw School, in *Philosophy of Roman Ingarden and Modernity: A Collective Monograph*] (p. 31). Ostroh: Publishing House of the National University of Ostroh Academy. [in Ukrainian]
- Dombrowskiy, B.** (2004). *To the problem of classification of symbols* [Do problemy klasyfikatsii znakiv]. Visnyk Lvivskoho natsionalnoho politechnichnoho universytetu, Filosofski nauky № 498. [in Ukrainian].
- Kachmar, V.** (2021). *Lvivskiy universytet u 1784–1918 rokakh: orhanizatsiini, osvitnio-naukovi ta natsionalni transformatsii: monohrafiia* [Lviv University in 1784-1918: organizational, educational, scientific and national transformations: a monograph] LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian]
- Leskiv, M.** (2022). *Yevropeyskiy filosofskiy spadok v ukraïnskii humanitarystytsi* [European philosophical heritage in Ukrainian humanities. Address of the organizing committee], 156. [in Ukrainian]
- Brożek, A.** (2014). *The Significance of Kazimierz Twardowski in Philosophy and Culture*. *Pro-Fil*, 15 (1), 32. <https://doi.org/10.5817/pf15-1-719>. [in English]
- Grądzka, E.** (2021). *Kazimierz Twardowski's philosophy of education –attempting a reconstruction*. *Logos i Ethos*, 55 (2), 7. <https://doi.org/10.15633/lie.3806>. [in English]
- Jarosiewicz, H., & Stompór-Świdarska, J.** (2024). *Religiousness in the Light of Kazimierz Twardowski's Concept of Actions and Products*. *Religions*, 15 (2), 186. <https://doi.org/10.3390/rel15020186>. [in English]
- Karivets, I.** (2019). *F. Brentano and K. Twardowski: Some Traces of Their Influence on the Contemporary Ukrainian Scholars*. *Problemos*, 96, 96–106. <https://doi.org/10.15388/problemos.96.8>. [in English]
- Kreutz, M.** (1962). *Methods of modern psychology* [Metody współczesnej psychologii]. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych. [in Polish]
- Nowicki, K.** (2024). *The Nature of the Anti-Psychologistic Turn in Kazimierz Twardowski's Philosophy*. *Studia Humana*, 13 (2), 23–40. <https://doi.org/10.2478/sh-2024-0009>. [in English]
- Plotka, W.** (2019). *From psychology to phenomenology (and back again): A controversy over the method in the school of Twardowski*. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 19 (1), 141–167. <https://doi.org/10.1007/s11097-019-09620-x>. [in English]
- Rechlewicz, W.** (2022). *The Cognitive Value of Introspection according to Kazimierz Twardowski*. *Filozofia nauki*, 30 (2), 47–64. <https://doi.org/10.14394/filnau.2022.0017> [in English]
- Twardowski, K.** (1999). *Contemporary philosophy on the immortality of the soul* (Originally published in 1895). In *On prejudices, judgements, and other topics in philosophy* (pp. 187–196). Rodopi/Brill. [in English]

УДК 94:327.5(540:569.4-076)”20”
DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.21>

Оксана ГОРБАЧИК

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (oksa7803@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6671-2025>

Бібліографічний опис статті: Горбачик, О. (2025). Зовнішня політика Індії в контексті палестинсько-ізраїльського конфлікту на початку ХХІ століття. *Українські історичні студії*, 17 (59). 197–202. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.21>

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ІНДІЇ В КОНТЕКСТІ ПАЛЕСТИНСЬКО-ІЗРАЇЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Анотація. Метою дослідження є аналіз еволюції та особливостей зовнішньої політики Індії в контексті палестинсько-ізраїльського конфлікту на початку ХХІ століття, з урахуванням її геополітичних, економічних і стратегічних інтересів у регіоні та на міжнародній арені. **Методологію дослідження** становлять аналітичний, історико-порівняльний та системний методи. Аналітичний підхід дає змогу розглянути офіційні документи ООН, заяви політиків Індії та сторін палестинсько-ізраїльського конфлікту. Історико-порівняльний метод сприяє аналізу еволюції індійської позиції щодо конфлікту та відносин з його учасниками. Системний підхід забезпечує вивчення впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на формування політики Індії в регіоні. **Наукова новизна** статті полягає в комплексному аналізі індійської зовнішньої політики щодо палестинсько-ізраїльського конфлікту на початку ХХІ століття. Виявлено взаємозв'язок між прагматичними економічними й безпековими інтересами Індії та її традиційною підтримкою Палестини. Дослідження доповнює наявні знання про трансформацію позиції Індії в умовах глобальних геополітичних змін. **Висновки.** Індійська зовнішня політика на початку ХХІ століття в контексті палестинсько-ізраїльського конфлікту характеризується спробами балансувати між історичною підтримкою Палестини та стратегічним партнерством з Ізраїлем. Індія, як одна з країн, що активно підтримували рух за незалежність Палестини у другій половині ХХ століття, зберігала свою позицію на підтримку дводержавного рішення, виступаючи за мирне врегулювання конфлікту. Водночас розвиток економічних і військових зв'язків з Ізраїлем після встановлення дипломатичних відносин у 1992 році значно вплинув на пріоритети індійської дипломатії. Делі прагне уникати однозначного вибору між сторонами конфлікту, орієнтуючись на прагматичні інтереси. Таким чином, індійська політика щодо палестинсько-ізраїльського конфлікту демонструє баланс між ідеологічними принципами та прагматизмом, що дає змогу Делі підтримувати різнопланові відносини, зберігаючи вплив у регіоні та на міжнародній арені.

Ключові слова: Індія, Ізраїль, Палестина, палестинсько-ізраїльський конфлікт.

Oksana HORBACHYK

PhD (History), Associate Professor at the Department of the World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (oksa7803@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6671-2025>

To cite this article: Horbachyk, O. (2025). Zovnishnia polityka Indii v konteksti palestynsko-izraillskoho konfliktu na pochatku XXI stolittia. [India's foreign policy in the context of the Palestinian-Israeli conflict at the beginning of the 21st century]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17(59). 197–202. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.21> [in Ukrainian].

INDIA'S FOREIGN POLICY IN THE CONTEXT OF THE PALESTINIAN-ISRAELI CONFLICT AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

Summary. *The purpose of the study is to analyze the evolution and peculiarities of India's foreign policy in the context of the Palestinian-Israeli conflict at the beginning of the twenty-first century, taking into account its geopolitical, economic and strategic interests in the region and in the international arena. The research methodology is based on analytical, historical and comparative, and systematic methods. The analytical approach allows us to consider official UN documents, statements by Indian politicians and parties to the Palestinian-Israeli conflict. The historical-comparative method helps to analyze the evolution of India's position on the conflict and relations with its participants. The systematic approach provides a study of the impact of external and internal factors on the formation of India's policy in the region. The scientific novelty of the article lies in a comprehensive analysis of Indian foreign policy towards the Palestinian-Israeli conflict at the beginning of the XXI century. The article reveals the relationship between India's pragmatic economic and security interests and its traditional support for Palestine. The study adds to the existing knowledge about the transformation of India's position in the context of global geopolitical changes. Conclusions. Indian foreign policy at the beginning of the 21st century in the context of the Palestinian-Israeli conflict is characterized by attempts to balance between historical support for Palestine and strategic partnership with Israel. India, as one of the countries that actively supported the Palestinian independence movement in the second half of the twentieth century, maintained its position in support of a two-state solution, advocating a peaceful resolution of the conflict. At the same time, the development of economic and military ties with Israel after the establishment of diplomatic relations in 1992 has significantly influenced the priorities of Indian diplomacy. New Delhi seeks to avoid a clear choice between the parties to the conflict, focusing on pragmatic interests. Thus, India's policy towards the Palestinian-Israeli conflict demonstrates a balance between ideological principles and pragmatism, which allows Delhi to maintain diverse relations while maintaining influence in the region and on the international stage.*

Key words: *India, Israel, Palestine, Palestinian-Israeli conflict.*

Постановка проблеми. Індійська зовнішня політика в контексті палестинсько-ізраїльського конфлікту на початку ХХІ століття є важливим об'єктом дослідження, оскільки вона відображає складну взаємодію національних інтересів, ідеології та глобальних тенденцій міжнародних відносин. Індія, яка історично підтримувала палестинців, починаючи з часів руху неприєднання, за останні десятиліття змінила підхід, поступово налагоджуючи відносини з Ізраїлем. Ця трансформація викликає інтерес через її зв'язок з ширшими геополітичними змінами, як-от зростання ролі Індії у світі та її прагнення до статусу глобального гравця. Досліджуваний період характеризується зміцненням співпраці між Індією та Ізраїлем у таких сферах, як оборона, технології та сільське господарство, що створює нові можливості для вивчення двосторонніх відносин. Водночас Індія продовжує дотримуватися своєї підтримки палестинців в Організації Об'єднаних Націй (ООН) та інших міжнародних організаціях. Такий баланс між двома сторонами відображає її прагнення уникнути конфронтації та залишитися в нейтральному статусі. Це дає змогу Індії зміцнювати свої позиції як у регіоні, так і на світовому рівні. Таким чином, дослідження цієї теми дає можливість не лише краще зрозуміти еволюцію індійської зовнішньої політики, але й виявити вплив регіональних та глобальних чинників на її формування.

Аналіз досліджень. Історіографія дослідницької теми є багатоплановою та включає аналіз широкого спектра джерел, пов'язаних із зовнішньополітичними підходами Індії до близько-східного регіону. Значна частина зарубіжних праць розглядає еволюцію індійської дипломатії, яка пройшла шлях від традиційної підтримки палестинського народу, що базувалася на принципах антиколоніалізму та неприєднання, до поступового зближення з Ізраїлем у рамках прагматичної політики національних інтересів. Зокрема, у дослідженнях індійських авторів відзначається, що після встановлення дипломатичних відносин між Індією та Ізраїлем у 1992 році індійська політика в цьому напрямі стала відображенням балансу між прагненням до стратегічного партнерства з Ізраїлем і традиційною прихильністю до підтримки палестинських прав (Aripathy, 2018; Linganna, 2023; Dash, 2024). Загалом науковці аналізують це питання через

призму геополітичних, економічних і культурних чинників, що впливають на індійську зовнішню політику. Тут наявні різні підходи до оцінювання успішності індійської дипломатії у цій сфері, однак усіма визнаються її складність і багатогранність.

В українській історіографії праці з досліджуваної тематики фактично відсутні, оскільки українська наука у сфері міжнародних відносин досі була традиційно більше зосереджена на питаннях, які безпосередньо стосуються України.

Мета статті полягає в аналізі еволюції та особливостей зовнішньої політики Індії в контексті палестинсько-ізраїльського конфлікту на початку XXI століття з урахуванням її геополітичних, економічних і стратегічних інтересів у регіоні та на міжнародній арені.

Виклад основного матеріалу. Головна зміна в індійській зовнішній політиці на межі XX–XXI століть полягала в переході від месіанської політичної дипломатії, яка освячувала ідеалізм, до орієнтації на реалізм. Індія почала просувати такі цінності, як пацифізм, міждержавна співпраця та демократичне самовизначення. Це стало для неї шляхом до досягнення унікальної та незалежної позиції серед інших країн світу (Saaida, 2012).

Хоча відносини Індії з Ізраїлем розпочалися на низькому рівні ще за часів правління Індійського Національного Конгресу (ІНК), вже в роки правління Бхаратія джаната парті (БДП) і Національно-демократичного альянсу (НДА), очолюваного Атала Біхарі Ваджпаї (1998–2004 роки), вони досягли нових висот. Під час Каргільської війни 1999 року, коли пакистанські війська зайняли позиції у верхів'ях гірського масиву Каргіль, Ізраїль швидко відреагував на прохання Індії про зброю і відправив безпілотні літальні апарати, які могли знайти та ідентифікувати позиції, контрольовані пакистанцями. Він також забезпечив боєприпаси для польових гармат «Бофорс» і прилади нічного бачення, які відіграли ключову роль у конфлікті. Після цього міністр внутрішніх справ Індії Лал Крішна Адвані і міністр закордонних справ Джасвант Сінгх відвідали Ізраїль з візитами у травні та в червні 2000 року, за якими відбувся державний візит до Індії ізраїльського прем'єр-міністра Арієля Шарона у вересні 2003 року. Додатково до цього радник з питань національної безпеки Індії Бріджеш Мішра і керівники служб також відвідали єврейську країну, підкреслюючи зростаюче стратегічне співробітництво між двома державами. Коли в середині 2004 року до влади прийшов уряд Об'єднаного прогресивного альянсу під керівництвом Конгресу, він вирішив продовжити політику, яку проводила попередня адміністрація НДА, але без шкоди для традиційної підтримки Палестини з боку Індії (Aripathy, 2012).

З приходом до влади Нарендра Моді у 2014 році динаміка відносин з Ізраїлем та Палестиною набула ще більшої активізації. У січні 2016 року Ізраїль відвідала тодішній міністр закордонних справ Індії Сушма Сварадж, а в липні 2017 року Н. Моді увійшов в історію як перший індійський прем'єр-міністр, який відвідав країну. Незважаючи на те, що Н. Моді висловлювався про свій альянс з Ізраїлем більш активно, ніж будь-який попередній глава індійської держави, йому доводилося дотримуватися делікатного балансу. У лютому 2018 року він відвідав Західний берег річки Йордан, ставши першим чинним прем'єр-міністром Індії, який відвідав як Ізраїль, так і палестинські території. Отже, в епоху лідерства Н. Моді відносини Нью-Делі як з ізраїльтянами, так і з палестинцями значно покращилися (Linganna, 2023).

Обсяг оборонної торгівлі між Ізраїлем та Індією з моменту вступу Н. Моді на посаду впродовж 2015 року досяг 695 мільйонів доларів США. Ця сума була більшою, ніж обсяг торговельного обміну між двома країнами за попередні три роки. Ці зміни відповідали ставленню Індії до Ізраїлю, який тоді вже став серйозною військовою потугою і джерелом передових технологій (Saaida, 2012).

Під час візиту Н. Моді до Ізраїлю у 2017 році було підписано угоди про співпрацю в чотирьох ключових сферах, а саме: космос, керування водними ресурсами, енергетика та сільське господарство. Сторони також домовилися про створення Індійсько-ізраїльського фонду промислових досліджень і розробок та технічних інновацій у розмірі 40 мільйонів доларів. Відкриття фонду відбулося під час візиту Бен'яміна Нетаньяху до Індії у відповідь наступного року. В оборонній співпраці, яка була найміцнішою опорою відносин, основна увага стала приділя-

тися співпраці в галузі оборонних технологій через спільні підприємства як з державними, так і з приватними учасниками в різних секторах: від засобів спостереження і протиракетної оборони до вузькоспеціалізованого устаткування. Індійсько-ізраїльський проєкт сільськогосподарського співробітництва, розпочатий ще у 2008 році, став історією успіху, в рамках якого спільно по всій Індії було створено 30 «центрів передового досвіду», що поширювали інноваційну сільськогосподарську практику і розбудовували потенціал через програми відповідного професійного навчання (Saraswat, 2023).

За останні роки Індія та Ізраїль ще більше зблизилися через спільну стурбованість ісламським тероризмом. Н. Моді відкрито підтримував їхнє зростаюче стратегічне партнерство, прийнявши ізраїльського прем'єр-міністра в Нью-Делі в січні 2018 року. Б. Нетаньяху, вперше відвідуючи Індію у статусі прем'єр-міністра, назвав індійсько-ізраїльське партнерство «шлюбом, укладеним на небесах» (Pasricha, 2018).

До 2019 року Індія стала третім за величиною торговельним партнером Ізраїлю в Азії (Dash, 2024). У жовтні 2021 року Індія та Ізраїль стали членами групи "I2U2" (Індія, Ізраїль, Об'єднані Арабські Емірати та США), яка визначає привабливі проєкти та ініціативи для вирішення деяких з найбільших викликів і з особливим акцентом на спільних інвестиціях та нових ініціативах у сферах води, енергетики, транспорту, космосу, охорони здоров'я, продовольчої безпеки, сучасних технологій тощо (I2U2..., 2022). На саміті G20 у вересні 2023 року було сформовано економічний коридор «Індія – Близький Схід – Європа» (ІМЕС) для забезпечення зв'язку та сприяння торгівлі на противагу китайській ініціативі у 2013 році – «Пояс і шлях». Запропонований мультимодальний коридор повинен був з'єднати Індію з Європою через ОАЕ, Саудівську Аравію, Йорданію, Ізраїль та Грецію. Проте нинішній конфлікт ставить під сумнів долю цього маршруту (Dash, 2024).

Політику Індії щодо Палестини на початку XXI століття можна розглядати на двох різних рівнях: політичному та економічному. На політико-дипломатичному рівні Індія надавала належну підтримку палестинському народу в його прагненні до створення суверенної, незалежної і життєздатної держави, а на економічному – матеріальну і технічну допомогу палестинському уряду в його прагненні до державного розвитку. Підтримання палестинської справи здійснювалося, в тому числі, через двосторонні візити, про що свідчать перманентні політичні контакти на високому рівні між індійським і палестинським керівництвом (Aripathy, 2012).

У червні 2000 року Лал Кришна Адвані, міністр внутрішніх справ Індії, відвідав Палестину. Під час зустрічі з Ясіром Арафатом він запевнив палестинського лідера, що десятирічна дружба між Індією та Палестиною продовжиться, і висловив сподівання, що палестинський лідер досягне успіху в боротьбі за мир. Я. Арафат заявив індійському лідерові, що його відносини з Індією є сильнішими, ніж дружба. За його власними словами, «це не дружба, це братерство, і воно дуже давнє» (Aripathy, 2012).

Загалом на початку 2000-х років Індія дотримувалася так званої політики яструбиного голуба, підтверджуючи свою підтримку рішення про дві держави на багатосторонніх форумах. У цьому контексті Індія підтримала рішення Міжнародного суду ООН від 9 липня 2004 року щодо розділової стіни, яку Ізраїль побудував проти Палестини (Jaya Goklani & Sreyoshi Mitra, 2024). Згідно з цим рішенням, будівництво стіни було визнано таким, що суперечить міжнародному праву. Тому Ізраїль був зобов'язаний негайно припинити роботи зі зведення стіни та відшкодувати всю шкоду, заподіяну її будівництвом (International Court..., 2004).

20 лютого та 6 березня 2007 року Індія зробила дві офіційні заяви на підтримку угоди про створення Уряду національної єдності в Палестинській автономії (Угода Мекки). Незважаючи на рішучий протест Ізраїлю, індійський дипломатичний представник у Палестинській адміністрації зустрівся з лідером ХАМАСу Ісмаїлом Ханією. 26 травня того ж року Індія висловила стурбованість ескалацією насильства в Палестині та Ізраїлі, а також арештом обраних представників Палестинської національної ради (ПНР) (Aripathy, 2012).

Надалі президент Палестинської автономії Махмуд Аббас неодноразово відвідував Індію у 2008, 2010, 2012 та 2017 роках. За результатами цих відвідин індійським урядом була надана

фінансова допомога для розвитку Палестини. (Dash, 2024). Зокрема, у 2018 році під час візиту до Рамалли прем'єр-міністр Н. Моді висловив підтримку незалежної Палестини та відзначив, що сподівається на повернення миру в регіоні, тоді як президент Палестини М. Аббас закликав Індію підтримати багатонаціональне спонсорство майбутніх ізраїльсько-палестинських переговорів. У ході візиту обидві сторони підписали шість угод на суму близько 50 мільйонів доларів у таких сферах, як охорона здоров'я, сільське господарство, інформаційні технології та освіта. Також угоди передбачали будівництво спеціалізованої лікарні, трьох шкіл і центру для розширення прав і можливостей жінок. Тригодинна зупинка Моді в Рамаллі, яка стала першою для індійського прем'єр-міністра, тодішніми політичними оглядачами характеризувалася як спроба Делі збалансувати свої «квітучі зв'язки з Ізраїлем» (Pasricha, 2018). Тоді ж на відзнаку особливих заслуг Палестина нагородила прем'єр-міністра Н. Моді «Орденем Держави Палестина» («Великим ланцюгом») – найвищою цивільною нагородою автономії (Dash, 2018).

До останніх подій торгівля між Індією та Палестиною здійснювалася через Ізраїль, тому вичерпна торговельна статистика відсутня. Річний обсяг двосторонньої торгівлі між Індією та Палестиною у 2020 році склав 67,77 мільйонів доларів США. Згідно з даними, опублікованими Палестинським центральним статистичним бюро, індійський експорт та імпорт склали 67,17 мільйонів доларів США та 0,6 мільйонів доларів США відповідно. Також бюро повідомляло, що частка Індії в експорті Палестини тоді становила 0,06%, тоді як Індія посідала 13 місце серед країн-імпортерів Палестини з часткою 1,1% від загального обсягу імпорту Палестини (India-Palestine..., 2023).

7 жовтня 2023 року Ізраїль зазнав безпрецедентної за своїми масштабами атаки бойовиків ісламістського руху ХАМАС. Прем'єр-міністр Індії Нарендра Моді різко засудив жакливі дії ХАМАС. Він висловив однозначну підтримку Ізраїлю з боку Індії. За його словами, «ми солідарні з Ізраїлем у цю важку годину». Висловлена Н. Моді підтримка Ізраїлю викликала широкі дебати про зміну позиції Індії щодо Палестини (Sharma, 2023). 26 жовтня того ж року Генеральна Асамблея (ООН) прийняла резолюцію, яка закликала до «негайного, тривалого та стійкого гуманітарного перемир'я» між ізраїльськими силами та бойовиками ХАМАС у Газі. Показовим було те, що Індія була єдиною з країн Південної Азії, яка утрималася під час голосування за резолюцію. При цьому заступник постійного представника Індії, посол Йойна Патель заявила, що терористичні атаки 7 жовтня є шокуючими, і закликала до негайного звільнення заручників. За її словами, жертви в Газі викликають постійне занепокоєння, а криза потребує вирішення. Вітаючи поточні зусилля і підтверджуючи підтримку рішення про дві держави, вона закликала сторони до деескалації насильства і роботи над відновленням мирних переговорів по суті (UN General Assembly..., 2023).

Після цього чимало критиків в Індії стверджували, що вона різко відійшла від своєї зовнішньої політики щодо палестинської справи. Однак, як відзначають сучасні політичні спостерігачі, Індія не відмовилася від своєї заповітної зовнішньої політики. Вона лише прийняла більш прагматичний, реалістичний, напористий і незалежний підхід у своїй зовнішній політиці (Sharma, 2023).

Висновки. Індійська зовнішня політика на початку XXI століття в контексті палестинсько-ізраїльського конфлікту характеризується спробами балансувати між історичною підтримкою Палестини та стратегічним партнерством з Ізраїлем. Індія, як одна з країн, що активно підтримували рух за незалежність Палестини у другій половині XX століття, зберігала свою позицію на підтримку дводержавного рішення, виступаючи за мирне врегулювання конфлікту. Водночас розвиток економічних і військових зв'язків з Ізраїлем після встановлення дипломатичних відносин у 1992 році значно вплинув на пріоритети індійської дипломатії. Делі прагне уникати однозначного вибору між сторонами конфлікту, орієнтуючись на прагматичні інтереси. Відносини з Ізраїлем базуються на технологічній співпраці, зокрема у військовій сфері, що важливо для модернізації індійської оборонної інфраструктури. З іншого боку, Індія продовжує висловлювати підтримку Палестині на міжнародних форумах, зберігаючи авторитет серед мусульманських країн. Такий підхід відповідає концепції стратегічної автономії Індії,

яка намагається уникати залежності від зовнішніх блоків. Таким чином, індійська політика щодо палестинсько-ізраїльського конфлікту демонструє баланс між ідеологічними принципами та прагматизмом, що дає змогу Делі підтримувати різнопланові відносини, зберігаючи вплив у регіоні та на міжнародній арені.

Джерела та література

- Aripathy, Sasmita. (2012). *Indias palestine policy since 1992*. URL: <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/40568>
- Dash, Satya Prakash. (2024). *Israel-Palestine Conflict: Role of India & Major Global Players*. URL: https://www.worldscientific.com/doi/10.1142/S2717541324500037?srsltid=AfmBOoprVKCZ9hFA4RJTOAnXwL9Ts-R1hE-fQ2cyk-FAszf6A_7bFQ4c
- I2U2. India, Israel, United Arab Emirates, United States. (2022). *Website of the United States Government*. URL: <https://www.state.gov/i2u2>
- India-Palestine Relations (2023). URL: <https://roiramallah.gov.in/pages.php?id=32>.
- International Court of Justice advisory opinion finds Israel's construction of wall 'contrary to international law. (2004). URL: <https://press.un.org/en/2004/icj616.doc.htm>
- Jaya Goklani & Sreyoshi Mitra. (2024). *The Israel-Palestine War and India's Foreign Policy*. URL: <https://www.ispp.org.in/the-israel-palestine-war-and-indias-foreign-policy>
- Linganna, Girish. (2023). *From Nehru to Indira & Modi: India's Evolving Approach to Israel & Palestine*. URL: <https://www.daijiworld.com/chan/exclusiveDisplay?articlesID=6215>.
- Pasricha, Anjana. (2018). *Modi Voices Support for Palestinian State in West Bank Visit*. URL: <https://www.voanews.com/a/modi-voices-support-independent-palestinian-state-visit-west-bank/4248267.html>
- Saaida, Mohammed. (2012). *India's Foreign Policy Shift towards Palestine and Israel*. URL: https://www.researchgate.net/publication/365730268_India%27s_Foreign_Policy_Shift_towards_Palestine_and_Israel
- Saraswat, Deepika. (2023). *I2U2: Change and Continuity in India's West Asia Policy*. URL: <https://mei.nus.edu.sg/publication/insight-302-i2u2-change-and-continuity-in-indias-west-asia-policy>
- Sharma, Prashant Kumar (2023). *About India's Stand on the Israel-Palestine Conflict*. URL: <https://www.sadf.online/about-indias-stand-on-the-israel-palestine-conflict-wp35>
- UN General Assembly adopts Gaza resolution calling for immediate and sustained "humanitarian truce". (2023). URL: <https://news.un.org/en/story/2023/10/1142847>

УДК 7.03/75.03/7.075(477)
DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.22>

Тимофій ДЮКАРЕВ

аспірант кафедри психології та гуманітарних наук, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, вул. Лаврська, 9, м. Київ, Україна, індекс 01015 (yadukarev@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6606-8524>

Бібліографічний опис статті: Дюкареєв, Т. (2025). Вплив глобалізаційних процесів на український арт-ринок у першій чверті XXI століття. *Українські історичні студії*, 17(59). 203–211. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.22>

ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА УКРАЇНСЬКИЙ АРТ-РИНОК У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XXI СТОЛІТТЯ

Анотація. Мета дослідження полягає у комплексному аналізі трансформаційних процесів українського арт-ринку в умовах глобалізації, визначенні ключових тенденцій еволюції приватного колекціонування та інституційних змін у мистецькому просторі України кінця XX – початку XXI століття. **Методологія дослідження** ґрунтується на комплексному аналізі еволюції українського арт-ринку, систематизації трансформаційних процесів та виявленні глибинних соціокультурних механізмів адаптації вітчизняного мистецтва до глобальних викликів. **Наукова новизна.** Виявлено принципово нові парадигми функціонування українського арт-ринку. Встановлено, що глобалізаційні процеси спричинили радикальну трансформацію колекційних стратегій, зміну соціально-демографічного профілю колекціонерів та формування принципово нових комунікативних моделей у мистецькому просторі. Доведено, що діджиталізація мистецьких практик стала потужним каталізатором інституційних змін, створивши нові механізми репрезентації, монетизації та міжнародної комунікації для українських художників. Підкреслено, що український арт-ринок зазнав радикальних змін під впливом діджиталізації та глобальних комунікативних трендів. Зокрема, виявлено, що сучасні українські колекціонери активно використовують онлайн-платформи для придбання мистецьких творів, а художники розвивають власні цифрові стратегії презентації та просування. **Висновки.** Глобалізаційні процеси кінця XX – початку XXI століття спричинили радикальну трансформацію українського мистецького простору. Діджиталізація відкрила нові можливості для митців, зруйнувавши географічні та інституційні бар'єри, а участь українських галерей у міжнародних арт-ярмарках стала системною практикою. Дослідження засвідчило формування нового типу арт-комунікації, де соціальні мережі, NFT-платформи та віртуальні галереї стають ключовими інструментами взаємодії між художниками, колекціонерами та глядачами, що принципово змінює традиційні механізми сприйняття та оцінки мистецтва. Міжнародна підтримка українського мистецтва значно збільшилась, що сприяло його активній присутності у провідних світових інституціях. Зростання інтересу міжнародних колекціонерів, розвиток NFT-платформ і цифрових аукціонів підтверджують позитивну динаміку українського арт-ринку. Таким чином, глобалізація відкриває для українського мистецтва унікальні можливості інтеграції у світовий контекст.

Ключові слова: арт-ринок, колекціонування, глобалізація, діджиталізація, мистецькі комунікації, культурні трансформації, українське мистецтво, арт-інвестування, мистецькі інституції, творча економіка.

Тymofii DIUKARIEV

Postgraduate Student at the Department of Psychology and Humanities, National Academy of Culture and Arts Management, Lavrska Str., 9, Kyiv, Ukraine, postal code 01015 (yadukarev@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6606-8524>

To cite this article: Diukariev, T. (2025). Vplyv hlobalizatsiinykh protsesiv na ukrainskyi art-rynok u pershii chverti XXI stolittia [The impact of globalization processes on the Ukrainian art market in the first quarter of the XXI century]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17(59). doi: 203–211. <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.22> [in Ukrainian].

© Дюкареєв Тимофій, 2025

THE IMPACT OF GLOBALIZATION PROCESSES ON THE UKRAINIAN ART MARKET IN THE FIRST QUARTER OF THE XXI CENTURY

Summary. This study aims to conduct a comprehensive analysis of the transformational processes within the Ukrainian art market in the context of globalization. It aims to identify key trends in the evolution of private art collecting and institutional changes in the artistic landscape of Ukraine from the late 20th to the early 21st century. The research seeks to uncover the socio-cultural mechanisms that facilitate the adaptation of Ukrainian art to global challenges while also exploring the impact of digitalization on artistic practices and market dynamics. By doing so, the study provides a holistic understanding of how Ukrainian art has evolved in response to global influences and technological advancements. **Research methodology.** The research is based on a systematic analysis of the evolution of the Ukrainian art market, employing a multidisciplinary approach that integrates cultural studies, sociology, and economics. The methodology includes examining historical and contemporary data, case studies of private collections, and interviews with key stakeholders in the art world, such as artists, collectors, and gallery owners. The study also utilizes qualitative and quantitative methods to analyze the impact of digital platforms, social media, and emerging technologies like NFTs on the art market. By synthesizing these diverse sources, the research provides a nuanced understanding of the transformative processes shaping the Ukrainian art scene. **The scientific novelty.** The study's findings reveal fundamentally new paradigms in the functioning of the Ukrainian art market. Globalization has led to a radical transformation of collection strategies, a shift in the socio-demographic profile of collectors, and the emergence of innovative communication models within the artistic space. The research demonstrates that digitalizing artistic practices has acted as a powerful catalyst for institutional changes, creating new mechanisms for representation, monetization, and international communication for Ukrainian artists. It is emphasized that the Ukrainian art market has undergone radical changes under the influence of digitalization and global communication trends. Notably, contemporary Ukrainian collectors increasingly utilize online platforms to acquire artworks, while artists are developing digital strategies for self-promotion and presentation. **Conclusions.** The globalization processes of the late twentieth and early twenty-first centuries led to a radical transformation of the Ukrainian art space. Digitalization has opened up new opportunities for artists, breaking down geographical and institutional barriers, and the participation of Ukrainian galleries in international art fairs has become a systematic practice. The study has shown the formation of a new type of art communication, where social networks, NFT platforms and virtual galleries are becoming key tools for interaction between artists, collectors and viewers, which fundamentally changes the traditional mechanisms of perception and evaluation of art. International support for Ukrainian art has increased significantly, which has contributed to its active presence in the world's leading institutions. The growing interest of international collectors, the development of NFT platforms and digital auctions confirm the positive dynamics of the Ukrainian art market. Thus, globalization opens up unique opportunities for Ukrainian art to integrate into the global context.

Key words: art market, art collecting, globalization, digitalization, art communication, cultural transformations, Ukrainian art, art investment, art institutions, creative economy.

Постановка проблеми. Глобалізаційні трансформації кінця ХХ – початку ХХІ століть спричинили радикальну реконфігурацію соціокультурних практик, що особливо рельєфно простежується у змінах, котрі спіткали арт-ринок, а саме в еволюції мистецької комунікації та формуванні приватних колекційних стратегій. Арт-ринок, безсумнівно, є міждисциплінарним та комплексним об'єктом дослідження, який можна визначити як соціально-економічний та культурно-історичний феномен, що є механізмом, котрий включає систему товарного обігу творів мистецтва. Тобто, коли ми говоримо про арт-ринок, ми маємо на увазі як економічні, так і культурні аспекти. Український арт-ринок репрезентує унікальну парадигму трансформацій, що відображають складні історичні, соціально-економічні та геополітичні детермінанти розвитку вітчизняної культури. Глобалізаційні процеси привнесли принципово нові виміри в методології та стратегії приватного колекціонування. Трансформація інформаційного простору, лібералізація мистецьких комунікацій, поява міжнародних арт-платформ та діджиталізація мистецького ринку радикально змінили традиційні механізми формування та презентації приватних колекцій. Сучасний український арт-ринок характеризується високою динамічністю, диверсифікацією колекційних стратегій та посиленням інтеграційних процесів у глобальний культурний простір.

Аналіз досліджень. Аналіз сучасного українського арт-ринку є складним завданням, оскільки вимагає всебічного підходу та критичної оцінки. У дослідженні І. Бурнашова (2013) висвітлюється загальний стан українського арт-ринку, спираючись на пресові та неопубліковані матеріали 2012–2013 років. Б. Кривушенко (2018) аналізує структуру та тематичне наповнення арт-ринку живопису, а Т. Міронова (2022) акцентує увагу на ролі приватного сегмента у функціонуванні ринку мистецтва. Т. Момот і Д. Момот (2018) досліджують інфраструктуру арт-індустрії, визначаючи її ключові функції. Н. Павліченко (2015) звертається до проблем та можливих рішень для розвитку українського арт-ринку, а В. Хіночек (2021) розглядає його у світовому контексті. В. Петрашик (2015) робить історичний екскурс у феномен колекціонування в Україні, а Н. Шпитковська (2018, 2021) аналізує роль колекціонерів у збереженні та популяризації мистецьких творів, простежуючи розвиток колекціонування від XVII до XXI століття.

Метою дослідження є комплексний аналіз еволюційної траєкторії українського арт-ринку в умовах глобалізації, що передбачає вирішення таких науково-дослідницьких завдань:

Визначити детермінанти трансформаційних процесів у вітчизняному мистецькому просторі кінця XX – початку XXI століття.

Розкрити механізми інституційних змін у системі арт-комунікацій.

Проаналізувати стратегії адаптації українських художників, галерей та колекціонерів до глобальних культурних тенденцій.

Методологія дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході з використанням порівняльного аналізу, системного підходу, соціокультурного методу, а також статистичного узагальнення емпіричних даних. Логіка представлення матеріалу базується на хронологічно-проблемному принципі, що дозволяє простежити еволюційні зміни українського арт-ринку в контексті глобалізаційних процесів.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає Н. Павліченко, в Україні функціонує близько 150 галерей, а на відкритому ринку представлені твори більше ніж двох тисяч художників. Це досить скромні показники порівняно з досягненнями європейських країн. Крім того, український арт-ринок стикається з низкою проблем, пов'язаних з економічним обігом класичних видів мистецтва, не говорячи вже про виклики, які постають у процесі трансформації та переходу до постмодерних художніх форм, таких як медіа-арт, перформанс і інсталяція (Павліченко, 2015, с. 58). З розвитком інтернет-технологій з'явилися нові можливості для мистецького ринку. Онлайн-галереї та аукціони стали важливими платформами для продажу та купівлі творів мистецтва. Вони дозволяють художникам і галереям досягати глобальної аудиторії, зменшуючи залежність від фізичних виставкових просторів. Розвиток інтернет-технологій спричинив революційні зміни в екосистемі світового арт-ринку, радикально трансформуючи традиційні механізми комунікації, репрезентації та монетизації мистецьких практик.

Сучасне приватне колекціонування українського мистецтва зазнає принципово нових метаморфоз, пов'язаних з розширенням комунікативних каналів та зміною інвестиційних парадигм. Якщо раніше колекціонування було переважно елітарною практикою збереження культурного капіталу, то нині воно перетворюється на складний соціокультурний феномен з потужним економічним виміром.

Перехід від XX до XXI століття, на думку Б. Кривушенка, ознаменувався значним зростанням творчої активності українських художників, а також активізацією репрезентаційних процесів як в Україні, так і на міжнародній арені. Зросла кількість виставок та фестивалів, а також продовжує збільшуватися участь українських митців на аукціонах (Кривушенко, 2018, с. 324). Своєю чергою діджитальна трансформація створила принципово нову парадигму взаємодії між художниками, галереями, колекціонерами та глядачами, нівелюючи географічні та інституційні бар'єри. Це особливо актуально для українських митців, які отримали можливість представляти свої роботи на міжнародному рівні. Наприклад, платформи *Art Kyiv Contemporary* та *Spilne Art* активно сприяють популяризації українського мистецтва.

Онлайн-галереї та віртуальні аукціонні майданчики перетворилися на потужні інструменти глобальної мистецької дистрибуції. За даними звіту Арт-базару *Hiscox Online Art Trade*

Report за 2023 рік, обсяг онлайн-продажів творів мистецтва досяг 10,8 мільярда доларів, що на 6% перевищує показники 2021 року. Українські мистецькі платформи, зокрема вже згадувані *Art Kyiv Contemporary* та *Spilne Art*, демонструють випереджальну динаміку інтеграції в глобальний арт-простір. Варто звернути увагу на ключові переваги онлайн-платформ, котрі приваблюють усе більше і більше гравців арт-ринку: це деінституціоналізація мистецької комунікації, мінімізація транзакційних витрат, розширення цільової аудиторії, а також можливість персоналізованої презентації художніх практик.

Ще одна тенденція, напряму пов'язана з діджиталізацією арт-ринку, – це блокчейн-технології та NFT, які радикально змінюють уявлення про автентичність та володіння мистецьким твором. Такі платформи, як *Opensea* та *Rarible*, створюють принципово нові моделі монетизації та комунікації для українських митців. За даними звіту *Chainalysis 2021*, обсяг арт-транзакцій через NFT-платформи у Східній Європі зріс на 40% впродовж 2020–2021 років. Серед ключових трендів діджитальних арт-колекцій можна виокремити такі як: токенизація класичних мистецьких творів, створення віртуальних галерейних просторів, формування глобальних розподілених колекцій, а також поява колективних моделей інвестування в мистецтво.

Українські галереї демонструють високу адаптивність до глобальних трендів, реалізуючи стратегії міжнародної експансії. Так, *Voloshyn Gallery*, відкривши філію в Маямі, репрезентує новий формат інституційної мобільності. Прикладом успішної цифрової трансформації є також діяльність *NAMETAG Gallery*, яка повністю перейшла на віртуальний формат презентації художніх проєктів, та проєкт *Art Fund* з його інноваційними NFT-колекціями українських митців. Тобто можна зробити висновки про формування нового типу арт-комунікації, де соціальні мережі, NFT-платформи та віртуальні галереї стають ключовими інструментами взаємодії між художниками, колекціонерами та глядачами, що принципово змінює традиційні механізми сприйняття та оцінки мистецтва.

Крім того, провідні українські галереї, такі як *Bereznitsky Art Foundation* та *Abramovych Art*, активно адаптують західні моделі менеджменту та комунікації. Їхня участь у міжнародних арт-ярмарках (*Liste* у Базелі, *Frieze* в Лондоні) підтверджує високий рівень конкурентоспроможності вітчизняного мистецтва. Це не тільки підвищує видимість українського мистецтва, але і сприяє встановленню нових контактів та співпраці з іноземними галереями та колекціонерами. Наприклад, *The Naked Room* та *Voloshyn Gallery* представляли Україну на арт-ярмарку *Liste*, де експонували роботи українських художників.

Це підтверджує висновки Т. Міронової, що за останні тридцять років світ мистецтва зазнав значних змін, перетворившись із закритої та привілейованої сфери на повноцінну арт-індустрію (Міронова, 2022, с. 116). Тому для оцінки розвитку приватного арт-ринку в Україні важливо розуміти процеси, що відбуваються у світовій мистецькій індустрії. Галереї та аукціонні будинки зосереджені переважно на приватних продажах та просуванні сучасних художників, тісно співпрацюючи й доповнюючи діяльність одне одного. Проте багато потужних арт-інституцій на ринку стикаються з кризами, і «виживання» для них стає дедалі складнішим (Міронова, 2022, с. 116). Це, з одного боку, створює можливості для розвитку сучасного мистецтва, яке природно адаптується до соціальних та економічних викликів. З іншого боку, така ситуація може поставити під загрозу існування системи, яка підтримує та розвиває сучасних митців. На думку дослідниці, консерватизм та закритість українського арт-ринку в XXI столітті, на відміну від світового мистецького простору, а також його страх перед змінами, пояснюються обмеженим колом функціонерів арт-ринку та низьким попитом (Міронова, 2022, с. 116).

Пандемія 2020 року змінила ритм розвитку арт-ринку, що дозволяє нині здійснити аналіз метаморфоз сучасного мистецького ринку та виявити великі можливості і ризики цієї галузі. На ролі пандемії у діджиталізації арт-ринку наголошує зокрема В. Хіночек. Важливим фактором є величезна кількість пропозицій у соціальних мережах і неможливість придбати бажану роботу в офлайн-режимі. З часом, на думку дослідниці, ці тенденції лише зростатимуть. Карантинні обмеження сприяли тому, що арт-ринок почав орієнтуватися не лише на технічні підходи до продажів, а й на характер взаємодії з колекціонерами та художниками (Хіночек, 2021, с. 248).

Дійсно, COVID-19 став потужним акселератором діджиталізації мистецького простору. Платформи на кшталт *Google Arts and Culture* розширили доступ до світових мистецьких колекцій, де представлено понад 2000 провідних музеїв та галерей. Це створює безпрецедентні можливості для глобальної культурної комунікації. Проте В. Хіночек підкреслює, що ще до пандемії онлайн арт-ринок активно розвивався, а карантин став поворотним моментом для неминучої онлайнізації одного з останніх великих сегментів світового ритейлу. Згідно зі звітом онлайн-платформи *Artsy* за 2019 рік, частка онлайн-продажів останніми роками повільно, але впевнено зростала (Хіночек, 2021, с. 248).

Російська військова агресія 2022 року парадоксально стала потужним каталізатором міжнародної уваги до українського мистецтва. Європейські та американські інституції активізували програми підтримки українських художників, створили спеціальні резиденції, виставкові проекти та колекційні ініціативи. Провідні європейські інституції, зокрема Центр Помпиду (Франція), Тейт Модерн (Великобританія) та Берлінська Академія Мистецтв, започаткували спеціальні програми документування та презентації українського мистецтва воєнного періоду. Українське мистецтво стає все більш привабливим для міжнародних колекціонерів та інвесторів, а зростання попиту на українське мистецтво свідчить про його високу якість та унікальність. Це відкриває нові можливості для українських митців та сприяє розвитку арт-ринку.

На думку Т. Міронової, в Україні на сьогодні є кілька організацій, які можуть посідати помітне місце на світовому арт-ринку, серед яких *Pinchuk Art Center*, Центр сучасного мистецтва *M17*, *Mironova Gallery*, *Abramovich Art*, *Voloshyn Gallery* та інші. Ці інституції активно співпрацюють з відомими міжнародними кураторами та арт-центрами, презентують українські проекти на світових арт-ярмарках і форумах, демонструючи високий рівень художників за кордоном, а в Україні – популяризуючи міжнародні тенденції (Міронова, 2022, с. 118). Водночас деякі галереї сучасного мистецтва зосереджуються на проведенні цікавих проектів, орієнтованих на внутрішній ринок. В українських галереях, як і в міжнародних, відбувається процес перетворення творів мистецтва на товар. Завдяки зусиллям галеристів художні роботи набувають умовного цінового еквівалента та заявляють про себе на мистецькому ринку.

Формуються принципово нові інституційні моделі взаємодії між художниками, колекціонерами та інвесторами. Якщо раніше традиційно домінували вертикальні комунікативні схеми, то нині розвиваються горизонтальні мережеві колаборації. Прикладами таких інновацій зокрема є краудфандингові мистецькі платформи, колективні інвестиційні фонди, міжнародні резиденційні програми, а також віртуальні біржі мистецьких активів.

Хоча український арт-ринок не займає провідних позицій у світових рейтингах, він активно інтегрується у глобальні культурно-мистецькі процеси. Попри повільний розвиток, як підкреслює В. Хіночек, діяльність галерей, аукціонів та виставок прогресує, а попит на національне мистецтво, зокрема на міжнародному рівні, зростає. Це стало можливим завдяки економічним факторам і певним ініціативам державної політики, спрямованим на підтримку творчості вітчизняних митців у таких сферах, як скульптура, живопис, графіка та декоративне мистецтво. Сучасне українське мистецтво як за ціною, так і за попитом залишається у середньому сегменті, хоча ця частина арт-ринку активно розвивається у світі (Хіночек, 2021, с. 249). Окрім того, український арт-ринок відображає світогляд постмайданної генерації, зокрема теми цінності праці в постіндустріальну епоху, медіаманіпуляцій і їхнього впливу на політичну ситуацію як в Україні, так і в усьому світі, а також важливості гендерної різноманітності проти фізичного насильства. Таким чином, сучасний арт-ринок відповідає вимогам часу. А цей аспект є неабияк важливим, оскільки, за Т. Момот, арт-ринок виступає як регулятор попиту та пропозиції на мистецькі твори. Чим вищий рівень майстерності художника, тим більший попит на його роботи, а сам попит при цьому визначається гармонією між запитом і пропозицією на конкретний товар чи послугу (Момот, 2018, с. 39).

Діджиталізація українського арт-простору, проте, супроводжується низкою викликів, таких як: необхідність адаптації до міжнародних стандартів, подолання інституційних обмежень, розвиток цифрової інфраструктури. Однак потенціал українського мистецтва залиша-

ється надзвичайно високим. Унікальність художніх практик, висока креативність та інноваційність українських митців створюють передумови для подальшої успішної інтеграції у глобальний мистецький контекст.

Про виклики українського арт-ринку пише й Н. Шпитковська. Дослідниця зазначає, що у період 1990–2000-х років в Україні було закладено основу арт-ринку, який почав формувати свої сегменти, учасників та інституційну структуру. Хоча роль держави була мінімальною, саме ослаблення цензури та контролю стало ключовим чинником, який стимулював розвиток торгівлі та створення перших колекцій. З іншого боку, відсторонення держави від проблем галузі, а також відсутність державних закупівель призвели до значного відтоку культурних активів у приватні руки. Це призвело до втрати багатьох культурних артефактів того періоду, значна частина яких опинилася за кордоном (Шпитковська, 2021, с. 196).

Колекціонування та арт-ринок є нерозривно пов'язаними феноменами. Згідно з В. Петрашиком, українське колекціонування має давнє коріння (Петрашик, 2015, с. 73). Щодо сучасного колекціонування, то воно нині втрачає риси суто елітарної практики. Демократизація мистецького простору призводить до формування нового типу колекціонера – освіченого, соціально свідомого та технологічно адаптованого.

Тож, у XXI столітті колекціонери значно розширили свої збірки, включаючи артефакти сучасності, які необов'язково є матеріальними художніми творами, що дарують естетичне задоволення. Сучасні колекції часто фокусуються на рефлексіях художників щодо актуальних соціальних проблем, подій, цінностей та ідеологічних тверджень (Шпитковська, 2018, с. 84). Трансформація колекційних практик відображає глибинні соціальні зміни, що відбуваються в українському суспільстві, а демократизація мистецького простору супроводжується формуванням принципово нового соціального типу колекціонера, який радикально відрізняється від традиційних уявлень про власників мистецьких зібрань.

Сучасні дослідження українського арт-ринку фіксують значущі зміни у соціально-демографічному профілі колекціонерів. Якщо раніше колекціонери переважно належали до старшої вікової групи з консервативними поглядами, то нині середній вік колекціонера становить 35–40 років. Це покоління, яке сформувалося в добу цифрових технологій, має вищу освіту, переважно технічну або гуманітарну, та працює в креативних індустріях, IT-секторі, фінансовій сфері або підприємстві.

Принципово змінилися й мотиваційні стратегії колекціонування. Мистецтво більше не розглядається виключно як предмет естетичного споглядання або статусний символ. Сучасні колекціонери сприймають арт-об'єкти як багатовимірний простір соціальної комунікації, форму культурного капіталу, потенційний інвестиційний актив та інструмент національної репрезентації.

Технологічна компетентність стала визначальною характеристикою нового покоління колекціонерів. Цифрові платформи, мобільні додатки, віртуальні аукціони та NFT-простір перетворилися на звичний інструментарій для формування та управління мистецькими колекціями. Більшість сучасних колекціонерів вільно орієнтуються в онлайн-просторі, беруть активну участь у віртуальних арт-комунікаціях та експериментують з новітніми формами інвестування. Важливою рисою нової генерації колекціонерів є висока соціальна свідомість. Вони розглядають своє захоплення не як приватну практику, а як місію культурного посередництва. Пріоритетними стають підтримка молодих українських художників, промоція національного мистецтва, збереження культурної спадщини та реалізація соціально значущих арт-проектів.

Економічний вимір колекціонування також зазнав суттєвих змін. Середній бюджет українських арт-колекціонерів за останнє десятиліття значно зріс, а частка інвестицій у вітчизняне мистецтво суттєво збільшилася. Це свідчить про зростання довіри до українських художників та усвідомлення потенціалу вітчизняного мистецького ринку. Геополітичний контекст, зокрема військова агресія РФ, прискорив консолідацію арт-спільноти. Колекціонування перетворилося на важливий інструмент культурної резистентності, а міжнародна підтримка українських митців стала потужним чинником культурної дипломатії. Воєнна агресія РФ прискорила консолідацію арт-спільноти, перетворивши колекціонування на інструмент культурної резистентності. Міжнародна підтримка українських митців та колекціонерів стала важливим чинником культурної дипломатії.

Сучасне українське колекціонування – це динамічна, багатовимірна практика, що відображає складні соціокультурні трансформації, глобалізаційні процеси та прагнення до культурного самовизначення. У цьому контексті доречно згадати позицію Н. Павліченко: для розвитку, прогресу та нових досягнень необхідна здорова конкуренція всередині українського арт-ринку. Також важливо залучати більше іноземних художників, реалізовувати міжнародні проекти та залучати кураторів світового рівня. Це дозволить молодому поколінню митців мати доступ до більшої кількості візуальних образів і методів, які вони зможуть наслідувати. Важливим аспектом для розвитку українського арт-ринку є також досвід європейських колег. Міжнародні контакти, яких не вистачало митцям у XX столітті, нині дозволяють українському мистецтву залишатися живим та актуальним. Для цього потрібні комплексні зусилля митців, галерей, меценатів та держави (Павліченко, 2015, с. 61).

Висновки. Глобалізаційні процеси кінця XX – початку XXI століття спричинили радикальну трансформацію українського мистецького середовища, створивши принципово нову парадигму функціонування арт-ринку. Якщо раніше вітчизняне мистецтво було значною мірою ізольованим від світових тенденцій, то нині воно перетворюється на повноправного учасника глобальної культурної комунікації.

Діджиталізація мистецьких практик стала ключовим каталізатором цих змін. Онлайн-платформи, віртуальні галереї та міжнародні цифрові аукціони зруйнували традиційні географічні та інституційні бар'єри, надавши українським митцям безпрецедентні можливості для самопрезентації та монетизації творчості. Участь українських галерей у провідних міжнародних арт-ярмарках перетворилася з поодиноких експериментів на системну практику. Такі інституції, як *Voloshyn Gallery*, *Naked Room* та *Bereznitsky Art Foundation*, не лише презентують українське мистецтво на глобальній арт-сцені, але й формують новітні стратегії культурної дипломатії.

Особливого значення набуває трансформація механізмів залучення іноземних колекціонерів. Якщо раніше інтерес до українського мистецтва був спорадичним, то нині формується стійка екосистема міжнародної мистецької комунікації. Європейські, американські та азійські колекціонери дедалі частіше розглядають українських художників як перспективних учасників глобального арт-ринку.

Принципово важливим чинником став геополітичний контекст. Російська військова агресія 2022 року, попри всі негативні наслідки, парадоксально сприяла небаченій раніше консолідації міжнародної підтримки українського мистецтва. Провідні світові інституції – від Центру Помпіду до Тейт Модерн – активізували програми презентації та підтримки українських художників.

Інституційна трансформація українського арт-простору супроводжується радикальною зміною комунікативних стратегій. Якщо раніше домінували вертикальні моделі взаємодії «художник-галерея-колекціонер», то нині розвиваються горизонтальні мережеві комунікації, засновані на принципах солідарності, взаємопідтримки та творчої колаборації.

Важливою тенденцією стає інтеграція українського мистецтва в глобальні мистецькі наративи. Українські художники дедалі частіше стають учасниками міжнародних бієнале та трієнале, представляють свої роботи на провідних світових арт-платформах. Це свідчить про принципово новий рівень визнання та інституційної легітимності вітчизняного мистецтва.

Економічний вимір глобалізації українського арт-ринку також демонструє позитивну динаміку. Обсяги міжнародних транзакцій, пов'язаних з українським мистецтвом, невідомо зростають. Формуються нові механізми монетизації – від класичних арт-аукціонів до інноваційних NFT-платформ та крауд-інвестування. Технологічні трансформації створюють принципово нові можливості для репрезентації та комунікації. Блокчейн-технології, віртуальні галереї, діджитальні арт-платформи перетворюють мистецтво на більш доступний, прозорий та динамічний простір взаємодії.

Отже, глобалізація для українського мистецтва – це не лише виклик, але й унікальна можливість самоствердження, культурної дипломатії та інтеграції у світовий мистецький контекст. Українське мистецтво дедалі впевненіше заявляє про себе як про потужного глобального гравця, здатного не лише адаптуватися до міжнародних тенденцій, але й генерувати власні унікальні культурні смисли.

Джерела та література

- Бурнашов, І. Ю.** (2013). Сучасне образотворче мистецтво та арт-ринок в Україні (оглядова довідка за матеріалами преси та неопублікованими матеріалами 2012–2013 рр.). *Інформаційний центр з питань культури та мистецтва. ДЗК*. Вип. 3/5.
- Кривушенко, Б. О.** (2018). Сучасний український арт-ринок живопису: специфіка, структура тематичного наповнення. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури*. Вип. 40. 319–326.
- Міронова, Т.** (2022). Функціонери сучасного українського арт-ринку: діяльність приватного арт-сегмента. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. Вип. 43. 116–121.
- Момот, Т., Момот, Д.** (2018). Інфраструктура ринку арт-індустрії: аналіз сучасної структури та функцій. *Сучасний стан наукових досліджень та технологій в промисловості*. № 2 (4). 34–44.
- Павліченко, Н. В.** (2015). Сучасний український арт-ринок: проблеми і рішення. *Магістеріум. Культурологія*. Вип. 59. 57–61.
- Петрашик, В.** (2015). Колекціонування в Україні: Короткий історичний екскурс. *Вісник Закарпатського художнього інституту «Ерделівські читання»*. Ужгород, Вип. 6. 70–74.
- Хіночек, В.** (2021). Сучасний арт-ринок: світовий і український досвід. *Актуальні проблеми економіки, підприємництва та управління на сучасному етапі: матеріали доп. VI наук.-практ. конф. студ. та молод. вчених з міжнар. участю (Тернопіль, 28 жовт. 2021 р.) / редкол.: Л. Р. Галько, В. Т. Дудар, С. П. Крамарчук та ін.; відп. за вип. В. М. Островерхов*. Тернопіль: ЗУНУ. 247–249.
- Шпитковська, Н. Д.** (2021). Мистецьке колекціонування як історико-культурне явище XVII–XXI століття: дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 034 – культурологія. Київ. 314 с. *Рукопис*.
- Шпитковська, Н. Д.** (2018). Роль колекціонерів: від збереження та вивчення предметів колекціонування до їх популяризації шляхом публічного експонування та створення музейних інституцій. *Художня культура. Актуальні проблеми*. № 14. 79–88.
- The 2021 NFT Market Report**. URL: <https://go.chainalysis.com/rs/503-FAP-074/images/Chainalysis%20NFT%20Market%20Report.pdf> (дата звернення: 23.01.2025).
- Hiscox Online Art Trade Report**. 2023. URL: <https://www.hiscox.co.uk/sites/default/files/documents/2023-04/Hiscox%20online%20art%20trade%20report%202023.pdf> (дата звернення: 23.01.2025).

References

- Burnashov, I. Yu.** (2013). Suchasne obrazotvorche mystetstvo ta art-rynok v Ukrayini (ohlyadova dovidka za materialamy presy ta neopublikovanyamy materialamy 2012–2013 rr.) [Contemporary Fine Arts and Art Markets in Ukraine (review based on press materials and unpublished materials 2012–2013)]. *Informatsiynny tsestr z pytan' kultury ta mystetstva. DZK*, No. 3/5, 21 p. [in Ukrainian].
- Kryvushenko, B. O.** (2018). Suchasnyy ukrayinskyy art-rynok zhivopysu: spetsyfyka, struktura tematychnogo napovnenia [Modern Ukrainian art market of painting: specifics, structure of thematic content]. *Aktual'ni problemy istoriyi, teoriyi ta praktyky khudozhnoyi kultury*, No. 40, pp. 319–326 [in Ukrainian].
- Mironova, T.** (2022). Funktsionery suchasnogo ukrayins'kogo art-rynku: diyal'nist' pryvatnoho art-sehmenta [Functionaries of the modern Ukrainian art market: activities of the private art segment]. *Ukrayins'ka kultura: mynule, suchasne, shlyakhy rozvytku*, No. 43. 116–121 [in Ukrainian].
- Momot, T., Momot, D.** (2018). Infrastruktura rynku art-industriyi: analiz suchasnoyi struktury ta funkciy [Art industry market infrastructure: analysis of the current structure and functions]. *Suchasnyy stan naukovykh doslidzhen' ta tekhnolohiy v promyslovosti*, No. 2 (4). 34–44 [in Ukrainian].
- Pavlychenko, N. V.** (2015). Suchasnyy ukrayinskyy art-rynok: problemy i rishennya [The modern Ukrainian art market: problems and solutions]. *Mahisterium. Kul'turologiya*, No. 59. 57–61 [in Ukrainian].
- Petrashyk, V.** (2015). Kolektsionuvannya v Ukrayini: Korytky istorychnyi ekskurs [Collecting in Ukraine: A Brief Historical Excursion]. *Visnyk Zakarpats'koho khudozhnoho instytutu "Erdeliv'ski chytannya"*, No. 6. 70–74 [in Ukrainian].
- Khinochik, V.** (2021). Suchasnyy art-rynok: svitovyy i ukrayinskyy dosvid. *Aktual'ni problemy ekonomiky, pidpryyemnytstva ta upravlinnya na suchasnomu etapi: materialy dop. VI nauk.-prakt. konf. stud. ta molod. vchenykh z mizhnarodnoyu uchastyu* [Modern art market: world and Ukrainian experience. Current problems of economy, entrepreneurship and management at the present stage: materials of the VI scientific-practical conference of students and young scientists with international participation]. Ter-nopil: ZUNU. 247–249 [in Ukrainian].
- Shpitkovs'ka, N. D.** (2021). Mystets'ke kolektsionuvannya yak istoriko-kul'turne yavysche XVII–XXI stolittya: dysertatsiya na zdobuttya stupenya doktora filosofiyi za spetsial'nistyu 034 – kul'turologiya [Art

- collecting as a historical and cultural phenomenon of the 17th–21st centuries: dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 034 – Cultural studies]. Kyiv. 314 p. [in Ukrainian]. *Manuscript*.
- Shpitkovs'ka, N. D.** (2018). Rol' kolektsioneriv: vid zberezhennya ta vyvchennya predmetiv kolektsionuvannya do yikh populyaryzatsiyi shlyakhom publichnoho eksponuvannya ta stvorennya muzeinykh instytutsiy [The role of collectors: from the preservation and study of collectibles to their popularization through public display and the creation of museum institutions]. *Khudozhnya kultura. Aktual'ni problemy*, No. 14. 79–88 [in Ukrainian].
- The 2021 NFT Market Report.** Retrieved from: <https://go.chainalysis.com/rs/503-FAP-074/images/Chainalysis%20NFT%20Market%20Report.pdf> [in English].
- Hiscox Online Art Trade Report.** 2023. Retrieved from: <https://www.hiscox.co.uk/sites/default/files/documents/2023-04/Hiscox%20online%20art%20trade%20report%202023.pdf> [in English].

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100; доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної та кадрової роботи, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, вул. Героїв Майдану, 32, м. Львів, Україна, індекс 79026 (vilnickiy@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>

Роман ЦАРИК

студент магістратури, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (tsarykroman@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0009-0008-2925-6794>

Бібліографічний опис статті: Ільницький, В., & Царик, Р. (2025). Формування історико-меморіального нарративу сучасної російсько-української війни. *Українські історичні студії*, 17 (59). 212–223. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.23>

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНОГО НАРАТИВУ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація. Мета статті полягає у розкритті формування в Україні історико-меморіального нарративу сучасної російсько-української війни, який включає матеріали усної історії та науково-популярні видання. **Методологія дослідження** включає принципи історизму, науковості, авторської об'єктивності, а також загальнонаукові (аналіз, синтез, типологізація) та спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-системний, історико-типологічний) методи. **Наукова новизна:** вперше досліджується формування в Україні історико-меморіального нарративу сучасної російсько-української війни (2014–2024), який включає матеріали усної історії та науково-популярні видання. **Висновки.** Отже, увічнення пам'яті полеглих внаслідок агресії Росії проти України українських захисників здійснювалося на основі відповідних історичних нарративів, запропонованих і поширюваних УІНП. Вони передбачали визнання учасників АТО продовжувачами української визвольної боротьби, спадкоємцями славетних традицій збройної боротьби українського народу проти окупантів. Таким чином, воїни АТО були поставлені в один ряд з героями Армії УНР, Українських січових стрільців, Української Галицької армії, Української повстанської армії. Під час формування історико-меморіального нарративу російсько-української війни особливе значення надавалося усній історії – записам свідчень учасників і жертв війни. У цьому аспекті слід відзначити роботу УІНП та деяких академічних колективів (зокрема, Запорізького національного університету) щодо запису і видання свідчень українських вояків, волонтерів, очевидців війни. Серед них варто назвати п'ять книг проєкту «Усна історія російсько-української війни (2014–2019)», а також видання «Дівчата зрізають коси», «Люди «сірої зони»...», «Капелани. На службі Богові й Україні», «Волонтери: Сила небайдужих», «Воїни Дніпра...», «Без ротації», «Свідчення про війну...» тощо. Велике значення для формування історико-меморіального нарративу російсько-української війни мають документально-історичні книги українських військовослужбовців, волонтерів, журналістів.

Ключові слова: політика пам'яті, російсько-українська війна, Український інститут національної пам'яті, усна історія, історико-меморіальний нарратив.

Vasyl ILNYTSKYI

PhD hab. (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100; Associate Professor at the Department of Mobilization, Organizational and Personnel Work and Human Resources of the Petro Sahaidachnyi National Army Academy, 32, Heroyiv Maydana Str., Lviv, Ukraine, postal code 79026 (vilnickiy@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>

Roman TSARYK

Master's student Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (tsarykroman@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0009-0008-2925-6794>

To cite this article: Plynyskyi, V., & Tsaryk, R. (2025). Formuvannia istoryko-memorialnoho naratyvu suchasnoi rosiisko-ukrainskoi viiny [Formation of the historical-memorial narrative of the modern russian-ukrainian war]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17 (59). 212–223. doi: [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.23>

FORMATION OF THE HISTORICAL-MEMORIAL NARRATIVE OF THE MODERN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Summary. *The purpose of the research is to reveal the formation of a historical and memorial narrative of the modern Russo-Ukrainian War in Ukraine, which includes materials from oral history and popular science publications. The methodology of the research is based on the principles of historicism, scientificity, authorial objectivity, as well as general scientific (analysis, synthesis, typology) and special historical (historical and genetic, historian systemic, historical and typological) methods. The scientific novelty lies in the fact that the formation of a historical and memorial narrative of the modern Russo-Ukrainian War (2014–2024) has been studied in Ukraine for the first time, which includes materials from oral history and popular science publications. The conclusions. Therefore, the UINP's developed and distributed historical narratives served as the foundation for the perpetuation of the memory of the Ukrainian defenders, who were killed as a result of Russia's war against Ukraine. They made it possible for the ATO members to be acknowledged as the heirs of the magnificent traditions of the Ukrainian liberation struggle against the occupiers and as the continuation of the Ukrainian Liberation War.*

As a result, the ATO soldiers were compared to the heroes of the UNR Army, the Ukrainian Sich Riflemen, the Ukrainian Galician Army, and the Ukrainian Insurgent Army. Oral history – records of the recollections of war participants and victims – was given particular weight in the creation of the historical and memorial narrative of the Russo-Ukrainian War. The work of the UINP and some academic groups (in particular, Zaporizhzhia National University) on recording and publishing testimonies of the Ukrainian soldiers, volunteers, and eyewitnesses of the war are noteworthy in this regard. The following should be mentioned among them: five books of the project “Oral History of the Russo-Ukrainian War (2014–2019)”, as well as the publications “Girls Cut Their Hair”, “People of the Gray Zone”, “Chaplains In the service of God and Ukraine”, “Volunteers: The Power of the Indifferent”, “Dnieper Warriors...”, “Without Rotation”, “Testimony of the War...”, etc. The documentary and historical publications written by the Ukrainian journalists, the volunteers, and the service members are crucial to the development of the historical and memorial narrative of the Russo-Ukrainian War.

Key words: *politics of memory, Russo-Ukrainian War, Ukrainian Institute of National Remembrance, oral history, historical and memorial narrative.*

Постановка проблеми. Політика пам'яті щодо подій і жертв російської агресії проти України була започаткована вже у 2014 р. Саме тоді Український інститут національної пам'яті (далі – УІНП), який, відповідно до законодавства, є центральною установою щодо формування та реалізації політики пам'яті в Україні, започаткував низку кроків, спрямованих на збереження пам'яті про події в українському Криму, Донецькій і Луганській областях. Водночас активну участь у процесах збереження пам'яті про війну взяли наукові та освітні інституції,

органи влади і місцевого самоврядування, громадські організації. Політика пам'яті про російсько-українську війну має низку важливих напрямів, одним з яких є формування відповідного історико-меморіального нарративу. Цей напрям передусім включає видання і поширення «історій війни» – матеріалів усної історії, авторами яких є учасники і очевидці воєнних дій. Формування історико-меморіального нарративу сучасної російсько-української війни тісно пов'язано з іншими напрямками політики пам'яті, передусім з пізнавально-інформаційною (просвітницькою-виховною) діяльністю, яка спирається, зокрема, на кіно- і телепродукцію. Досвід формування історико-меморіального нарративу сучасної російсько-української війни охоплює вже майже десятирічний відтинок часу й потребує окремої рефлексії.

Аналіз досліджень. Ідейно-політичні, світоглядні, ціннісні засади політики пам'яті в незалежній Україні були об'єктом зацікавлень багатьох сучасних українських та зарубіжних учених. Серед останніх досліджень відзначимо працю О. Гончаренка про політику пам'яті президентів України Леоніда Кучми, Віктора Ющенка та Віктора Януковича (Гриценко, 2017). Історикиня Алла Киридон проаналізувала становлення політики пам'яті в Україні упродовж 1991–2015 рр. (Киридон, 2015). Дослідниця Ю. Литвиновська запропонувала періодизацію політики пам'яті в Україні (Литвиновська, 2024). Певні фактологічні, історіографічні та історіософські аспекти досліджуваної проблеми розкрито в аналітичній доповіді «Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України» (Політика історичної пам'яті в контексті..., 2019), аналітичній записці «Виклики національній політиці пам'яті в часи «гібридної війни»» (Виклики національній політиці пам'яті..., 2015), монографії Алли Киридон (Киридон, 2016), статтях Ірини Похиленко (Похиленко, 2023), Олександри Свйонтик, Романа Терещенка (Свйонтик, Терещенко, 2024), Святослава Ніколаєва (Ніколаєв, Терещенко, 2023), Валерії Бурлакової (Бурлакова, 2021). Окремі аспекти проблеми представлені у працях Володимира Старки, Василя Ільницького, Миколи Галіва (Ільницький, Старка, Галів, 2022; Галів, Ільницький, 2023), Олеси Куцької (Ільницький, Куцька, 2023), Віталія Тельвака (Pnytskyi, Telvak, 2024; Telvak, Pnytskyi, 2023), Орести Карпенко (Галів, Ільницький, Карпенко, 2024).

Мета статті полягає у розкритті формування в Україні історико-меморіального нарративу сучасної російсько-української війни, який включає матеріали усної історії та науково-популярні видання. Ми свідомо концентруємо свою увагу саме на цих аспектах, оскільки відповідна кіно- і телепродукція (відеоматеріали), яка транслює необхідні наративи, потребує окремого аналізу.

Виклад основного матеріалу. Увічнення пам'яті полеглих внаслідок агресії Росії проти України українських захисників здійснювалося на основі відповідних історичних нарративів, запропонованих і поширюваних УІНП. Вони передбачали визнання учасників АТО/ООС, Сил оборони України продовжувачами української визвольної боротьби, спадкоємцями славетних традицій збройної боротьби українського народу проти окупантів. Таким чином, сучасні українські захисники і захисниці, які брали участь в АТО/ООС і зараз захищають Україну від російської агресії, цілком справедливо поставлені в один ряд з героями Армії УНР, Українських січових стрільців, Української Галицької армії, Української повстанської армії.

Особливе значення УІНП надавав усній історії, записуючи свідчення учасників російсько-української війни. Крім того, інститут сприяв виданню і популяризації праць інших авторів (учених, журналістів, письменників). 12 жовтня 2015 р. відбулася перша презентація книги, яка вийшла в рамках проекту «Усна історія російсько-української війни (2014–2015)». Зміст книги склали інтерв'ю з українськими військовими ЗСУ, Національної гвардії України, працівниками Служби надзвичайних ситуацій, волонтерами. Ці опитування проводили студенти історичного факультету Запорізького національного університету, спілкуючись переважно з військовиками 79-ї та 55-ї бригад Збройних Сил України (далі – ЗСУ) (Усна історія російсько-української війни..., 2015). Редактором видання став доцент Владислав Мороко. Запис свідчень і підготовка видання до друку тривали майже рік. Про книгу і роботу дослідників позитивно відгукнулася редакція сайту «Історична правда». У статті зазначалося, що в книзі зафіксовано розповіді понад 40 учасників війни, які були поділені на групи: спогади військовослужбовців ЗСУ, Нацгвардії,

МНС, МВС тощо. Як зазначив історик Олексій Штейнле, для кожної з груп опитаних довелося розробляти окремі опитувальники, щоб науковці згодом мали можливість зіставити та осмислити ці джерела. Цей же історик наголосив на тому, що надалі заплановано присвятити окремий випуск бійцям 55-ї артилерійської бригади, а також створити сайт, на якому розміщувати записані спогади (Стартував проєкт усної історії про російсько-українську війну, 2015).

У 2016 р. УІНП спільно із Запорізьким національним університетом підготував другий випуск збірника «Усна історія російсько-української війни» (Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки)..., 2016). Редакторами випуску були професор Г. Васильчук та доцент В. Мороко. Зазначений випуск був присвячений 55-й артилерійській бригаді, 19 бійців якої упродовж лютого-травня 2015 р. дали відповідні інтерв'ю. Один з них на час видання загинув у боях. Важливою складовою частиною книги був підрозділ «Загиблі герої 55-ї бригади», який містив фотографії і біографічні довідки про 9 військовослужбовців, які віддали своє життя за Україну. Деякі з них нагороджені орденами і медалями (Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки)..., 2016, с. 451–455). Презентація цієї книги відбулася в агентстві «Укрінформ» 13 жовтня 2016 р. У ній взяв участь командир гармати 55-ї бригади Віталій Юзвенко (Усна історія російсько-української війни..., 2016). Тоді ж УІНП підготував збірник препринтів про історію Криму, підкреслюючи його давні історичні зв'язки з Україною та наводячи факти російської окупації українського півострова (Наш Крим: неросійські...).

На 2017 р. працівники УІНП розробили положення про проєкт «Усна історія АТО», удосконалили методичні рекомендації та програму опитування, записали 25 інтерв'ю українських захисників (Звіт УІНП за 2017 р.). Знову ж спільно з науково-педагогічними працівниками Запорізького національного університету було підготовлено до друку і опубліковано третій випуск збірника спогадів «Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки)» (Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки)..., 2017). Один з редакторів збірника В. Мороко назвав цю книгу квінтесенцією «окопної правди» людей, які щодня ризикують власним життям і здоров'ям у війні на Донбасі (Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки)..., 2017, с. 9). Більшість опитаних становили десантники 25-ї бригади та артилеристи 55-ї бригади. Наклад книги склав 800 примірників.

У 2018 р. УІНП звернувся до Синодального управління військового духовенства УПЦ КП з проханням дозволити провести збір свідчень (запис спогадів) капеланів, які виконували душпастирські обов'язки в українському війську під час АТО. Протягом року працівники інституту записали 30 спогадів капеланів, причому не лише УПЦ КП, але й інших конфесій. До кінця грудня 2018 р. вдалося записати загалом 55 спогадів. Прийнято на зберігання понад 20 усних свідчень, записаних не працівниками УІНП (Звіт УІНП за 2018 р.).

Розвиваючи подальшу співпрацю із Запорізьким національним університетом, УІНП підготував і видав спільними зусиллями 4-й випуск книги «Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки)» (Усна історія російсько-української війни (2014–2017 роки)..., 2018). Цього разу книга охоплювала свідчення вояків українських добровольчих військових формувань: батальйонів «Донбас», «Айдар», полку «Азов», Добровольчого українського корпусу «Правий сектор». Книга містила всього 11 спогадів, однак вони були доволі об'ємними. Так, спогади вояка на ім'я Максим (прізвище не зазначалося) з полку «Азов» охопили майже 70 сторінок тексту. Щоправда, вони публікувалися без перекладу з російської на українську. Найбільш цікавою частиною спогадів стала розповідь про проведення полком «Азов» Широкинської наступальної операції 10 лютого 2015 р. (Усна історія російсько-української війни (2014–2017 роки)..., 2018, с. 67–134).

Як відомо, результатом цієї операції стало звільнення с. Широкине та інших навколишніх сіл біля Маріуполя, що дало змогу забезпечити місто від російських артилерійських обстрілів. Відзначимо, що з нагоди 5-річчя цієї операції (у 2020 р.) командир 3-ї окремої штурмової бригади Андрій Білецький опублікував статтю, яка розкривала обставини проведення Широкинської операції (Білецький, 2020). Він назвав вояків полку «Азов», які найбільше відзначилися в проведенні операції, а деякі навіть пожертвували своїм життям заради побратимів (наприклад,

боєць з позивним «Чемпіон» з Луганська, який у цьому бою прикривав свій взвод й загинув смертю хоробрих). А. Білецький наголосив: перемоги забезпечують зростання морального духу вояків (Білецький, 2020).

Ще одним здобутком УІНП в реалізації проєкту «Усна історія АТО» стало видання книги «Дівчата зрізають коси» (*Дівчата зрізають коси...*, 2018). Книга містила спогади 25 жінок, які покинули мирне цивільне життя, вступили до лав українського війська, брали участь у російсько-українській війні, виконуючи функції снайперок, кулеметниць, медиків, мінометниць тощо. Серед них були спогади Юлії Матвієнко, Олени Білозерської, Вікторії Дворецької, Андріани Сусак, Ольги Сімонової, Олександрі Осипенко, Тетяни Дунду-Кучерявої, Юлії Філіпович, Людмили Калініної, Валерії Бурлакової, Ірини Гаркавенко, Галини Клемпоуз, Катерини Луцик, Оксани Якубової, Ольги Бенди, Яни Червоної, Юлії Паєвської, Ольги Нікішиної, Марини Валицької, Юлії Толопи, Ірини Цвілої, Маргарити Таїрян-Тимченко, Анастасії Цебринської, Діани Виноградової, Галини Євко. Відзначимо, що Юлія Паєвська (позивний «Тайра») тоді була волонтером-парамедиком в 61-му мобільному госпіталі ЗСУ. Як відомо, під час повномасштабного вторгнення вона потрапила до російського полону у березні 2022 р. під час боїв за Маріуполь, пройшла крізь катування і зневагу, повернулася додому в результаті обміну полонених (Андрейців, 2019; Про звірства росіян..., 2022). Презентація книги «Дівчата зрізають коси» відбулася у грудні 2018 р. в приміщенні Національного музею літератури в Києві (Презентація книги «Дівчата зрізають коси»...). Наступного року навколо цієї книги було організовано дискусію на тему «Жінка у війську» (Звіт УІНП за 2019 р.). У 2020 р. книгу було видано у перекладі англійською мовою (*Girls cutting their locks...*, 2020).

Свідчення про анексію Криму були зібрані та опубліковані за ініціативи УІНП у 2018 р. під назвою «Люди «сірої зони». Свідки російської анексії Криму» (Люди «сірої зони»..., 2018). Авторами проєкту виступили журналістки Анна Андрієвська та Олена Халімон, присвятивши книгу «нашим нащадкам та усім, хто постраждав від російської агресії». Зауважимо, що А. Андрієвська – уродженка Криму, а волинянка О. Халімон була співзасновницею інформаційної агенції «Голос Криму». У книзі подано більше 50 свідчень, які спростовували твердження про те, що Крим було анексовано без пролиття крові та без опору з боку кримчан. Деякі свідчення розкривають жахливу правду про російську окупацію Криму, методи роботи ФСБ, катування і вбивства інакодумців, проукраїнськи налаштованих людей. З іншого боку, вражають спогади кримського активіста Данила Михайличенка, який розповів, що деякі учителі Української гімназії в Сімферополі відверто пишалися тим, що працюватимуть на Росію, називаючи її «рятівницею кримчан» (Люди «сірої зони»..., 2018, с. 62–63). Презентації книги були проведені у Києві, Херсоні, Луцьку, Дніпрі. Крім того, у травні 2019 р. одна з авторок О. Халімон презентувала книгу в Берліні, беручи участь у заходах, організованих німецьким «Музеєм берлінської стіни» (Звіт УІНП за 2019 р.).

Маючи на меті розробити доступне і популярне видання про російську агресію проти України, УІНП у 2019 р. видав брошуру «2014: початок російсько-української війни» (Кулик, Майоров, 2014). Зміст брошури висвітлював такі аспекти: історичний контекст війни, передумови російсько-української війни, південь і Схід України – мішені російської агресії, особливості та основні події російсько-української війни (лютий – вересень 2014 р.), нормативно-правові акти України стосовно збройної агресії Російської Федерації, міжнародно-правові акти, ухвалені у відповідь на російську агресію проти України. У розділі «Особливості російсько-української війни» констатувалося, що Україна і світ мають справу з «гібридною війною» Росії проти нашої батьківщини. Водночас наголошувалося на такому: «Спротив України агресії РФ у всіх її проявах – головна перепона для розширення російського імперіалізму у світі» (Кулик, Майоров, 2014, с. 12). Важливо, що у брошурі було розміщено QR-коди, за якими можна було знайти опубліковану УІНП книжкову продукцію, присвячену проблематиці російсько-української війни (передусім чотири випуски «Усної історії російсько-української війни», книги «Дівчата зрізають коси» та «Люди «сірої зони»...»).

Упродовж 2019 р. працівники УІНП записали спогади 35 військових капеланів та 3 службовців ЗСУ (Звіт УІНП за 2019 р.). На основі цих матеріалів було підготовлено до друку та

видано збірник спогадів «Капелани. На службі Богу й Україні» (упорядники: Тетяна Ковтунович та Тетяна Привалко) (Капелани..., 2019). У передмові наголошено на тому, що понад 80% капеланів української армії складають священники ПЦУ та УГКЦ. Серед 23-х духовнослужителів, спогади яких увійшли до книги, чотири священники (Павло Гончарук, Іван Ісайович, Юрій Казміренко, Василь Хіміч) були удостоєні відзнаки о. Омеляна Ковча. У змісті можна знайти й спогади о. Андрія Зелінського, відомого священника УГКЦ, який отримав філософську освіту у США, богословську – в Італії, а також здобув фах політолога у Києво-Могилянській академії, опублікував книгу «Соняхи. Духовність під час війни». Він говорив про психологічну, духовну стійкість українських воїнів, їхню мотивацію, яка ґрунтується не так на ненависті до ворога, як на любові до рідної землі. Водночас у книзі наведено спогади двох черниць, зокрема сестри Симеони (Надія Довганюк) з УГКЦ, у якої брат загинув на війні у 2014 р. (разом з генералом Кульчицьким). Після цього вона цілеспрямовано присвятила своє життя служінню українським пораненим воїнам, працювала у військовому шпиталі в Дніпропетровській області. Крім того, у книзі були розміщені спогади Сергія Путіліна, служителя Мусульманської релігійної громади «Милість» (м. Харків). Презентацію книги проведено на початку грудня 2019 р. у Київській богословській академії, а згодом у Луцьку (Звіт УІНП за 2019 р.).

П'ятий випуск спогадів «Усна історія російсько-української війни» був виданий у 2019 р. (Усна історія російсько-української війни (2014–2019 роки), 2019). Цього разу опубліковано спогади учасників АТО і волонтерів, які мешкали у м. Енергодар Запорізької області. Книга містила спогади Катерини Стеценко, Андрія Перепілки, Надії Симоненко, Ольги Клобукової, Наталії Турлової, Михайла Гладкова, Миколи Звірика, Тетяни Ткачової, Руслана Кузнецова, Олексія Ковалюка, Валентини Деркач, Миколи Комендантова, Віктора Олександра, Івана Самойдюка, Андрія Петренчука, Валерія Скорих, Миколи Олійника, Володимира Круглякова. Цікаво те, що м. Енергодар вважалося проросійським, підтримувало під час виборів проросійської сили, зокрема Партію регіонів. Однак багато громадських активістів з початком російсько-української війни змінили свої погляди. Наприклад, волонтер Валентина Деркач належала до «Російського клубу», однак після 2014 р. брала активну участь у допомозі українським військовим (Усна історія російсько-української війни (2014–2019 роки), 2019, с. 244–251). Деякі аспекти діяльності 73-го морського центру спеціальних операцій у боротьбі з російськими окупантами відкривалися у спогадах Валерія Скорих (Усна історія російсько-української війни (2014–2019 роки), 2019, с. 347–374). Цікаві спогади надав прикордонник Володимир Кругляков, який описав важкі бої за с. Маринівка на початковому етапі російсько-української війни (Усна історія російсько-української війни (2014–2019 роки), 2019, с. 395–424). Розвідник Руслан Кузнецов розповів про діяльність 41-го розвідувального дивізіону під час боїв за Донецький аеропорт (Усна історія російсько-української війни (2014–2019 роки), 2019, с. 215–229).

У 2020 р. Міністерство у справах ветеранів виступило з ініціативою започаткувати Книгу пам'яті добровольців – захисників України. Було видано відповідний наказ, розроблено положення, в якому зазначалося, що «Книга пам'яті добровольців...» видається Міністерством у справах ветеранів задля увічнення пам'яті тих осіб, які перебували в складі добровольчих формувань, виступили на захист незалежності, територіальної цілісності, суверенітету України, загинули або пропали безвісти чи померли внаслідок поранень, каліцтв, захворювань, отриманих під час виконання бойових операцій. До книги передбачалося заносити прізвище, ім'я, по батькові, дату народження, військове звання добровольців, назву добровольчого формування, у складі якого вони брали участь в АТО, а також дату загибелі (смерті). Занесення до книги має здійснюватися на підставі рішення спеціально створеної комісії, а подавати відповідні пропозиції мають родичі загиблих добровольців або командири військових підрозділів, у складі яких воювали полеглі українські добровольці (Положення про Книгу пам'яті добровольців...). Громадське обговорення щодо зазначеного положення було проведено 21 вересня – 5 жовтня 2020 р. Проте за цей час, на жаль, не надійшло жодної пропозиції щодо змісту положення.

Того ж року світ побачила книга «Волонтери: Сила небайдужих», упорядницею якої стала Наталка Позняк-Хоменко (Позняк-Хоменко, 2020). У книзі розміщено спогади 28 волонтерів,

які у важкі роки російсько-української війни, нерідко ризикуючи життям, самовіддано допомагали як українській армії, так і цивільним громадянам України. Серед авторів спогадів були активістки Наталя Воронкова і Діана Макарова, котрі у лютому 2015 р. під час боїв за Дебальцево організували вивезення мирних мешканців міста з-під російських обстрілів (Позняк-Хоменко, 2020, с. 126–165). Волонтер Віталій Дейнега, засновник фонду «Повернись живим», який співпрацював з 95-ю бригадою, згадував про закупівлю бронезилетів і тепловізорів для українських військових на чорному ринку (Позняк-Хоменко, 2020, с. 274–285). Про свою благодійну діяльність розповів відомий волонтер і телеведучий Сергій Притула. Він зауважив: «Я трішки цікавлюся історією, але я не пам'ятаю прикладів за останні багато років, щоб громада, народ, в той момент, коли держава була на це не здатна, так стали горою за свою армію» (Позняк-Хоменко, 2020, с. 291). Презентація книги Н. Позняк-Хоменко відбулася в ефірі «Українського радіо» (Нова книга про волонтерський рух..., 2020).

Записи спогадів учасників російської-української війни, які зберігалися в УІНП, стали в пригоді для підготовки і видання ще однієї книги – «Воїни Дніпра: цінності, мотивації смисли» (упорядниці і авторка передмови Ірина Рева) (Воїни Дніпра..., 2020). У книзі наведено записані ще у 2017 р. спогади 11-ти мешканців м. Дніпро, які захищали Україну від російського агресора на початковому етапі війни. Більшість проходила службу у 25-й та 93-й бригадах ЗСУ: Артем Провалов, Максим Шевченко, Андрій Антонов, Віктор Байдачний, Віктор Шевченко, Андрій Макаров, Віктор Савченко, Дмитро Бойко, Анатолій Лебідев, Василь Гула, Анатолій Родіонов. На думку упорядниці книги, засадничими цінностями героїв-захисників України були справедливість і прагнення відновити її (Воїни Дніпра..., 2020, с. 7).

У 2021 р. була підготовлена книга Наталії Позняк-Хоменко «Без ротації», яка побачила світ у 2023 р. (Позняк-Хоменко, 2023). У ній упорядниці текстів і авторка передмови розвіювала міфи російської пропаганди про те, що на Донбасі тривала громадянська війна з 2014 р. і мешканці цього регіону вирішили добровільно приєднатися до Росії. Н. Позняк-Хоменко збрала свідчення бійців ЗСУ, які народилися і виростили на Донбасі, однак виступили проти російської окупації і в лавах українського війська боролися за свободу і територіальну цілісність України. У книзі подано спогади 21 українського воїна з Донбасу: Олександра Проскуріна, Євгена Нікітенка, Петра Моругіна, Віталія Применка, Олени Мокренчук, Сослана Дзабахідзе, Дмитра Бабкіна, Олексія Челпанова, Пилипа Красношлика, Альони Ткаченко, Сергія Малиша, Андрія Земляного, Сергія Александріна, Даниса Малихіна, Євгена Жука, Руслана Сіліна, Олександра Кісілишина, Юрія Орченка, Тараса Попова, Олени Єрохіної. Ці герої, які до війни не мали військового досвіду, однак завжди вирізнялися активною громадянською позицією, пройшли бої під Іловайськом і Дебальцево, Волновахою і Пісками. Своїми свідченнями вони доводять окупаційний характер війни на Донбасі, розкривають підступність операції російських спецслужб, відомою як «русская весна».

Накопичений матеріал дав змогу працівникам УІНП у березні 2021 р. використати матеріали проєкту «Усна історія АТО» для створення онлайн-ресурсу «Архів усної історії». У цьому онлайн-архіві містилися спогади про Голодомор, український визвольний рух, події Другої світової війни, участь українців у війні в Афганістані, а також про сучасну російсько-українську війну. Презентація онлайн-ресурсу відбулася 31 березня 2021 р. Крім того, було зібрано ще 20 свідчень очевидців російської окупації Криму, у результаті чого в УІНП створено нову колекцію матеріалів усної історії під назвою «Крим. Окупація». Значну ініціативу проявили члени громадської організації «Науково-видавниче об'єднання «Дух і Літера», які передали до УІНП 100 записів спогадів українських захисників і захисниць, які брали участь у російсько-українській війні (Звіт УІНП за 2021 р.).

У 2023 р. працівники УІНП підготували і видали брошуру «Свідчення про війну. Чернігівська і Городнянська громади» (Свідчення про війну..., 2023). У ній наведено фрагменти 25 свідчень осіб з Чернігівської та Городнянської територіальних громад, які розповідають про російську окупацію 2022 року, оборону Чернігова, повсякденне життя населення на окупованій території, злочини російський військ тощо. Збірник було видано за підтримки посольства

Нідерландів в Україні. У тому ж році на сайті УІНП було розміщено 11 історій, які розповіли цивільні українці, що стали жертвами насилля з боку російських окупантів (Звіт УІНП за 2023 р.). Тоді ж видана книга доцента Херсонського державного університету Олександра Черемісіна «Літопис цивільного спротиву Херсона у вимірах повномасштабної агресії Росії проти України у 2022 році» (Поліщук, 2024).

У 2022 р. працівники УІНП продовжували збір свідчень про російсько-українську війну. Зокрема, було записано 40 інтерв'ю з людьми, які побували під тимчасовою російською окупацією на території Чернігівської області. У співпраці з Міністерством внутрішніх справ розпочато процес запису свідчень поліціантів і нацгвардійців, які зі зброєю в руках протистояли російським загарбникам. Проект отримав назву «Герої МВС» (Звіт УІНП за 2022 р.).

Велике значення для формування історико-меморіального нарративу російсько-української війни мають документально-історичні книги українських військовослужбовців, волонтерів, журналістів. Наприклад, у 2017 р. було видано книгу морського піхотинця і добровольця батальйону «Дніпро» Романа Зіненка «Іловайський щоденник» про бої за Маріуполь і під Іловайськом (Зіненко, 2017). Ця книга, що має характер хроніки, була перевидана у тому ж році литовською мовою. У 2021 р. побачила світ книга «72. Записки комбата», автором якої був колишній командир 1-го батальйону 72-ї механізованої бригади імені Чорних Запорозжців полковник Олександр Вдовиченко («Слов'янин») (Вдовиченко, 2021). Відзначимо й книги журналістки та волонтерки Ірини Вовк, особливо «Донецький аеропорт. Справжня історія» у двох частинах (Вовк, 2022a; Вовк, 2022b), а також тритомні спогади родин загиблих українських воїнів «На щиті». Сьогодні науково-популярні, мемуарні, усно-історичні праці про російсько-українську війну, за нашими підрахунками, складають понад 60 позицій. До цього можна додати десятки художніх творів (романів, повістей, збірок оповідань, збірок поезій) про війну, які також впливають на формування історичної пам'яті українського суспільства про війну.

Висновки. Отже, увічнення пам'яті полеглих внаслідок агресії Росії проти України українських захисників здійснювалося на основі відповідних історичних нарративів, запропонованих і поширюваних УІНП. Вони передбачали визнання учасників АТО продовжувачами української визвольної боротьби, спадкоємцями славетних традицій збройної боротьби українського народу проти окупантів. Таким чином, воїни АТО були поставлені в один ряд з героями Армії УНР, Українських січових стрільців, Української Галицької армії, Української повстанської армії. Під час формування історично-меморіального нарративу російсько-української війни особливе значення надавалося усній історії – записам свідчень учасників і жертв війни. У цьому аспекті слід відзначити роботу УІНП та деяких академічних колективів (зокрема, Запорізького національного університету) щодо запису і видання свідчень українських вояків, волонтерів, очевидців війни. Серед них варто назвати п'ять книг проекту «Усна історія російсько-української війни (2014–2019)», а також видання «Дівчата зрізають коси», «Люди «сірої зони»...», «Капелани. На службі Богу й Україні», «Волонтери: Сила небайдужих», «Воїни Дніпра...», «Без ротації», «Свідчення про війну...» тощо. Вагоме значення для формування історико-меморіального нарративу сучасної російсько-української війни мають документально-історичні, мемуарні, хронікально-подієві книги українських військовослужбовців, волонтерів, журналістів.

Джерела та література

- Андрейців, І.** (2019). 9 травня – пам'ять про дідуся: як онука ветерана Другої світової стала парамедиком в АТО. *Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2018/05/9/230783>.
- Білецький, А.** (2020). Широкинська операція – день української перемоги. *Українська правда*. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/bileckyj/5e4137008138b>.
- Бурлакова, В.** (2021). Що таке пам'ятати: 17 фактів про вшанування пам'яті загиблих у російсько-українській війні. URL: https://censor.net/ua/resonance/3298318/scho_take_pamyataty_17_faktiv_pro_vshanutannya_pamyati_zagybylyh_u_rosiyiskoukrayinskiyi_viyini.
- Вдовиченко, О.** (2021). *72. Записки комбата*. Київ: Білка. 208 с.
- Виклики національній політиці пам'яті в часи «гібридної війни». Аналітична записка (2015). URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/vikliki-nacionalniy-politici-pamyati-v-chasi-gibridnoi-viyini>

- Вовк, І.** (2022а). *Донецький аеропорт. Справжня історія*. Частина 1. Новий термінал. Харків: Фоліо, 2022. 416 с.
- Вовк, І.** (2022б). *Донецький аеропорт. Справжня історія*. Частина 2. Кіборги. Харків: Фоліо, 2022. 416 с.
- Воїни Дніпра: цінності, мотивації, смисли / упоряд. та авт. передм. І. Рева; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ: К.І.С., 2020. 358 с.
- Галів, М., Ільницький, В.** (2023). Характер сучасної російсько-української війни (2014–2023): вітчизняний історіографічний дискурс. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія*. Вип. 13/55. С. 47–73.
- Галів, М., Ільницький, В., Карпенко, О.** (2024). Проблематика геноциду Росії щодо українців в українських засобах масової інформації (2022–2024). *Новітня доба* / гол. ред. М. Романюк. Вип. 12. С. 75–96.
- Гриценко, О.** (2017). *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати*. Київ: К.І.С. 1136 с.
- Дівчата зрізають коси. Книга спогадів / російсько-українська війна (2018) / упоряд. Є. Подобна. УІНП. Київ: Люта справа. 346 с.
- Звіт УІНП за 2017 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2017-rik>
- Звіт УІНП за 2018 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/765>
- Звіт УІНП за 2019 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2019-rik>
- Звіт УІНП за 2021 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2021-rik>
- Звіт УІНП за 2022 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2022-rik>
- Звіт УІНП за 2023 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2023-rik>
- Зіненко, Р.** (2017). *Іловайський щоденник*. Харків: Фоліо. 282 с.
- Ільницький, В., Куцька, О.** (2023). Періодизація російсько-української війни (2014–2022) в українському науковому дискурсі. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія*. Вип. 13/55. С. 162–177.
- Ільницький, В., Старка, В., Галів, М.** (2022). Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України. *Український історичний журнал*. Вип. 5. С. 43–55. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.043>.
- Капелани. На службі Богу й Україні (2019) / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко. Київ: ФОП Гончарук А.Б. 424 с.
- Киридон, А.** (2016). Гетеротопії пам'яті. Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр. 320 с.
- Киридон, А.** (2015). Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Вип. 15. С. 244–250.
- Кулик, Р., Майоров, М.** (2014). *2014: початок російсько-української війни*. Київ: УІНП. 41 с.
- Литвиновська, Ю.** (2024). Етапи реалізації політики пам'яті в Україні (1991–2023 рр.). *Консенсус*. № 1. С. 92–104.
- Люди «сірої зони». Свідки російської анексії Криму 2014 року* (2018) / упоряд. та вступ А. Андрієвська, О. Халімон. Київ: К.І.С. 264 с.
- Наш Крим: неросійські історії українського півострова. URL: <https://old.uinp.gov.ua/ebook/nash-krim-nerosiiski-istorii-ukrainskogo-pivostrova>.
- Ніколаєв, С., Терещенко, Р.** (2023). Діяльність Українського інституту національної пам'яті щодо збереження пам'яті про сучасну російсько-українську війну у 2022 р. *Наука і освіта України в умовах російсько-української війни: виклики та завдання в контексті національної безпеки. Том I*. Київ – Дрогобич – Львів – Переяслав – Ужгород – Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика». С. 34–37.
- Нова книга про волонтерський рух виходить до дня волонтера в Україні. (2020). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=c467p0pn8M4>
- Позняк-Хоменко, Н.** (2020). *Волонтери: сила небайдужих*. Тернопіль: Джура, 2020. 360 с.
- Позняк-Хоменко, Н.** (2023). *Без ротації*. Тернопіль: Джура. 224 с.
- Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь / В. Яблонський, В. Лозовий, О. Валевський, С. Здіорук, С. Зубченко та ін. / за заг. ред. В. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 144 с.
- Поліщук, М.** (2024). Літопис спротиву Херсона: вийшла книга, в якій зібрані реальні історії життя херсонців під час окупації. *Гривна*. URL: <https://grivna.ua/podii/litopis-sprotivu-hersona:-viiyshla-kniga-v-yakiy-zibrani-realni-istoriyi-zhittya-hersonciv-pid-chas-okupaciyi>
- Положення про Книгу пам'яті добровольців – захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України. URL: <https://mva.gov.ua/gromadskosti/category/193-consultations-with-the-public/konsultaciyi-z-gromadskistyuu>

- Похиленко, І.** (2023). Тенденції актуалізації історичної пам'яті в контексті сучасної російсько-української війни. *Розумовські зустрічі: збірник наукових праць*. Вип. 10. С. 77–85.
- Презентація книги «Дівчата зрізають коси» у Києві. *Litcentr*. URL: <https://litcentr.in.ua/news/2018-12-11-9444>.
- Про звірства росіян мають розповідати ті, хто пройшов через полон. Інтерв'ю з парамедиком Тайрою (2022). URL: <https://uatv.ua/uk/pro-zvirstva-rosiyan-mayut-rozpovidaty-ti-hto-projshov-cherez-polon-interv-yu-z-paramedykom-tajroyu>.
- Свідчення про війну. Чернігівська і Городнянська громади / уклал. Т. Ковтунович. Чернігів, 2023. 36 с.
- Свійонтик, О., Терешенко, Р.** (2024). Діяльність Українського інституту національної пам'яті щодо збереження пам'яті про сучасну російсько-українську війну у 2014–2021 роках. *Новітня доба* / гол. ред. М. Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів. Вип. 12. С. 18–32.
- Стартував проєкт усної історії про російсько-українську війну (2015). *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2015/10/12/148615>.
- Усна історія російсько-української війни (2014–2015 роки)* (2015) / за ред. В. Мороко. Вип. 1. Київ: К.І.С. 176 с.
- Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки)* (2016) / за ред. Г. Васильчука, В. Мороко. Вип. 2. Київ: К.І.С. 464 с.
- Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки)* (2017) / за ред. В. Мільчева, В. Мороко. Вип. 3. Київ: К.І.С. 200 с.
- Усна історія російсько-української війни (2014–2017 роки)* (2018) / за ред. В. Мороко. Вип. 4. Київ: К.І.С. 384 с.
- Усна історія російсько-української війни (2014–2019 роки)* (2019) / за ред. В. Мороко. Вип. 5. Київ: К.І.С. 432 с.
- Усна історія російсько-української війни. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2096421-usna-istoria-rosijskoukrainskoi-vijni.html>.
- Girls cutting their locks. A book of memories / the Russo-Ukrainian War / Y. Podobna, texts; Ukrainian Institute of National Remembrance, Luta Sprava Publishing, Kyiv, 2020. 344 p.
- Ілнєтський, В., & Телвак, В.** (2024). Ukraine Under the Conditions of the Second Year of Existential War in Analysts' Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeyskiy Istorychnyi Visnyk East European Historical Bulletin*. Vyp. 31. P. 218–237. DOI: 10.24919/2519-058X.31.306344.
- Телвак, В. & Ілнєтський, В.** (2023). A Year of Existential War in Analytical Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeyskiy Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*. Vyp. 27. P. 249–258. DOI: 10.24919/2519-058X.27.281552.

References

- Andreitsiv, I.** (2019). 9 travnia – pamiat pro didusia: yak onuka veterana Druhoi svitovoi stala paramedykom v ATO [May 9 – memory of grandfather: how the granddaughter of a WWII veteran became a paramedic in the ATO]. *Ukrainska pravda*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2018/05/9/230783> [in Ukrainian].
- Biletskyi, A.** (2020). Shyrokynska operatsiia – den ukrainskoi peremohy [Shyrokynsk operation – Ukrainian victory day]. *Ukrainska pravda*. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/bileckyj/5e4137008138b> [in Ukrainian].
- Burlakova, V.** (2021). *Shcho take pamiataty: 17 faktiv pro vshanuvannia pamiati zahyblykh u rosiisko-ukrainskii viini* [What is remembering: 17 facts about honoring the memory of those who died in the Russian-Ukrainian war]. URL: https://censor.net/ua/resonance/3298318/scho_take_pamyataty_17_faktiv_pro_vshanuvannya_pamyati_zagybylyh_u_rosiyiskoukrayinskiyi_viyini [in Ukrainian].
- Vdovychenko, O.** (2021). 72. *Zapysky kombata* [72. Notes of a Kombata]. Kyiv: Bilka. 208 s.
- Vyklyky natsionalnii politytsi pamiati v chasy "hibrydnoi viiny"*. *Analitichna zapyska* [Challenges to the National Politics of Memory in the Time of "Hybrid War". Analytical Note]. (2015). URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/viklyki-natsionalniy-politici-pamyati-v-chasi-gibrydnoi-viyni> [in Ukrainian].
- Vovk, I.** (2022a). *Donetskyi aeroport. Spravzhnia istoriia* [Donetsk Airport. The Real Story]. Chastyina 1. Novyi terminal. Kharkiv: Folio, 2022. 416 s. [in Ukrainian].
- Vovk, I.** (2022b). *Donetskyi aeroport. Spravzhnia istoriia* [Donetsk Airport. The Real Story]. Chastyina 2. Kiborhy. Kharkiv: Folio, 2022. 416 s. [in Ukrainian].
- Voiny Dnipra: tsinnosti, motyvatsii, smysly* [Dnieper Warriors: Values, Motivations, Meanings] (2020) / uporiad. ta avt. peredm. I. Reva; Ukr. in-t nats. pamiati. Kyiv: K.I.S. 358 s. [in Ukrainian].
- Haliv, M., Ілнєтський, В.** (2023). Kharakter suchasnoi rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2023): vitchyzniani istoriografichniy diskurs [The Nature of the Modern Russian-Ukrainian War (2014–2023): Domestic Historiographical Discourse]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*. Seriya: Istorii. Vyp. 13/55. S. 47–73 [in Ukrainian].

- Haliv, M., Ilnytskyi, V., Karpenko, O.** (2024). Problematyka henotsydu Rosii shchodo ukrainsiv v ukrainskykh zasobakh masovoi informatsii (2022–2024) [The issue of the genocide of Russia against Ukrainians in the Ukrainian mass media (2022–2024)]. *Novitnia doba / hol. red.* Mykhailo Romaniuk. Vyp. 12. S. 75–96 [in Ukrainian].
- Hrytsenko, O.** (2017). *Prezydenty i pamiat. Polityka pamiaty prezidentiv Ukrainy (1994–2014): pidhruntia, poslannia, realizatsiia, rezultaty* [Presidents and memory. The policy of memory of the presidents of Ukraine (1994–2014): background, message, implementation, results]. Kyiv: “K.I.S.”. 1136 s. [in Ukrainian].
- Divchata zrizaiut kosy. Knyha spohadiv* [Girls cut their braids. Book of memories] / rosiisko-ukrainska viina (2018) / Uporiad. Yevheniia Podobna. UINP. Kyiv: Liuta sprava. 346 s. [in Ukrainian].
- Zvit UINP za 2017 r. [UINP report for 2017] URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2017-rik> [in Ukrainian].
- Zvit UINP za 2018 r. [UINP report for 2018] URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/765> [in Ukrainian].
- Zvit UINP za 2019 r. [UINP Report for 2019] URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2019-rik> [in Ukrainian].
- Zvit UINP za 2021 r. [UINP Report for 2021] <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2021-rik> [in Ukrainian].
- Zvit UINP za 2022 r. [UINP Report for 2022] URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2022-rik> [in Ukrainian].
- Zvit UINP za 2023 r. [UINP Report for 2023] URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2023-rik> [in Ukrainian].
- Zinenko, R.** (2017). *Ilovaiskyi shchodennyk* [Ilovaiskyi diary]. Kharkiv: Folio. 282 s. [in Ukrainian].
- Ilnytskyi, V., Kutska, O.** (2023). Periodyzatsiia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2022) v ukrainskomu naukovomu diskursi [Periodization of the Russian-Ukrainian war (2014–2022) in Ukrainian scientific discourse]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Ivana Franka. Seriia Istoriia*. Vyp. 13/55. S. 162–177 [in Ukrainian].
- Ilnytskyi, V., Starka, V., Haliv, M.** (2022). Rosiiska propaganda yak element pidhotovky do zbroinoi agresii proty Ukrainy [Russian propaganda as an element of preparation for armed aggression against Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Vyp. 5. S. 43–55. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.043> [in Ukrainian].
- Kapelany. Na sluzhbi Bohu y Ukraini* [Chaplains. In the service of God and Ukraine] (2019) / Uporiad. T. Kovtunovych, T. Pryvalko. Kyiv: FOP Honcharuk A. 424 s. [in Ukrainian].
- Kyrydon, A.** (2016). *Heterotopii pamiat. Teoretyko-metodolohichni problemy studii pamiat* [Heterotopias of memory. Theoretical and methodological problems of memory studies]. Kyiv: Nika-Tsentr. 320 s. [in Ukrainian].
- Kyrydon, A.** (2015). Polityka pamiat v Ukraini (1991–2015 rr.) [The politics of memory in Ukraine (1991–2015)]. *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*. Vyp. 15. S. 244–250 [in Ukrainian].
- Kulyk, R., Maiorov, M.** (2014). *2014: pochatok rosiisko-ukrainskoi viiny* [2014: the beginning of the Russian-Ukrainian war]. Kyiv: UINP. 41 s. [in Ukrainian].
- Lytvynovska, Yu.** (2024). Etapy realizatsii polityky pamiat v Ukraini (1991–2023 rr.) [Stages of implementation of memory policy in Ukraine (1991–2023)]. *Konsensus*. № 1. S. 92–104 [in Ukrainian].
- Liudy “siroi zony”. Svidky rosiiskoi aneksii Krymu 2014 roku* [People of the “gray zone”. Witnesses of the Russian annexation of Crimea in 2014] (2018) / uporiad. ta vstup Andriievska A., Khalimon O. Kyiv: K.I.S. 264 s. [in Ukrainian].
- Nash Krym: nerosiiski istorii ukrainskoho pivostrova* [Our Crimea: non-Russian histories of the Ukrainian peninsula]. URL: <https://old.uinp.gov.ua/ebook/nash-krim-nerosiiski-istorii-ukrainskogo-pivostrova> [in Ukrainian].
- Nikolaiev, S., Tereshchenko, R.** (2023). Diialnist Ukrainskoho instytutu natsionalnoi pamiat shchodo zberezhenia pamiat pro suchasnu rosiisko-ukrainsku viinu u 2022 r. [Activities of the Ukrainian Institute of National Remembrance to Preserve the Memory of the Modern Russian-Ukrainian War in 2022]. *Nauka i osvita Ukrainy v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny: vyklyky ta zavdannia v konteksti natsionalnoi bezpeky. Tom I*. Kyiv – Drohobych – Lviv – Pereiaslav – Uzhhorod – Zaporizhzhia: Vydavnychy dim “Helvetyka”. S. 34–37 [in Ukrainian].
- Nova knyha pro volonterskyi rukh vykhodyt do dnia volontera v Ukraini.* (2020). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=c467p0pn8M4> [in Ukrainian].
- Pozniak-Khomenko, N.** (2020). *Volontery: syla neбайдужykh* [A New Book on the Volunteer Movement Comes Out for Volunteer Day in Ukraine]. Ternopil: Dzhura, 2020. 360 s. [in Ukrainian].
- Pozniak-Khomenko, N.** (2023). *Bez rotatsii* [Volunteers: The Power of the Carefree]. Ternopil: Dzhura. 224 s. [in Ukrainian].

- Polityka historycznej pamięci w kontekście bezpieczeństwa Ukrainy: analityczna dopowiad [The policy of historical memory in the context of national security of Ukraine: analytical report] / Yablonskyi V., Lozovyi V., Valevskyi O., Zdioruk S., Zubchenko S. ta in. / za zah. red. V. Yablonskoho. Kyiv: NISD, 2019. 144 s. [in Ukrainian].*
- Polishchuk, M.** (2024). Litopys sprotyvu Khersona: vyishla knyha, v yakii zibrani realni istorii zhyttia khersontsiv pid chas okupatsii [Chronicle of the Kherson Resistance: a book has been published, which collects real stories of the lives of Kherson residents during the occupation]. *Hryvna*. URL: <https://grivna.ua/podii/litopis-sprotivu-hersona:-viyshla-kniga-v-yakii-zibrani-realni-istoriyi-zhittya-hersonciv-pid-chas-okupatsiyi> [in Ukrainian].
- Polozhennia pro Knyhu pamiaty dobrovoltsiv – zakhysnykiv Ukrainy, yaki zahynuly v borotbi za nezalezhnist, suverenitet i terytorialnu tsilnist Ukrainy [Regulations on the Book of Memory of Volunteers – Defenders of Ukraine, Who Died in the Fight for Independence, Sovereignty and Territorial Integrity of Ukraine]. URL: https://mva.gov.ua/gromadskosti/category/193-consultations-with-the-public/konsultaciyi-z-gromadskistyuu [in Ukrainian].*
- Pokhylenko, I.** (2023). Tendentsii aktualizatsii historycznoi pamiaty v kontekstie suchasnoi rosiisko-ukrainskoi viiny [Trends in the actualization of historical memory in the context of the modern Russian-Ukrainian war]. *Rozumovski zustrichi: zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 10. S. 77–85 [in Ukrainian].
- Prezentatsiia knyhy “Divchata zrizaiut kosy” u Kyievi [Presentation of the book “Girls cut their braids” in Kyiv]. *Litcentr*. URL: <https://litcentr.in.ua/news/2018-12-11-9444> [in Ukrainian].
- Pro zvirstva rosiian maiut rozpovidaty ti, khto proishov cherez polon. Interviu z paramedykom Tairoiuu [Those who went through captivity should tell about the atrocities of the Russians. Interview with paramedic Tyra]. (2022). URL: <https://uatv.ua/uk/pro-zvirstva-rosiyan-mayut-rozpovidaty-ti-hto-proishov-cherez-polon-interv-yu-z-paramedykom-tajroyuu> [in Ukrainian].
- Svidchennia pro viinu. Chernihivska i Horodnianska hromady [Testimony about the war. Chernihiv and Horodnyan communities] (2023) / ukl. T. Kovtunovych. Chernihiv. 36 s. [in Ukrainian].
- Sviontyk, O., Tereshchenko, R.** (2024). Diialnist Ukrainskoho instytutu natsionalnoi pamiaty shchodo zberezhenntia pamiaty pro suchasnu rosiisko-ukrainsku viinu u 2014–2021 rokakh [Activities of the Ukrainian Institute of National Remembrance in preserving the memory of the modern Russian-Ukrainian war in 2014–2021]. *Novitnia doba / hol. red. Mykhailo Romaniuk; NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha*. Lviv. Vyp. 12. S. 18–32 [in Ukrainian].
- Startuvav proekt usnoi istorii pro rosiisko-ukrainsku viinu [The project of oral history about the Russian-Ukrainian war has started] (2015). *Istorychna pravda*. <https://www.istpravda.com.ua/short/2015/10/12/148615> [in Ukrainian].
- Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2015 roky) [Oral History of the Russian-Ukrainian War (2014–2015)]* (2015) / za red. V. Moroko. Vyp. 1. Kyiv: K.I.S. 176 s. [in Ukrainian].
- Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2016 roky) [Oral History of the Russian-Ukrainian War (2014–2016)]* (2016) / za red. H. Vasylychuka, V. Moroko. Vyp. 2. Kyiv: K.I.S. 464 s. [in Ukrainian].
- Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2016 roky) [Oral History of the Russian-Ukrainian War (2014–2016)]* (2017) / za red. V. Milcheva, V. Moroko. Vyp. 3. Kyiv: K.I.S. 200 s. [in Ukrainian].
- Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2017 roky) [Oral history of the Russian-Ukrainian war (2014–2017 years)]* (2018) / za red. V. Moroko. Vyp. 4. Kyiv: K.I.S. 384 s. [in Ukrainian].
- Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2019 roky) [Oral history of the Russian-Ukrainian war (2014–2019 years)]* (2019) / za red. V. Moroko. Vyp. 5. Kyiv: K.I.S. 432 s. [in Ukrainian].
- Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny [Oral history of the Russian-Ukrainian war]. *Ukrinform*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2096421-usna-istoria-rosijskoukrainskoi-vijni.html> [in Ukrainian].
- Girls cutting their locks. A book of memories / the Russo-Ukrainian War / Y. Podobna, texts; Ukrainian Institute of National Remembrance, Luta Sprava Publishing, Kyiv, 2020. 344 p. [in English].
- Ilnytskyi, V., & Telvak, V.** (2024). Ukraine Under the Conditions of the Second Year of Existential War in Analysts’ Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk East European Historical Bulletin*. Vyp. 31. P. 218–237. DOI: 10.24919/2519-058X.31.306344 [in English].
- Telvak, V. & Ilnytskyi, V.** (2023). A Year of Existential War in Analytical Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*. Vyp. 27. P. 249–258. DOI: 10.24919/2519-058X.27.281552 [in English].

УДК 331.105.449(477)

DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.24>**Ганна ДОБРОВОЛЬСЬКА**

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри іноземних мов і гуманітарних дисциплін, Академія праці, соціальних відносин і туризму, вул. Кільцева дорога, 3-А, м. Київ, Україна, індекс 03187 (аппа. d5152@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4896-4154>

Бібліографічний опис статті: Добровольська, Г. (2025). Основні тенденції трансформації профспілкового членства в Україні під час воєнного стану. *Українські історичні студії*, 17 (59). 224–230. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.24>

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРОФСПІЛКОВОГО ЧЛЕНСТВА В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Мета дослідження полягає у визначенні основних тенденцій трансформації профспілкового членства в Україні під час воєнного стану. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності. Основою дослідження також є методи формальної логіки, аналізу, синтезу, порівняння, історико-проблемний, історико-системний та історико-хронологічний. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше встановлено причинно-наслідкові зв'язки у динаміці профспілкового членства в умовах воєнного стану. Проаналізовано вплив економічних, соціальних, міграційних процесів, внутрішніх проблем профспілок, які виникли під час війни, на їх чисельність та структуру. **Висновки.** Встановлено, що воєнний стан суттєво вплинув на чисельність і структуру профспілкового членства в Україні, що спричинило його значне скорочення та диспропорції. Від кількості членів профспілок залежать їхня сила, впевненість, ефективність і перспективи розвитку. Для відновлення довіри працівників і залучення нових членів профспілкам необхідно впроваджувати нові сучасні підходи: розвивати цифрові платформи, проводити інформаційні кампанії, особливо серед молоді, пропонувати програми підтримки кар'єрного зростання та навчання. Прозорість діяльності, роз'яснення ролі профспілок у захисті трудових прав і демонстрація конкретних успішних прикладів своєї діяльності сприятимуть зростанню їхньої привабливості. Необхідно сформувати і активно впроваджувати сучасну профспілкову ідеологію, яка базуватиметься на повазі гідності та інтересів людини праці, а також на свідомому підході до членства у профспілках. Отже, майбутнє профспілкового руху в Україні залежить від його здатності відповідати очікуванням працівників. Досягти цього можна лише тоді, коли переваги члена профспілки будуть очевидними, реальними та практично відчутними порівняно зі становищем інших працівників.

Ключові слова: профспілкове членство, воєнний стан, профспілки, працівники, чисельність профспілки.

Hanna DOBROVOLSKA

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor at the Department of Foreign Languages and Humanities, Academy of labor, social relations and tourism, 3-A, Kiltseva Doroha Str, Kyiv, Ukraine, postal code 03187 (anna.d5152@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4896-4154>

To cite this article: Dobrovolska, H. (2025). Osnovni tendentsii transformatsii profspilkovogo chlenstva v Ukraini pid chas voiennoho stanu [Main trends of trade union membership transformation in Ukraine under martial law]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17 (59). doi: [in Ukrainian]. 224–230. <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.24>

MAIN TRENDS OF TRADE UNION MEMBERSHIP TRANSFORMATION IN UKRAINE UNDER MARTIAL LAW

Summary. *The purpose of the study is to identify the main trends of trade union membership transformation in Ukraine under martial law. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, and systematization. The research also uses the methods of formal logic, analysis, synthesis, comparison, historical-problematic, historical-systemic, and historical-chronological. The scientific novelty lies in the fact that for the first-time cause-and-effect relationships in the dynamics of trade union membership under martial law have been established. The impact of economic, social, migration process, and internal problems of trade unions, arising during the war, on their number and structure has been analyzed. Conclusions.* The article establishes that martial law has significantly affected the number and structure of trade union membership in Ukraine, which has led to its significant reduction and disproportions. The strength, confidence, efficiency and development prospects of trade unions depend on the number of members. To restore the workers' trust and attract new members, trade unions need to implement new modern approaches: develop digital platforms, conduct information campaigns, especially for young people, offer career support and training programs. Transparency of activities, clarification of the role of trade unions in protecting labor rights and demonstration of specific successful examples of their activities will contribute to the increase of their attractiveness. It is necessary to form and actively implement modern trade union ideology, which will be based on respect for the dignity and interests of the working person, as well as on a conscious approach to membership in trade unions. Therefore, the future of the trade union movement in Ukraine depends on its ability to meet the expectations of workers. This can be achieved only when the advantages of being a trade union member are obvious, real and practically tangible in comparison with the situation of other workers.

Key words: trade union membership, martial law, trade unions, workers, trade unions size.

Постановка проблеми. Проблема скорочення профспілкового членства протягом останніх десятиліть турбує весь міжнародний профспілковий рух. Як зазначають дослідниці Ю. Гришина та Г. Чанишева, скорочення зайнятості в обробних галузях, поширення нестандартних і адаптивних форм зайнятості, розвиток неформальної економіки разом зі змінами трудового законодавства та моделей поведінки працівників, обмеженнями і порушенням прав профспілок призвело до скорочення їх чисельності в більшості країн світу (Гришина & Чанишева, 2022, с. 200).

Очевидно, що ефективна діяльність профспілок, як громадських організацій, безпосередньо пов'язана з їх чисельністю. Чим більша кількість членів, тим більша у профспілок ймовірність привернути увагу соціальних партнерів до своїх проблем, тим вони впливовіші та авторитетніші.

Дослідження основних тенденцій трансформації профспілкового членства під час воєнного стану є актуальним, оскільки дає змогу виявити причини та наслідки зменшення кількості членів профспілок, розробити сучасні підходи до збереження чинних та залучення нових членів. Це, у свою чергу, сприятиме стійкості та розвитку профспілкового руху в повоєнній Україні.

Аналіз досліджень. Проблеми регулювання соціально-трудомих відносин, діяльності профспілок України на сучасному етапі, у тому числі питання профспілкового членства, досліджували Ю. Гришина, Г. Чанишева (Гришина & Чанишева, 2022), О. Жук (Жук, 2024), О. Шапоренко (Шапоренко, 2018), Л. Шостак, М. Яровенко (Шостак & Яровенко, 2017), Л. Яценко (Яценко, 2023; Яценко, 2024). Проте проблеми трансформації профспілкового членства під час воєнного стану поки що не мають достатнього наукового обґрунтування, тому потребують вивчення.

Мета статті полягає у визначенні основних тенденцій трансформації профспілкового членства в Україні під час воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. З 90-х рр. ХХ ст. чисельність членів українських профспілок постійно скорочувалася. Так, з 1990 р. до 2021 р. кількість зменшилася з 25 млн до 4,35 млн осіб, тобто на 83%. В умовах воєнного стану зменшення кількості членів профспілок прискорилося. На 1 січня 2024 р. до складу найбільш представницького профспілкового об'єднання – Федерації профспілок України (ФПУ) входила 71 членська організація, з них 46 всеукраїнських профспілок і 25 територіальних профоб'єднань із загальною чисельністю 2,73 млн, тобто лише за два роки

війни кількість членів профспілок зменшилася майже на 37% (Про основні дії та результати діяльності ФПУ..., 2024, с. 3).

Під час повномасштабної війни відбулися зміни в організаційній структурі всеукраїнських профспілок. Кількість первинних організацій зменшилася на 4 440 організацій, або 11,5%, об'єднаних організацій – на 531, районних – на 179, міських – на 9, обласних – на 17 організацій. Це призвело до зменшення на 4,6% штатної чисельності працівників профспілкових організацій. Натомість на 13 зросла кількість територіальних організацій, що пов'язано з адміністративно-територіальною реформою (Про зведені статистичні дані членських організацій..., 2023). Важливою подією у 2022 р. стало прийняття до складу ФПУ Всеукраїнської профспілки спортсменів, працівників сфер фізичної культури і спорту, молодіжної політики та національно-патріотичного виховання з чисельністю 8,9 тис. членів (Про основні дії та результати діяльності ФПУ..., 2024, с. 3).

Зазнала трансформацій регіональна структура профспілкового членства. У західних регіонах України відбулося зростання кількості членів профспілок, що зумовлено релокацією підприємств та збільшенням кількості внутрішньо переміщених осіб. Упродовж 2022–2023 рр. за урядовою програмою релокації в безпечніші регіони країни перемістили 800 підприємств, з них 623 відновили роботу на новому місці (Бережна, 2023). Проте у східних і південних регіонах діяльність профспілок через бойові дії була значно ускладнена або повністю припинена.

Через руйнування промислових регіонів, а також окупацію східних та частини південних регіонів України відбувалося значне падіння чисельності профспілкового членства у всеукраїнських профспілках промислової сфери. Так, під час повномасштабної війни на 41% зменшилося членство у профспілці металургів, на 39,7% – у профспілці машметалу, на 47,8% – у профспілці суднобудування, 40% членів втратила профспілка оборонної промисловості. Спостерігалось падіння профспілкового членства у бюджетній сфері, яке становило майже 255 тис. осіб, або 47,8% від загального зменшення кількості членів профспілок. Найбільшого скорочення зазнали профспілки працівників освіти і науки – 124,8 тис. осіб, охорони здоров'я – 86,5 тис. осіб, державних установ – 20,4 тис. осіб, культури – 15 тис. осіб (Про зведені статистичні дані членських організацій..., 2023).

Причини зменшення профспілкового членства в умовах воєнного стану можна об'єднати у дві групи: зовнішні та внутрішні.

До зовнішніх причин насамперед слід віднести початок повномасштабної війни та введення правового режиму воєнного стану 24 лютого 2022 р. Активні бойові дії, окупація частини території України призвели до руйнації профспілкової інфраструктури, втрати зв'язку з частиною членів профспілок та керівництвом їхніх профорганів, загибелі спілчан.

Наступним вагомим фактором стало законодавче обмеження трудових прав на період воєнного стану, зокрема на проведення колективних дій і страйку. Як зазначають у своєму дослідженні професори Ю. Гришина та Г. Чанишева, в умовах воєнного стану змінився також зміст основних функцій профспілок (Гришина & Чанишева, 2022). Аналізуючи сучасне законодавство, дослідниці дійшли висновку, що в умовах воєнного стану повноваження профспілок можуть зазнавати обмежень. Зокрема, передбачено можливість зупинення за ініціативою роботодавця на період воєнного стану дії окремих положень колективного договору, призупинення культурно-масової, фізкультурної та оздоровчої роботи, змінено зміст такої функції профспілок, як здійснення громадського контролю за додержанням законодавства про працю та про охорону праці. Отже, зазначені зміни суттєво обмежили повноваження профспілок та знизили їхню роль у соціально-трудових відносинах, що призвело до скорочення їхнього членства.

Повномасштабна війна зумовила значну міграцію населення як усередині країни, так і за її межі. У 2024 р. за кордоном перебували 7,7 млн українців (Сітнікова, 2024). Станом на жовтень 2024 р. в Україні офіційно було зареєстровано 4,7 млн внутрішньо переміщених осіб (Інформаційно-обчислювальний центр..., 2024). Ці обставини призвели до припинення багатьма працівниками членства у профспілкових організаціях.

Падіння економіки внаслідок війни, зруйновані й закриті через бойові дії підприємства, міграція та мобілізація на фронт населення, а також скорочення працівників у різних сферах і галузях негативно вплинули на український ринок праці, призвели до втрати робочих місць

і, як наслідок, до зменшення кількості членів профспілок. У 2023 р. в Україні налічувалося 9 млн офіційно працевлаштованих, тоді як у 2021 р. було 11,5 млн (В Мінекономіки ознайомили місію МВФ..., 2024). При цьому, за даними Міністерства економіки України, на ринку праці спостерігався дефіцит кадрів у майже 30% (Добробут у компанії та дефіцит кадрів..., 2024). Проте за даними неурядового дослідницького центру «Центр економічної стратегії» з посиленням на оцінку дослідницької агенції Info Sapiens, у грудні 2024 р. рівень безробіття в Україні був достатньо високим, становлячи становив 14,2% (Самойлюк, 2025).

Під час воєнного стану відбулися зміни у структурі зайнятості. У своєму дослідженні доцент О. Жук зазначає, що в умовах війни масштаби та негативні наслідки неформальної зайнятості набули ще більшого поширення (Жук, 2024). У 2023 р. тіньова зайнятість в Україні оцінювалася на рівні 9% зайнятого населення (В Україні тіньова зайнятість складає 9%, 2023). У березні 2024 р. за приблизними підрахунками рівень неформальної зайнятості вже складав понад 20% від загальної кількості працівників (Длігач, 2024). Отже, збільшення кількості працівників у неформальному секторі економіки ускладнює організацію профспілкового руху в Україні та спричиняє втрату його членів.

Одним із зовнішніх факторів, що призвів до скорочення кількості членів профспілок під час воєнного стану, став активний розвиток таких форм зайнятості, як віддалена робота та гнучкі графіки, які набули популярності завдяки своїм перевагам у цей період. В Україні під час повномасштабної війни кількість вакансій з можливістю працювати дистанційно зросла приблизно на 40% (Яценко, 2024).

Погоджуємося з припущенням доцента О. Жука, що з огляду на сучасні умови трудової діяльності та світові тренди на ринку праці нові гнучкі форми зайнятості будуть здобувати все більшої популярності (Жук, 2024). Це, безумовно, створює серйозні виклики для збільшення профспілкового членства.

Ще однією причиною втрати членів профспілок стала мобілізація працівників на фронт. У 2024 р. через посилення процесів мобілізації звільнилося 14,6% працівників (Длігач, 2024).

Наступний зовнішній чинник скорочення профспілкового членства в Україні – зниження доходів та рівня життя населення. Під час повномасштабної війни кількість українців, які живуть за межею бідності, зросла на 1,8 млн осіб з 2020 р., що становить близько 29% від усього населення країни. У червні 2023 р. близько 25% українців не мали достатньо грошей, щоб купити їжу (Shalal, 2024). За таких обставин багато працівників змушені були заощаджувати, зокрема на сплаті членських внесків.

Впливають на чисельність профспілкового членства і психологічні чинники, адже війна породжує стрес, невпевненість у майбутньому та зміну життєвих пріоритетів. За оцінками Всесвітньої організації охорони здоров'я, в Україні близько 10 млн людей мають ризик психічних розладів (В Україні близько 10 мільйонів людей..., 2024). Тому для багатьох людей першочерговим завданням в умовах війни стало виживання та збереження ментального здоров'я, що відсунуло на другий план участь у колективних діях.

Для більш повного аналізу причин скорочення профспілкового членства в умовах воєнного стану необхідно також визначити внутрішні чинники. Серед них можна виділити низький рівень захисту профспілкою своїх членів, слабкість позиції профспілок як сторони соціального діалогу на всіх його рівнях, низьку якість змісту колективних договорів, їхню невідповідність інтересам працівників, відсутність профспілкової ідеології, нерозуміння працівниками захисної функції профспілок, недовіру до них, розчарування в їхній дієвості та ефективності, втрату мотивації профспілкового членства, зниження престижу роботи в профспілкових органах у зв'язку з недостатньою захищеністю їхніх працівників, залежність голів первинних профорганізацій від роботодавців, організаційну слабкість профспілок. Ці причини впливали на скорочення профспілкового членства упродовж всього періоду незалежності України, але деякі з них в умовах війни посилилися ще більше.

На думку професора О. Шапоренка, пасивність та інертність членів профспілки пов'язані не тільки з неефективністю діяльності профспілкових організацій, але й зі зміною ставлення самих членів профспілки до організації. Працівники очікують, що профспілка сприятиме

реалізації їхніх інтересів на конкретному робочому місці, тобто чекають не стільки захисту, скільки допомоги (Шапоренко, 2018).

Висновки. Таким чином, воєнний стан суттєво вплинув на чисельність та структуру профспілкового членства в Україні, спричинивши його значне скорочення та диспропорції. Погоджуємося з твердженням, що профспілка, яка бажає бути успішною, повинна постійно боротися за високий рівень членства (Шостак & Яровенко, 2017). Саме значна кількість членів надає профспілці силу, впевненість, ефективність і перспективи розвитку.

Тому пріоритетним завданням для профспілок є відновлення рівня довіри з боку працівників та залучення нових членів, особливо у повоєнний період. Для цього необхідно впроваджувати сучасні підходи та інноваційні рішення: активно розвивати цифрові платформи для діяльності та комунікації, роз'яснювати роль профспілок у захисті соціально-економічних і трудових прав, популяризувати переваги профспілкового членства. Значну увагу слід приділити проведенню інформаційних кампаній, особливо серед молоді, та розробленню програм, орієнтованих на підтримку кар'єрного зростання й навчання молодих працівників. Необхідно сформувати і активно впроваджувати сучасну профспілкову ідеологію, яка базуватиметься на повазі гідності та інтересів людини праці, а також свідомому підході до членства у профспілках.

Профспілкам важливо демонструвати результати успішного захисту прав працівників, акцентуючи увагу на реальних прикладах. Підвищенню довіри до них сприятиме прозорість у діяльності, особливо у фінансових питаннях. Важливо організовувати освітні заходи і тренінги для підвищення кваліфікації профспілкових кадрів. Профспілкам необхідно зміцнювати свої позиції у соціальному діалозі з органами державної влади та роботодавцями, що дасть змогу створити умови для реінтеграції працівників до профспілок після війни. Виконання цих рекомендацій сприятиме підвищенню привабливості профспілок, збереженню та розвитку профспілкового руху в Україні.

Отже, майбутнє профспілок в Україні залежить від їхньої здатності відповідати очікуванням найманих працівників. Досягти цього можна лише тоді, коли переваги члена профспілки будуть очевидними, реальними та практично відчутними порівняно зі становищем інших працівників. Подальші дослідження можуть бути зосереджені на детальному аналізі нових підходів до залучення членів до профспілок, у тому числі з урахуванням досвіду міжнародного профспілкового руху.

Джерела та література

- Бережна, Т.** (2023). *За рік війни в більш безпечні регіони релоковано 800 підприємств*. URL: <https://thepage.ua/ua/news/relokaciya-biznesu-kudi-pereyihali-pidpriemstva-cherez-vijnu>
- В Мінекономіки ознайомили місію МВФ зі «Зроблено в Україні» та економічною ситуацією в державі* (2024). URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=d525aed5-f033-42f6-baf3-3a5cf8da79af&title=OznaiomiliMisiiuMvfZizrobленоVUkraini>.
- В Україні близько 10 мільйонів людей мають ризик психічних розладів – ВООЗ* (2024). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3904969-v-ukraini-blizko-10-miljoniv-ludej-maut-rizik-psihicnih-rozladiv-vooz.html>.
- В Україні тінюва зайнятість складає 9%* (2023). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3747490-v-ukraini-tinova-zajnatistsagae-9-derzpraci.html>.
- Гришина, Ю., Чанишева, Г.** (2022). Основні функції профспілок в умовах воєнного стану. *Право і суспільство*, 4, 195–201. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.4.28>.
- Длігач, А.** (2024). *Економічна модель мобілізації – тест на ефективність держави*. URL: <https://epravda.com.ua/columns/2024/03/15/711234>.
- Добробут у компанії та дефіцит кадрів: Work.ua презентував результати дослідження* (2024). URL: <https://www.work.ua/news/ukraine/2667>.
- Жук, О.** (2024). Структура та тенденції зайнятості населення України в умовах війни. *Ефективна економіка*, 11. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.11.31>.
- Інформаційно-обчислювальний центр Міністерства соціальної політики України* (2024). URL: <https://www.ioc.gov.ua/analytics/dashboard-vpo>.
- Про зведені статистичні дані членських організацій Федерації профспілок України за 2022 рік: Постанова Президії ФПУ № П16/4* (2023). URL: https://www.fpsu.org.ua/images/images/2024/March/050324/Постанова%20П_16_4%20Стат%20дані%202022.pdf.

- Про основні дії та результати діяльності ФПУ, виконання рішень Ради ФПУ під час воєнного стану та завдання на 2024 рік (2024). *Інформаційний звіт «Від Ради до Ради»*. Київ. 48 с.
- Самойлюк, М.** (2025). *Трекер економіки України під час війни*. URL: <https://ces.org.ua/tracker-economy-during-the-war>.
- Сітнікова, І.** (2024). У Верховній Раді розкрили, скільки українців виїхало за кордон. URL: <https://hromadske.ua/suspilstvo/236421-u-verkhovniy-radi-rozkryly-skilky-ukrayintsiv-vuyikhalo-za-kordon>.
- Шапоренко, О.** (2018). Роль профспілок у регулюванні соціально-трудових відносин на підприємстві. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, 12. DOI: 10.32702/2307-2156-2018.12.7.
- Шостак, Л., Яровенко, М.** (2017). Профспілковий рух в Україні. *Економіка та управління підприємствами*, 6. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2017/6_2017_ukr/37.pdf.
- Яценко, Л.** (2020). Профспілки в Україні та нові виклики сучасному профспілковому руху. *Аналітична записка. Серія «Соціальна політика»*, 13. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-02/analit-yatsenko-social-policy-13-2020_0.pdf.
- Яценко, Л.** (2024). Основні характеристики ринку праці України у першому півріччі 2024 р. *Центр економічних і соціальних досліджень НІСД*. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/osnovni-kharakterystyky-rynku-pratsi-ukrayiny-u-pershomu>.
- Shalal, A.** (2024). *World Bank says 1.8 mln additional Ukrainians in poverty as Russia's war drags on*. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/world-bank-says-18-mln-additional-ukrainians-poverty-russias-war-drags-2024-05-30>.

References

- Berezhna, T.** (2023). Za rik viiny v bilsh bezpechni rehiony relokovano 800 pidpriemstv [During a year of war, 800 enterprises were relocated to safer regions]. URL: <https://thepage.ua/ua/news/relokaciya-biznesu-kudi-pereyihali-pidpriemstva-cherez-vijnu> [in Ukrainian].
- V Miniekonomiky oznaiomyly misiuv MVF zi “Zrobleno v Ukraini” ta ekonomichnoiu sytuatsiieiu v derzhavi (2024). [The Ministry of Economy familiarized the IMF mission with «Made in Ukraine» and the economic situation in the country]. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=d525aed5-f033-42f6-baf3-3a5cf8da79af&title=OznaiomiliMisiuMvfZizroblenoVUkraini> [in Ukrainian].
- V Ukraini blyzko 10 milioniv liudei maiut' ryzyk psykhychnykh rozladiv – VOOZ (2024). [Around 10 million people in Ukraine are at risk of mental disorders – WHO]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3904969-v-ukraini-blizko-10-miljoniv-ludej-maut-rizik-psihičnih-rozladiv-vooz.html> [in Ukrainian].
- V Ukraini tin'ova zainiatist' skladaie 9% (2023). [Shadow employment in Ukraine amounts to 9%]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3747490-v-ukraini-tinova-zajnatistsagae-9-derzpraci.html> [in Ukrainian].
- Hryshyna, Yu., & Chanysheva, H.** (2022). Osnovni funktsii profspilok v umovakh voiennoho stanu [Main functions of trade unions under martial law]. *Pravo i suspilstvo – Law and Society*, 4, 195–201. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.4.28> [in Ukrainian].
- Dlihach, A.** (2024). Ekonomichna model mobilizatsii – test na efektyvnist' derzhavy [The economic model of mobilization – a test of state efficiency]. URL: <https://epravda.com.ua/columns/2024/03/15/711234> [in Ukrainian].
- Dobrobut u kompanii ta defitsyt kadriv: Work.ua prezentuvav rezul'taty doslidzhennya (2024). [Well-being in companies and staff shortages: Work.ua presented research results]. URL: <https://www.work.ua/news/ukraine/2667> [in Ukrainian].
- Zhuk, O.** (2024). Struktura ta tendentsii zainyatosti naseleennya Ukrainy v umovakh viiny [Structure and trends of employment in Ukraine under wartime conditions]. *Efektivna ekonomika – Efficient Economy*, 11. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.11.31> [in Ukrainian].
- Informatsiino-obchysliuvalnyi tsentr Ministerstva sotsial'noi polityky Ukrainy (2024). [Information and Computing Center of the Ministry of Social Policy of Ukraine]. URL: <https://www.ioc.gov.ua/analytics/dashboard-vpo> [in Ukrainian].
- Pro zvedeni statystychni dani chlenskikh orhanizatsii Federatsii profspilok Ukrainy za 2022 rik (2023): Postanova Prezydii FPU № P16/4. [On the consolidated statistical data of the member organizations of the Federation of Trade Unions of Ukraine for 2022: Resolution of the Presidium of the FPU]. URL: https://www.fpsu.org.ua/images/images/2024/March/050324/Постанова%20П_16_4%20Стат%20дані%202022.pdf [in Ukrainian].
- Pro osnovni dii ta rezul'taty diyal'nosti FPU, vykonannya rishen' Rady FPU pid chas voiennoho stanu ta zavdannya na 2024 rik (2024). Informatsiinyi zvit “Vid Rady do Rady”. [On the main actions and

- results of the FPU's activities, the implementation of FPU Council decisions during martial law, and the tasks for 2024. Information report "From Council to Council". Kyiv. 48 p. [in Ukrainian].
- Samoiluk, M.** (2025). Treker ekonomiky Ukrainy pid chas viiny [Tracker of Ukraine's economy during the war]. URL: <https://ces.org.ua/tracker-economy-during-the-war> [in Ukrainian].
- Sitnikova, I.** (2024). U Verkhovniy Radi rozkryly, skil'ky ukraintsiv vyiikhalo za kordon [The Verkhovna Rada disclosed how many Ukrainians left the country]. URL: <https://hromadske.ua/suspilstvo/236421-u-verkhovniy-radi-rozkryly-skilky-ukrayintsiv-vyyikhalo-za-kordon> [in Ukrainian].
- Shaporenko, O.** (2018). Rol' profspilok u rehuliuванні sotsial'no-trudovykh vidnosyn na pidpriemstvi [The role of trade unions in regulating social and labor relations at enterprises]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok – Public Administration: Improvement and Development*, 12. DOI: 10.32702/2307-2156-2018.12.7 [in Ukrainian].
- Shostak, L., Yarovenko, M.** (2017). Profspilkovyi rukh v Ukraini [The trade union movement in Ukraine]. *Ekonomika ta upravlinnia pidpriemstvamy – Economy and Enterprise Management*, 6. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2017/6_2017_ukr/37.pdf [in Ukrainian].
- Yatsenko, L.** (2020). Profspilky v Ukraini ta novi vyklyky suchasnomu profspilkovomu rukhu. Analychna zapyska. Seriya "Sotsial'na polityka", 13 [Trade unions in Ukraine and new challenges to the modern trade union movement. Analytical note. Series "Social Policy", 13]. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-02/analit-yatsenko-social-policy-13-2020_0.pdf [in Ukrainian].
- Yatsenko, L.** (2024). Osnovni kharakterystyky rynku pratsi Ukrainy u pershomu pivrichchi 2024 r. [Main characteristics of the labor market in Ukraine in the first half of 2024]. *Tsentral'nyi instytut sotsial'nykh doslidzhen' NISD – Central Institute of Social Studies NISD*. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/osnovni-kharakterystyky-rynku-pratsi-ukrayiny-u-pershomu> [in Ukrainian].
- Shalal, A.** (2024). World Bank says 1.8 mln additional Ukrainians in poverty as Russia's war drags on. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/world-bank-says-18-mln-additional-ukrainians-poverty-russias-war-drags-2024-05-30/> [in English].

УДК 94 (477 + 438)«1935/1939»
DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.25>

Василь ФУТАЛА

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (vfutala@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2521-4710>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/I-3152-2018>

Бібліографічний опис статті: Футала, В. (2025). Українсько-польські взаємини в період назрівання та на початку Другої світової війни: історіографія проблеми. *Українські історичні студії*, 17 (59), 231– doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.25>

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМИНИ В ПЕРІОД НАЗРІВАННЯ ТА НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Анотація. *Мета дослідження* – дослідити в історіографічному аспекті українсько-польські взаємини у той відрізок часу, коли вони досягли високого напруження після нетривалої політики «нормалізації» і переросли у збройне протистояння на початку Другої світової війни. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, системності, об'єктивності, а також на методи історіографічного аналізу та синтезу. **Наукова новизна** зводиться до наступного: проаналізовано історіографічні джерела, що відбивають політику урядів Другої Речі Посполитої в українському питанні протягом другої половини 1930-х рр. і реакцію на неї української суспільності; визначено особливості розвитку теми в різних соціокультурних умовах; підбито підсумок пошукової роботи українських і польських учених.

Висновки. Аналізована проблема різною мірою привертала увагу дослідників, які належали до різних шкіл і напрямів у системі історичної науки. Найбільших успіхів досягнуто в останнє тридцятиліття вченими України і Польщі. Добре вивченими можна вважати питання, пов'язані з передумовами і мотивами «нормалізації» українсько-польських взаємин та причинами її краху, процесом консолідації українських національно-демократичних сил, переходом польських властей до авторитарних методів управління країною, структурою Війська Польського, перебігом воєнних дій у вересні 1939 р. Проте низка питань потребує подальших наукових пошуків. Зокрема, не вистачає робіт, де висвітлювалося б ставлення солдатів-українців до німецько-польського конфлікту. Додаткових знань вимагає проблема антипольських виступів ОУН до 17 вересня 1939 р. У цьому зв'язку треба проаналізувати роль радянських диверсійно-саботажних груп. Історикам необхідно уточнити чисельність українців у польській армії, а також кількість загиблих у вересневій кампанії. Перспективним напрямом історичних студій має стати повсякденне життя українців і поляків у період воєнного лихоліття. Вважаю, що настав час написати комплексне монографічне дослідження про участь українців у німецько-польській війні 1939 р.

Ключові слова: історіографічні джерела, історіографічний аналіз, українсько-польські взаємини, політика «нормалізації», антипольське повстання, Друга світова війна.

Vasyl FUTALA

Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History of Ukraine and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (vfutala@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2521-4710>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/I-3152-2018>

To cite this article: Futala, V. (2025). Ukrainko-polski vzaiemyny v period nazrivannia ta na pochatku Druhoi svitovoi viiny: istoriografiiia problemy [Ukrainian-Polish relations during the period of maturation and at the beginning of the Second World War: historiography of the problem]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17(59). 231– doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.25> [in Ukrainian].

UKRAINIAN-POLISH RELATIONS DURING THE PERIOD OF MATURATION AND AT THE BEGINNING OF THE SECOND WORLD WAR: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

Summary. *The purpose of the study* – to examine, from a historiographical perspective, Ukrainian-Polish relations during the period when they reached high tension after a short-lived policy of «normalization» and escalated into armed confrontation at the beginning of World War II. **The research methodology** is based on the principles of historicism, systematicity, objectivity, as well as methods of historiographic analysis and synthesis. **The scientific novelty** is reduced to the following: historiographic sources reflecting Poland's policy on the Ukrainian question during the second half of the 1930s and the reaction of Ukrainian society to it have been analyzed; the specifics of the development of the topic in different socio-cultural conditions are defined; the results of the research work of Ukrainian and Polish scientists are summarized. **Conclusions.** The analyzed problem attracted the attention of researchers belonging to different schools and directions in the system of historical science to varying degrees. The greatest successes have been achieved in the last three decades by scientists from Ukraine and Poland. Well-studied issues related to the prerequisites and motives for the «normalization» of Ukrainian-Polish relations and the reasons for its collapse, the process of consolidation of Ukrainian national-democratic forces, the transition of the Polish authorities to authoritarian methods of governing the country, the structure of the Polish Army, the course of military operations in September 1939. However, a number of issues require further scientific research. In particular, there is a lack of works that would highlight the attitude of Ukrainian soldiers towards the German-Polish conflict. Additional knowledge is required regarding the problem of anti-Polish speeches by the OUN before September 17, 1939. In this regard, it is necessary to analyze the role of Soviet sabotage groups. Historians need to clarify the number of Ukrainians in the Polish army, as well as the number of those killed in the September campaign. The everyday life of Ukrainians and Poles during the wartime period should become a promising direction of historical studies. I believe that the time has come to write a comprehensive monographic study on the participation of Ukrainians in the German-Polish war of 1939.

Key words: historiographical sources, historiographical analysis, Ukrainian-Polish relations, «normalization» policy, anti-Polish uprising, the Second World War.

Постановка проблеми. Питання зрівноваження українсько-польських відносин віддавна хвилювало і продовжує хвилювати представників політичної та інтелектуальної еліти двох сусідніх країн. Міжнаціональна конфронтація в історичній ретроспективі послаблювала обидва народи, культивувала ворожнечу і недовір'я між ними, чим користався зовнішній ворог – Росія. Між іншим, однією з цілей повномасштабної агресії Росії проти України з 24 лютого 2022 р. є розхитати менш-більш стабільні відносини між Україною і Польщею, що склалися в останні тридцять років. Тому об'єктивне висвітлення політики Польщі щодо українців у період назрівання та на початку Другої світової війни, з одного боку, і ставлення української спільноти до Польської держави – з іншого, сприятиме доланню стереотипів минулого, усуненню обоюдоцілих образ і звинувачень, налагодженню взаємної довіри між народами-сусідами.

Аналіз останніх досліджень. Зазначеній темі присвячені десятки конкретно-історичних праць, однак в історіографічному плані вона перебуває на початковій стадії розвитку. Свідченням цього є аналітичні розвідки українських – М. Кучерепи (Kuczerera, 2000), С. Віднянського (Віднянський, 2003), Л. Зашкільняка (Зашкільняк, 1997), С. Шумихіної (Шумихіна, 2013) – і польських – Е. Коко (Коко, 1994), Р. Тожецького (Torzecki, 1998) – авторів, в яких національна політика Варшави у другій половині 1930-х рр. та реакція на неї українських національно-патріотичних сил представлені побіжно. З огляду на зазначене актуальним є питання створення узагальнювального історіографічного дослідження, яке би врахувало всі аспекти проблеми.

Мета статті – проаналізувати історіографічні джерела, що відбивають стан українсько-польських взаємин у період назрівання та на початку Другої світової війни, виділити основні напрями досліджень, персоніфікувати внесок учених у вивчення теми, окреслити шляхи подальших наукових пошуків. Джерельною базою розвідки є праці українських і польських істориків, написані у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Після Другої світової війни в материковій Україні опубліковано чимало праць, метою яких було обґрунтувати сталінську концепцію про експлуататорську, антинародну сутність Польської держави та її політики щодо поневолених народів, про розгортання революційного руху, закономірність возз'єднання Західної України з УРСР і провідної ролі комуністів у цьому процесі. Саме таке спрямування мали роботи М. Волянюка, А. Ярошенка, І. Богодиста, І. Коломійця, В. Маланчука та ін.

Визначальними рисами праць істориків радянської України були «історіографічний пропагандизм» (вислів Наталі Яковенко), занепад джерелознавчої культури досліджень, войовнича термінологія, процвітання колективних робіт, поступова уніфікація наукового стилю, коли відрізнити одного автора від іншого стало майже неможливо, тощо. Разом із тим, праці окремих істориків не втратили свого значення й тепер, їх наукова вартість визначається передусім багатством фактологічного матеріалу. Зокрема, Ю. Сливка доволі об'єктивно висвітлив ставлення Польщі до Карпатської України. На його думку, у Бельведері побоювалися, що Підкарпатська Русь, підпавши під вплив Німеччини, дійсно стане зародком великої України. Тому польський уряд докладав усіх зусиль, щоб ліквідувати українську державність на Закарпатті, завзято виступав за спільний польсько-угорський кордон – за рахунок окупації Закарпаття Угорщиною (Сливка, 1985, с. 251–252).

Іншою була історіографічна ситуація в народній Польщі, де після 1956 р. торував собі дорогу методологічний плюралізм. Праці істориків відзначалися багатством джерельної бази, відсутністю агресивної риторики та зваженим підходом до національних прагнень українців. Так, у полі зору П. Ставецького перебувало питання ролі війська у політичному житті Польщі після смерті Ю. Пілсудського. Автор довів, що увага військових кіл була зосереджена на відродженні у південно-східних воєводствах маломасштабної шляхти. Ця акція називалася «кампанією повернення втраченої власності». Другий район, який став об'єктом насильницьких дій центральної влади – Холмщина. Тут намагалися схилити православне населення до переходу в католицьке віросповідання (Staweski, 1969, р. 160–210).

Позиція Польської держави щодо Православної церкви стала предметом дослідження М. Папежинської-Турек. У спеціальній монографії авторка показала, що у ревіндикаційній акції на Волині і Холмщині виразно простежувалася ідея полонізації (Papierzyńska-Turek, 1989, р. 260–273). Політиці навернення місцевого українського населення до католицизму чинили активний опір українські духовні та світські діячі, зокрема депутати польського парламенту. Іншим напрямом політики Варшави щодо православ'я була неоунійна акція, яка мала більший успіх на Волині і менший – на Холмщині. Дослідниця звернула увагу на те, що результати неоунії назагал були неспівмірно малими у порівнянні із зусиллями її організаторів та резонансом, який вона викликала в суспільстві (Papierzyńska-Turek, 1989, р. 415).

Також добре зарекомендував себе як фахівець з україністики Р. Тожецький. В одній із ґрунтовних праць він дійшов висновку, що кульмінація напруження у польсько-українських відносинах наступила в 1938 – на початку 1939 рр. Вину за це автор поклав насамперед на польську сторону. На його думку, практично вже в 1936 р. стало відомо, що нормалізація польсько-українських стосунків була фікцією політики санаційних урядів. Необачною була акція, спрямована на ліквідацію православних церков у 1938–1939 рр., а практика штучного відгородження від широкого загалу населення управлінської еліти в містах і містечках Волині лише допомагала творенню негативного образу «панів». Не сприяли українсько-польському порозумінню й подальші спроби диференціації українського народу на русинів, гуцулів, лемків, які нібито не були українцями (Tożeski, 1972, р. 170–171).

Про службу представників національних меншин у Війську Польському, національну політику військових кіл у 1930-х рр., програму «зміцнення польськості» Другої Речі Посполитої почасти йдеться у працях Є. Левандовського (Lewandowski, 1963), Е. Козловського (Kozłowski, 1974), А. Хойновського (Chojnowski, 1979), Є. Томашевського (Tomaszewski, 1985) та інших авторів.

Частково аналізована проблема знайшла відображення й у працях представників української діаспори. Так, колишній активний діяч Українського національно-демократичного

об'єднання (УНДО), співредактор газети «Діло» І. Кедрин у книзі спогадів об'єктивно відтворив основні віхи суспільно-політичного життя західних українців. Зокрема, у центрі уваги дослідника перебували процес українсько-польського порозуміння 1935 р., конфлікт в УНДО, спричинений політикою «нормалізації», спроба консолідації українських політичних сил наприкінці 1930-х рр. Замирення на «внутрішньому українському фронті» автор справедливо пов'язував із напруженою міжнародною ситуацією. Заслугує на увагу характеристика журналістом настроїв корінного населення Галичини на початку Другої світової війни. Він констатував, що поразку Польщі у війні з Німеччиною українці сприймали зі змішаними почуттями: більшість висловлювала задоволення тим, що закінчилося 600-літнє панування поляків над українцями й зазнали цілковитого краху плани асиміляції українства (Кедрин, 1976, с. 169).

Політичний діяч, історик і журналіст П. Мірчук у «Нарисі історії ОУН» присвятив декілька сюжетів про антиукраїнські акції польської влади наприкінці 1930-х рр. Згідно з його даними, кількість репресованих українців у 1939 р. досягла приблизно 20 тис. осіб, з них близько 5 тис. було ув'язнено в концентраційному таборі у Березі Каргузькій (Мірчук, 1968, с. 571). Дослідник показав, що після смерті Є. Коновальця стався різкий поворот у закордонній політиці Проводу українських націоналістів – перемогла орієнтація на «німецько-гітлерівську карту». Не чітка позиція Німеччини щодо майбутнього України позначилася й на тактиці ОУН під час німецько-польського конфлікту: було вирішено «не виступаючи із зачіпними діями, організувати, на випадок потреби й відповідно до витворених у даній місцевості умов, оборонні дії для захисту українського населення перед польськими погромами» (Мірчук, 1968, с. 585).

Зміна ідеологічних доктрин, що відбулася в незалежній Україні, відкрила нові можливості для наукової творчості істориків. На основі широкого використання архівних документів, критичного аналізу заідеологізованої літератури та застосування сучасних методів дослідження почалося наукове переосмислення і вивчення польсько-українських відносин. Вагомий внесок у вироблення концепції дослідження цієї проблематики зробив Я. Дашкевич. Вину за польсько-український антагонізм у міжвоєнний період ХХ ст. він поклав на значно сильнішу польську сторону. На його думку, «нормальні й рівноправні контакти між Польщею та Україною можливі лише тоді, коли певна частина польського суспільства відмовиться від намагань дивитись на Україну виключно через історичні окуляри» (Дашкевич, 1993, с. 28).

Увагу дослідників привернуло питання реакції української громадськості на перехід польського уряду до силових методів управління. Окремі його аспекти порушені у працях С. Кульчицького, Я. Грицака, М. Кучерепа, І. Васюти, В. Борщевича та ін. Йдеться, зокрема, про те, що натиск властей спричинив поділ серед українського політикуму. Ці процеси захопили і найвпливовішу українську партію УНДО. У ній активізувалися прихильники пошуку порозуміння з владою. Дослідники одностайні в тому, що «нормалізація» 1935 р. була тактичним кроком, а не принциповою угодою, вона не користувалася популярністю як у польському, так і українському таборах. Серед чинників, які призвели до фіаско «нормалізації» називаються й такі: угода була укладена на словах, тому її майбутнє залежало від доброї волі обох сторін; хибне уявлення польських політиків про неготовність і незрілість української спільноти до самостійного державного творення; невміння українських політичних лідерів своєчасно і реально оцінити тогочасну внутрішню та міжнародну політичну ситуацію й переорієнтувати власну тактику (Грицак, 2000, с. 199–200; Зашкільняк, 2005, с. 45; Курас & Трошинський, с. 518–522).

Важливим аспектом українського національного руху в умовах передвоєнних політичних криз й ускладнення становища українців у Польщі була спроба вироблення нових політичних концепцій та створення загальнонаціонального проводу – Контактного комітету. Це питання глибоко дослідив М. Швагуляк. Історик довів, що неофіційний представницький орган був заснований на противагу політиці «нормалізації», здійснюваної керівництвом УНДО з 1935 р. і ставив собі за мету підготувати широку угоду за участю українських політичних партій та громадських організацій Галичини і Волині. Істотним результатом його майже дворічної діяльності (грудень 1937 – серпень 1939 рр.) було витворення атмосфери взаємного довір'я між партійними й громадськими лідерами і послаблення напруги відносин в українському суспільстві. Активне втручання

Комітету в суспільно-політичне життя прискорило відмову проводу УНДО від збанкрутілої політики «нормалізації», сприяло внутрішній консолідації української націонал-демократії. Проте не увінчалася успіхом спроба створити єдиний національний координаційний центр. Опір усіх партій викликало прагнення УНДО виступати в ролі загальнонаціонального представництва. Тобто, у вирішальний момент, в умовах назрівання війни, підсумував М. Швагуляк, ідеологічні та партійні поділи взяли гору над загальнонаціональними інтересами (Швагуляк, 1994, с. 247).

Сучасних українських учених цікавить й позиція західноукраїнських політичних угруповань до німецько-польського конфлікту. На думку М. Швагуляка, в умовах, коли вибух війни був питанням лічених днів, провідні українські політичні партії могли або виступити на підтримку Польщі, або зайняти нейтральну позицію. Оскільки ж другий варіант поведінки неминуче був би розцінений владою як зрада, то не залишалось нічого іншого, як офіційно підтримати поляків. Щоправда, зробили це лише ті партії, які мали представництво в польському сеймі (Швагуляк, 1999, с. 47). Примітно, що свою позицію українські лідери не змінили й у подальшому ході війни, коли дедалі очевиднішою ставала воєнна поразка Польщі (Швагуляк, 1993, с. 240).

Українські історики вивчають й участь українців у німецько-польській війні 1939 р. та антипольські виступи ОУН у цей час. Окрім М. Швагуляка, цей аспект проблеми привернув увагу О. Кучерука (Кучерук, 2000), А. Руккаса (Руккас, 2002а; Руккас, 2002b), Т. Гривула (Гривул, 2003), О. Дзюбана (Дзюбан, 2003), В. Мороза (Мороз, 2007). Та чи не найбільше долучився до цієї справи М. Посівнич. На його думку, збройну боротьбу відділів ОУН у вересні 1939 р., яка тривала, в середньому, 10 днів, можна кваліфікувати як повстання проти Польщі (Посівнич, 2010, с. 242). Принагідно зауважу, що польські дослідники, зокрема Р. Тожецький (Torzecki, 1993, s. 27–28), не вважають напади українців на відступаючі частини польських військ організованим повстанням. М. Посівнич, узагальнивши представлену О. Кучеруком та А. Руккасом інформацію з підсумкових звітів-таблиць ОУН за вересень 1939 р. (зберігаються у фондах Бібліотеки імені Ольжича в Києві), констатував: скоординовані виступи пройшли у 20-ти повітах та 183-х населених пунктах Західної України, а у бойових діях брало участь близько 8 тис. повстанців (Посівнич, 2010, с. 267).

І. Патриляк цілком слушно порушив питання про повноту джерельної бази цього аспекту проблеми. «На жаль, – пише він, – досі не виявлено бодай якихсь польських статистичних даних, які б окреслювали масштаби збройних виступів ОУН у вересні 1939 р., тому доводиться послуговуватися даними лише української сторони або спогадами, які, очевидно, є не зовсім коректними» (Патриляк, 2012, с. 44). Однак для автора незаперечним є той факт, що збройною боротьбою у вересневі дні 1939 р. ОУН «відверто заманіфестувала прагнення українського народу до власного державного життя й ворожість до вмираючої польської держави». Її загибель «давала українському визвольному рухові певну моральну сатисфакцію», відкрила надію, що ця війна, як і її попередниця – Перша світова, прокладе шлях до національного визволення українців (Патриляк, 2012, с. 44–45).

Проблема українсько-польських стосунків у другій половині 1930-х рр. посіла вагоме місце й у сучасній польській історіографії. Насамперед відзначу науковий доробок Р. Тожецького, Р. Томчика та Р. Висоцького, у працях яких міститься розгорнута характеристика суспільно-політичної ситуації на західноукраїнських землях напередодні Другої світової війни. Наприклад, перший автор влучно зауважив, що корінних мешканців південно-східних воєводств охопила «загальна політична дезорганізація, яка полегшила заходи радянської влади щодо вторгнення СРСР на цю територію» (Torzecki, 1993, p. 24).

В. Резмер, Т. Ковальський, М. Кротофіл та ін. проаналізували службу українців у Війську Польському в міжвоєнний період. При цьому дослідники взяли до уваги дві категорії військовослужбовців. Перша з них – це українці-громадяни Другої Речі Посполитої, призвані до лав армії на основі загального набору, друга – офіцери колишньої Армії Української Народної Республіки, які не мали польського громадянства, а в польській армії служили на основі індивідуальних тимчасових контрактів. З'ясовано, що обов'язкову службу щорічно проходили 15–30 тис. українців, які склали 10–12 % від загальної чисельності особового складу Війська Польського (Kowalski,

1997, р. 118–120; Резмер, 1999, с. 21). За підрахунками М. Кротофіла, усього в лавах Збройних сил Польщі у вересні 1939 р. перебувало близько 120 тис. українців (Krotofil, 2001, р. 149). В. Резмер подав трохи меншу цифру – близько 110 тис. (Резмер, 1999, с. 23). Вони служили практично в усіх родах військ, хоча найбільший відсоток їх був у піхотних і кавалерійських частинах. До речі, думку В. Резмера поділяє й український історик А. Руккас (Руккас, 2002b, с. 61). Відкритим залишається питання чисельності українських старшин; відомо лише, що у грудні 1938 р. залишилось на контрактах 38 офіцерів (Krotofil, 2004, р. 357).

Історики не володіють достовірними документальними матеріалами, у яких вказувалися б конкретні втрати вояків-українців у німецько-польській війні 1939 р. Через це з цього приводу з'явилися різні гіпотези. Так, В. Резмер вважає, що загинуло понад 7800 осіб і вдвічі більше поранено. Значна кількість українських військовослужбовців потрапила в полон: у німецькій неволі опинилося близько 60 тис. осіб, у радянській – 20 тис. (Резмер, 1999, с. 23–24).

Висновки. Отже, проблема українсько-польських взаємин у період назрівання та на початку Другої світової війни різною мірою привертала увагу дослідників, які належали до різних шкіл і напрямів у системі історичної науки. Найбільших успіхів досягнуто в останнє тридцятиліття вченими України і Польщі. Добре вивченими можна вважати питання, пов'язані з передумовами і мотивами «нормалізації» українсько-польських взаємин та причинами її краху, процесом консолідації українських національно-демократичних сил, переходом польських властей до авторитарних методів управління країною, структурою Війська Польського, перебігом воєнних дій у вересні 1939 р. тощо. Проте низка питань потребує подальших наукових пошуків. Зокрема, не вистачає робіт, де висвітлювалося б ставлення солдатів-українців до німецько-польського конфлікту. Додаткових знань вимагає проблема антипольських виступів ОУН до 17 вересня 1939 р. У цьому зв'язку треба проаналізувати роль радянських диверсійно-саботажних груп. Історикам слід уточнити чисельність українців у польській армії, а також кількість загиблих у вересневій кампанії. Перспективним напрямом історичних студій має стати повсякденне життя українців і поляків у період воєнного лихоліття. Вважаємо, що настав час написати комплексне монографічне дослідження про участь українців у німецько-польській війні 1939 р.

Джерела та література

- Віднянський, С.** (2003). Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*, 2, 39–55.
- Гривул, Т.** (2003). Протипольське повстання на Західній Україні у вересні 1939 р. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*, 3, 230–237.
- Грицак, Я. Й.** (2000). *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.* Київ: Генеза. 360 с.
- Дашкевич, Я.** (1993). Шляхи подолання упереджень (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків). *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ, 23–29.
- Дзюбан, О.** (2003). Українсько-польське протистояння у вересні 1939 р. у тогочасній пресі та споминах очевидців. *Український визвольний рух*, 2, 74–85.
- Зашкільняк, Л.** (1997). Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації. *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Toruń, 431–454.
- Зашкільняк, Л.** (2005). Спроби українсько-польського порозуміння у міжвоєнній Польщі (1920–1939). *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939): Матеріали міжнар. наук. конф., Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.* Дрогобич, 34–45.
- Кедрин, І.** (1976). *Життя – події – люди. Спомини і коментарі*. Нью-Йорк: Видавнича кооператива «Червона Калина». 724 с.
- Курас, І. Ф.** (відп. ред.) & **Трошинський, В. П.** (упоряд.). (2003). *Політична історія України. XX століття: У 6-ти т. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940)*. Київ: Генеза. 720 с.
- Кучерук, О.** (2000). Українське повстання вересня 1939 року на Західній Україні. *Пам'ять століть*, 5, 143–151.
- Мірчук, П.** (1968). *Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1. 1920–1939*. Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк: Українське видавництво. 639 с.
- Мороз, В.** (2007). Діяльність ОУН напередодні і на початку Другої світової війни. В: Мірчук П. *Нарис історії ОУН. 1920–1930 роки. Видання третє*. Київ: УВС, 590–599.

- Патриляк, І. К.** (2012). *«Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): Монографія.* Львів: Часопис. 592 с.
- Посівнич, М.** (2010). *Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929–1939 роках.* Львів: Видавнича фірма «Афіша». 368 с.
- Резмер, В.** (1999). Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. *Україна – Польща: важкі питання. Матеріали IV Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 8–10 жовтня 1998 року, Варшава, 4, С. 13–33.*
- Руккас, А.** (2002а). Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р. *Дрогобицький краєзнавчий збірник: спецвипуск до 60-річчя УПА.* Дрогобич, 385–395.
- Руккас, А.** (2002б). Вояки-українці в польській армії (1921–1939 рр.). *Військово-історичний альманах, 2, 54–65.*
- Сливка, Ю. Ю.** (1985). *Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939).* Київ: Наукова думка. 271 с.
- Швагуляк, М.** (1993). З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали Міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р.* Київ: Либідь, 232–241.
- Швагуляк, М.** (1994). Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (З історії Контактного Комітету. 1937–1939 роки). *Записки Наукового Товариства імені Шевченка.* Львів, ССХХVIII, 207–248.
- Швагуляк, М.** (1999). Позиція та участь українців у німецько-польській війні 1939 року. *Україна – Польща: важкі питання. Матеріали IV Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 8–10 жовтня 1998 року, Варшава, 4, 35–59.*
- Шумихіна, С. О.** (2013). *Українська історіографія міжвоєнної Польщі (1918–2012 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.* Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 16 с.
- Chojnowski, A.** (1979). *Konsepce polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939.* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. 262 s.
- Koko, E.** (1994). Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 w historiografii wydawanej w Polsce po 1945 r. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze, 2, 105–113.*
- Kowalski, T. A.** (1997). *Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939).* Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek. 182 s.
- Kozłowski, E.** (1974). *Wojsko Polskie 1935–1939: próby modernizacji i rozbudowy.* Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. 382 s.
- Krotofil, M.** (2001). Українці в Wojsku Polskim w okresie międzywojennym. In: Karpus Z., Rezmer W. (eds.) *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939.* Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 123–153.
- Krotofil, M.** (2004). Служба Українців в wojsku II Rzeczypospolitej. *Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice.* Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, 345–360.
- Kuczerepa, M.** (2000). Stosunki ukraińsko-polskie w II Rzeczypospolitej we współczesnej historiografii ukraińskiej. *Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku,* Kraków, 146–165.
- Lewandowski, J.** (1963). Materiały Ministerstwa Spraw Wojskowych o polityce narodowościowej wojska w latach trzydziestych. *Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej. Seria Historyczna, 8/29, 14–21.*
- Papierzyńska-Turek, M.** (1989). *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia. 1918–1939.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 484 s.
- Stawecki, P.** (1969). *Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939.* Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. 322 s.
- Tomaszewski, J.** (1985). *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939.* Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza. 224 s.
- Torzecki, R.** (1972). *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy. 1933–1945.* Warszawa: Książka i Wiedza. 379 s.
- Torzecki, R.** (1993). *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. 349 s.
- Torzecki, R.** (1998). Na temat historiografii stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1956. *Dzieje Najnowsze, 3, 103–111.*

References

- Vidnianskyi, S.** (2003). *Ukrainske pyttannya v mizhvoienii Polshchi: osnovni problemy y napriamky naukovykh doslidzhen u suchasni vitchyzniani i istorychnii nautsi [The Ukrainian question in interwar*

- Poland: the main problems and directions of scientific research in modern national historical science]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 39–55 [in Ukrainian].
- Hryvul, T.** (2003). Protypolske povstannia na Zakhidnii Ukraini u veresni 1939 r. [The anti-Polish uprising in Western Ukraine in September 1939]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky – Scientific notes of the National University «Ostroh Academy»: Historical Sciences*, 3, 230–237 [in Ukrainian].
- Hrytsak, Ya. Y.** (2000). *Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX st.* [Essay on the history of Ukraine: the formation of the modern Ukrainian nation in the 19th–20th centuries.] Kyiv: Heneza. 360 s. [in Ukrainian].
- Dashkevych, Ya.** (1993). Shliakhy podolannia uperedzhen (Pereshkody normalizatsii polsko-ukrainskykh stosunkiv) [Ways to overcome prejudices (Obstacles to the normalization of Polish-Ukrainian relations)]. *Ukraina – Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist – Ukraine – Poland: historical heritage and social consciousness*. Kyiv, 23–29 [in Ukrainian].
- Dziuban, O.** (2003). Ukrainsko-polske protystoiannia u veresni 1939 r. u tohochasni presy ta spomynakh ochevydtsiv [The Ukrainian-Polish confrontation in September 1939. in the contemporary press and the memories of eyewitnesses]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh – The Ukrainian Liberation Movement*, 2, 74–85 [in Ukrainian].
- Zashkilniak, L.** (1997). Heneza i naslidky ukrainsko-polskoi normalizatsii [The genesis and consequences of the Ukrainian-Polish normalization]. *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa – Poland and Ukraine: The Alliance of 1920 and its consequences*. Toruń, 431–454 [in Ukrainian].
- Zashkilniak, L.** (2005). Sproby ukrainsko-polskoho porozuminnia u mizhvoienii Polshchi (1920–1939) [Attempts at Ukrainian-Polish understanding in interwar Poland (1920–1939)]. *Poliaky, ukraintsi, bilorusy, lytovtsi u mizhvoienii Polshchi (1921–1939): Materialy mizhnar. nauk. konf., Drohobych, 8–9 zhovtnia 2004 r. – Poles, Ukrainians, Belarusians, Lithuanians in interwar Poland (1921–1939): Proceedings of the International Scientific Conference, Drohobych, October 8–9, 2004*. Drohobych, 34–45 [in Ukrainian].
- Kedryn, I.** (1976). *Zhyttia – podii – liudy. Spomyny i komentari* [Life – events – people. Memories and comments]. Niu-York: Vydavnycha kooperatyva «Chervona Kalyna». 724 s. [in Ukrainian].
- Kuras, I. F. (ed.) & Troshchynskyi, V. P. (comp.)**. (2003). *Politychna istoriia Ukrainy. XX stolittia: U 6-ty t. T. 5: Ukraintsi za mezhamy URSR (1918–1940)* [Political History of Ukraine. 20th Century: In 6 vols. Vol. 5: Ukrainians outside the Ukrainian SSR (1918–1940)]. Kyiv: Heneza. 720 s. [in Ukrainian].
- Kucheruk, O.** (2000). Ukrainske povstannia veresnia 1939 roku na Zakhidnii Ukraini [The Ukrainian uprising of September 1939 in Western Ukraine]. *Pamiat stolit – The memory of the centuries*, 5, 143–151 [in Ukrainian].
- Mirchuk, P.** (1968). *Narys istorii Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv. T. 1. 1920–1939* [Essay on the history of the Organization of Ukrainian Nationalists. Vol. 1. 1920–1939]. Miunkhen–London–Niu-York: Ukrainske vydavnytstvo. 639 s. [in Ukrainian].
- Moroz, V.** (2007). Diialnist OUN naperedodni i na pochatku Druhoi svitovoi viiny [Activities of the OUN on the eve and at the beginning of the Second World War]. V: Mirchuk P. *Narys istorii OUN. 1920–1930 roky. Vydannia tretie* [In: Mirchuk P. *Essay on the history of the OUN. 1920–1930. Third edition*]. Kyiv: UVS, 590–599 [in Ukrainian].
- Patryliak, I. K.** (2012). «Vstan i borys! Slukhai i vir...»: ukrainske natsionalistychne pidpillia ta povstanskyi rukh (1939–1960 rr.): Monohrafiia [«Get up and fight! Listen and believe...»: Ukrainian nationalist underground and the insurgent movement (1939–1960): Monograph]. Lviv: Chasopys. 592 s. [in Ukrainian].
- Posivnych, M.** (2010). *Voienno-politychna diialnist OUN v 1929–1939 rokakh* [The military and political activities of the OUN in 1929–1939]. Lviv: Vydavnycha firma «Afisha». 368 s. [in Ukrainian].
- Rezmer, V.** (1999). Pozytsiia i uchast ukraintiv u nimetsko-polskii kampanii 1939 r. [The position and participation of Ukrainians in the German-Polish campaign of 1939]. *Ukraina – Polshcha: vazhki pytannia. Materialy IV Mizhnarodnoho seminaru istorykiv «Ukrainsko-polski vidnosyny pid chas Druhoi svitovoi viiny», Varshava, 8–10 zhovtnia 1998 roku Ukraine – Poland: difficult questions. Materials of the IV International Seminar of Historians «Ukrainian-Polish Relations during the Second World War», Warsaw, October 8–10, 1998*, Varshava, 4, S. 13–33 [in Ukrainian].
- Rukkas A.** (2002a). Boiovi dii zahoniv OUN u veresni 1939 r. [Combat operations of OUN units in September 1939]. *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk: spetsvyypusk do 60-richchia UPA – Drohobych local history collection: special edition for the 60th anniversary of the UIA*. Drohobych, 385–395 [in Ukrainian].
- Rukkas, A.** (2002b). Voiaky-ukraintsi v polskii armii (1921–1939 rr.) [Ukrainian soldiers in the Polish Army (1921–1939)]. *Viiskovo-istorychnyi almanakh – Military-historical almanac*, 2, 54–65 [in Ukrainian].

- Slyvka, Yu. Yu.** (1985). *Zakhidna Ukraina v reaktsiinii politytsi polskoi ta ukrainskoi burzhuazii (1920–1939)* [*Western Ukraine in the reactionary politics of the Polish and Ukrainian bourgeoisie (1920–1939)*]. Kyiv: Naukova dumka. 271 s. [in Ukrainian].
- Shvahuliak, M.** (1993). Z istorii ukraïnsko-polskykh vzaiemyn naperedodni ta pid chas nimetsko-polskoi viiny 1939 r. [From the history of Ukrainian-Polish relations on the eve and during the German-Polish war of 1939]. *Ukraina – Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist. Materialy Mizhnar. nauk. konf., Kamianets-Podilskyi, 29–31 travnia 1992 r. – Ukraine – Poland: historical heritage and social consciousness. Materials of the International Scientific Conference, Kamianets-Podilskyi, May 29–31, 1992*. Kyiv: Lybid, 232–241 [in Ukrainian].
- Shvahuliak, M.** (1994). Malovidoma storinka politychnoho zhyttia Zakhidnoi Ukrainy peredodnia Druhoi svitovoi viiny (Z istorii Kontaktneho Komitetu. 1937–1939 roky) [A little-known page of the political life of Western Ukraine on the eve of the Second World War (From the history of the Contact Committee. 1937–1939)]. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka – Notes of the Scientific Society named after Shevchenko*. Lviv, CCXXVIII, 207–248 [in Ukrainian].
- Shvahuliak, M.** (1999). Pozytsiia ta uchast ukraïntsiiv u nimetsko-polskii viini 1939 roku [The position and participation of Ukrainians in the German-Polish war of 1939]. *Ukraina – Polshcha: vazhki pytannia. Materialy IV Mizhnarodnoho seminaru istorykiv «Ukrainsko-polski vidnosyny pid chas Druhoi svitovoi viiny», Varshava, 8–10 zhovtnia 1998 roku – Ukraine – Poland: difficult questions. Materials of the IV International Seminar of Historians «Ukrainian-Polish Relations during the Second World War», Warsaw, October 8–10, 1998*, Varshava, 4, 35–59 [in Ukrainian].
- Shumykhina, S. O.** (2013). *Ukrainska istoriografii mizhvoiennoi Polshchi (1918–2012 rr.)* [*Ukrainian historiography of interwar Poland (1918–2012)*]. Extended abstract of Candidates thesis. Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. 16 s. [in Ukrainian].
- Chojnowski, A.** (1979). *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939* [*Concepts of the nationality policy of Polish governments in the years 1921–1939*]. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. 262 s. [in Polish].
- Koko, E.** (1994). Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 w historiografii wydawanej w Polsce po 1945 r. [The issues of Polish-Ukrainian relations in the years 1918–1939 in historiography published in Poland after 1945]. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze – Warsaw Journal of Ukrainian Studies*, 2, 105–113 [in Polish].
- Kowalski, T. A.** (1997). *Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939)* [*National minorities in the armed forces of the Second Polish Republic (1918–1939)*]. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek. 182 s. [in Polish].
- Kozłowski, E.** (1974). *Wojsko Polskie 1935–1939: próby modernizacji i rozbudowy* [*Polish Army 1935–1939: attempts at modernization and expansion*]. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. 382 s. [in Polish].
- Krotofil, M.** (2001). Ukraińcy w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym [Ukrainians in the Polish Army during the interwar period]. In: Karpus Z., Rezmer W. (eds.) *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939 – National and religious minorities in the armed forces of the Second Polish Republic 1918–1939*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 123–153 [in Polish].
- Krotofil, M.** (2004). Służba Ukraińców w wojsku II Rzeczypospolitej [Ukrainians' service in the army of the Second Polish Republic]. *Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice – The Polish-Lithuanian Commonwealth and its traditions. Studies and sketches*. Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, 345–360 [in Polish].
- Kuczerepa, M.** (2000). Stosunki ukraińsko-polskie w II Rzeczypospolitej we współczesnej historiografii ukraińskiej [Ukrainian-Polish relations in the Second Polish Republic in contemporary Ukrainian historiography]. *Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku – Polish and Ukrainian Historians and the Problems of the 20th Century*, Kraków, 146–165 [in Polish].
- Lewandowski, J.** (1963). Materiały Ministerstwa Spraw Wojskowych o polityce narodowościowej wojska w latach trzydziestych [Materials of the Ministry of Military Affairs on the nationality policy of the army in the 1930s]. *Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej. Seria Historyczna – Scientific Papers of the Military Political Academy. Historical Series*, 8/29, 14–21 [in Polish].
- Papierzyńska-Turek, M.** (1989). *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia. 1918–1939* [*Between Tradition and Reality. The State and Orthodoxy. 1918–1939*]. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 484 s. [in Polish].

- Stawecki, P.** (1969). *Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939* [*Successors of the Commander. The Army and the Internal Politics of the Second Polish Republic in the Years 1935–1939*]. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. 322 s. [in Polish].
- Tomaszewski, J.** (1985). *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939* [*The homeland of not only Poles. National minorities in Poland in the years 1918–1939*]. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza. 224 s. [in Polish].
- Torzecki, R.** (1972). *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy. 1933–1945* [*The Ukrainian Question in the Politics of the Third Reich. 1933–1945*]. Warszawa: Książka i Wiedza. 379 s. [in Polish].
- Torzecki, R.** (1993). *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej* [*Poles and Ukrainians. The Ukrainian question during World War II on the territory of the Second Polish Republic*]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. 349 s. [in Polish].
- Torzecki, R.** (1998). Na temat historiografii stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1956 [On the historiography of Polish-Ukrainian relations in the years 1918–1956]. *Dzieje Najnowsze – The Latest History*, 3, 103–111 [in Polish].

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 930(477)

DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.26>

Юрій СТЕЦИК

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 38, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (stetsyk_u_o@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1795-687X>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/1959605/E-5136-2018>

УНІЄЗНАВЧІ КОНЦЕПЦІЇ ПРОФЕСОРА ЛЕОНІДА ТИМОШЕНКА

Рецензія на наукове видання:

Тимошенко Л. Феномен Берестейської унії (XVI – початок XVII ст.). Дрогобич: Коло, 2024. 760 с., іл., карт., табл.

У сучасних реаліях гібридної російсько-української війни можна виокремити релігійний фактор, який знаходить своє вираження у міжконфесійному протистоянні та поверненні правдивого обличчя київського православ'я і врахування подій минулого. Особливої уваги заслуговує розгляд дискусійного питання про рівень кризи Київської православної митрополії у XVI ст. та утворення Київської унійної митрополії. Адже у церковній історіографії впродовж століть сформувалися різнобічні погляди та оцінки на ці ключі події. Рецензоване видання професора Леоніда Тимошенка узагальнює різнобічні погляди на означені питання не тільки українських, але й польських, американських, білоруських та критично російських дослідників. Піддаючи ґрунтовній критиці фундаментальні наукові видання, автор сформував концепцію феномену Берестейської унії, оскільки утворення нової церковної інституції не можна пояснити суто із позицій традиційних наукових схем історіописання: передумови, причини і привід укладення артикулів та наслідки унії. Натомість науковець пропонує докладний аналіз внутрішнього життя Православної Церкви на українсько-білоруських землях та її інституцій і рівня розвитку релігійної культури. Запропонований ним різнобічний комплексний підхід дозволяє по новітньому глянути на подію церковної унії та вчергове переосмислити її значення для української культури та подій сьогодення. Для систематизації та викладу матеріалу використано інституційний, персоніфікований, соборовий, програмний та культурологічний підходи. Залучення значного масиву фундаментальних концепцій вражає читача необмеженим діапазоном евристичних можливостей дослідника.

У пролозі до монографії розкрито загальне тло XVI ст. в історії християнства: Реформація, Контрреформація, релігійне протистояння, календарна реформа та міжконфесійні суперечки, покатоличення православного Сходу Європи, укладення регіональної (партикулярної) Берестейської церковної унії. Автор послуговується умовним збірним історичним поняттям «Руська Церква» для означення українсько-білоруська православна церква Речі Посполитої. На наш погляд, дослідник досить аргументовано та переконливо доводить, що московське православ'я відрізнялося від українсько-білоруського, як організаційно, обрядово, так і канонічно. Слушно відзначає, що через вузькоконфесійне тлумачення церковної унії породило різнотипові контроверсійні тлумачення. Досі тривають дискусії на рівні побутової історичної пам'яті, які на переконання Леоніда Тимошенка на науковому рівні вже давно врегульовані щодо проблем Берестейської церковної унії. Зокрема, дослідник принципово відмовляється від визнання впливу на генезу унії зовнішніх чинників, наприклад інтриг єзуїтських монахів.

© Стецик Юрій, 2024

Через резонансність розглядуваної події в історії Центрально-Східної Європи автор вважає її феноменальною. Відзначає новітню тенденцію до зменшення кількості наукових праць із унієзнавчої тематики. Зауважує необхідність у написанні новітньої монографії з історії Берестейської унії в якій було б не тільки узагальнено історіографічний матеріал, але й залучено значний масив архівної документації, яка б вводилася вперше до широкого наукового обігу. Адже, історичні джерела інформації до історії Берестейської Унії розпорошені як у географічному, так і часовому просторі. Досліднику вдалося побувати не тільки в архівах України, але й найближчого зарубіжжя: Польщі, Литви, Білорусії, Росії, Ватикану та Лейденського університету. Ці документальні матеріали дослідник відшукував впродовж багатьох років починаючи із середини 90-их років ХХ ст. і завершуючи першою четвертиною ХХІ ст. Професор слушно відзначив про поступовість оприлюднення своїх наукових результатів дослідження: щорічні наукові та науково-популярні статті, навчальний посібник (2004 р), монографія про руську релігійну культуру міста Вільна (2020 р.).

Дослідник виділяє низку передумов, які спричинилися до підготовки Берестейської церковної унії: пропаганда унійних ідей потридентською Католицькою Церквою; активізація місійної діяльності Товариства Ісуса (ордену єзуїтів) на Сході Європи; невдачі у здійсненні конверсії на католицизм православної Московії; другорядне становище Православної Церкви в Речі Посполитій; кризові явища в церковному житті Київської митрополії; зміни у релігійній культурі Руської Церкви другої половини ХVІ ст.; локальні конфлікти церковних братств з владиками та в середовищі церковної ієрархії; сприятлива міжнародна ситуація наприкінці ХVІ ст.

Поділяємо думку історика, що Руська Церква та її спільноти змушені були реагувати на релігійно-культурні виклики Заходу доби Протестанської Реформації та Католицької Контрреформації (пропонує останню розглядати як своєрідну реформацію у Західній Церкві). Внаслідок цього визріла унійна ініціатива єпископату Київської митрополії. Нажаль, немає однозначної відповіді на дискусійне питання: який все таки чинник, із вище перерахованих, був визначальним і домінуючим? Відповідно, дослідник пропонує відмовитися від традиційної схеми розгляду генези унії (передумови, причини, хід, наслідки) та від домінування впливу політичних чинників, а перейти тільки до детального аналізу внутрішньоцерковних процесів.

У рецензованій монографії представлена авторська концепція професора Леоніда Тимошенка щодо дослідження генези Берестейської церковної унії, яка опирається: на глибинне вивчення інституційних та адміністративних структур Київської православної митрополії ХVІ ст. на різних рівнях (парафіяльному, деканальному, єпархіальному, митрополичому); на аналіз різних програм релігійно-культурних реформ Руської Церкви, які ініційовані як церковною ієрархією, так і мирянами (церковними братствами); розглянуто генерування унійного процесу крізь призму поступу та конфліктів; акцентування на конфліктному тлі розвитку подій; залучення біографій учасників Берестейських соборів для трактування їхніх поглядів та вчинків; розгляд дискусій навколо питання встановлення легітимності берестейських соборів 1596 р. (унійного та антиунійного (православного)); заперечення впливу протестантів на роботу соборів. Визначає датування Берестейської унії не 1595–1596 рр., а тільки роком проведення собору у Бересті – 1596 р.

Дослідник запропонував своєрідний новаторський підхід до розгляду руської релігійної культури доби Берестейської Унії: зв'язок із ключовою подією (укладенням церковної унії); поділ на супротивні блоки, де руська культура була неподільною і становила одне єдине річище; неоднорівний розгляд підсумків та результатів церковної унії у перші поунійні десятиліття.

Для проведення дослідження науковець послуговується низкою концептів, які дозволяють розглянути різнобічні сторони унійного процесу: концепт “локальні простори віри (сакральний простір)”, запропонований Наталією Яковенко, відповідно до якого релігійна культура – це сукупність вірувань і практик, які переплітаються на конфесійному та локальному рівнях; концепція “пережитого християнства” (авторства Жанна Делюмо) використовується для вивчення релігійних ментальностей, соціально-антропологічних ознак релігійних

культур на рівні народної культури; концепт “конфесіоналізації”, що призвів до модернізації Європи, зокрема, соціальне дисциплінування охопило церковні структури; формування уявлення про кодифікацію національного варіанту християнства; залучення методу культурних кодів; відзначення гомогенності релігійної культури Речі Посполитої; відзначення еклезіальної ідентичності та етноконфесійного усвідомлення; використання методів порівняльної церковної історії, який дозволяє визначити відмінності між київським та московським православ'ям.

Окреслено основні риси інституційного розвитку Київської православної митрополії як помісної церкви Константинопільського патріархату. Критичний огляд праць з історії Берестейської Унії дозволив професору Леоніду Тимошенку виокремити в них цілий ряд недоліків: відсутність досліджень, які б порівнювали польський католицизм та московське православ'я. В унієзнавчих працях відсутній цілісний погляд на інституційний розвиток Київської митрополії, в жодній із них не узагальнено наявний джерельний та історіографічний матеріал. Відповідно окреслені недоліки науковець прагне розглянути у своєму монографічному дослідженні.

Дослідник простежив вплив намісників (протопопів, установ) на життя Православної Церкви на українських землях у XVI ст. На сторінках монографії автор розгорнув дискусію із Б. Флорею про нерозвиненість намісництва у розглядуваний період на теренах Київської православної митрополії. Непогоджується і переконливо доводить протилежне твердження про розвиненість церковних адміністративних структур. Зроблено вагомий акцент на розгляді особливостей функціонування митрополичих та єпархіальних урядів – крилосів.

Автор простежив матеріальне становище церкви на різних рівнях: парафіяльному, деканальному, єпархіальному, митрополичому. Заперечує тенденційне і упереджене тлумачення про узурпацію права патронату польськими королями, що призвело до негативних наслідків. Натомість дослідник відзначає про кризу традиційної системи патронату, зумовлену перерозподілом сфер впливу між королем і світськими феодалами. Відзначає, що різні суспільні групи (шляхта, братства, міські корпорації) прагнули встановити власний контроль над окремими церковними інституціями.

У книзі проаналізовано погляди українських та зарубіжних дослідників із проблемного питання щодо означення права патронату. Відзначено запропоновані ними види світського і духовного патронату. Зроблено акцент на виокремленні ними як сильних, так і слабких сторін впливу на розвиток церкви. Автор поділяє твердження Михайла Довбищенка про те, що право патронату створювало ефективні умови для матеріального забезпечення функціонування церкви. Виділив вади та помилки російських істориків щодо розуміння ролі права патронату. Вступає у дискусію із Ігорем Скочилясом із приводу наслідків використання права патронату. Розглядає проблему патронату в історіографії.

Залучає концепцію «парафіяльної цивілізації», обґрунтовану професором Ігорем Скочилясом. Відзначає цілу низку функцій парафій: релігійні, моральні, виховні, товариські, освітні, опікунські, вождівські, суспільно-політичні. Автор намагається встановити орієнтовну чисельність парафій Київської митрополії на кінець XVI ст., називаючи приблизно 11 тисяч осередків, відзначаючи їхню не сталу кількість, оскільки ще не була усталена парафіяльна мережа. Приходить до цікавого висновку про те, що населення збільшувалося швидше, аніж виникали нові парафії. Також проведено порівняння матеріального забезпечення владик по різних єпархіях Київської митрополії. Відзначає, що по деяких єпархіях, через відсутність належної майнової документації, не можливо чітко окреслити єпископські маєтки. Зауважує, що оподаткування кафедральних та парафіяльних бенефіцій залишається досі не дослідженим.

Простежено історію розбудови мережі мирянських організацій впродовж XVI ст. Зокрема, на середину розглядуваного століття дослідник нараховує 40 осередків церковних братств. У типологізації цих інституцій дотримується підходу С. Лукашової із поділом на церковні, медові, парафіяльні; ставропігійні та неставропігійні братства. Аналізує історіографію дослідження братського руху, відзначаючи, що досі не висвітлено історію всіх братств, не зібрано всієї архівної документації (статутів, протоколів засідань). Відзначено вплив братств на розвиток поминальної традиції.

Слушно зауважено, що на кінець XVI ст. завершено формування мережі монастирів. Подано огляд кількості монастирів по єпархіях Київської митрополії. Погоджується із твердженням дослідників, що загальна чисельність чернечих осередків становила у розглядуваний період біля 200 монастирів із 1 000 монахів.

Поза увагою досліджень автора залишилися питання, які, на його погляд, вважаються достатньо вивченими у церковній історіографії: юрисдикційні стосунки Київської митрополії із східними патріархами; діяльність інституту патріарших екзархів.

У результаті використання порівняльних наукових методів вдалося з'ясувати, що Руська Церква мала досить вагомні автономні права на відмінну від московського православ'я. Відповідно до авторської концепції запропоновано розглядати відносини Руської Церкви із державною владою Речі Посполитої та римо-католиками і протестантами не як конфронтацію, а як конкуренцію. Інституційний розвиток Київської митрополії доповнено розглядом здобутків руської релігійної культури. Автор приходять до висновку, що кризові явища киево-руського християнства не варто применшувати, як і перебільшувати, варто шукати “золоту середину”.

Дослідник намагається визначити мотиви, які спонукали тогочасних православних владик долучитися до укладення унійної програми. Переконаливо доводить, що домінуючим каталізатором унійного процесу був внутрішній конфлікт між братствами та єпископами. Доводить, що в кожного із владик, що належали до ініціаторів унії, були особисті мотиви до її укладення. Автор слушно відзначив, що передумови Берестейської церковної унії докладно висвітлені в історіографії, тому він їх не розглядає, а натомість фокусує увагу на проблемі кризи церкви, де найбільше дискусійних питань. Зауважив, що уявлення про кризу набули рис ідеологем про неспроможність автокефального (помісного) розвитку киево-руського християнства. Подає огляд історіографії із проблем внутрішньої кризи Православної Церкви. Зокрема, автор зупиняється на докладному огляді поглядів Б. Гудзяка, Т. Кемпи, М. Дмитрієва про визначення причин укладення церковної унії і приходять до висновку, що поняття “кризи” недостатньо означене і базується на припущеннях. Дослідник слушно зауважив, що ініційовані реформи не стосувалися вирішення кризових явищ, що не можна простежити зв'язку між кризою конфліктів і кризою церковного життя. Натомість відзначив: що дослідники виокремили спонукальні обставини, а не глибинні каталізатори; про відсутність у працях широкого порівняльного контексту із польським католицизмом і московським православ'ям. Відзначає, що І. Сковчиляс продовжив розвивати концепції Б. Гудзяка про глибинну кризу на межі інституційного, морального й культурного краху Київської митрополії. Натомість професор Леонід Тимошенко заперечує цю концепцію, яка потребує більш наукової аргументації, виокремлюючи низку проблемних питань, які потребують вирішення: чи були прояви кризи загрозливими для Церкви; чи була криза українсько-білоруського православ'я винятковим явищем у християнському світі; як узгоджується криза із центрами національно-релігійного відродження (Вільно, Остріг); чи була криза головною причиною укладення Берестейської церковної унії? Науковець пропонує розв'язання проблеми кризи Церкви крізь призму розгляду кількох дослідницьких завдань: з'ясувати генезу уявлень про кризу на підставі аналізу поглядів католицьких і протестанських теологів та публіцистів заангажованих у справі Руської Церкви; аналіз поглядів і праць лідерів православної спільноти; вивчення документації про інституційний розвиток церкви; аналіз уявлень про кризу лідерів унійного руху і відображення їх у документах; відстеження кооперації православних із протестантами у боротьбі проти католиків. Відзначимо, що аналіз уявлень про кризу Православної Церкви Київської Митрополії у поберестейський період виходить поза межі дослідницьких завдань професора Леоніда Тимошенка.

Автор вдало зауважив, що у соборових документах немає жодних згадок про кризу Церкви і щоб ці питання обговорювалися раніше. Адже погляди полемістів на становище Церкви були гіперкритичними. Відзначає, що потрібно глибше досліджувати адміністративно-територіальний розвиток, маєтності, освіту, догматичне і пастирське богослів'я, літургію, сакральне мистецтво, релігійну ментальність (ідентичність). Дослідник категорично заперечує історіографічний факт про “гнилість” Східної Церкви, яка перебувала під османським поневоленням

і втратила свою ідентичність. Прагне визначити роль візантійського чинника в історії Берестейської унії.

Окреслює місце руської релігійної культури в унійних процесах. Розкриває ризикованість єпископського проєкту церковної унії. Досить докладно встановлює склад учасників Берестейських соборів (унійного та православного у жовтні 1596 р.). Розглянуто шляхи пошуку порозуміння між прибічниками та противниками унійних ідей, які завершилися невдачею (розколом українського суспільства за конфесійною приналежністю на уніатів та православних). Проаналізовано ухвали згаданих соборів та встановлено їхнє історичне значення для подальшого розвитку церковних інституцій східного обряду.

У післямові до монографії окреслено концептуальні висновки щодо проведеного дослідження. Тож відзначимо найважливіші із них. Дослідник переконливо стверджує, що на початку XVI ст. сформувалася організаційна структура Київської православної митрополії в адміністративному та правовому полі. Тотальної кризи в Церкві не було, а тільки певні прояви кризових явищ. Відлуння кризи християнства було зумовлено Протестанською Реформацією. Негаразди в києво-руському християнстві мали свої відмінності від кризових явищ у польській католицькій церкві та московському православ'ї. Піднесення руської релігійної культури в XVI ст. знайшло своє вираження у створенні численних рукописних і стародруків пам'яток релігійної літератури та книжності. Реформу Руської Церкви започаткували у 70–80-их роках XVI ст. церковні братства та окремі світські магнати (Г. Ходкевич, В.-К. Острозький, А. Курбський). Реформаторські ідеї митрополита М. Рогози співпадали із програмою церковних братств. Унійний проєкт церковної ієрархії, як програма реформування Церкви, не був ні безальтернативним, ні оригінальним за своєю внутрішньою структурою.

Попередній проєкт реформ був зірваний не внутрішніми суперечностями, а переходом єпископів до унії. Реформи продовжили тільки церковні братства та окремі магнати. Початок реалізації берестейської реформи був відкладений на десятиліття. Унійний процес розвивався конспіративно і конфліктно. Ініціатори унії не розраховували на сильну опозицію щодо їхніх ідей. Склад учасників берестейських соборів не був пропорційно представлений: на унійному переважала церковна ієрархія, а на православному – духовенство і мирянство. На переконання професора Леоніда Тимошенка ухвали православного собору були більш аргументованішими і переконливішими, аніж ультимативні та погрожувальні заклики унійного собору. Залишається відкритим дискусійне питання щодо визначення правосильності берестейських соборів 1596 р., як унійного, так і православного. Автор пропонує розглядати унію як одну із форм релігійної модернізації, яка у Західній Європі породила Протестанську Церкву, а на Сході Європи – Унійну Церкву. Остання, після свого утворення, як слушно відзначив дослідник, потрапила у системну кризу (була церковна ієрархія, а не було віруючих). Процес виходу із кризи затягнувся на десятиліття. Польська латинська церква самоусунулася від проблем Унійної Церкви. Католики ігнорували уніатів. В той час як поберестейська криза у Православній Церкві проявилася у відсутності церковної ієрархії за наявності вірян.

Сформульовано авторський погляд на визначення причин невдач Берестейської унії: мирянство в особі церковних братств не підтримувало унійних ідей; православне монашество було консервативним і не сприйняло унійних ідей; шляхта трималася давньої батьківської (православної) віри; унійні ідеї поширювалися досить повільно по єпархіях, за винятком Володимиро-Берестейської, де активно пропагував Іпатій Потій.

Науковець аргументовано доводить, що церковний поділ (православні, уніати) не призвів до занепаду руської релігійної культури, а навпаки унія зумовила виникнення полемічної літератури, активізувалися православні видавничі осередки.

Оригінально виокремлено цілу низку релігійно-культурних кодів києво-руського християнства: східна еклезіальна ідентичність (топос “Церкви-матері”); поминальна практика (пом'яники на рівні парафій); опіка церковними братствами над релігійною культурою; поширення топосу “Богоспасаємого граду”; церковні братства ефективно впроваджували у життя нову релігійну культуру. Автор відносить києво-руську релігійну культуру до змодернізованого

православ'я східно-західного типу з виразним акцентуванням східновізантійської еклесіальної ідентичності. Та й самі уніати декларували в цей період свою амбівалентність.

Дослідник підтверджує історіографічне уявлення про гетерогенність культури польсько-литовської держави: постійний контакт між “Європою бенедиктинською” та “Європою кирило-мефодіївською”. Простежує впливи римо-католицької і протестанської культур Речі Посполитої на розвиток руської культури. Автор констатує, що руська релігійна культура у розглядуваний період не відставала від польської.

На думку Леоніда Тимошенка на Сході Європи до 1686 р. не було єдиного православного простору. Релігійна модернізація руського християнського ареалу внаслідок Берестейської унії 1596 р. ще більше віддалила його від православної Московії. Московська релігійна культура перебувала в кризі і не витримувала конкуренції із руською релігійною культурою. Публічний простір Речі Посполитої сприяв зближенню останньої із європейськими традиціями.

Автор слушно відзначив, що не можна трактувати Берестейську унію суто із позитивних чи негативних наслідків: православний берестейський собор 1596 р. зберіг українсько-білоруське православ'я, яке розквітло в епоху Петра Могили; унійний собор започаткував релігійно-культурну традицію орієнтовану на західні зразки.

У додатках до монографічного дослідження представлено твір Іпатія Потія про Берестейський собор (видана у Вільні 1597 р.), де викладено погляди учасника унійних процесів кінця XVI ст. Окрасою видання є блок ілюстрацій: титульні аркуші стародруків XVI ст.; грамоти із печатками єпископів, соборові грамоти митрополитів та єпископів, унійні декларації, пункти унії, пастирські листи митрополитів, грамоти польських королів, текст ісповідання католицької віри унійних єпископів, листи князя В.-К. Острозького, карто-схема “Історична топографія міста Берестя з передмістями кінця XVI ст.”, папські булли та медалі.

Загалом рецензована книга заслуговує тільки позитивних оцінок, оскільки в ній узагальнено провідні погляди, які набули поширення у церковній історіографії, залучено значний документальний матеріал та логічно і структурно викладено новаторський авторський концептуальний підхід, який опирається на сучасні наукові методологічні підходи щодо вивчення питань Берестейської церковної унії. Бажаємо щоб оглянута нами авторська концепція пройшла належну наукову апробацію та отримала схвальні відгуки в академічному та освітньому середовищі.

НОТАТКИ

НОТАТКИ

НАУКОВЕ ВИДАННЯ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Випуск 17/59 (2025)

Головний редактор *Юрій Стецик*
Технічний редактор *Галина Гриценко*
Коректор *Олександр Голубєв*

Підписано до друку 07.04.2025 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 28,88. Тираж 50. Замовлення № 0425/281.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво та друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Тел.: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

DROHOBYCH IVAN FRANKO STATE
PEDAGOGICAL UNIVERSITY

UKRAINIAN HISTORICAL STUDIES

Issue 17/59 (2025)

Editor-in-chief *Yuriy Stetsyk*
Technical Editor *Halyna Hrytsenko*
Corrector *Oleksandr Golubev*

Signed for printing on 07.04.2025 p. Format 60x84/8. Offset paper.
Times New Roman Font. Digital printing. Printer's sheet 28,88.
Circulation 50. Order № 0425/281.
Printed from the finished original layout.

Printing House – Publishing House “Helvetica”
6/1 Inglezi, Odessa, 65101
Phone +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Certificate of the subject of publishing business
DK No. 7623 dated June 22, 2022